

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

1952 - 1966

ISSN 1105-7785

ISBN 978-618-5047-12-2

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία

Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72

Fax 210 3644996 - τηλ. 210 3609689 - secre@archetai.gr - www.archetai.gr

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
1952 - 1966

Ἑκδοσις - Σχέδια
ΣΠΥΡΟΥ ΙΑΚΩΒΙΔΗ

ΑΘΗΝΑΙ 2014

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	IX-XII
Βολιμύδια	3-76
Τάφος Κορωνιοῦ 1 4. Κορωνιοῦ 2 6. Κορωνιοῦ 3 7. Ἀγγελοπούλου 1 12. Ἀγγελοπούλου 2 15, 32. Τσουλέα 1 17. Τσουλέα 1a 21. Τσουλέα 2 21. Κορωνιοῦ 4 28. Κορωνιοῦ 5 31. Κορωνιοῦ 6 31. Ἀγγελοπούλου 4 35. Ἀγγελοπούλου 5 35. Ἀγγελοπούλου 6 37. Ἀγγελοπούλου 8 43. Βοριᾶ 3 51. Βοριᾶ 4 53. Βοριᾶ 5 55. Μαστοράκη 1 59. Ἄγ. Ἡλίας 1 61. Ἄγ. Ἡλίας 2 62. Ὑπόκανστον 63. Ἀγγελοπούλου 10 65. Ἀγγελοπούλου 11 67. Βοριᾶ 6 68. Βοριᾶ 7 71	
Κεφαλόβρυσον	77-90
Τάφος Κεφαλοβρύσου 3 75. Κεφαλόβρυσον 2 77. Κεφαλόβρυσον 1 79 καὶ 89. Κεφαλόβρυσον 4 87. Κεφαλόβρυσον 5 88	
Βλαχόπουλον	91-93
Παπούλια	94-101
Τύμβος Ἀγ. Ἰωάννου 95 καὶ 99. Τρεῖς μικροὶ θολωτοὶ τάφοι 98. Θολωτὸς τάφος Καταρραχάκι 101	
Μεγάλοι μνηναῖκαὶ ἐγκαταστάσεις ἐν Ἰκλαίνῃ	102-103
Μυρσινοχώρι (Ρούτση)	104-117
Θολωτὸς τάφος 1 106. Θολωτὸς τάφος 2 108 καὶ 114	
Τραγᾶνα	118-132
Θολωτὸς τάφος 1 118 καὶ 128, 133. Θολωτὸς τάφος 2 125	
Βοῖδοκοιλιά	133-135
Θολωτὸς τάφος 134	
Κορυφάσιον	136-137
Κουκουνάρα	138-172
Κτίρια 139. Θολωτὸς τάφος 1 141. Θολωτὸς τάφος 3 142. Θολωτὸς τάφος 2 143 καὶ 149. Καταρραχάκι, μέγαρον 147. Μι-	

κροὶ θολωτοὶ τάφοι 149. Θολωτὸς τάφος 4 150. Θολωτὸς τάφος 5 153. Θολωτὸς τάφος 6 154. Θολωτὸς τάφος 7 155. Εὐρήματα ἐκ προηγουμένων ἀνασκαφῶν 168	
Μουριατάδα	173-178
Κτίριον μὲ διάδρομον 175. Ἱερὸν 176. Θολωτὸς τάφος 176	
Περιστεριὰ	179-238
Θολωτὸς τάφος 1 179, 187, 214. Ἀνατολικὴ Οἰκία 189. Θολωτὸς τάφος 2 191, 198, 210. Τοῖχος ἐγκάρσιος πρὸς τὸν δρόμον τοῦ τάφου 2 201. Ἑργασίαι ὑποστηλώσεως τάφων 212. Μυκηναϊκὸς τοῖχος κάτω ἀπὸ ρωμαϊκὸν κτίσμα 218. «Κύκλος» 222, 237. Θολωτὸς τάφος 3 224, 237	
Κουκιρίκος	208
Ρίζες	217
Χανδρινὸς	239
Κισσοὺς	240-245
Ὁ τύμβος Κισσοῦ 240. Ταφικὸς περίβολος Α 241. Ταφικὸς περίβολος Β 242. Ταφικὸς περίβολος Γ 242. Ταφικὸς περίβολος Δ 243. Κιβωτιόσχημος τάφος 243. Ταφικοὶ πίθοι Ε καὶ Ζ 243. Κατάλογος τῶν ἀνασυγκροτηθέντων ἀγγείων ἐκ τοῦ τύμβου Κισσοῦ 245	
Τουρλιδίτσα	246-251
Θολωτὸς τάφος 246. Κατάλογος τῶν ἀγγείων τοῦ τάφου Τουρλιδίτσας 251	
Βιβλιογραφία	253-254
Εἰκονογράφησις	255-259
Summary	261-321
Εὐρετήριον	323-332

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ὁ Σπυρίδων Κ. Μαρινᾶτος, Προϊστάμενος, Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἀκαδημαϊκός, ἔγινε παγκοσμίως γνωστὸς χάρις στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου στὴν Θήρα, τὴν ὁποίαν ἐπισκέπτονται κάθε χρόνο οἱ μυριάδες τῶν περιηγητῶν ποὺ ἔρχονται στὴν Ἑλλάδα. Προηγουμένως ὅμως ἦταν ἐπίσης εὐρύτητα γνωστὸς σὲ ὅλους τοὺς ἀσχολουμένους ἐπαγγελματικὰ ἢ ἐρασιτεχνικὰ μὲ τὴν ἀρχαιογνωσία γιὰ τὶς ἀνασκαφές καὶ τὶς ἔρευνές του στὴν Κρήτη, τὴν πατρίδα του Κεφαλληνία, τὶς Θερμοπύλες καὶ τὸν Μαραθώνα, καθὼς καὶ τὶς πολλὰ καὶ ποικίλες σχετικὲς δημοσιεύσεις του.

Ἡ κυριότερη καὶ διαρκέστερη προσφορά του ὅμως στὴν μυκηναϊκὴ ἀρχαιολογία ὑπῆρξαν οἱ ἀνασκαφές του στὴν Μεσσηνία, ποὺ διήρκεσαν χωρὶς διακοπὴ ἐπὶ 15 χρόνια, ἀπὸ τὸ 1952 ἕως τὸ 1966. Τὸ 1952 ἡ ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἐπανελάβε τὶς ἀνασκαφές της στὴν Πύλο, ὅπου εἶχε ἀρχίσει τὸ 1939 ἀνασκαφές ὁ Κ. Κουρουνιώτης σὲ συνεργασία μὲ ἀμερικανικὴ ἀποστολὴ ὑπὸ τὸν καθηγητὴ Carl W. Blegen. Ἡ ἀνασκαφὴ διακόπηκε λόγῳ τοῦ πολέμου καὶ ξανάρχισε τὸ 1952 μὲ ἐκπρόσωπο τῆς Ἑταιρείας τὸν Μαρινᾶτο. Τὸ ἀντικείμενο ἦταν τὸ ἀνάκτορο στὴν θέσῃ Ἐγκλιανὸς τῆς Πύλου. Οἱ δύο ἐπιστήμονες συμφώνησαν νὰ μοιραστοῦν τὴν ἔρευνα ἔτσι ὥστε ὁ Blegen μὲ τὴν ὁμάδα του νὰ ἀναλάβει τὸ ἀνάκτορο, ἐνῶ ὁ Μαρινᾶτος θὰ ἐρευνοῦσε καὶ θὰ ἀνέσκαπτε τοὺς τάφους καὶ τοὺς οἰκισμοὺς στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ ἀνακτόρου, ἀλλὰ καὶ παντοῦ ἄλλοῦ ὅπου ὑπῆρχαν λείψανα τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως οἱ μισοσκαμμένοι θολωτοὶ τάφοι στὸν Κακόβατο καὶ στὴν Τραγᾶνα. Ἀρχικὰ οἱ ἔρευνές του τὸν ὁδήγησαν στὶς συστάδες τῶν θαλαμοειδῶν τάφων στὴν θέσῃ Βολιμίδα, 6 περίπου χιλιόμετρα βορείως τοῦ ἀνακτόρου, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ὅμως ἐπεξετάθηκαν ἀπὸ τὴν

Περικτεριὰ καὶ τὴν Μουριατάδα ἀνατολικά τῆς Κυπαρισσίας πρὸς Βορρᾶν ἕως τὸ Χαροκοπεῖο κοντὰ στὴν Κορώνη πρὸς Νότον, καλύπτοντας ὁλόκληρη σχεδὸν τὴν Μεσσηνία. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν αὐτῶν δημοσιεύονταν κατ' ἔτος στὰ Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Οἱ σχετικές του ἐκθέσεις, γραμμένες μὲ τὸ ζωντὸ καὶ ρεὸν ὕφος του, εἶναι σαφέστατες, περιεκτικότερες καὶ γλαφυρότατες, καὶ καταλήγουν στὸ νὰ διευρύνουν καὶ νὰ συμπληρώσουν τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν περιοχὴ ὅπου ἀνακαλύφθηκαν καὶ ἀνασκάφηκαν 18 ἐξακριβωμένες μεγάλες (Ἑγκλιανὸς) καὶ μικρότερες μυκηναϊκὲς ἐγκαταστάσεις. Εἰς αὐτὲς εὗρέθηκαν 29 θολωτοὶ τάφοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους 10 μεγάλοι καὶ 18 μικροὶ καὶ ἀπλούστερης κατασκευῆς (ὅπως ὁ Ἐπάνω Φοῦρνος, ὁ Κάτω Φοῦρνος καὶ ὁ Κυκλώπειος τῶν Μυκηνῶν), ποὺ ὑποδηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ ἰσαριθμῶν ἐδρῶν τοπικῶν ἀρχόντων καὶ ἀξιωματούχων. Ὁ Μαρινᾶτος μὲ τὸν Blegen ἀνέδειξαν δηλαδὴ τὴν Μεσσηνία σὲ μία περιοχὴ ἴσης σημασίας μὲ τὰ μεγάλα κέντρα τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, τὴν Ἀργολίδα καὶ τὴν Βοιωτία. Καὶ ὁ Blegen μὲν μὲ τοὺς συνεργάτες του ἐπρόφθασαν καὶ ἐδημοσίευσαν τὸ ἀνάκτορο τοῦ Ἑγκλιανοῦ μὲ κάθε λεπτομέρεια σὲ τρεῖς τόμους, ἡ ἀπασχόληση τοῦ Μαρινάτου ὅμως στὴν Θήρα, ὅπου ἄρχισε τὴν ἀνασκαφὴ τὸ 1967 καὶ τὴν συνέχισε ὡς τὸ μοιραῖο δυστύχημά του τὸ 1974, δὲν τοῦ ἐπέτρεψε νὰ διατυπώσῃ τὴν τελικὴ δημοσίευση τῶν μεσσηνιακῶν του ἐργασιῶν μὲ τὸν λεπτομερὴ κατάλογο τῶν εὗρημάτων καὶ τὴν σχετικὴ εἰκονογράφηση.

Ἔτσι ἡ συμπλήρωση τῶν γνώσεών μας ὡς πρὸς τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Μεσσηνίας παρέμενε κατατετμημένη ἀνάμεσα σὲ ὅλες τὶς ἄλλες ἀναφορὲς στὶς δραστηριότητες τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας σὲ 15 τόμους τῶν Πρακτικῶν τῆς. Ἐκρίθηκε λοιπὸν ὅτι θὰ ἔπρεπε τὸ ἔργο του αὐτὸ νὰ γίνῃ ἀκόπως προσιτὸ σὲ κάθε ἐνδιαφερόμενο. Αὐτὸ φιλοδοξεῖ νὰ προσφέρει ὁ παρὼν τόμος, στὸν ὁποῖο συγκεντρώθηκαν οἱ δημοσιευμένες στὰ Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀνασκαφικὲς του ἐκθέσεις κατὰ γεωγραφικὴ (καὶ ὄχι χρονολογικὴ) διάταξη, ἐμπλουτισμένες μὲ τὰ 35 σχέδια τῶν ἀνασκαφῶν ποὺ ἐξεπόνησε ὁ γράφων, συμπληρωμένα μὲ τὰ 3 ἀνυπόγραφα σχέδια τῆς Μουριατάδας, τὰ 2 σχέδια τῆς Περικτεριᾶς ποὺ ὀφείλονται

σὲ συμβολὴ τῆς Γεωγραφικῆς Ὑπηρεσίας Στρατοῦ, τὸ σχέδιο τοῦ τάφου 3 τῆς Περιστεριᾶς, ἔργο τῆς κυρίας Μαρίας Παντελίδου καὶ τὸ σχέδιο τοῦ τάφου τῆς Τουρλιδίτσας τοῦ μηχανικοῦ Αἰάντος Βασιργιαντζίκη. Συνοδεύονται ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφικὲς φωτογραφίες τοῦ ιδίου τοῦ Μαρινάτου ποὺ συμπλήρωναν τὶς ἐκθέσεις του. Ἐπὶκεῖται, σὺν Θεῷ, σὲ ἰδιαίτερο τόμο ἢ περιγραφικὴ δημοσίευση τῶν εὐρημάτων ποὺ ἀπόκεινται στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο καὶ στὸ Μουσεῖο τῆς Καλαμάτας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἐπιστήμονες συναδέλφους του ποὺ ἐπισκέφτηκαν κατὰ καιροὺς τὶς ἀνασκαφές του, ὅπως τὸ ζεῦγος Emily καὶ Cornelius Vermeule τὸ 1960 καὶ ὁ καθηγητὴς Ἀλ. Καμπίτογλου τὸ 1964, ὁ Μαρινᾶτος συνήθιζε νὰ προσκαλεῖ καὶ φοιτητές του κατὰ μικρὲς ὁμάδες ἢ καὶ μεμονωμένους, ποὺ παρακολουθοῦσαν τὶς ἐργασίες, συνέβαλαν κατὰ τὸ δυνατόν σὲ αὐτὲς καὶ ἀποκτοῦσαν ἔτσι μία ιδέα τοῦ τί θὰ ἀντιμετώπιζαν κατὰ τὴν ἄσκηση τῆς ἐπιστήμης των. Μία τέτοια ὁμάδα στὴν ὁποίαν μετεῖχε καὶ ὁ - τότε - φοιτητὴς Βασ. Πετράκος, ποὺ διατηρεῖ ζωνρὴ τὴν ἀνάμνησίν της, ἐξέδραμε στὴν ἀνασκαφὴ τὸ 1953. Τὸ 1954, ὁπότε ἄρχισε καὶ ὁ γράφων τὴν ἀποτύπωση καὶ σχεδιάση τῶν ἀνασκαπτόμενων τάφων καὶ ἄλλων ἐγκαταστάσεων, παρέστησαν στὶς ἀνασκαφές οἱ φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες G. Beckel, Δ. Μινῶτος, Δημ. Κακάμπουρας, Ἀναστ. Δημητριάδου, Ἐφη Δημητριάδου, Αὔρα Παπαδημητρίου, καὶ Ἀργυρῶ καὶ Μαρία Παντελίδου. Τὸ 1955 ἦρθαν οἱ Ἀ. Ζώης, Δημ. Κακάμπουρας, Β. Παναγιωτοπούλου, Ντ. Κρυστάλλη, Μ. Παπαδοπούλου, Θ. Μητσοπούλου, Ἐ. Παπακωνσταντίνου καὶ Μαρία Παντελίδου. Τὸ 1960 μία ὁμάδα φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ζυρίχης μὲ τὸν καθηγητὴ Marcel Beck καὶ μία τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης μὲ τὸν καθηγητὴ F. Schachermeyr, καθὼς καὶ ἡ φοιτήτρια Χαρὰ Τζαβέλλα. Τὸ 1964 καὶ 1966 ἡ φοιτήτρια Κωνστ. Κόκκου. Τέλος, μνημονεύονται ὁ τεχνικὸς τῆς Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεων Α. Κολοκοτσᾶς καὶ ὁ ἐργοδηγὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Χαρ. Σφακιανάκης, ποὺ στέρεωσαν τὰ ἐτοιμόρροπα τοιχώματα τοῦ τάφου 1 τῆς Περιστεριᾶς, ἔτσι ὥστε νὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ πλήρης ἀνασκαφὴ του, καθὼς καὶ ὁ ἀρχιτεχνίτης συγκολλητὴς Ζαχ. Κανάκης, ποὺ συγκόλλησε καὶ συμ-

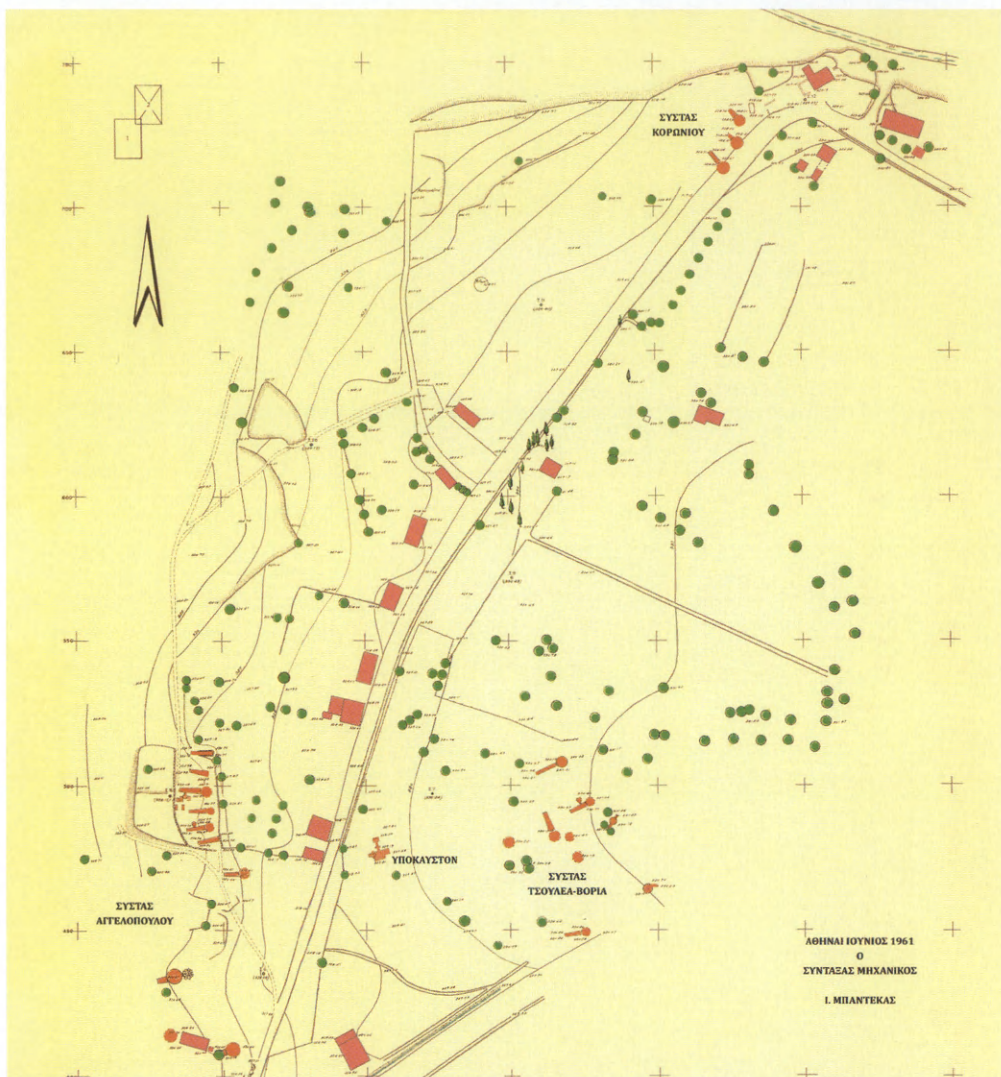
πλήρωσε πίθους ἀπὸ τὸν τύμβο Παπουλίων καὶ διάφορα ἄλλα ἀγγεῖα.

Μὲ τὰ δεδομένα καὶ τὶς σκέψεις αὐτὲς ὀργάνωσε ὁ γράφων τὴν ἔκδοση τοῦ παρόντος τόμου, συμπληρωμένου μὲ ἐκτενῆ ἀγγλικὴ περίληψη. Στὴν ἀνάληψη τοῦ ἔργου αὐτοῦ μὲ παρότρυνε ὁ Γενικὸς Γραμματέας τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Βασ. Πετράκος, ποὺ ἐφρόντισε νὰ ἀναλάβει τὴν ἔκδοση ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Τὸν εὐχαριστῶ ἰδιαιτέρως, καθὼς καὶ τὰ μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας. Ἡ ἐπιμέλεια τῆς ἐκδόσεως ὀφείλεται στὴν πείρα, τὴν προσοχὴ στὶς λεπτομέρειες καὶ στὴν φροντίδα γιὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου τῆς Ἠλέκτρας Ἀνδρεάδη, ἡ συνεργασία μὲ τὴν ὁποίαν ὑπῆρξε μία εὐχαρίστησις.

ΣΠ. Ε. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

Ι. Χάρτης Μεσσηνίας. Με κόκκινον σημειώνονται αἱ θέσεις ὅπου ἐπεσημάνθησαν καὶ ἀνεσκάφησαν μυκηναϊκαὶ καὶ ἄλλαι ἀρχαιοῦτες.

II. Τοπογραφικὸν τῶν ἀνασκαφῶν Βολιμιδίων κατὰ τὸ 1961.

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΕΝ ΠΥΛΩΙ

ΠΑΕ 1952, 473-495

⁴⁷³ Αί ἀπὸ τοῦ 1939 διακοπεῖσαι ἀνασκαφαὶ τῆς Πύλου μόλις κατὰ τὸ 1952 κατέστη δυνατόν νὰ ἐπαναληφθῶσι διὰ κοινῆς ἐλληνο-αμερικανικῆς συνεργασίας. Ὁ καθηγητὴς κ. Κάρολος Μπλέγγεν ἐξηκολούθησε τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ ἀνακτόρου Ἑγγλιανοῦ μετὰ σπουδαίων ἀποτελεσμάτων. Τὸν ἐλληνικὸν τομέα, ἀντὶ τοῦ ἀειμνήστου Κ. Κουρουνιώτου ἀνέλαβεν ὁ ὑποφαινόμενος δι' ἐπιχορηγήσεως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ὁ κ. Μπλέγγεν εὐγενέστατα μοῦ προέτεινεν, ὅπως ἀναλάβω τὴν ἀνασκαφὴν μέρους τοῦ ἀνακτόρου. Ἐνόμισα ὅμως ὅτι ἦτο ὀρθότερον, ὅπως τὸ ἀνάκτορον ἀφεθῇ ὀλόκληρον εἰς τὴν ἀνασκαφικὴν δεξιότηχίαν τοῦ ἀνακαλύψαντος αὐτὸ καὶ προετίμησα νὰ στραφῶ πρὸς τὴν ἔρευναν τῶν νεκροπόλεων πέριξ τοῦ ἀνακτόρου καὶ ἐνδεχομένως τὴν ἀνακάλυψιν νέων συνοικισμῶν.

ΒΟΛΙΜΙΔΙΑ

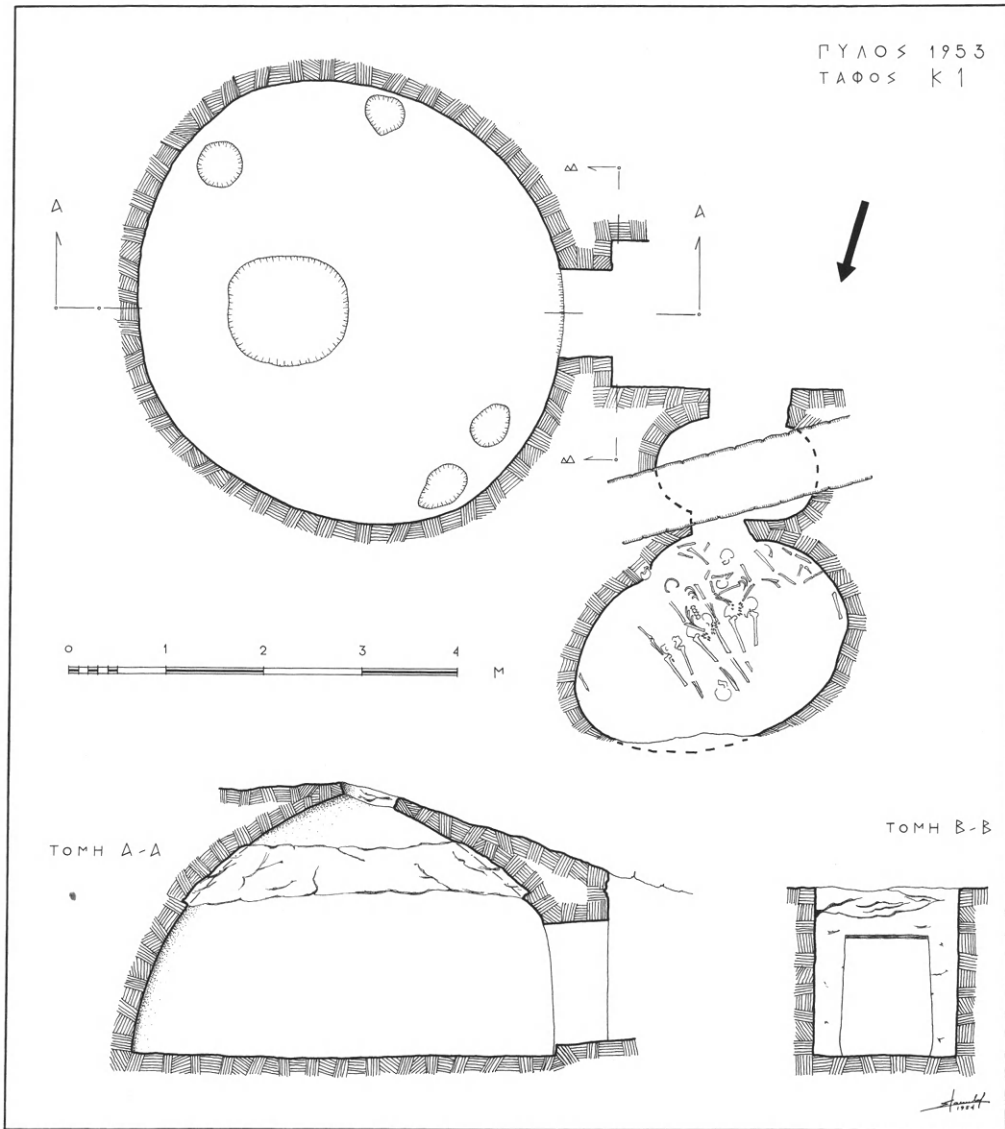
Τὰ ἀποτελέσματα τῆς πρώτης ταύτης ἐρεῦνης εἶναι λίαν ἐνθαρρυντικά. Πέριξ τοῦ ἀνακτόρου Ἑγγλιανοῦ φαίνεται νὰ ὑπάρχωσιν ἀρκεταὶ νεκροπόλεις, ὑπάρχουσι δὲ καὶ θολωτοὶ τάφοι, ὧν τινες εὐρίσκονται εἰς τόσον μεγάλην ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ ἀνακτόρου, ὥστε εἶναι δύσκολον νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι ἀνήκουν εἰς τοῦτο. Αἱ συστάδες τῶν θαλαμῶν τάφων, ὧν μέρος ἐρεῦνησα ἐφέτος, εὐρίσκονται περὶ τὸ ἕν χιλιόμετρον πρὸς Β. τῆς κωμοπόλεως Χώρα, ἣτις ἀπέχει ἤδη περὶ τὰ 4 χιλιόμετρα ἀπὸ τοῦ ἀνακτόρου, ὥστε ἡ συνολικὴ τούτων ἀπόστασις ἀπὸ τοῦ ἀνακτόρου εἶναι περίπου 5 χιλιόμετρα.

Ἡ τοποθεσία, εἰς ἣν εὐρίσκονται οἱ θαλαμῶτοὶ τάφοι καλεῖται σήμερον Βολιμίδια. Κεῖται σχεδὸν παρ' αὐτοὺς τοὺς πρόποδας τοῦ Αἰγαλέου ὄρους καὶ εἶναι εὐφορος καὶ ὕδατοβριθῆς ὅσον ὀλίγαι τοποθεσίαι ἐν Ἑλλάδι. Πλησίον αὐτῆς ἀναβλύζουσιν αἱ ἀφθονώταται πηγαὶ τοῦ Κεφαλαρίου, σύσκιον ὑπὸ πλατάνων. Ἐξ αὐτῶν ὑδρεύεται ἡ Χώρα καὶ ἀρδεύονται εἰς μεγάλην ἔκτασιν οἱ ἀγροί. Εἰς τὴν θέσιν ὅπου οἱ τάφοι, τὸ ἔδαφος ἀποτελεῖται ἀπὸ συμπαγῆ καὶ ὥραίας ἐμφανίσεως, ἀλλὰ πολὺ μαλακὸν πῶρον, ὅστις λαξεύεται εὐκόλως. Ἴσως εἰς τὴν αἰτίαν ταύτην ὀφείλεται τὸ γεγονός, ὅτι ἐνταῦθα συν-εσωρεύθησαν τόσον πολλοὶ τάφοι.

Μέχρι σήμερον ἐξηκριβώθησαν ἀρκεταὶ μικραὶ συστάδες, αἱ ὁποῖαι, ἀποτελούμεναι ἐκ τριῶν μέχρι πέντε τάφων ἐκάστη, ἀπέχουσιν ἀλλήλων περὶ τὰ 100 μέτρα. Εἶναι πρόωρον ἀκόμη νὰ συναγάγω-μεν συμπεράσματα, ἀλλ' εἶναι προφανές, ὅτι ἡ διανομὴ αὕτη δὲν εἶναι τυχαία. Πολλοὶ ἐκ τῶν τάφων τούτων ἔχουσι πρὸ πολλοῦ συληθῆ, ἀνακαλυφθέντες σχεδὸν κατὰ κανόνα ἐκ τῆς ὑποχωρήσεως τῆς στέγης τοῦ σπηλαίου. Διὰ τοῦτο ἀπεφάσισα νὰ καθαρίσω τούτους πρῶτον, ὥς διατρέχοντας κίνδυνον, διότι αἱ συλήσεις ⁴⁷⁴ δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρξαν ποτὲ πλήρεις. Εὐτυχῶς ἡ τυμβωρυχία ἐκεῖ εἶναι εἰσέτι ἄγνω-στος καὶ ἀρχαιοκαπηλεία συστηματικὴ δὲν ἀσκεῖται. Ἐκαθαρίσθη-σαν οὕτως ὁκτὼ τάφοι ἐν συνόλῳ. Ἐξ ἐκ τούτων ἦσαν ὄρατοὶ καὶ ἀνοικτοί, δύο δὲ εὐρέθησαν κατὰ τὰς ἀνωτέρω ἐργασίας χωρὶς νὰ εἶναι ὄρατὸν ἵχνος ἐξ αὐτῶν. Ὁ εἷς ἦτο ἡμικατεστραμμένος καὶ πτω-χός. Ὁ ἕτερος ἦτο ὥραϊος καὶ ἄριστα διατηρούμενος τάφος, εὐρέθη δὲ σχεδὸν ἄθικτος. Τοὺς τάφους πρὸς τὸ παρὸν ἀριθμῶ κατὰ συστά-δας, ὥς ὀνομάζω διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ιδιοκτῆτου τῶν ἀγρῶν.

Εἰς τὴν πρώτην συστάδα (Κορωνιοῦ) ἐκαθαρίσθησαν τρεῖς τάφοι. Εἰς τὴν δευτέραν (Ἀγγελοπούλου) δύο τάφοι, ὧν ὁ εἷς οὐχὶ ἐξ ὀλο-κλήρου. Εἰς τὴν τρίτην συστάδα (Τσουλέα) τρεῖς, ὧν μεταξὺ καὶ ὁ ἀσύλητος. Εἰς τοὺς τάφους ὑπολογίζεται καὶ εἷς καθαρισθεὶς ὑπὸ τοῦ συναδέλφου κ. Μυλωνᾶ.

Ὁ τάφος οὗτος εἶναι ὁ Κορωνιοῦ ὑπ' ἀριθ. 1, ὅστις ἦτο ὄρατος καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο ὥς στάβλος (σχ. 1). Ἐντὸς αὐτοῦ εὐρέθησαν τὰ πρῶτα τεμάχια ΥΕ I κεραμεικῆς. Βραδύτερον μοὶ παρεδόθησαν δύο

Σχ. 1. Βολιμίδα, τάφος Κ1.

τεμάχια εύρεθέντα ἐντὸς αὐτοῦ μερικὰ ἔτη πρότερον, ταῦτα δὲ προσ-
ηρμόζοντο πρὸς ἄλλα ΥΕ I τεμάχια εύρεθέντα ὑπὸ τοῦ κ. Μυλωνᾶ.
Ὁ δρόμος τοῦ τάφου ἔμεινεν ἄσκαφος, θὰ καθαρίσω δὲ τοῦτον κατὰ
τὴν ἐπιούσαν σκαφικὴν πε⁴⁷⁵ρίοδον καὶ θὰ ἐκπονήσω καὶ τὸ σχέδιον
τοῦ τάφου, κατ' ἐκφρασθεῖσαν ἐπιθυμίαν τοῦ κ. Μυλωνᾶ.

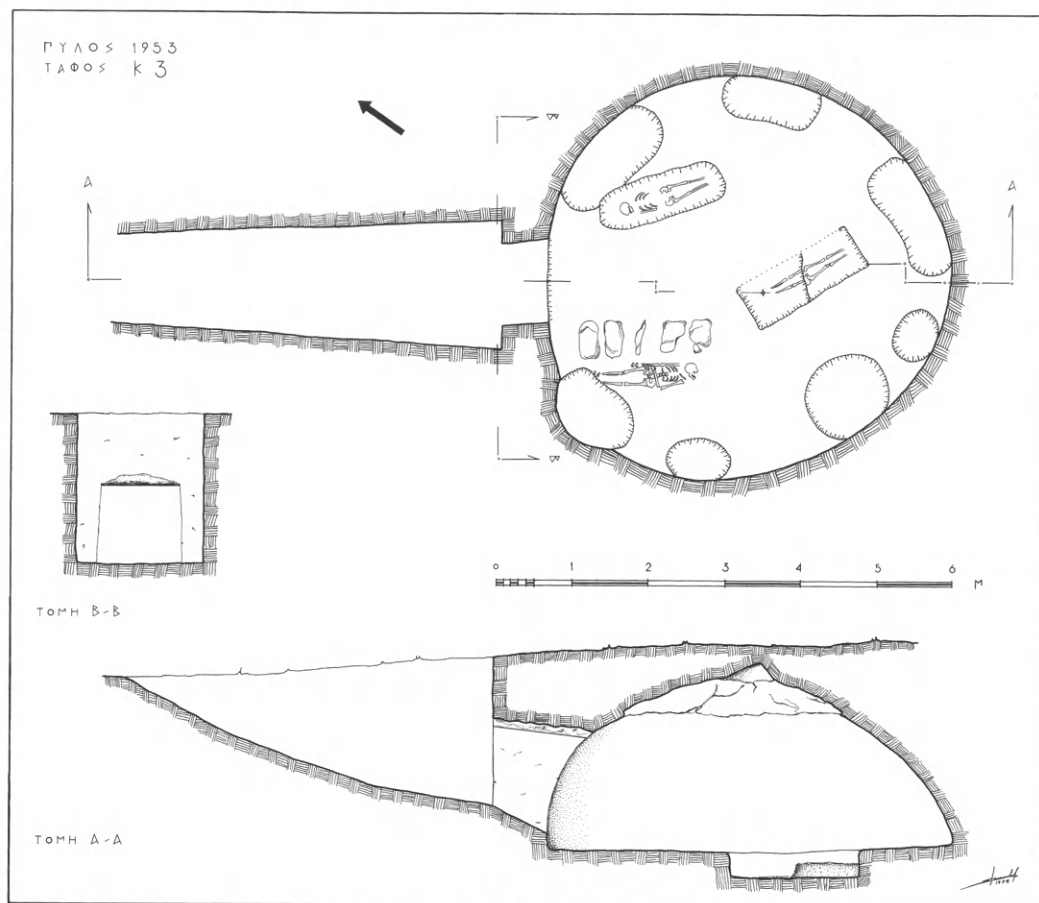
Τῶν ὑπολοίπων τάφων δὲν ἔγιναν ἀκόμη ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια.
Τὰ εὐρήματα ὡσαύτως δὲν ἐκαθαρίσθησαν εἰσέτι καὶ ἀπετέθησαν εἰς
τὸ Δημοτικὸν σχολεῖον Χώρας (κτισθὲν ἐπὶ Καποδιστρίου), ὅπερ
πάνυ προφρόνως ἐτέθη εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν ὅπως μεταβληθῇ εἰς
τοπικὸν μουσεῖον, ὁμοῦ μετὰ πλείστων ἄλλων εὐκολιῶν παρασχε-
θεισῶν ὑπὸ τοῦ προέδρου τῆς κοινότητος Χώρας κ. Χαρ. Παναγο-
πούλου καὶ ὀλοκλήρου τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου. Πρὸς τούτους
καὶ πάντας γενικῶς τοὺς κατοίκους Χώρας, οἵτινες θέτουσιν εἰς τὴν
διάθεσιν τῆς ἐπιστήμης τοὺς ἀγροὺς αὐτῶν πρὸς ἔρευναν καὶ παρέ-
χουσιν ἡμῖν παντοίας περιποιήσεις, ὀφείλονται δημόσιαι εὐχαριστίαι.
Ἡ παροῦσα ἔκθεσις θὰ εἶναι συνοπτικὴ. Τὰ εύρεθέντα ἀρχαῖα,
ἑνδεκα κιβώτια ἐν συνόλῳ ἀγγείων καὶ ἀνθρωπολογικοῦ ὕλικου,
χρειάζονται μακρὰν μελέτην καὶ ἀποκατάστασιν, προτοῦ καταστῇ
δυνατὸν νὰ γίνῃ περὶ αὐτῶν ἐκτενέστερος λόγος.

Ὁ τάφος 2 Κορωνιοῦ ἀνεκαλύφθη περὶ τὰ 10 μέτρα πρὸς Δ. τοῦ
τάφου 1. Εἶναι λελαξευμένος εἰς σχῆμα πεταλοειδὲς καὶ ἔχει ὑποτυ-
πώδη δρόμον μόλις 1 μ. μήκους ἐν σχήματι τοῦ κοίλου τῆς κεράμου.
Τὸ βάθος τοῦ τάφου ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους δὲν ὑπερβαίνει
τὸ μέτρον. Τὸ ὑπόλοιπον ἐστεγάζετο ἢ προωρίζετο νὰ στεγασθῇ διὰ
λίθων, διότι ὁ τάφος οὗτος δίδει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἔμεινεν ἡμιτελής.
Ἦτο πολὺ πτωχὸς εἰς εὐρήματα. Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν ἐπιφανειακῶν
χωμάτων εύρέθη ἐντὸς αὐτοῦ στρῶμα λίθων, ὑπ' αὐτοὺς δὲ ἐν νεκρι-
κὸν στρῶμα περιέχον ἓνα νεκρὸν, προφανῶς τὸν τελευταῖον ταφέντα,
εἰς στάσιν σχεδὸν κανονικὴν ὑπτίαν. Ἐκάλυπτεν ἑκτασιν 1,45 μ. ἀπὸ
Α. πρὸς Δ. μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς Α. καὶ ἐλαφρῶς ἐστραμμένην πρὸς
τὸ ἀριστερὸν πλευρόν. Ὁ ἀριστερὸς ποὺς ἦτο τελείως ἐκτεταμένος, ὁ
δεξιὸς κεκαμμένος. Τέσσαρα εἰσέτι κρανία καὶ πολλὰ ὅσα ἦσαν διε-
σπαρμένα κατὰ τὸ στρῶμα τοῦτο, προερχόμενα ἐκ μετακινήσεων
προηγούμενων νεκρῶν.

Ἀπομακρυνθέντων τῶν ἀνωτέρω λειψάνων παρουσιάσθη στρῶμα μελανῆς γῆς πάχους 0,20 μ. περιέχον καὶ ὀλίγους λίθους. Ὑπὸ τὸ στρῶμα τοῦτο πρὸς Α. διεφάνη ἥδη ὁ πυθμὴν τοῦ τάφου, ἐνῶ πρὸς Δ. ἦτο κατὰ τι βαθύτερον ἐσκαλισμένος καὶ περιεῖχε δευτέραν σειρὰν νεκρῶν, πάντων κεκινημένων καὶ μὲ τὰ κρανία συνήθως μεμονωμένα κατὰ τὴν περιφέρειαν τοῦ τάφου. Τὰ εὐρήματα ἦσαν ἡμίσεια περίπου δωδεκάς μικρῶν ἀγγείων, τινῶν χειροποιήτων ἐκ μαύρου πηλοῦ, καὶ λείψανα χαλκοῦ μαχαιριδίου. Πάντα φαίνονται ΥΕ III, ἃν καὶ τινα τεθραυσμένα τεμάχια πιθανῶς νὰ εἶναι κατὰ τι παλαιότερα.

Ὁ τάφος 3 Κορωνιοῦ κεῖται περὶ τὰ 15 μέτρα δυτικώτερον (σχ. 2). Εἶχεν ⁴⁷⁶ ἀνακαλυφθῆ πρὸ πολλοῦ καὶ ἐπανειλημμένως ἀναμοχλευθῆ, κατὰ δὲ τὸ 1929 φαίνεται ὅτι καὶ ἐπισήμως εἶχεν ἐρευνηθῆ διὰ τινος ἐκτάκτου ἀρχαιολογικοῦ ὑπαλλήλου. Ἐξῶν ἀκόμη ἐργάται λαβόντες μέρος εἰς τε τὰς ἀνεπισήμους καὶ τὴν «ἐπίσημον» σκαφὴν. Πάντες ὁμοφώνως ἐμαρτύρουν, ὅτι ἐντὸς αὐτοῦ εὐρέθησαν τουλάχιστον τρεῖς ἀκέραια ἀγγεῖα καὶ πρὸ παντὸς ἀγαλμάτιον ἐκ «λευκοῦ πηλοῦ», περὶ οὗ πολλὴν ποιοῦνται λόγον. Δυστυχῶς οὐδεμία ἔκθεσις ὑπάρχει εἰς τὸ Ὑπουργεῖον, ἐκ μέρους τοῦ ὑπαλλήλου, οὗ οἱ ἐργάται ἀναφέρουν καὶ τὸ ὄνομα. Ὁ τάφος ἔκειτο ἀνοικτὸς καὶ μὲ ὀπὴν εἰς τὴν ὀροφὴν του, ἣτις καὶ ἐγένετο ἀφορμὴ τῆς ἀνακαλύψεώς του. Παρ' ὅλα ταῦτα ἐνόμισα ὅτι ἐπεβάλλετο ἡ ἐρευνά του ἐκ νέου, διότι ἐπρόκειτο περὶ ὠραίου τάφου, ἔχοντος σημαντικὰς διαστάσεις. Τὸ ταφικὸν σπήλαιον ⁴⁷⁷ εἶναι κανονικὸς σχεδὸν κύκλος εἰς τὸ δάπεδον καὶ θολοῦται ἀποτόμως, ὥστε ἐπὶ διαμέτρου τοῦ δαπέδου 5,30 μ. τὸ ὕψος κατὰ τὴν κορυφὴν τῆς θόλου εἶναι μόνον 2,50 μ. Δέκα ὅμως ἑκατοστὰ ἐκ τοῦ ὕψους τούτου ἀνήκουσιν εἰς μαστοειδῆ κοιλότητα ἀκριβῶς κατὰ τὸ κέντρον τῆς ὀροφῆς, περὶ ἧς κατωτέρω.

Ὁ δρόμος τοῦ τάφου ἔχει μῆκος 5,30 μ. Ἀρχίζει μὲ τὸ δάπεδον ἡπίως κατωφερές, ἀλλὰ μετὰ τὸ ἐν τρίτον τῆς διαδρομῆς ἡ κατωφέρεια γίνεται ἀπότομος. Τὰ τοιχώματα τοῦ δρόμου εἶναι ἐντελῶς κάθετα καὶ τὸ πλάτος του εἰς τὴν ἀρχὴν εἶναι 1,25 μ. πρὸ δὲ τῆς θύρας καταντᾷ δι' ὀμαλῆς διευρύνσεως εἰς 1,75 μ. Ἡ θύρα εἶναι σχεδὸν τετράγωνος, ἔχουσα ὕψ. 1,20 μ. καὶ πλ. 1,10 μ., χωρὶς νὰ στενεύῃ ἄνω. Ἐξωτερικῶς φαίνεται θολωτή, ἀλλ' ἀσφαλῶς τοῦτο εἶναι μεταγενε-

Σχ. 2. Βολιμίδα, τάφος Κ3.

στέρα έπεξεργασία. Έσωτερικώς δεικνύει ότι αρχικώς είχεν όριζόντιον άνώφλιον. Λόγω της άποτόμου θολώσεως του τάφου αί παραστάδες της θύρας κάτω έχουν πλ. 0,70 μ. ενώ άνω φθάνουν εις 1,10 μ. Η θύρα έφράσσετο διά ξηρολιθιάς, ής διετηρούντο τρεις δόμοι πλακωτών λίθων συνολικοῦ ύψους 0,55 μ. καί πάχους 0,50 μ. Κατά την διάλυσίν της εύρέθησαν έντὸς αὐτῆς μερικὰ όστρακα, πάντα ΥΕ ΙΙΙ. Πρὸ τοῦ ξηροτοίχου (έντὸς τοῦ δρόμου) καί όπισθεν τούτου

(ἐντὸς τοῦ τάφου) εὐρέθησαν οἱ πόδες καὶ ὀλίγα ὄστρακα ὑψιπόδων κυλίκων.

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου ἦτο παντοῦ ἀνεσκαμμένον, περιεῖχεν ὅμως εἰσέτι τὸ ἀρχικὸν χῶμα του, διότι οἱ ἀνασκαφεῖς μετετόπιζον τοῦτο ἀπὸ τῆς μιᾶς πλευρᾶς τοῦ τάφου εἰς τὴν ἄλλην. Ἐπειδὴ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου εἶναι πολὺ σκοτεινόν, τὸ χῶμα τοῦτο μετεφέρετο ὑφ' ἡμῶν κατ' εὐθείαν ἔξω καὶ ἐκεῖ ἐρευνᾶτο. Πολὺ ὀλίγα καὶ ἀσημαντα ὄστρακα περιεῖχεν, εὗρομεν ὅμως τρεῖς αἰχμᾶς βελῶν ἐξ ὀψιανοῦ καὶ πυρίτου θαυμασίας διατηρήσεως. Τὸ δάπεδον τοῦ τάφου οὐδαμοῦ διετηρεῖτο, διότι συνέκειτο ἐκ μαλακῆς γῆς καὶ πανταχοῦ εἶχεν ἀναμοχλευθῆ. Συμπεραίνεται ὅμως ἐκ διαφόρων τεκμηρίων, ἰδίως τῶν βόθρων. Οἱ βόθροι οὗτοι εἶναι μικροὶ καὶ ἀβαθεῖς λάκκοι, ἡμικυκλικοὶ ἢ ἐλλειψοειδεῖς, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐτοποθετοῦντο τὰ ὀστᾶ, ἐνίστε ⁴⁷⁸ δὲ καὶ τινὰ κτερίσματα τῶν προγενεστέρων νεκρῶν, ὅσας ταῦτα μετεκινούντο ὅπως δημιουργήσουν θέσιν εἰς ὑστερωτέρους νεκρούς. Οἱ βόθροι οὗτοι ἐλάξεύοντο κύκλῳ κατὰ τὴν περιφέρειαν τοῦ τάφου (ὡς προέκυψε καὶ ἐκ τῆς ἐν συνεχείᾳ σκαφῆς ἄλλων τάφων), ἐνίστε μάλιστα ἠνοίγοντο λοξῶς ἐντὸς τῶν τοιχωμάτων τοῦ τάφου, ὥστε νὰ προσλαμβάνωσι τὴν μορφὴν κόγχης.

Ὁ παρὼν τάφος περιεῖχεν ἐπτὰ τοιαύτας κόγχας καὶ βόθρους, ἐντὸς τῶν ὁποίων εἶχον ἀποτεθῆ ὀστᾶ καὶ κρανία προγενεστέρων νεκρῶν, ἀλλ' εἰς κακὴν κατάστασιν. Ἐμετρήθησαν μέχρι πέντε κρανίων ἐντὸς τῆς πρώτης δεξιᾶ τῷ εἰσερχομένῳ κόγχῃ. Τὰ κτερίσματα ἦσαν σχετικῶς ὀλίγα. Εἰς βόθρος περιεῖχε δύο μικρὰ ἀγγεῖα ὧν τὸ μὲν δεξιὸν εἶναι ⁴⁷⁹ YE I (παρόμοιον ἐκ τοῦ βασιλικοῦ λάκκου III τῶν Μυκηνῶν, Karo, *Schachtgräber v. Mycenae* πίν. 166 ἀρ. 156), τὸ δὲ ἀριστερὸν εἶναι σύγχρονον ἢ κατὰ τι μεταγενέστερον. Ἐντὸς ἐτέρου βόθρου ἀνεκαλύφθησαν σειρὰ βελῶν πυρίτου, ὅμοια δὲ εὐρέθησαν καὶ παρὰ τὸν βόθρον ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἐντὸς μικρᾶς μελανῆς κηλίδος κεκαυμένου χρώματος. Ἐν συνόλῳ οὕτω συνελέξαμεν ἔνδεκα βέλη, πάντα ἐν σχήματι «λαβίδος καρκίνου», τινὰ δὲ μετὰ θαυμαστῆς αἰχμῆς καὶ προφανῶς οὐδέποτε χρησιμοποιηθέντα. Πλησίον τῆς μελανῆς κηλίδος, ἀλλὰ βαθύτερον ἐντὸς τῶν τετραγυμένων χωμάτων εὐρέθη πυρὴν καστανοῦ χρώματος πυρίτου ἀφ' οὗ ἀπεκόπτοντο αἱ λεπίδες ἐξ ὧν κατεσκευάζοντο τὰ βέλη. Οὕτω βεβαιοῦται διὰ πρώτην

φοράν, ὅτι τὰ μυκηναϊκὰ λίθινα βέλη ἐποιοῦντο ἐν Ἑλλάδι. Ἡ προέλευσις τοῦ κασιανοῦ πυρίτου παραμένει ἀληθῶς ἄγνωστος εἰσέτι. Τοιοῦτον πυρίτην ἔχουν ὠρισμέναι περιοχαὶ τῆς Αἰγύπτου (παρὰ τὸ Λοῦξορ), ἀλλ' ἄνευ συγκρίσεως τῶν δύο ὑλικῶν αἱ περιγραφαὶ καὶ μόναι δὲν ἀρκοῦσι πρὸς μόρφωσιν ἀσφαλοῦς γνώμης¹.

⁴⁸⁰ | Ὁ τάφος περιεῖχε τρεῖς λάκκους, πάντας μὲ διεύθυνσιν ἐκ Δ. πρὸς Α. Οἱ δύο κεῖνται δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς θύρας, ὁ τρίτος πρὸς τὸ βάθος. Ἐκ τούτων ὁ δεξιὰ τῆς εἰσόδου ἐκαλύπτετο ὑπὸ σειρᾶς πλακῶν, ὧν δύο εὗρισκοντο εἰσέτι κατὰ χώραν, τρεῖς δὲ εἶχον ριφθῇ μετὰ τὴν σύλησιν ἐντὸς αὐτοῦ. Ὁ λάκκος οὐδὲν περιεῖχε πλὴν δύο τεμαχίων ἀνθρωπίνων ὀστέων. Ὁ ἀριστερὰ τῷ εἰσερχομένῳ λάκκος περιεῖχεν ἓνα τελείως ἀποσυντεθειμένον σκελετὸν ἐκτάδην μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς Δ. καὶ οὐδὲν κτέρισμα. Ὁ λάκκος τοῦ βάθους περιεῖχε δύο σκελετούς, ἀλλ' εἶχεν ἀναμοχλευθῇ ἐν μέρει ὑπὸ τῶν προηγουμένων σκαφῶν. Ὁ λάκκος ὃν εἶχον διανοίξει οἱ λαθροσκαφεῖς κατέστρεψε τὸ δυτικὸν ἥμισυ μόνον τῆς θήκης. Διὰ τοῦτο τοῦ μὲν ἀνωτέρου σκελετοῦ, ὅστις εἶχε τὴν κεφαλὴν πρὸς Δ., περιεσώθη κατὰ χώραν μόνον τὸ κάτω ἥμισυ. Τοῦ κατωτέρου σκελετοῦ, ὅστις εὗρίσκετο 20 ἐκ. χαμηλότερον καὶ ἀκριβῶς ὑπὸ τὸν ἀνώτερον, ἀλλὰ μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς Α., κατεστράφησαν μόνοι οἱ ἄκροι πόδες. Μεταξὺ τῶν γονάτων τοῦ ἀνωτέρου νεκροῦ ἀλλ' εἰς ἑκτασιν ἀρκοῦντως μεγάλην καὶ προφανῶς οὐχὶ εἰς τὴν ἀρχικὴν των θέσιν, εὗρέθησαν τὰ ὄστρακα δύο ἀγγείων. Τούτων τὸ πρῶτον, ἐν ἀξιόλογον κύπελλον, ἀνασυνεκροτήθη ὀλόκληρον. Δύο ⁴⁸¹ | μόνον τεμάχια ἐλλείπουσιν ἐξ αὐτοῦ. Ἀνήκει εἰς τὴν YE I ἢ τὴν πρωιμωτάτην YE II περίοδον (περὶ τὸ 1500). Ρυθμικῶς ὁμοιάζει ὀλιγώτερον πρὸς τὰ ἀγγεῖα ἐκ τοῦ πρώτου βασιλικοῦ λάκκου τῶν Μυκηνῶν (Καρο ἔ.ἀ. πίν. 167 ἀρ. 190-192) καὶ περισσότερον πρὸς τὸ ἀγγεῖον λ.χ. ἐκ τοῦ τάφου 533 παρὰ Wace, *Chamber Tombs of Mycenae* πίν. LVI, 2. Τὸ ἕτερον ἀγγεῖον εἶναι χειροποίητον ἐκ σκοτεινοῦ πηλοῦ καὶ ἔλειπον ἀρκετὰ τεμάχια ἐξ αὐτοῦ,

1. Ἐρευνᾶται κατὰ τὸ 1953-54 ἀποδεικνύουσιν ὅτι ὁ πυρίτης οὗτος εἶναι ἐντό-

πιος, ἀπαντῶν παρὰ τὸ χωρίον Παπούλια Πυλίας.

πρὸς δὲ καὶ ὁλόκληρος ἡ λαβή. Πρέπει καὶ τὸ ἀγγεῖον τοῦτο νὰ εἶναι σύγχρονον πρὸς τὸ προηγούμενον, ἂν καὶ εἶναι κοινὸν καὶ εἰς τὰς κατόπιν περιόδους. Ὅταν εἶναι μικρὰ τὰ ἀγγεῖα ταῦτα, τὰ ὀνομάζομεν συνήθως θήλαστρα (feeding bottles). Ἐνταῦθα ὅμως δὲν θὰ εἴμεθα μακρὰν τῆς ἀληθείας, ἂν ὀνομάσωμεν τοῦτο στάμνον τοῦ οἴνου ἢ ἄλλου ὑγροῦ.

Ὁ κατώτερος νεκρὸς οὐδὲν κτέρισμα εἶχεν, ἐκτὸς ἐὰν εἰς τοῦτον ἀποδώσωμεν τὰ δύο μόλις περιγραφέντα ἀγγεῖα. Ὁ σκελετὸς διετηρεῖτο θαυμασίως. Ἦτο νεαρὸς ἔφηβος, δεικνύων πάντας τοὺς θαυμασίους ὀδόντας του, μήκους 1,40 μ. μέχρι τῶν ἀστραγάλων. Ἡ κάτω σιαγών, ἀποκολληθεῖσα τοῦ κρανίου μετὰ τὴν διάλυσιν τῶν σαρκῶν, εἶχε καταπέσει ἐπὶ τοῦ λαμποῦ ὀλίγον, οὕτω δ' ὁ νεκρὸς εὐρέθη μὲ χαῖνον στόμα. Ἦτο ἐκτεταμένος, ἀμφότεραι δ' αἱ χεῖρες ἦσαν ἐπὶ τῶν αἰδοίων. Πρώτη ἐφήπτετο τῆς πυέλου ἢ δεξιὰ μὲ κοίλην ⁴⁸² τὴν παλάμην, ἐπ' αὐτῆς δ' ἐπέκειτο κοίλη ἢ ἀριστερά. Δυστυχῶς διὰ τὸ σκότος δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ λήψις ἱκανοποιητικῆς φωτογραφίας. Διὰ καθρέπτου εἰσῆχθη εἰς κατάλληλον στιγμὴν τὸ ἥλιακὸν φῶς καὶ ἐλήφθησαν τμηματικῶς δύο φωτογραφίαι τοῦ σκελετοῦ. Ἐστερεώσαμεν ὅμως τοῦτον διὰ γύψου καὶ τὸν μετεφέρομεν εἰς τὸ μουσεῖον τῆς Χώρας.

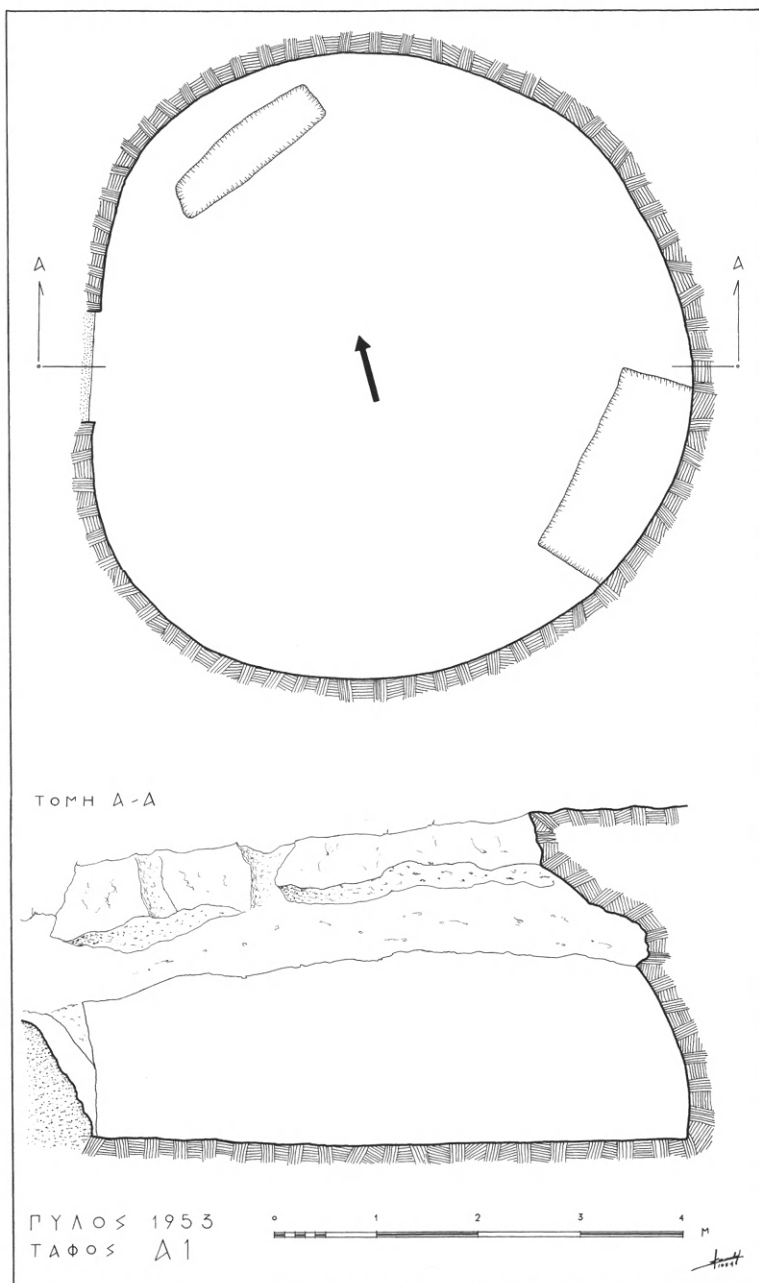
Παρὰ τὸν δεξιὰ τῆς εἰσόδου λάκκον εἶχεν ἀποτεθῆ ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου ὁ νεκρὸς γυναικός. Ὁ σκελετὸς διετηρεῖτο ἄριστα, ἀλλὰ καὶ τούτου ἔλειπον οἱ ἄκροι πόδες. Ἐκειτο ἐκτάδην, μὲ τὴν κεφαλὴν στρεφομένην πρὸς τὸ ἀριστερὸν πλευρόν. Ἡ δεξιὰ χεὶρ ἦτο ἐκτεταμένη κατὰ μῆκος τοῦ σώματος, ἡ ἀριστερὰ ἐκάμπτετο κατὰ τὸν ἀγκῶνα, ὥστε ἡ ἄκρα χεὶρ ἀνοικτὴ ἀνεπαύετο ἐπὶ τοῦ κάτω μέρους τῆς κοιλίας. Παρὰ τὸ κρανίον εἶχε τοποθετηθῆ μικρὸν λιθάριον καὶ ἐπ' αὐτοῦ τρίτος ἀμφορίσκος ΥΕ ΙΙΙ ἐποχῆς, ὅστις κρημνισθεὶς ἐκ τοῦ λιθαρίου εὐρέθη παρ' αὐτό.

Δύο τουλάχιστον, πιθανῶς δὲ καὶ περισσότεροι τάφοι εὐρίσκονται εἰσέτι εἰς ἄμεσον γειτονίαν πρὸς τοὺς περιγραφέντας, ὄντες κεχωσμένοι καὶ μὴ διατρέχοντες κίνδυνον. Οὗτοι θέλουσιν ἀνασκαφῇ κατὰ τὴν προσεχῇ περίοδον, διότι ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε δεδομένων συνάγεται ὅτι ἡ συστὰς Κορωνιοῦ περιέχει τοὺς παλαιότερους καὶ περισσότερον ἐνδιαφέροντας τάφους.

⁴⁸³| Περὶ τὰ 150 μ. δυτικώτερον ἀνεκαλύφθη ἑτέρα συστάς τάφων, οὔς ἀποκαλῶ Ἀγγελοπούλου. Ὁ τάφος 1 ἦτο πλήρως ὁρατὸς ὑπὸ μορφὴν μεγάλης κυκλικῆς λεκάνης (σχ. 3). Εἰς τὸ κέντρον ταύτης ἐφύετο πελωρία συκῇ καὶ ὁ χώρος ὡς ὑπὴνεμος καὶ σχετικῶς κλειστὸς ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς στάβλος βοῶν. Διὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴν ὠραιότητα τοῦ τάφου ἀπεφάσισα νὰ σκάψω τοῦτον. Ὁ ἰδιοκτήτης τῆς ἀμπέλου κ. Ἰωάννης Ἀγγελόπουλος προθυμότατα συγκατετέθη εἰς τοῦτο, δώσας καὶ τὴν ἄδειαν νὰ κόψωμεν τὴν συκὴν. Δυστυχῶς δὲν ἐδυνήθη νὰ σκάψω τὸν δρόμον τοῦ τάφου, διότι θὰ κατεστρέφετο σημαντικὸν τμῆμα τῆς ἀμπέλου καὶ ἐν ἐλαιόδενδρον.

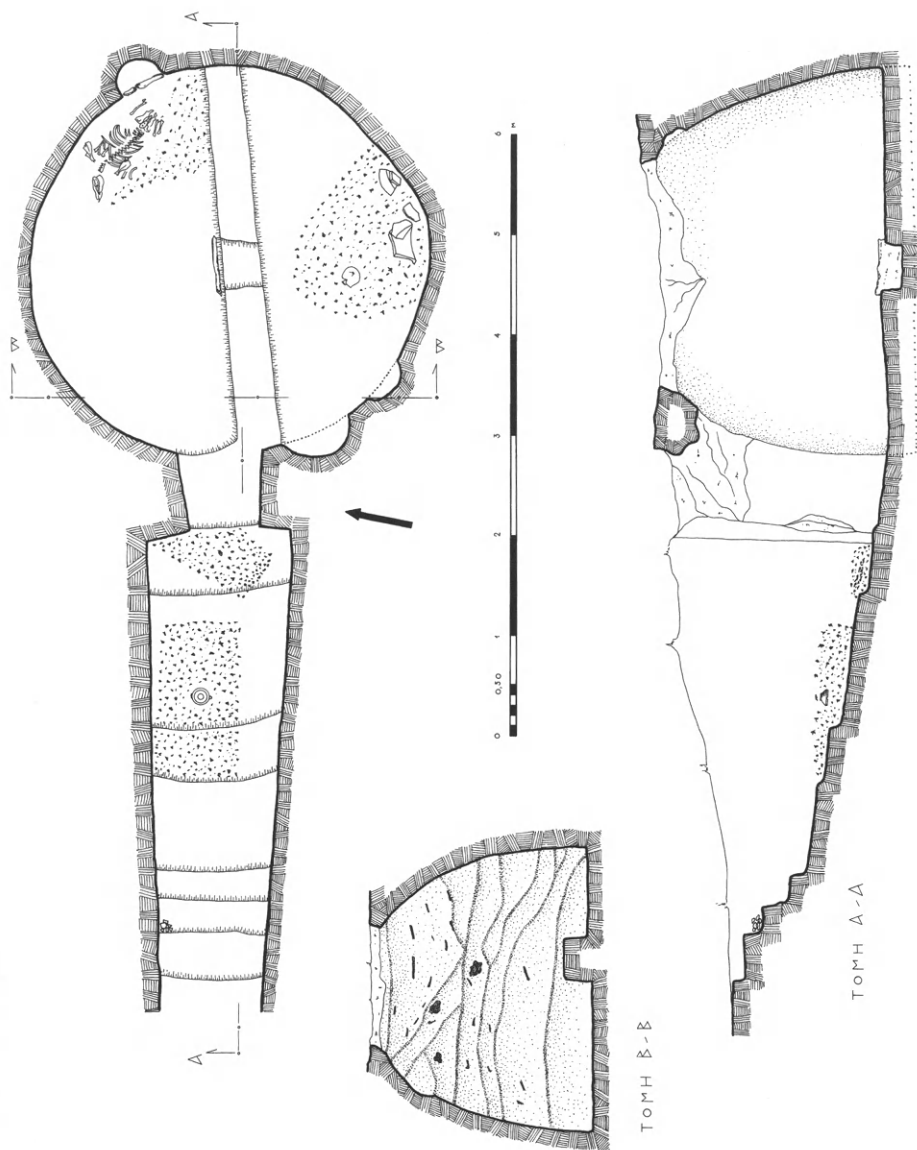
Ὁ τάφος περιεῖχεν ἐπίχωσιν ἄνω τοῦ μέτρου, μὴ ὑπολογιζομένης καὶ τῆς κόπρου τῶν βοῶν. Εἶχεν ἀνασκαλευθῇ τοσάκις εἰς τὸ παρελθόν, ὥστε μέχρι καὶ τοῦ πυθμένος του ἀνευρίσκοντο τεμάχια συγχρόνων κεράμων καὶ ὑαλίνων σκευῶν, ὁμοῦ μετὰ τεμαχίων κεραμεικῆς, ἐλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς. Μία ἐκ τῶν ἀναμοχλεύσεων πρέπει νὰ συνέβη εἰς ἐντελῶς πρόσφατον παρελθόν, διότι εὔρομεν θραύσματα κεραμεικῆς, τῶν ὁποίων αἱ παρειαὶ ἦσαν καθαρὰ καὶ ἄνευ ὀξειδώσεως. Ἐκ μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς εὐρέθησαν εἰς τὴν ἐπίχωσιν ταύτην δύο ἢ τὸ πολὺ τρία ὄστρακα YE I, ἄφθονα δὲ τεμάχια YE II καὶ III. Μερικὰ μικρὰ ἀγγεῖα (ἀλάβαστρα καὶ ἀμφορίσκοι) εἶναι ἀκέραια ἢ σχεδὸν ἀκέραια. Ἐπὶ πλέον εὐρέθησαν ἕξι αἰχμαὶ βελῶν ἐκ πυρίτου καὶ ὀψιανοῦ. Οὐδὲν ὅμως τούτων εὐρέθη ἀκέραιον. Τὸ ἄριστα πάντων διατηρούμενον ⁴⁸⁴| εἶναι ἕξ ὀψιανοῦ καὶ εὐρέθη εἰς δύο τεμάχια. Πάντα τὰ λοιπὰ εἶναι κολοβά, ἀνήκουσι δ' εἰς τὸν αὐτὸν τύπον πρὸς τὰ τοῦ τάφου 3 Κορωνιοῦ. Ἐπὶ πλέον εὐρέθησαν δύο σφονδύλια στεατίτου καὶ κυλινδρική ψῆφος ἕξ ἀχάτου.

Εἰς τὸ δάπεδον τοῦ τάφου ὑπῆρχον δύο λάκκοι. Ὁ εἷς, εἰς τὸν μυχὸν τοῦ τάφου, ἔναντι τῆς θύρας, ἦτο μέγας καὶ κανονικὸς ὀρθογώνιος λάκκος 2 μ. μήκους, 0,85 μ. πλάτους καὶ 0,60 μ. βάθους. Δὲν εἶχε διαφύγει τὴν σύλησιν. Ἐντὸς αὐτοῦ εὐρέθησαν ἐλάχιστα ἀνθρώπινα ὀστᾶ Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς καὶ ὀστᾶ βοδὸς καὶ πολλῶν κυνῶν, τὰ ὅποια ὅμως διατηροῦνται πολὺ καλῶς, ὥστε πρέπει νὰ εἶναι σχετικῶς σύγχρονα. Ὁ ἕτερος λάκκος εὐρίσκεται ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου, ὦν πολὺ μικρότερος (μῆκ. 1,40 μ. πλ. 0,45 μ. καὶ βάθος ⁴⁸⁵| 0,40 μ.). Ἐντὸς αὐτοῦ εὐρέθη

Σχ. 3. Βολιμίδα, τάφος Α1.

ΤΑΦΟΣ Α 2

Σχ. 4. Βολιμίδα, τάφος Α2.

ἄθικτος σκελετὸς προφανῶς γυναικεῖος. Τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματος ἔκειτο ἐκτάδην, μὲ τὴν κεφαλὴν δεξιά. Ἡ ἀριστερὰ χεὶρ ἦτο ἐκτεταμένη, ἀλλ' εἰς ἀπόστασιν τινα ἀπὸ τοῦ κορμοῦ, ἐνῶ ἡ δεξιά ἦτο κεκαμμένη καὶ ἐφέρετο ἐπὶ τῆς κοιλίας. Τὰ κάτω ἄκρα εἶχον βιασθῇ διὰ νὰ χωρήσουν εἰς τὸν στενόχωρον τάφον. Ὅμοῦ μετὰ τούτων ἐβιάσθησαν καὶ αἱ λαγόνες, τὰ δὲ ὅστ' αὐτῆς πυέλου εὐρίσκοντο ὅλα πρὸς τὸ ἐν μέρος τοῦ τάφου οὐχὶ ὀριζοντίως, ἀλλὰ πλαγίως. Ὁ σκελετὸς διετηρεῖτο, ἐξαίρεσει τῶν ὀστέων τῶν ἄκρων, καλῶς. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι μετὰ τόσας χιλιετηρίδας ὁ νεκρὸς οὗτος ἀνέδιδε δυσάρεστον πτωματικὴν ὀσμὴν, ἣτις ἐταλαιπώρησεν ἀρκούντως καὶ ⁴⁸⁶ ἐμὲ καὶ τὸν ἐργάτην τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ τάφου. Τὸ φαινόμενον τοῦτο παρουσιάσθη ἅπαξ ἔτι εἰς ἓνα νεκρὸν τοῦ τάφου 3 Κορωνιοῦ, τὸ δὲ κακὸν εἰς ἀμφοτέρων τὰς περιπτώσεις ἐπετείνετο ἀπὸ σμῆνι μυιῶν, ἃς προσεῖλκυεν ἡ δυσοσμία. Ἐπὶ τοῦ στέρνου τῆς νεκρᾶς εὐρέθη ἐλαφρῶς κολοβὴ ὀστεῖνη περόνη. Οὐδὲν ἄλλο κτέρισμα περιεῖχεν ὁ λάκκος.

Ὁ προκείμενος τάφος εἶναι ὁ μέγιστος τῶν μέχρι τοῦδε ἀνασκαφέντων. Τὸ δάπεδόν του, οὐχὶ ἀπολύτως κυκλικόν, ἔχει διάμετρον 6,10 μ. ἀπὸ Β. πρὸς Ν. καὶ μόνον 5,90 μ. ἀπὸ Α. πρὸς Δ. Ἡ θύρα ἦτο πρὸς Δ. Τὸ μέγιστον σωζόμενον ὕψος του εἶναι 2,20 μ. ἡ δὲ θόλῳσος του ἀπότομος.

Ὀλίγα μέτρα βορειότερον ἀνεσκάφη ἀτελῶς ὁ τάφος 2 Ἀγγελουποῦλου. Τούτου ἐφαίνετο ἡ ἀρχὴ τοῦ δρόμου, ὅστις καὶ ἐκαθαρίσθη πλήρως (σχ. 4). Μόλις ὁμως ἐπεχειρήθη καὶ τοῦ σπηλαίου ὁ καθαρισμός, ἀπεδείχθη ὅτι τοῦτο εἶχεν ὑποστῇ διάτρησιν πρὸ πολλοῦ καὶ ἦτο μέχρι κορυφῆς πλήρης χωμάτων. Ἐπ' αὐτοῦ ἤκμαζε περιβόλιον τομάτας καὶ σικύων, ὥστε ἀπέσχομεν πρὸς τὸ παρὸν τῆς περαιτέρω ἀνασκαφῆς. Ὁ τάφος οὗτος παρουσίασεν ἐνδιαφέροντα ἵχνη ἐλληνιστικῆς λατρείας ἐντὸς τοῦ δρόμου. Ὁ δρόμος οὗτος κερδίζει ταχέως βάθος διὰ 5 βαθμίδων, μετὰ δὲ τὴν πέμπτην ὑπάρχει τμήμα δρόμου ἐπίπεδον, ὅπερ δίδει πρόσοδον εἰς τὸν τάφον. Ἐπὶ τοῦ τμήματος τούτου ἀνήφθη μεγάλη πυρὰ κατὰ τοὺς Ἑλληνιστικοὺς χρόνους, ἐν τῷ μέσῳ τῆς ὁποίας εὐρέθη ἀνάστροφος μία λοπάς. Ἡ πυρὰ ἐξετείνεται ὀλιγώτερον ἔντονος μέχρι τῆς θύρας τοῦ τάφου, πρὸ τῆς ὁποίας ἀνεφάνη καὶ πάλιν ἐντατικὴ (παχὺ στρώμα ἀνθρώκων καὶ κεκαυμένης

γῆς). Καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς πυρᾶς εὐρέθησαν ἄφθονα τεμάχια ἑλληνιστικῶν ἀγγείων γραπτῶν διὰ κιτρίνου πηκτοῦ χρώματος καὶ τεμάχια μικρῶν χυτρῶν. Εὐρέθησαν συγχρόνως ἐπὶ τῆς προτελευταίας βαθμίδος τοῦ δρόμου τεμάχια πολλὰ ἐνὸς εὐμεγέθους ΥΕ III ἀγγείου. Πάντα ταῦτα εὐρίσκοντο ἀναμεμειγμένα μετὰ μεγάλου πλήθους χονδρῶν κεράμων ἐν τεμαχίοις, ἐξ ὧν βρίθεται κυριολεκτικῶς ὁ παρὼν τάφος. Κάτωθεν τῆς πυρᾶς τὰ χώματα τοῦ δρόμου ἦσαν καθαρὰ καὶ ὑπόλευκα, ἥτοι Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.

Τὰ αὐτὰ φαινόμενα παρουσίασε καὶ μικρὸν τμήμα τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου, τὸ ὁποῖον ἀνεσκάφη. Τὸ κατώτατον μέρος τῆς ἐπιχώσεως, ιδίως ὅμως τὸ ἀνώτερον, παρουσίασε τὰ αὐτὰ ἑλληνιστικὰ ἀγγεῖα, τεμάχια ἀγνύθων, τὸ κάτω ἡμῖς δακρυδόχου, τεμάχιον ἑλληνιστικοῦ λύχνου καὶ μικρὸν χαλκοῦν νόμισμα, νομίζω τοῦ Ἀργους. Ἐκ τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς χρονολογοῦνται τεμάχια ὀλίγα κεραμεικῆς, ἴσως μερικὰ τεμάχια κεράτων ἐλάφου καὶ τεμάχιον πυρίτου πριονοειδῶς εἰργασμένον. Νομίζω ὅτι εἶναι αἰχμὴ κυνηγετικοῦ βέλους. Γνωρίζομεν τοιαύτας ἐξ Αἰγύπτου καὶ ἄλλων μερῶν (ἀληθῶς ἄνευ ὀδόντων), προετοιμᾶτο δὲ τὸ σχῆμα τοῦτο τοῦ αἰχμηροῦ, διότι ἐπροξένει ⁴⁸⁷ μεγαλύτεραν πληγὴν καὶ περισσοτέραν αἱμορραγίαν εἰς τὸ θήραμα.

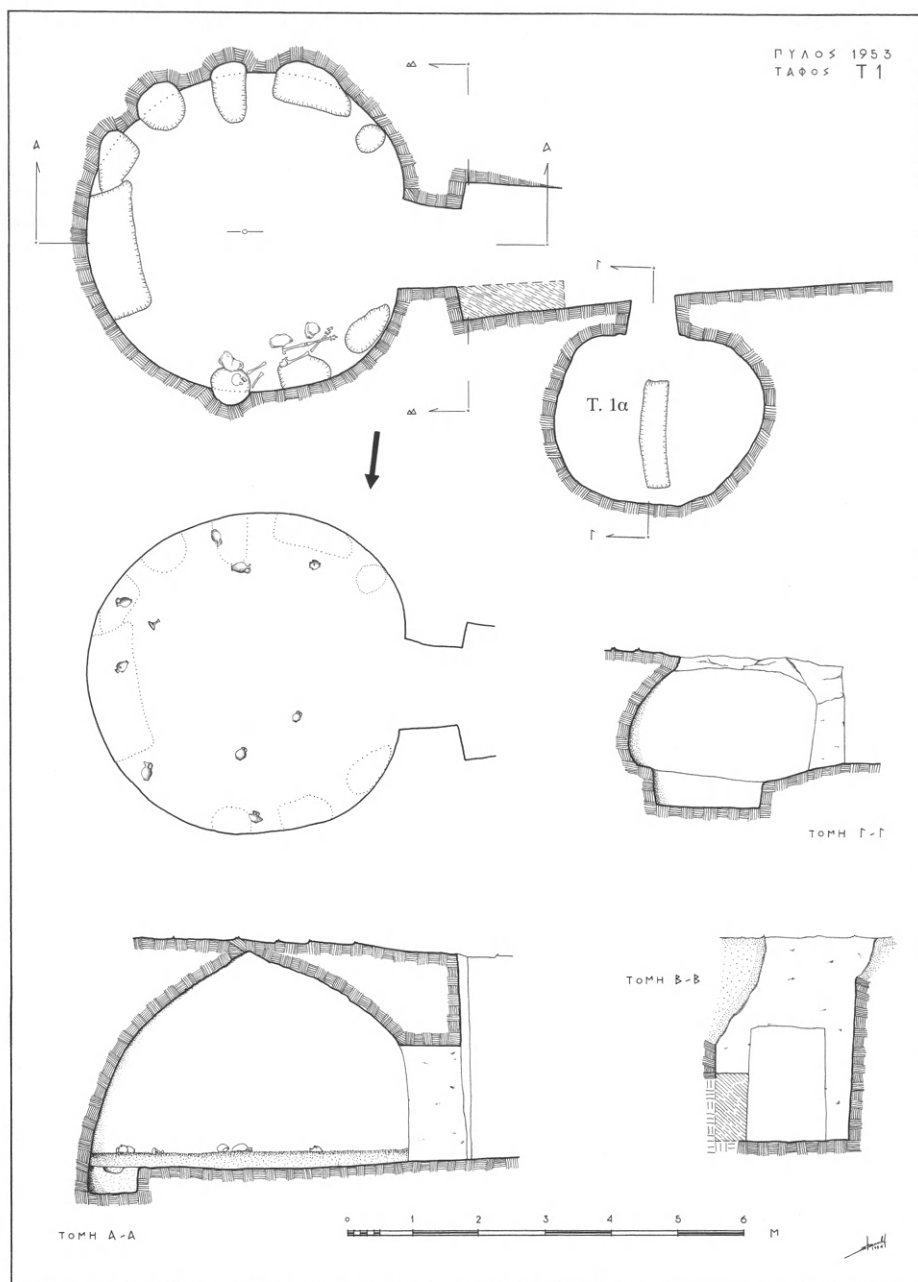
Τὰ ἐντὸς τοῦ τάφου εὐρήματα πιθανὸν νὰ εἶναι παρείσακτα μετὰ τῆς ἐπιχώσεως. Πρὸ τῆς πλήρους ἀνασκαφῆς του ἀσφαλεστέρα γνώμη δὲν εἶναι δυνατὴ. Ἐντὸς τοῦ δρόμου ὅμως εἶναι φανερὸν ὅτι ἔχομεν λείψανα λατρείας καὶ ἐναγισμῶν ἐκ τοῦ 3ου ἢ καὶ 4ου αἰῶνος π.Χ. Τρεῖς τουλάχιστον ἕτεροι τάφοι εὐρίσκονται εἰς ἄμεσον γειτονίαν πρὸς τοὺς περιγραφέντας.

Περὶ τὰ 100 μ. ἀνατολικώτερον ἀνεκαλύφθη ἄλλη συστάς τάφων, ἦν ὠνόμασα ὁμάδα Τσουλέα. Ὁ ἐν λόγῳ περιγράφεται ὡς τύπος ἰδιορρυθμοῦ ἀνθρώπου (ἦτο καθηγητὴς τῶν μαθηματικῶν). Ἀνακαλύψας ὅτι ἐντὸς τοῦ κτήματός του εὐρίσκοντο τάφοι, περιέφραξε τοῦτο ἐπιμελῶς καὶ ἀπηγόρευε τὴν εἴσοδον εἰς πάντας. Κατὰ τὴν νύκτα ἐπεδίδετο εἰς τὴν σκαφὴν ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ λύχνου. Ἦτο ἰδεολόγος. Δὲν ἐπώλησε ποτέ τι τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἀνευρεθέντων, ἤρεσκετο δὲ μόνον, κατὰ τὸ λέγειν τῶν ὁμοχωρίων του, νὰ ἔχη εἰς τὸ γραφεῖον του καὶ νὰ ἐπιδεικνύῃ τὰ εὐρήματα. Ὑπάρχει ἐλπίς, ὅτι οἱ κληρονόμοι

του θα θελήσωσι νὰ ἐρευνήσωσι μήπως ὑπάρχη τι εἰσέτι, τὸ ὁποῖον ὡς φιλόνομοι πολῖται νὰ παραδώσωσιν εἰς τὰς νομίμους ἀρχάς.

Ἐνταῦθα ἐσκάψαμεν τρεῖς τάφους. Εἷς μικρὸς ἦτο ἤδη τελείως ἀνεσκαμμένος διὰ τῆς διατηρηθείσης κορυφῆς του, ἔσωθεν δὲ διακρίνεται ἡ θύρα του, ἄθικτος εἰσέτι καὶ τετειχισμένη ἕως ἄνω. Ὁ τάφος οὗτος ἔχει τὸ σχῆμα ὑψηλοῦ σχετικῶς κώνου. Πλησίον τούτου οἱ χωρικοὶ ἐγνώριζον τὴν ὑπαρξιν ἄλλου, διότι κατὰ τὸ πότισμα ἐξηφανίζετο ἐκεῖ τὸ ὕδωρ. Ἴσως ὅμως ἐγνώριζον περισσότερα τῶν ὧσιν ἔλεγον, διότι ἡ σκαφή ἀπέδειξε πρᾶγματι τὴν ὑπαρξιν τάφου συληθέντος μέχρι τοῦ πυθμένος εἰς προσφάτους χρόνους καὶ εἴτα πληρωθέντος φορυτοῦ, διότι εἰς τὸ δάπεδόν του εὔρομεν τεθραυσμένας φιάλας ζύθου Φῖξ. Ταυτοχρόνως ὅμως κατέστη φανερόν, ὅτι ὁ τάφος οὗτος δὲν εἶχεν ἴδιον δρόμον, ἀλλ' εἶχε σκαλισθῇ εἰς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν ὠραίου δρόμου ἀνήκοντος εἰς ἄλλον τάφον. Πράγματι εἰς τὸ βάθος τοῦ δρόμου τούτου εὐρέθη ὠραίος καὶ ἄριστα διατηρούμενος ἄθικτος, ὁ τάφος 1 Τσουλέα (σχ. 5).

Ὁ δρόμος τοῦ τάφου τούτου ἦτο μέχρις ἑπτὰ περίπου μέτρων μακρός. Τὸ ἐξώτατον ἄκρον του δὲν ἦτο δυνατόν νὰ καθαρισθῇ ἐντελῶς λόγῳ ἐπιπροσθοῦντος ἐλαιοδένδρου. Τὰ τοιχώματα τοῦ δρόμου εἶναι ἐντελῶς κάθετα. Πλάτος εἶχε κατὰ τὸν μυχόν, πρὸ τῆς θύρας 2,15 μ. περὶ τὸ μέσον 1,70 μ. καὶ εἰς τὴν ἀρχὴν ἴσως μόλις θὰ ὑπερβαίνη τὸ μέτρον. Τὰ πρῶτα 50 ἑκατοστὰ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ δρόμου τούτου ἀπετελοῦντο ἀπὸ καλλιεργούμενον χῶμα. Τὸ ἐπόμενον στρώμα, πάχους ἑνὸς μέτρου, φθάνον μέχρι κατὰ τι βαθύτερον τοῦ ἀνωφλίου τοῦ τάφου, ἦτο πλήρες χονδρῶν τεμαχίων κεράμων, ὀστράκων ἐκ μικρῶν καὶ μεγάλων ἀγγείων Ἑλληνιστικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ὀλίγων ὀστράκων terra sigillata καὶ δύο τριῶν τεμαχίων ⁴⁸⁸ μετὰ καλοῦ βερνικίου τοῦ 4ου τοῦλάχιστον π.Χ. αἰῶνος. Φαίνεται νὰ διηνοίχθη κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἐποχὴν εἶδος λεβητοειδοῦς κοιλότητος ὑπεράνω τοῦ δρόμου τούτου, ἔνθα ἀπετέθησαν τὰ ἀνωτέρω κεραμεϊκὰ θραύσματα. Ἐρμηνεῖαν ὅμως τοῦ πράγματος δὲν δύναμαι νὰ εὔρω. Ἴσως ἐπρόκειτο περὶ ἀπλοῦ λάκκου ἀπορριμμάτων. Κάτω τοῦ ἀνωτέρου στρώματος ἡ ἐπίχωσις τοῦ δρόμου ἀπετελεῖτο ἀπὸ καθαρὸν λευκὸν πωρόχωμα μετὰ σπανίων ὀστράκων μόνον μυκηναϊκῶν.

Σχ. 5. Βολιμίδα, τάφος T1.

Ἡ λεβητοειδὴς κοιλότης τῆς Ἑλληνικῆς ἐποχῆς ἐγένετο ἀφορμὴ νὰ εὐρεθῇ τὸ ἄνω μέρος τῆς θύρας τοῦ τάφου. Ἐξ αὐτοῦ ἀφῆρσαν μερικοὺς λίθους τῆς τειχίσεως, ἐκεῖθεν δ' εἰσέρρευσεν μικρὰ ποσότης χώματος ἐντὸς τοῦ τάφου, σχηματίσασα τὸ ἥμισυ κώνου ὀπισθεν τῆς θύρας. Δὲν εἰσῆλθον ⁴⁸⁹ ὅμως εἰς τὸν τάφον, ἀλλ' ἐπανέθεσαν ἄλλους λίθους εἰς τὴν ὀπὴν τῆς θύρας, οἵτινες ἦσαν ἀκατέργαστοι καὶ ἴσταντο ἐπὶ τοῦ χώματος, ἐξώτερον τῶν ὑποκειμένων λίθων τῆς ἀρχικῆς τειχίσεως τῆς θύρας. Τὸ ὑπόλοιπον τῆς μυκηναϊκῆς ταύτης τειχίσεως ἀπετελεῖτο ἐκ πλακωτῶν λίθων, τοποθετημένων μὲ πολὺ μεγαλυτέραν ἐπιμέλειαν. Κατὰ τὴν διάλυσιν τοῦ μὲν ἀνωτέρου τοίχου εὐρέθησαν ὄστρακα ἑλληνικά· εἰς τὸ κατώτατον μάλιστα μέρος εὐρέθη τεμάχιον χρωματιστῆς ὑέλου ἐκ συγχρόνου φιαλιδίου. Κατὰ δὲ τὴν διάλυσιν τοῦ κατωτέρου τοίχου, ἔχοντος ὕψος 1,30 μ. καὶ πάχος ἀπὸ 90 μέχρις 62 ἐκ., εὐρέθησαν μόνον μυκηναϊκὰ ὄστρακα μετὰ τῶν χωμάτων εἰς τὰ διάκενα τῶν λίθων. Εἷς τι κατώτατον σημεῖον, σχεδὸν ἐπὶ τοῦ κατωφλίου, εὐρέθη τὸ ἥμισυ περίπου ὑψίποδος κύλικος, πέριξ δ' ἀνευρέθησαν καὶ ἕτερα αὐτῆς ὄστρακα. Ὁ ἥμισυς κώνος τοῦ χώματος τοῦ εἰσρεύσαντος ὀπισθεν τῆς θύρας περιεῖχε πολλοὺς λίθους ἀκανονίστου σχήματος (ἄρα ἀνήκοντας εἰς τὴν ἀνωτέραν τείχισιν) καὶ ὄστρακα ἑλληνικά. Ἐν εἶναι τεμάχιον ἐκ τοῦ χεῖλους πελωρίου πίθου. Τρία μόνον ὄστρακα ἐκ τοῦ ἀνωτάτου στρώματος τοῦ κώνου ἦσαν μυκηναϊκά.

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου ἦτο ἄθικτον. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου εὐρίσκετο παρὰ τὴν βάσιν τοῦ κώνου τῶν χωμάτων σιαγὼν μόσχου ἢ μικροῦ βοός. Ἐντὸς δὲ τῶν χωμάτων τοῦ κώνου εὐρέθη καὶ χονδρὸν τεμάχιον ὅστοῦ προφανῶς ἐκ τοῦ αὐτοῦ ζώου. Ἐπομένως ταῦτα δὲν ἦσαν μυκηναϊκά. Ἐχομεν νὰ ἐκλέξωμεν μεταξὺ τυχαίας εἰσροῆς τούτων κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἐποχὴν ὁμοῦ μετὰ τοῦ χώματος καὶ τῆς τυχὸν προσφορᾶς θυσίας ὑπὸ τῶν ἀνακαλυψάντων τὸν τάφον προτοῦ νὰ κλείσουν τὴν θύραν του ἐκ νέου. Τὸ δάπεδον τοῦ τάφου ἦτο ἐλαφρῶς κατωφερὲς ἀπὸ Δ. πρὸς Α., ἥτοι ἀπὸ τῆς εἰσόδου πρὸς τὸν μυχόν. Ἀπετελεῖτο ἀπὸ στρῶμα μελανῆς γῆς, πάχους 15 ἐκ., ἐπὶ τοῦ ὁποίου εὐρίσκοντο, ἀκολουθοῦντα ἀρκετὰ πιστῶς τὴν κυκλικὴν περιφέρειαν τοῦ τάφου, δέκα ἀγγεῖα. Ἦσαν ἐλαφρῶς μόνον κεχωσμένα καὶ οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἀρχικῶς ἦσαν ὄρθια. Τὰ

πλείστα είχαν πέσει πρὸς Α, ἴσως συνεπεία σεισμοῦ τινος. Μόνον τὰ ὑπ' ἀρ. 8-10, ἅτινα ἦσαν ψευδόστομοι ἀμφορεῖς, ἔκλειντο ἀνεστραμμένα, ἄρα ἀρχῆθεν είχαν οὕτω τοποθετηθῇ. Τὰ ὑπόλοιπα ἑπτὰ ἀγγεῖα ἦσαν τέσσαρες πρόχοι, εἷς δίωτος καὶ εἷς τρίωτος ἀμφορίσκος καὶ μία κύλιξ. Τινὰ είχαν ἀποτεθῇ εἰς τὸν τάφον ἀρχῆθεν κολοβά.

Μετὰ τὰ 15 ἐκ. τοῦ ἀνωτέρου στρώματος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἦσαν ἀτάκτως μερικὰ ἀνθρώπινα ὀστᾶ καὶ τινα ἀγγεῖα, ὑπῆρχε λεπτὸν λευκὸν στρῶμα διηθημένης γῆς, τὸ ὁποῖον οἱ ἐργάται μου ἀπεκάλουν γουλισιά, ἐπ' αὐ⁴⁹⁰ τοῦ δὲ κυρίως ἔκλειντο τὰ ἀγγεῖα καὶ λείψανα ὀστῶν, καλυπτόμενα ὑπὸ τοῦ μελανοῦ στρώματος. Ἐτέρα 10 ἐκ. βαθύτερον, ἦτοι ἐν συνόλῳ 25 (καὶ εἰς ἐν μόνον σημεῖον 30) ἔκειτο τὸ ἀρχικὸν δάπεδον τοῦ τάφου. Ἐπ' αὐτοῦ εὐρέθησαν, πάλιν κατὰ τὴν περιφέρειαν τοῦ τάφου, ὁμάδες ἀνθρωπίνων ὀστῶν ἐν ἀταξία ὁμοῦ μετ' ἀγγείων ὀλίγων ἢ πολλῶν εἰς ἐκάστην ὁμάδα, ὧν ἡ λεπτομερὴς περιγραφὴ δὲν εἶναι τοῦ παρόντος. Πολλῶν ἐκ τῶν ὁμάδων τούτων ὑπερέκειντο τὰ ἀγγεῖα τοῦ ἀνωτάτου στρώματος ἀκριβῶς ἢ περίπου.

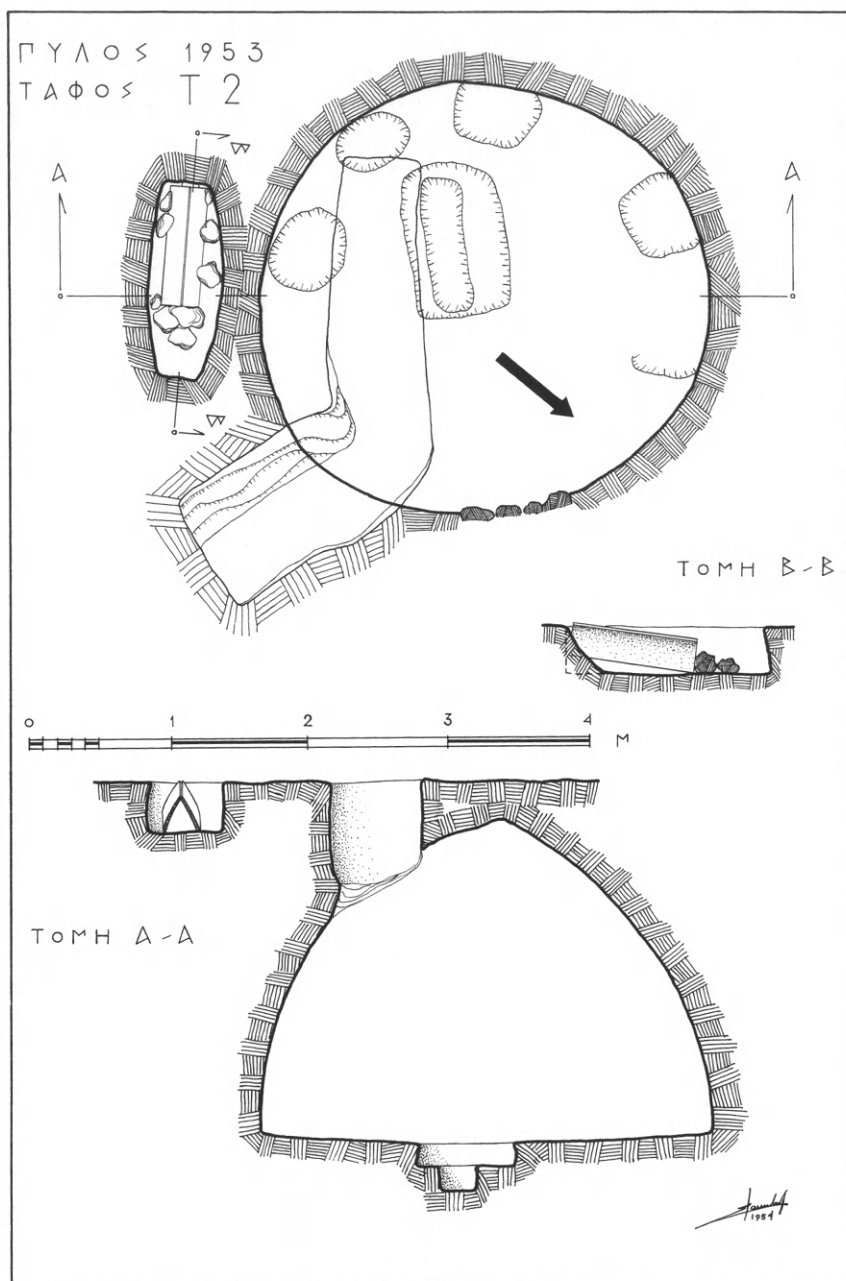
Ἀκριβῶς ἔναντι τῆς εἰσόδου εἰς τὸν μυχὸν τοῦ δαπέδου εὐρέθη ὀρθογώνιος λάκκος 1,90×0,80 μ. καὶ βάθους 0,40 μ. Ὑπὲρ τοῦτον ἔκειτο ἡ ὁμὰς αὐτῇ ἀγγείων καὶ ὀστῶν. Κύκλῳ κατὰ τὴν περιφέρειαν τοῦ τάφου είχαν σκαλισθῇ ἐννέα κόγχαι, περιέχουσai λείψανα ὀστῶν, κρανίων ἐλλιπῶν ἢ σχεδὸν πλήρων (ἐν κρανίον ἔχει ἐξαιρετικῶς παχέα ὀστᾶ) καὶ οὐχὶ πάντοτε ἀγγεῖα. Κατὰ μέσον ὅρον ἐκάστη κόγχη περιεῖχε δύο κρανία καὶ ὁ λάκκος τρία. Σκελετὸς εἰς σχετικῶς φυσιολογικὴν θέσιν εὐρέθη εἷς καὶ μόνος. Ἐκειτο ἐντὸς τῆς ἀνωτέρας ἐπιχώσεως μελανῆς γῆς ἀριστερὰ τῷ εἰσερχομένῳ. Ἐστηρίζετο πλαγίως καὶ διὰ δύο λίθων, εἶχε δὲ τὸν ἀριστερὸν πόδα ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ. Τοῦ κρανίου μόνον μέρος διετηρεῖτο καὶ κυρίως εἰπεῖν μόνα τὰ μακρὰ ὀστᾶ ὑπῆρχον. Τὰ εὐρήματα τοῦ τάφου, πλὴν ἀσημάντων μικροπραγμάτων, ἦσαν μόνον ἀγγεῖα τὰ ὁποῖα εἶναι ὅλα ΥΕ III. Ὑπολογίζεται ὅτι ὁ τάφος θὰ ἀποδώσῃ ἄνω τῶν 40 ἀγγείων. Ἰχνη παλαιότερα τῆς ΥΕ III περιόδου ὑπάρχουν πολὺ ὀλίγα.

⁴⁹¹ Τοῦ τάφου τούτου ὁ δρόμος περιεγράφῃ ἤδη. Ἡ θύρα εἶναι σχεδὸν ὀρθογωνία, ἐλαφρῶς δὲ πλατυτέρα ἔσωθεν, διότι αἱ παραστάδες εἶναι λοξαί. Ἐχει ὕψος 1,75 μ. καὶ πλ. κάτω 1,20 μ., ἄνω δὲ

1,10 μ. Αἱ παραστάδες τῆς θύρας ἔχουσιν ἐνδιαφέρον σχῆμα, οὔσαι σχεδὸν ἰσοπλατεῖς ἄνω καὶ κάτω (0,95). Ἐπὶ διαμέτρου τοῦ δαπέδου 4,80 μ. τὸ ὕψος τοῦ τάφου εἶναι 3,25 μ., συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς δισκοειδοῦς ἐνταῦθα κοιλότητος εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ κώνου, ἥτις εἶναι τελείως εὐδιάκριτος, ἂν καὶ μετρεῖ μόνον 4-5 ἐκ. βάθους. Ἡ διαφορὰ τῆς σχέσεως μεταξὺ διαμέτρου καὶ ὕψους τοῦ τάφου εἶναι λίαν αἰσθητὴ ἐν σχέσει πρὸς τοὺς περιγραφέντας προηγούμενους.

Περὶ τὸ μέσον τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς τοῦ δρόμου τοῦ τάφου εἶχεν ἀνοιχθῇ ὁ τάφος Τσουλέα 1α. Εὐρέθη μὲν πλήρως σεσυλημένος, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ὑπὸ συγχρόνων τυμβωρύχων, ἀλλὰ τὸ μοναδικὸν ἐντὸς αὐτοῦ εὐρεθὲν ἀγγεῖον εἶναι ἐν ΥΕ II ἀλάβαστρον. Ὁ τάφος τίποτε ἄλλο δὲν περιεῖχεν. Εἰς τὸ μέσον τοῦ δαπέδου του περίπου ὑπάρχει λάκκος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶχον ταφῇ παρ' ἀλλήλους δύο νεκροὶ ἐκτάδην. Οἱ τυμβωρύχοι ἀφῆκαν τούτους ἡμικατεστραμμένους, διότι τὰ ὀστᾶ ἔχουσι πετρωθῇ στερεῶς ἐντὸς τοῦ πώρου, ὅστις διαρκῶς ἀναγεννᾶται ἀφομοιῶν τὴν ἰδίαν ἑαυτοῦ κόνιν. Ὁ τάφος διατηρεῖται περίπου εἰς τὰ δύο τρίτα τοῦ ἀρχικοῦ του ὕψους, ἴσως δὲ τὸ ὑπόλοιπον ἦτο κτιστόν. Τὸ σχῆμα του εἶναι ἐλλειψοειδές. Μεγαλύτερα διάμ. 3,15 μ., μικρότερα 2,70 μ. Θύρας πλ. 0,70 μ. μέγιστον δὲ σωζόμενον ὕψος 0,90 μ. Τὸ ἀνώφλιον ἐλλεῖπει. Ἐπειδὴ ὁ τάφος ἐσυλήθη ἄνωθεν, ἡ τείχισις τῆς θύρας διατηρεῖται ἀνέπαφος. Ἐξωτερικῶς αὕτη φέρει ὠραῖον πρόσωπον. Ἐσωτερικῶς ὅμως, ὅπου οἱ τεχνῖται, ὡς κτίζοντες ἔξωθεν δὲν ἠδύναντο νὰ ἐργασθῶσιν εὐκόλως, ὁ τοίχος εἶναι ἀνώμαλος καὶ οἱ λίθοι εἰσέχουν ἢ ἐξέχουν ἀτέχνως. Γενικῶς καὶ ὁ ὑπόλοιπος τάφος φέρει ἀνώμαλον τὴν λάξευσιν καὶ ἀνώμαλον δάπεδον, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν περίτεχνον καὶ πολλάκις θαυμαστὴν λάξευσιν τῶν ὑπολοίπων τάφων.

Τελευταῖος τάφος ἀνεσκάφη ἐφέτος ὁ τάφος Τσουλέα 2, ἀπέχων τῶν περιγραφέντων περὶ τὰ 20 μέτρα πρὸς ΝΑ. (σχ. 6). Ἐκαθαρίσθη ἐπειδὴ ἦτο ἀνοικτός. Ὁ δρόμος του ὅμως δὲν ἀνεσκάφη ὁλόκληρος. Τοῦ τάφου ἡ ἀνακάλυψις χρονολογεῖται εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν ἐποχὴν, ὁπότε ἠνοίχθη ὑπὲρ αὐτὸν ὀρθογώνιος κεραμοσκεπὴς τάφος, ὅστις διέτρησε τὴν στέγην του. Τοῦ ρωμαϊκοῦ τούτου τάφου ἀφήρσαν προσφάτως τὰς κεράμους, οὕτω δ' ἀνευρέθη καὶ ὁ ὑποκείμενος μνη-

Σχ. 6. Βολιμίδα, τάφος Τ2

ναϊκὸς θάλαμος. Δεύτερος κεραμοσκεπὴς τάφος ἔκειτο παρὰ τοῦτον καταστραφεὶς καὶ οὗτος ὑπὸ τοῦ καλλιεργητοῦ τοῦ ἀγροῦ, εἰς δὲ τρίτος διαφαίνεται ὀλίγον περαιτέρω, ὅστις καὶ θὰ σκαφῇ κατὰ τὴν ἐπομένην περίοδον, μὴ διατρέχων κίνδυνον, καθότι εὐρίσκεται κατὰ τὸ σύνορον τοῦ ἀγροῦ πλησίον ὑδαταγωγοῦ. Φαίνεται λοιπόν, ὅτι ἐνταῦθα ⁴⁹² ἔκειτο ὁλόκληρος συστάς τάφων, ρωμαϊκῶν προφανῶς, ὑπὲρ τοὺς μυκηναϊκοὺς.

Ὁ θάλαμος τοῦ τάφου 2 ἔχει ὑποστῇ διάτρησιν εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς στέγης του, πλάτους 70 περίπου ἑκατ. ὀφειλομένην εἰς τὸ λάξευμα τῶν ρωμαϊκῶν τάφων, ἡ ἀρχικὴ ὅμως αὕτη ὁπὴ διεμηκύνθη ἄγνωστον εἰς ποίαν ἐποχὴν ὥστε ἦτο ἀρκούντως εὐρύχωρος καὶ δι' αὐτῆς ἐκαθαρίσαμεν καὶ ἡμεῖς τὸν τάφον. Ἦτο σχεδὸν μέχρι τῆς κορυφῆς πεπληρωμένος χωμάτων πρῶτον καὶ εἶτα κόπρου ἄνευ στρωματογραφίας. Εἰς τὰ κατώτατα μέρη τῆς ἐπιχώσεως εὐρέθησαν ἀσήμαντα μυκηναϊκὰ ὄστρακα. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου ὑπῆρχεν εἰς μόνος μικρὸς καὶ ἀβαθὴς λάκκος ἑναντι τῆς θύρας πρὸς τὸ βάθος, φέρων πλατείας ἐγκοπὰς πέριξ τῶν χειλέων, ἐφ' ὧν ἐστηρίζοντο εἰσέτι κατὰ χώραν αἱ πλάκες αἱ καλύπτουσιν τὸν τάφον. Ἐντὸς αὐτοῦ εὐρέθη κρανίον νηπίου ἐνὸς ἢ δύο ἐτῶν ἐν ἀπολιθώσει ἐντὸς τοῦ πώρου. Ἐξήχθη ἄθικτον ὁμοῦ μετὰ τοῦ λίθου. Μόνον ἵχνη τῶν ποδῶν διετηροῦντο εἰσέτι καὶ οὐδὲν κτέρισμα περιεῖχεν ὁ λάκκος. Πλησίον τούτου, ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ σπηλαίου, εὐρέθησαν ἄθικτα τὰ ὅστᾱ τῆς πυέλου καὶ τὸ ἥμισυ ἐκάστου τῶν μηριαίων ὁστῶν παιδίου 3-5 ἐτῶν κατὰ χώραν ἐκτάδην. Μεταξὺ τῶν μηρῶν, εἰς τὴν θέσιν τῶν αἰδοίων, ἔκειτο ἀγγεῖον μετὰ σωληνωτῆς προχοῆς (θήλαστρον, feeding bottle). Ἐπὶ πλέον ὁ τάφος περιεῖχε κατὰ τὴν περιφέρειαν τρεῖς μικροὺς βόθρους. Ὁ πρῶτος ἀπέδωκεν ὅστᾱ καὶ κρανίον παιδὸς ἢ νεαροῦ ἐφήβου ὁμοῦ μετὰ τριώτου ἀμφορίσκου καὶ προχοϊδίου ἐν τεμαχίῳ. Ὁ δεύτερος ὀλίγα ὅστᾱ καὶ κρανίον ἐφήβου καὶ ὁ τρίτος ὅστᾱ καὶ δύο κρανία, ἐν ἐφήβου καὶ ἐν νηπίου. Ὀλίγον περαιτέρω ἔκειτο ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἐν τελευταῖον κρανίον. Λόγῳ τῆς ὑγρασίας τὰ πάντα ἦσαν μαυρισμένα καὶ εἰς κακὴν κατάστασιν. Φαίνεται ὅτι πολλάκις εἰς τὸ παρελθὸν τοιαῦτα σημεῖα θὰ ἐξελήφθησαν ὡς ἵχνη καύσεως, διότι ἡ μελανὴ ἀπόχρωσις δύναται πράγματι νὰ ἀπατήσῃ. Ἡ ἀκριβεστέρα χρονολογία τοῦ τάφου θὰ καταστῇ ἐφικτὴ μετὰ τὸν

καθαρισμὸν τῶν πενιχρῶν εὐρημάτων, πάντως εἶναι ΥΕ III. Ἴσως δὲν εἶναι τυχαῖον τὸ γεγονός, ὅτι μεγάλοι σκελετοὶ δὲν εὐρέθησαν. Δυνατὸν νὰ πρόκειται περὶ τάφου παιδῶν.

Ὁ τάφος ἔχει διάμετρον θαλάμου (τελείως κυκλικοῦ) 3,10 μ., ὕψος δὲ 2,35 μ. Ἄνω εἰς τὸ κέντρον διατηρεῖται πολὺ καλῶς τὸ ἵχνος μαστοειδοῦς κοιλότητος. Ὁ δρόμος ἦτο πρὸς ΒΑ, ἡ δὲ θύρα, διακρινομένη καλῶς ἔσωθεν (ἔξωθεν δὲν ἀπεκαλύφθη ἐφέτος), ἔχει ὕψ. 1,40 μ., πλ. 0,90 μ. καὶ καμαρωτὸν ἀνώφλιον. Ἡ τείχισις διατηρεῖται ἄθικτος, ἥς οἱ ἐσωτερικοὶ λίθοι δὲν εἶναι κανονικοὶ (διότι ἐκτίζετο ἔξωθεν) καὶ ἐπὶ πλέον δὲν ὑπάρχει ἀνωτάτη σειρὰ λίθων εἰς τὸ ἔσω πρόσωπον τῆς τειχίσεως, διότι οὗτοι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ τεθοῦν ἔξωθεν.

⁴⁹³ Τέσσαρες τοῦλάχιστον περαιτέρω τάφοι εἶναι βέβαιοι εἰς τὴν περιοχὴν Τσουλέα, ἀλλ' ἀσφαλῶς θὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι. Ἡ ἀνασκαφὴ των δυσκολεῖται εἴτε διότι ἐντὸς αὐτῶν φύονται μεγάλα δένδρα εἴτε ἄλλως. Ἡ μέχρι τοῦδε ὁμῶς προθυμία τῶν κατοίκων μᾶς δίδει τὴν ἐλπίδα, ὅτι θὰ δυνηθῶμεν νὰ συνεχίσωμεν τὰς ἀνασκαφάς. Δύο εἰσέτι, ἴσως μάλιστα καὶ τρεῖς συστάδες μὲ ἀγνωστον ἀκόμη ἀριθμὸν τάφων ἐκάστη, πιστεύω νὰ εὐρίσκωνται εἰς τὰ πέριξ. Εἰς μίαν ἐξ αὐτῶν (Σβάρα) ἐπεχείρησα τὸν καθαρισμὸν ἐνὸς κυκλικοῦ σπηλαίου, τὸ ὁποῖον δὲν φαίνεται νὰ ἦτο ἄλλο ἀπὸ τάφον. Ἄν καὶ ἐφθάσαμεν μέχρι βάθους, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ εἶχε παρουσιάσει τὸ δάπεδον, τοῦτο δὲν εὐρέθη. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἡ διάμετρος τοῦ κυκλικοῦ σπηλαίου εἶναι 2,90 μ. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν τοίχωμα τούτου (ἡ θύρα ἦτο πρὸς Δ.) ὑπάρχουσι τρεῖς ὀριζόντιοι κόγχαι καὶ μία μικρότερα. Τὸ σπήλαιον καὶ αἱ κόγχαι, αἵτινες εἶναι στεναὶ καὶ περιέχουσι σκληρότατον χῶμα, βρίθουσι κυριολεκτικῶς τεμαχίων κεράμων ἀρχαίων. Μετ' αὐτῶν εὐρέθησαν ἄφθονα τεμάχια ὑαλίνων ἀρχαίων ἀγγείων καὶ μολύβδου εἰς λεπτὰς ἐπιμήκεις ταινίας. Λίθοι τινὲς ὁμοῦ εὐρεθέντες εἶναι ἰσχυρότατα κεκαυμένοι καὶ ἐμπεποτισμένοι ὀξειδίων σιδήρου. Οὐδὲν δύναται νὰ λεχθῇ πρὸς τὸ παρόν. Ἴσως πρόκειται περὶ μυκηναϊκοῦ τάφου μεταβληθέντος εἰς κάμινον ἢ χρησιμοποιηθέντος πρὸς ἀπόρριψιν ἀχρήστων προϊόντων καμίνου ἢ κλιβάνου.

Τὰ συμπεράσματα ἡμῶν ἐκ τῆς φετινῆς σκαφῆς πρέπει κατ' ἀνάγκην ⁴⁹⁴ νὰ εἶναι προσωρινὰ καὶ περιορισμένα. Φαίνονται ὁμῶς νὰ μᾶς

ανοίγουν νέον πεδίων ἐρευνῶν. Ἡ μορφὴ τῶν τάφων φαίνεται νὰ εἶναι τὸ σπουδαιότερον γεγονός. Αἰτία εἶναι τὸ πέτρωμα, τὸ ὁποῖον ἐνῶ εἶναι ὠραῖος λίθος, ὁμοιόμορφος καὶ ἄνευ ρηγμάτων, εἶναι ἄφ' ἐτέρου ἀρκετὰ μαλακός, ὥστε νὰ λαξεύεται εὐκόλως διὰ τῶν κοινῶν ἐργαλείων. Ἐντεῦθεν οἱ Πύλιοι ταφικοὶ ἀρχιτέκτονες ἠδυνήθησαν νὰ λαξεύσουν ὠραιοτάτους τάφους καὶ νὰ ἐφαρμόσουν εἰς τὴν λάξευσιν τὸ κανονικὸν γεωμετρικὸν σχῆμα, τὸ ὁποῖον μετὰ πολὺν περισσοτέρου κόπου καὶ δαπάνης ἐφηρμόζετο κτιστὸν εἰς τοὺς θολωτοὺς τάφους.

Εἰς τὰς ὀροφὰς τριῶν τάφων, οἷτινες εἶναι καὶ οἱ μόνοι διατηροῦντες ταύτας, ἔχομεν ἀπὸ μίαν μαστοειδῆ ἢ δισκοειδῆ κοιλότητα, διαμέτρου 10-15 ἐκ. καὶ βάθους ὀλίγων ἑκατοστῶν, ἡ ὁποία ἴσως ἐχρησίμευε πρὸς περιστροφὴν τοῦ ὁδηγοῦ. Οὗτος θὰ ἦτο ξύλινον τριγωνοειδὲς πλαίσιον, περίπου σωστὸν ὀρθογώνιον τρίγωνον. Ἡ μία (κάθετος) αὐτοῦ πλευρὰ περιεστρέφετο ἐντὸς κοιλοτήτων τῆς ὀροφῆς καὶ τοῦ δαπέδου. Ἡ ἑτέρα ἦτο παράλληλος πρὸς τὸ δάπεδον, ἡ δὲ ὑποτείνουσα, ἔχουσα ἀκριβῶς τὸ σχῆμα τῶν τοιχωμάτων τοῦ τάφου, ἐχρησίμευεν ὡς διαρκῆς ὁδηγὸς εἰς τοὺς τεχνίτας τῆς λαξέυσεως, τοῦλάχιστον εἰς τὸ ὀπίσθιον μέρος τοῦ τάφου ἔναντι τῆς εἰσόδου.

Γεννᾶται νῦν τὸ ζήτημα: Μιμοῦνται οἱ τοιοῦτοι λαξευτοὶ τάφοι τοὺς θολωτοὺς ἢ συμβαίνει τὸ ἀντίθετον; Ἐξ ὧσων δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν, δὲν ὑπάρχουν τάφοι θολωτοὶ ἀρχαιότεροι τῶν ΥΕ Ι θαλαμωτῶν τάφων τῆς Πύλου. Ἰσως λοιπὸν τὸ κυκλικὸν καὶ «θολωτὸν» σχῆμα ἐφηυρέθη ἢ ἀκριβέστερον ἴσως ἐφηρμόσθη πρῶτον διὰ λαξευτοὺς τάφους καὶ ἀκολούθως ἐγένετο μίμησις κτιστῇ εἰς μέρη, ὅπου δὲν ὑπῆρχε πέτρωμα κατάλληλον πρὸς ἀσφαλῆ λάξευσιν².

2. Ἐνα τέτοιο μηχανήμα θὰ ἦταν ἀδύνατον νὰ ἐγκατασταθεῖ καί, κατὰ μεῖζονα λόγον, νὰ περιστραφεῖ μέσα στὸ στερεὸ πέτρωμα τοῦ ὑπὸ κατασκευὴν τάφου. Εἶναι νοητὸ μόνον σὲ κενό, ὅταν ὁ τάφος θὰ εἶχε ἤδη λαξευθεῖ, ὁπότε θὰ ἐπερίτενε. Οἱ ἰδιομορφίαι τῶν τάφων τῶν Βολιμίδων εἶναι ἠθελημένες γιὰ νὰ μνηθοῦν

τὸ σχῆμα καὶ περίπου τὶς διαστάσεις τῶν λιθοκτίστων θολωτῶν, στοὺς ὁποίους εἶναι ἀπόρροια στατικῶν ἀναγκῶν καὶ οἰκοδομικῶν μεθόδων. Γιὰ τὸ ὅλο θέμα βλ. Σπ. Ἰακωβίδη, Περὶ τοῦ σχήματος τῶν λαξευτῶν τάφων εἰς τὰ Βολιμίδια Μεσσηνίας, *Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὁρλάνδον Β* 98-111. (Σημ. τοῦ ἐκδότου.)

Ὡς ἐλέχθη ἤδη, πιθανῶς δὲν ἦσαν πάντες οἱ τάφοι τῆς Πύλου ἐξ ὀλοκλήρου λαξευτοί, ἀλλὰ τινῶν τὸ ἀνώτατον μέρος ἐστεγάζετο θολωτῶς διὰ λίθων, ἐπειδὴ ὑπερεῖχε τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους. Οὕτως ἔχομεν ἤδη ὁμαλῶς τὴν ιδέαν τῆς μεταβάσεως εἰς τὸν ἐξ ὀλοκλήρου κτιστὸν θολωτὸν τάφον. Τάφους ἐντελῶς κυκλικοὺς λαξευτούς, μὲ τὸ ἀνώτατον τμήμα κτιστὸν διὰ λίθων ἐγνωρίζομεν μέχρι τοῦδε μόνους τοὺς τῆς Κεφαλληνίας, οἵτινες ὅμως εἶναι τῆς ὑστάτης Μυκηναϊκῆς περιόδου (ΑΕ 1933, 70 κέ.). Προφανῶς ἐκ τῆς Πυλιακῆς περιοχῆς (ἐκτὸς ἐὰν ἤθελεν ἀνακαλυφθῇ καὶ ἄλλη πλησιεστέρα, λ.χ. ἡ Τριφυλία ἢ ἡ Ἡλεία) εἰσῆχθησαν οἱ τάφοι οὗτοι εἰς Κεφαλληνίαν. Αἱ σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο περιοχῶν πρέπει νὰ ἦσαν πατροπαράδοτοι. Μία χειροποίητος μελανὴ κεραμικὴ, ἣτις ἐντὸς τῶν τάφων τῆς Κεφαλληνίας ἀνευρίσκεται παρὰ τὴν μυκηναϊκὴν, ἀπαντᾷ ὡσαύτως καὶ ἐν Πύλῳ. Ἀκόμη καὶ τὰ φρεατοειδῆ ὀρύγματα, τὰ γειτνιάζοντα πρὸς τοὺς τάφους (τὰ ὅποια ἐγὼ ἐν πάσῃ περιπτώσει θεωρῶ σιρὸς Βυζαντινῆς ἐπο⁴⁹⁵χῆς, ὅρα ΑΕ 1932, 29 κέ.), εἶναι κοινὰ εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιοχάς. Παρὰ τοὺς τάφους Κορωνιοῦ ὑπάρχουν ἀρκετοὶ καὶ ἐξ αὐτῶν ἀνέσκαψα καὶ ἐμελέτησα τρεῖς. Δύο ἐξ αὐτῶν συγκοινωνοῦσι μεταξὺ τῶν διὰ μικρᾶς σύριγγος, εἰς δὲ τὸν πυθμένα τοῦ ἐνὸς εὐρέθη σκυφοειδὲς ἀγγεῖον Βυζαντινῆς ἢ Ἐνετικῆς ἐποχῆς. Ἐπὶ πλέον καὶ τὰ σχήματα τῶν «σιρῶν» εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιοχάς εἶναι τὰ αὐτά.

Ἀνεξαρτήτως ὅμως τῆς χρονολογίας τῶν ὀρυγμάτων τούτων ὑπάρχουν ἀσφαλεῖς ὁμοιότητες μεταξὺ τῶν τάφων Πύλου καὶ Κεφαλληνίας. Δὲν θὰ ἦτο παράλογον νὰ παραδεχθῇ τις, ὅτι Ἀχαιοὶ τῆς Πύλου ἀπώκισαν τὴν Κεφαλληνίαν καὶ τὰς πέριξ νήσους. Τὸ ταξίδιον τοῦ Τηλεμάχου ἀπηχεῖ πιθανῶς τὰς στενὰς ταύτας σχέσεις.

Ὡς πρὸς τὰ ταφικὰ ἔθιμα, αἱ μέχρι τοῦδε συναχθεῖσαι παρατηρήσεις ἄγουν εἰς τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα. Οἱ πρῶτοι νεκροὶ τῶν τάφων ἀπετίθεντο ἐπὶ τῶν δαπέδων ἀπὸ τῆς ΥΕ I μέχρι τῆς ΥΕ III ἐποχῆς. Ὅταν ὅμως ὁ τάφος ἐπληροῦτο νεκρῶν, τότε οἱ προγενέστεροι σκελετοὶ συνήγοντο καὶ ἐσωρεύοντο ἀτάκτως τὰ ὅσα εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ τάφου, ὅπου σχεδὸν κατὰ κανόνα ἠνοίγοντο μικροὶ βόθροι. Ὀλίγα μόνον κτερίσματα ἠκολούθουν τοὺς σκελετούς. Πάντως δὲν ἔχομεν καὶ σημεῖα δεικνύοντα, ὅτι οἱ νεκροὶ ἐθάπτοντο μετὰ

πολυτελών κτερισμάτων. Ὅσοι νεκροὶ ἐθάπτοντο ἐντὸς χωριστῶν λάκκων εἰς τὸ δάπεδον τοῦ τάφου ἀνοιγομένων εὐρέθησαν πάντοτε ἀκτέριστοι καὶ ὑπάρχει πᾶς λόγος νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι ἀνήκουσιν εἰς τὴν ὑστάτην περίοδον, καθ' ἣν ἐχρησιμοποιήθησαν οἱ τάφοι. Ὁ τάφος Τσουλέα 1, ὅστις εὐρέθη ἐντελῶς ἄθικτος, παρουσιάζει ἀσυνήθη εἰκόνα (βλ. σχ. 5), ἀλλὰ πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ καὶ τῆς μελέτης τῶν εὐρημάτων θὰ εἶναι πρῶτον νὰ ζητήσωμεν νὰ ἐξαγάγωμεν συμπεράσματα. Πάντες οἱ ἐντὸς αὐτοῦ νεκροὶ εἶχον συλλεχθῇ μετὰ τῶν κτερισμάτων των εἰς σωροὺς κύκλῳ εἰς τὸ δάπεδον καὶ ἐντὸς κογχῶν. Ἐπ' αὐτῶν εὐρέθη στρῶμα χώματος 10 ἐκ. πάχους καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἡ ἐντὸς αὐτοῦ 10 ἀγγεῖα, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρχον νεώτεροι νεκροὶ πλὴν ἐνδὸς σχεδὸν πλήρους σκελετοῦ ἡμικεχωσμένου εἰς τὸ ἀνώτερον τοῦτο στρῶμα. Ἐτέθη σκοπίμως τὸ χῶμα τοῦτο εἰς τὸ ἀρχικὸν δάπεδον τοῦ τάφου ἢ ἐσχηματίσθη βαθμηδὸν μὲ τὴν πάροδον τῶν αἰώνων; Καὶ διατὶ νὰ συλλεχθῶσιν οἱ παλαιότεροι νεκροὶ ἀφοῦ δὲν ἐτάφησαν νεώτεροι; Ἴσως ἢ συνέχισις τῶν ἀνασκαφῶν θὰ μᾶς διδάξῃ περισσότερα.

Ὀλίγαι εἰσέτι λέξεις εἶναι ἀναγκαῖαι ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς πόλεως Πύλου. Ἦδη μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ ἀνακτόρου Ἑγγλιανοῦ, ὀλίγοι πλέον διστάζουν ὡς πρὸς τὴν θέσιν (τοῦλάχιστον ἐν γενικαῖς τοπογραφικαῖς γραμμαῖς) τῆς Ὀμηρικῆς Πύλου. Πάντως οἱ Ἀρχαῖοι εἶχον χάσει ἐντελῶς τὴν ἀνάμνησιν τοῦ ἀνακτόρου, πάντα δὲ τὰ ἔχοντα σχέσιν πρὸς τὸν Νέστορα καὶ τὸν Νηλέα ἐδείκνυνον κάτω εἰς τὸ Κορυφάσιον. Ἀπὸ τὴν Ὀδύσσειαν τοῦ⁴⁹⁶ Ἰφάντιον φαίνεται νὰ ἐξάγεται σαφῶς, ὅτι ἡ Πύλος ἔκειτο μεσογειότερον, ἂν καὶ αἱ πηγαὶ τοῦ Ποιητοῦ ἦσαν ἤδη ἀμαυραί, ὥστε αἱ τοπογραφικαὶ πληροφορίες εἶναι γενικῆς φύσεως. Τοῦναντίον ὁ Στράβων (359), βασιζόμενος προφανῶς εἰς τοπικὴν παράδοσιν, ἀναφέρει ρητῶς καὶ ἄνευ δισταγμοῦ, ὅχι μόνον ὅτι ἡ παλαιὰ Πύλος ἢ Μεσσηνιακὴ ἦτο μεσογεία, ἀλλ' ὅτι «ὑπὸ τῷ Αἰγαλέῳ πόλις ἦν». Ἡ νεκρόπολις, τῆς ὁποίας τὴν πρώτην σκαφικὴν ἔρευναν ἐξεθέσαμεν ἀνωτέρω, δύναται πράγματι νὰ θεωρηθῇ ὡς κειμένη ὑπὸ τὸ Αἰγαλέον, διότι εὐθὺς μετὰ ταύτην ἀρχίζουν τὰ πρῶτα ὑψώματα, τὰ ὁποῖα κορυφοῦνται εἰς τὸ ὄρος. Εἶδομεν ὅτι κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν καὶ Ρωμαϊκὴν ἐποχὴν τὸ μέρος

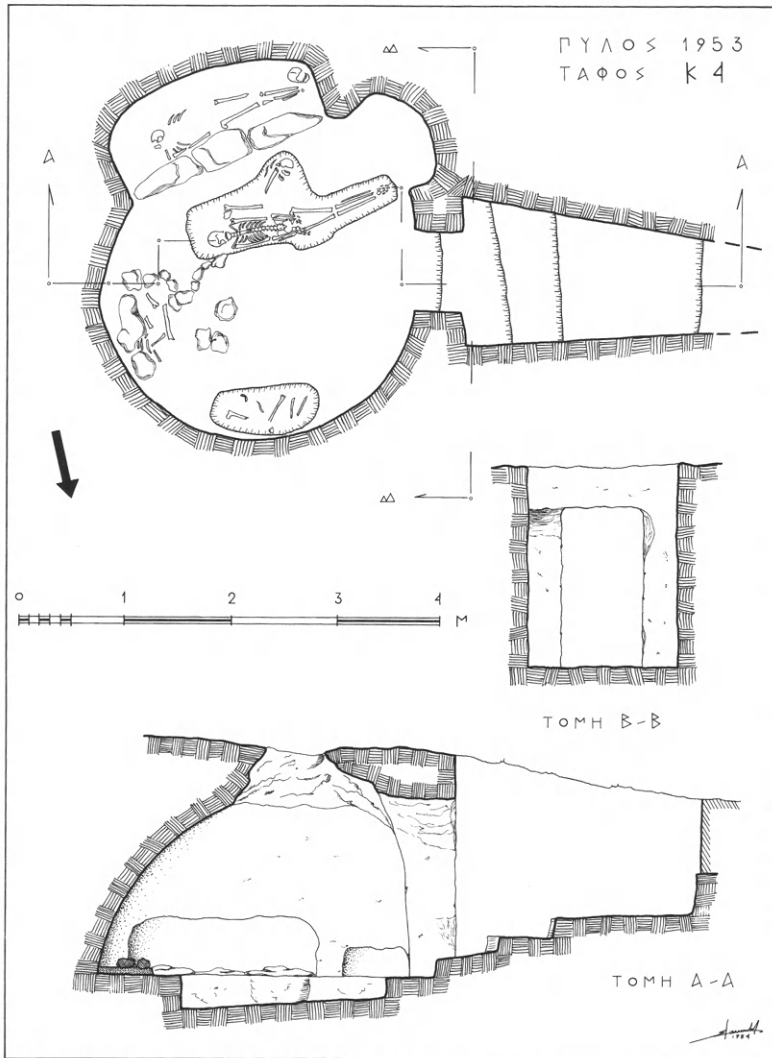
ἐκεῖνο κατωφεῖτο καὶ ὅτι συχνάκις ἀνεκαλύπτοντο μυκηναϊκοὶ τάφοι, ἐντὸς ἐνδὸς ἐκ τῶν ὁποίων ἡσκήθη καὶ ἡρωολατρία. Ἐντεῦθεν λοιπὸν ἡ τοπικὴ παράδοσις ὀρμωμένη ἐνετόπιζεν ἐκεῖ τὴν Πύλον καὶ ἡ παράδοσις αὕτη ἦτο προφανῶς ἡ πηγὴ τοῦ Στράβωνος. Φυσικὰ εἶναι δυνατόν ἡ πόλις αὕτη νὰ ἦτο ἄλλη καὶ ὄχι ἀκριβῶς ἡ Ὀμηρικὴ Πύλος. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἀπλῶς δυνατόν, χωρὶς νὰ εἶναι καὶ πολὺ πιθανόν, διότι αἱ συστάδες τῶν τάφων εἶναι πολλαὶ καὶ οἱ τάφοι ἀξιόλογοι, πρέπει ἄρα νὰ ἀνῆκον εἰς μίαν μεγάλην πόλιν. Αἱ μέλλουσαι ἀνασκαφαὶ πιθανῶς θὰ μᾶς παράσχωσι περισσότερα στοιχεῖα.

ΠΑΕ 1953, 238-249

²³⁸ Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ 1953 ἐν Πύλῳ διεξήχθησαν κατὰ Ἰούλιον καὶ Αὐγουστον. Σκοπὸς ἐτέθη ἐφέτος, νὰ ἐξακριβωθῇ κατὰ τὸ δυνατόν ἡ ἔκτασις τῶν μελλουσῶν ἐρευνῶν καὶ αἱ ἐλπίδες, τὰς ὁποίας παρέχει ἡ συνέχισις τοῦ ἀνασκαφικοῦ ἔργου. Πρὸς τοῦτο ἡρευνήθησαν ἐννέα τάφοι ἐκ τῶν συστάδων, αἵτινες ἐξηκριβώθησαν ἤδη ἀπὸ τοῦ προηγουμένου ἔτους, ἐγένετο ἔρευνα εἰς νέας θέσεις μεσογειότερον, ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς Ρούτση, καὶ τέλος ἀνεζητήθη ὁ συνοικισμός, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκουσιν αἱ συστάδες τῶν τάφων.

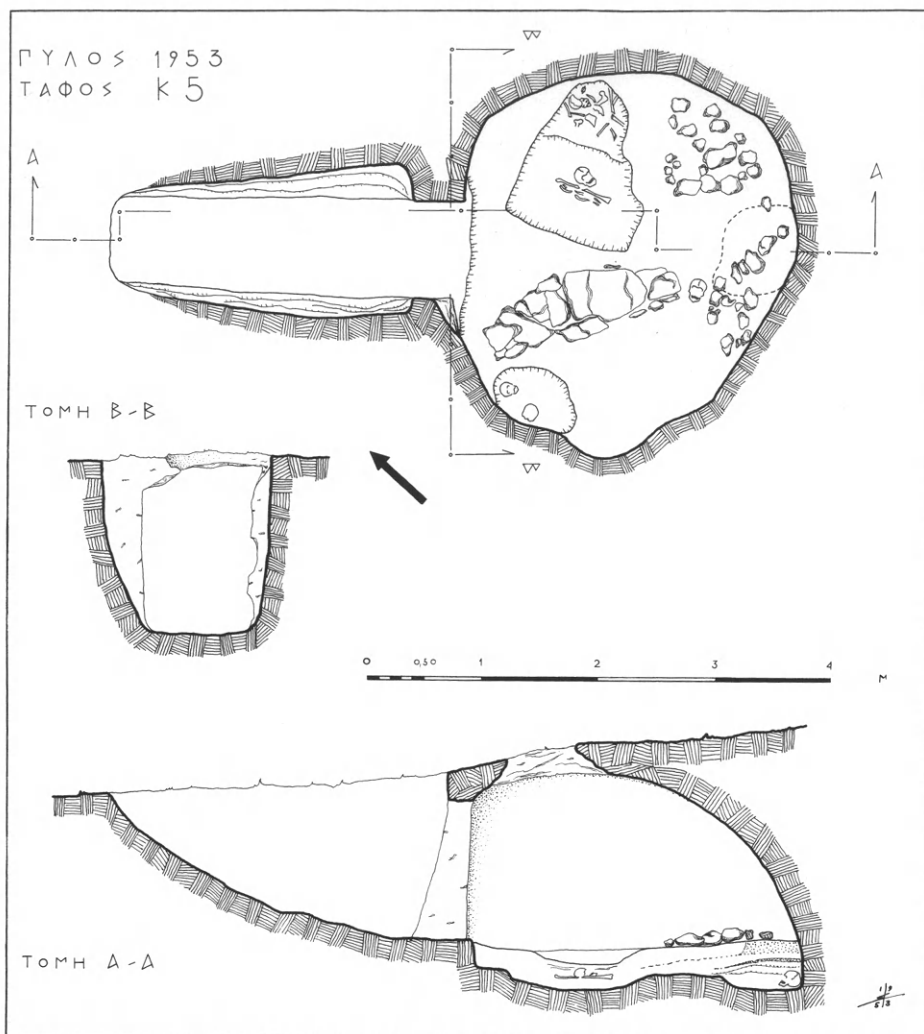
Ἡ τοποθεσία Βολιμίδια, ἐν χιλιόμετρον πρὸς Β. τῆς κωμοπόλεως Χώρας καὶ πέντε περίπου ἀπὸ τοῦ ἀνακτόρου Ἑγγλιανοῦ, παρουσιάζει πολλὰς συστάδας μυκηναϊκῶν θαλαμωτῶν τάφων, ὡς ἤδη ἐξετέθη πέρυσιν. Ἐφέτος ἡρευνήθησαν τρεῖς τάφοι τῆς συστάδος Κορωνιοῦ καὶ ἕξ τῆς συστάδος Ἀγγελοπούλου. Αἱ δύο συστάδες ἀπέιχον ἀλλήλων περὶ τὰ 200 μ. πέρυσιν, ἀλλ' ἤδη ἡ ἀπόστασις μεταξὺ αὐτῶν ἐλάττωται σταθερῶς διὰ τῆς ἀνακαλύψεως τῶν νέων τάφων.

Εἰς τὴν συστάδα Κορωνιοῦ ἀνεσκάφη εἷς νέος τάφος, ὁ 4 (σχ. 7), παραπλεύρως τοῦ τάφου 1 (ἀνασκαφέντος πέρυσιν ὑπὸ τοῦ συναδέλφου κ. Γεωργίου Μυλωνᾶ). Ταυτοχρόνως ἀπεκαλύφθη, ὅτι ὁ τάφος 1 φέρει εἰς τὴν ἀριστερὰ τῇ εἰσερχομένῳ παρειᾷ τοῦ δρόμου τοῦ ἑνα εἰσέτι μικρὸν τάφον, προσιτὸν διὰ μικρᾶς θύρας κατ' εὐθείαν ἐκ τοῦ δρόμου. Ὁ δεύτερος δ' οὗτος τάφος δίδει πρόσοδον εἰς τρίτον ἔτι

Σχ. 7. Βολιμίδα, τάφος Κ4.

μεγαλύτερον, ὥστε ὁ τάφος 1 Κορωνιοῦ εἶναι τριπλοῦς (βλ. σχ. 1). Πάντων τῶν τάφων τούτων τὰ σχήματα εἶναι κυκλικά, οἱ νεκροὶ κεῖνται ἐκτάδην ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἢ ἐντὸς λάκκων ἀνοιγομένων ἐπὶ

Σχ. 8. Βολιμίδα, τάφος Κ5.

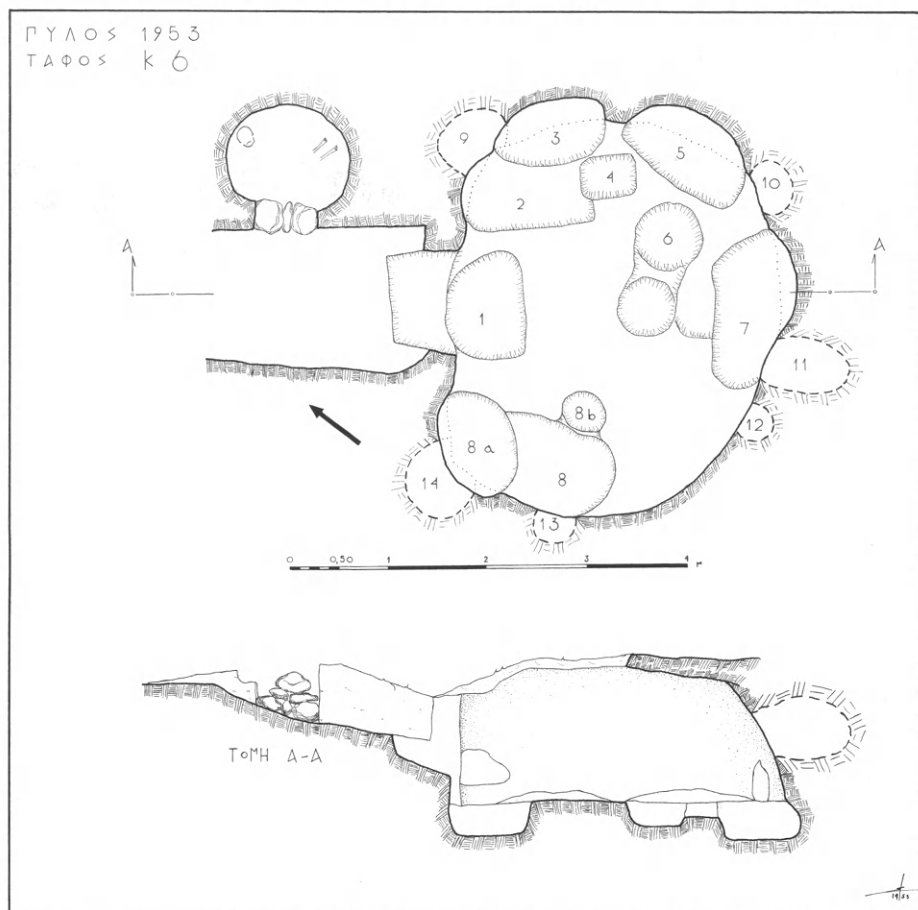
τοῦ δαπέδου, τῶν δὲ παλαιότερων νεκρῶν τὰ ὀστέα ἀνευρίσκονται ἐντὸς μικρῶν βόθρων ἢ κογχῶν κατὰ τὴν περιφέρειαν τοῦ θαλάμου

άνοιγομένων. Τὰ κτερίσματα ἦσαν ὀλίγα καὶ συνήθη, διότι οἱ τάφοι εἶχον ἀπογυμνωθῇ τούτων λόγῳ τῆς μακροχρονίου χρήσεως.

Περὶ τὰ 10 μ. δυτικώτερον, εἰς τὴν αὐτὴν δὲ γραμμὴν πρὸς τὸν ἤδη γνωστὸν τάφον 3, ἀνεκαλύφθησαν οἱ τάφοι 5 καὶ 6. Ὁ πρῶτος ἦτο μικρός, πενιχρᾶς κατασκευῆς καὶ ἐπὶ πλέον εἶχε καταστραφῇ κατὰ τὴν Ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορικὴν περίοδον (σχ. 8). Τὸ κυριώτερον εὔρημα ἐξ αὐτοῦ ἦτο ἀριθμὸς λιθίνων βελῶν καὶ ἄλλων μικρῶν αἰχμῶν ἢ κοπτερῶν λεπίδων ἐκ πυρίτου καὶ ἄλλων σκληρῶν λίθων.

Ὁ τάφος 6 εἶναι ἐνδιαφέροντος σχήματος (σχ. 9). Τὴν ὑπαρξίν του ἐπρόδωσεν εἰς ἡμᾶς ἡ παρουσία ὠραίας καὶ μεγάλης κυπαρίσσου, ἥς τὸ ἀνάστημα δὲν ἐδικαιολογεῖτο ἐπὶ τοῦ ξηροῦ συμπαγοῦς βράχου. Ὁ δρόμος φέρει ἀρ.²³⁹ ἵστερὰ καὶ ἕτερον βοηθητικὸν μικρὸν τάφον, ὁ δὲ θάλαμος τοῦ κυρίως τάφου δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ σωστὸν μυκηναϊκὸν columbarium, λόγῳ τῶν πολλῶν κογχῶν εἰς διάφορα ὕψη τῶν τοιχωμάτων του. Φέρει 14 κυρίας κόγχας καὶ βόθρους, ὧν αἱ ἀπὸ τοῦ ἀρ. 9 μέχρι τοῦ 14 εἶναι κοιλότητες εἰς διάφορα ἀπὸ τοῦ δαπέδου ὕψη. Ἐκ τῶν εὑρημάτων ἰδιαίτερος πρέπει νὰ μνημονευθῇ τὸ τῆς κόγχης 5, διότι εἶναι ἡ συλλογὴ ἐργαλείων ἐνὸς προϊστορικοῦ τεχνίτου (εἰκ. 1): Μία σφῦρα (χάλιξ) ἐκ σκληροῦ λίθου, τριπτῆρ κυβικοῦ σχήματος ἐκ ψαμμίτου, ἀκόνη φέρουσα καὶ ἐγκοπὴν, ἐκ ψαμμίτου ὠσαύτως, λίθινον πλακίδιον, ὅπερ ἦτο ἡ ὀρθὴ γωνία τοῦ τεχνίτου, ἀκόνη σχήματος σικυτοειδοῦς φέρουσα καὶ ὀπὴν πρὸς ἀνάρτησιν, μετάλλινά δὲ εἰς κοπεὺς διατηρῶν τμῆμα τῆς ὀστεΐνης λαβῆς, μία μονόστομος μάχαιρα διατηροῦσα ἵχνη τῆς ξυλίνης λαβῆς, μία σμίλη καὶ εἰς ὀπεύς, πάντα ἐκ χαλκοῦ.

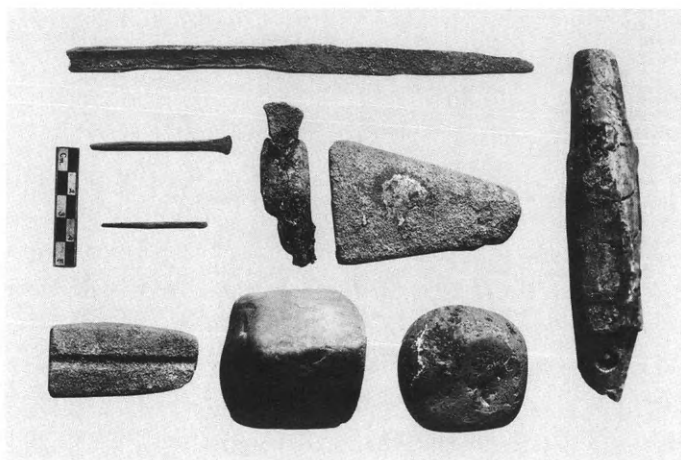
Εἰς τὴν συστάδα Ἀγγελοπούλου δύο τάφοι εἶχον ἤδη καθαρισθῇ κατὰ τὴν προηγουμένην σκαφικὴν περίοδον, ὁ 1 τελείως (ὁ μέγιστος τῶν μέχρι τοῦδε ἀνακαλυφθέντων) καὶ ὁ 2 ἀτελῶς. Μία μόνη τάφος ἀνοιχθεῖσα βορειότερον, ἀπεκάλυψεν ἑτέρους 7 δρόμους, οἱ δ' ὑποτιθέμενοι τάφοι ἀριθμήθησαν ἀπὸ 3 μέχρις 9. Πρὸς τὸ τέλος τῆς σκαφικῆς περιόδου ἀπεδείχθη, ὅτι τὸ ἐν κατασκευάσμα (τὸ ὑπ' ἀρ. 3) ἦτο κεραμεϊκὴ κάμινος Ἑλληνιστικῆς ἢ Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, οἱ δ' ἄλλοι ἐξ ἦσαν τάφοι. Διτηρήθη ὅμως ἡ ἀρχικὴ ἀρίθμησις καὶ διατηρεῖται καὶ νῦν, διὰ νὰ μὴ ἐπέλθῃ σύγχυσις εἰς τὰ κιβώτια τῶν εὑρημάτων, ἅτινα μετεφέρθησαν εἰς τὸ ἰδρυόμενον Μουσεῖον Χώρας.

Σχ. 9. Βολιμίδια, τάφος K6.

Ἡ συστάς τῶν τάφων τούτων παρουσίασεν ἀσύνηθες ἐνδιαφέρον, οὐ μόνον διὰ τὴν διατήρησιν τῶν τάφων, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς γενομένας ταφικὰς παρατηρήσεις, αἱ ὁποῖαι χύνουσι νέον φῶς εἰς τὰς παραδόσεις τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος τὰς σχετικὰς πρὸς τὸν σεβασμὸν ἢ καὶ τὴν λατρείαν τῶν προγόνων.

Ὁ τάφος 2, προσιτὸς διὰ δρόμου βαθμιδωτοῦ, εἶχεν ἐρευνηθῇ ἐν μέρει τὸ προηγούμενον ἔτος. Ἦδη ἔκτοτε εἶχε τονισθῇ, ὅτι κατὰ τὴν

Εικ. 1. Κορωνιοῦ, τάφος 6, ἐργαλεῖα Μυκηναίου τεχνίτου.

Ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν φαίνεται νὰ ἡσκήθη λατρεία, διότι εὗρέθη πυρὰ ἐντὸς τοῦ δρόμου. Ἡ συμπλήρωσις τῆς ἀνασκαφῆς ἐβεβαίωσε τὴν εἰκασίαν. Τὰ στρώματα ἐντὸς τοῦ τάφου, ὅστις ἦτο πλήρης ἐπιχώσεως μέχρι τῆς κορυφῆς, εἶναι διδακτικά. Δεικνύουν ὅτι μέχρι τινὸς ὁ τάφος ἐπληροῦτο βαθμηδὸν διὰ τῆς ὀπῆς τῆς στέγης. Κατόπιν ἐπληρώθη ἀποτόμως τὸ ὑπόλοιπον ἀνώτατον μέρος, λόγω αἰφνιδίας διευρύνσεως τῆς ὀπῆς, ἔκτοτε δ' ὁ τάφος ἐλησμονήθη.

Ἡ ἐλληνιστικὴ λατρεία ἐντὸς τοῦ δρόμου τοῦ τάφου ἀπεδείχθη ὅτι ἡσκήθη καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ θαλάμου, ὅστις ἦτο σχεδὸν κενὸς παν²⁴⁰τὸς μυκηναϊκοῦ εὐρήματος. Τὸ δάπεδόν του διαιρεῖται εἰς δύο διὰ χαμηλοῦ χωρίσματος ἀφεθέντος ἐπίτηδες κατὰ τὴν λάξευσιν τοῦ τάφου. Τὸ βόρειον ἥμισυ τοῦ κύκλου τοῦ δαπέδου κατελαμβάνετο ἀπὸ μίαν πυρὰν, καεῖσαν ἐπ' αὐτοῦ τοῦ δαπέδου, ἐν τῷ μέσῳ δὲ ταύτης ἔκειτο, ἄριστα διατηρούμενος, ὁ σκελετὸς χοίρου εἰς στάσιν ὑπτίαν, μὲ τοὺς πόδας πρὸς τὸν οὐρανόν. Τὸ νότιον ἥμισυ τοῦ δαπέδου ἔφερεν ὡσαύτως τὰ ἴχνη ἄλλης πυρᾶς, ἐφ' ἧς ἔκειντο τὰ τεμάχια ἐνὸς μυκηναϊκοῦ καὶ ἐνὸς ἐλληνιστικοῦ ἀγγείου (βλ. σχ. 4).

Τεμάχια έλληνιστικῆς κεραμεικῆς περιείχεν όλόκληρος ἡ ἐπίχωσις τοῦ τάφου, εἰς δὲ τὸ πέρυσιν εὔρεθὲν νόμισμα τοῦ Ἄργους προστετέθη ἐφέτος καὶ ἕτερον τῆς Μεσσήνης.

Τῶν λοιπῶν ἕξ τάφων λεπτομερῆς περιγραφὴ δὲν εἶναι δυνατὴ. Θὰ σημειωθῶσι μόνον τὰ κυριώτερα ἐκάστου χαρακτηριστικά. Τῶν πρώτων τεσσάρων (4-7) αἱ στέγαι εὔρεθῆσαν διάτρητοι καὶ οἱ θάλαμοι ἦσαν πλήρεις ἐπιχώσεως, ἔνθα ἐγένοντο ἐνδιαφέρουσαι παρατηρήσεις, διότι γενικῶς ἡ σκόπιμος ἢ τυχαία διάτρησις τῶν τάφων συνέβη κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν πρώιμον ἢ προκεχωρημένη ἐποχὴν. Οἱ δύο τελευταῖοι τάφοι (8-9) διετήρουν ²⁴¹ ἀθίκτους τὰς στέγας αὐτῶν. Ὁ 9 ἦτο κατὰ τὸ ἥμισυ περίπου πλήρης ἐπιχώσεως, λόγῳ τῆς παραβιάσεως τῆς θύρας αὐτοῦ. Ὁ 8 ὅμως ἦτο τελείως ἀθικτος καὶ περιήλθεν εἰς ἡμᾶς, ὅπως ἀφῆκαν αὐτὸν οἱ τελευταῖοι Μυκηναῖκοι ἐπισκέπται του.

Πάντες οἱ ἕξ τάφοι κεῖνται παραπλεύρως ἀλλήλων (εἰκ. 2), ἔχοντες τοὺς δρόμους πρὸς Δ. καὶ τοὺς θαλάμους πρὸς Α. με ἀξονικότητα πρακτικῶς ἀκριβῆ. Ἡ τεχνικὴ αὐτῶν κατασκευὴ εἶναι ἡ αὐτὴ, με ἀσημάντους μόνον παραλλαγὰς (τοῦτο δὲ ἰσχύει περὶ πάντων τῶν μέχρι τοῦδε ἐρευνηθέντων τάφων).

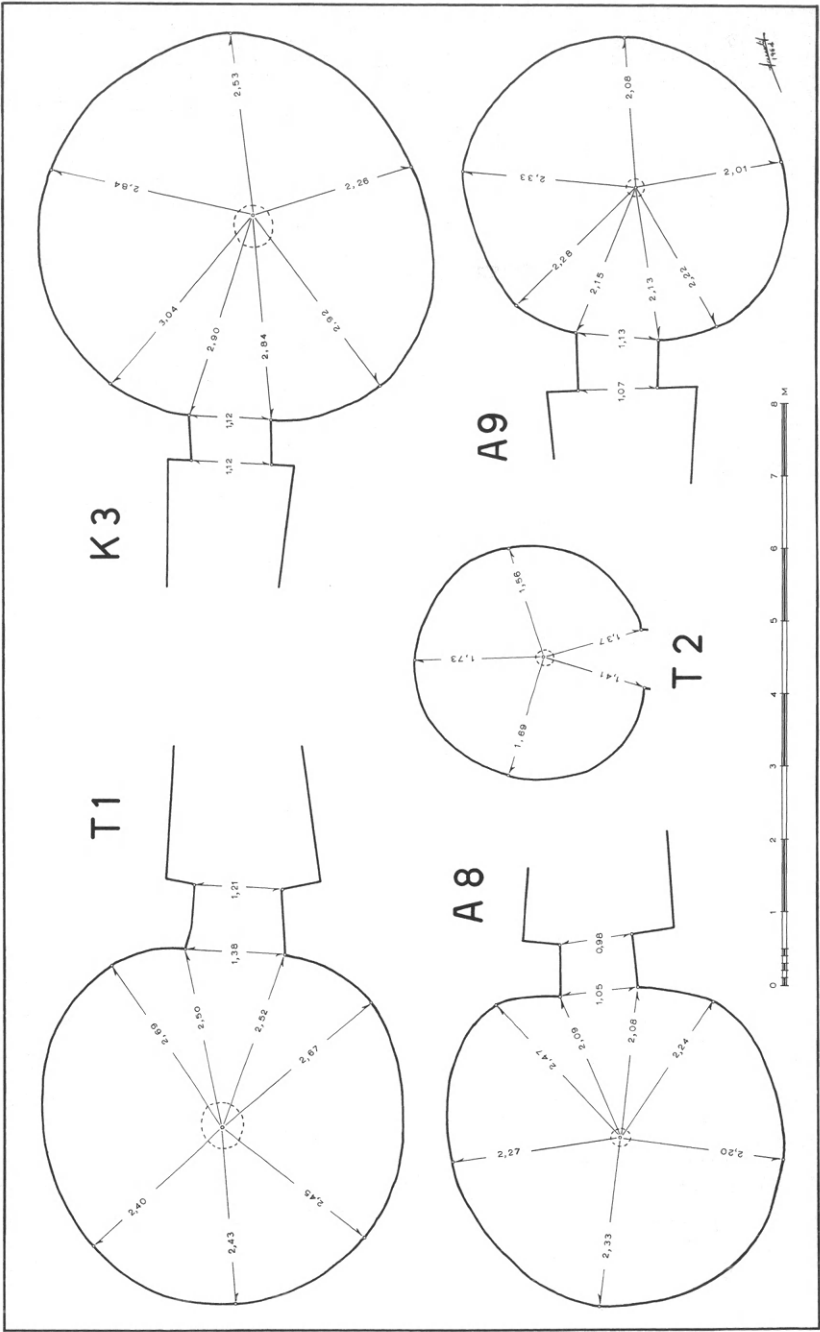
Οἱ δρόμοι εἶναι βραχεῖς, με κατωφερῆ, σπανίως βαθμιδωτὰ δάπεδα, τοιχώματα κάθετα καὶ πλάτος εὐρυνόμενον ἐφόσον προχωροῦμεν πρὸς τὴν εἴσοδον τοῦ τάφου. Οἱ θάλαμοι εἶναι πρακτικῶς τέλειοι κύκλοι συγκλίνοντες σχεδὸν κανονικῶς εἰς θόλον. Πρὸς τὸ μέρος τῆς θύρας ὅμως, ἐπειδὴ ἐνίοτε λαμβάνεται φροντὶς νὰ εἶναι κάθετοι καὶ ἐσωτερικῶς αἱ ἀκμαὶ τῶν παραστάδων τῆς θύρας, ἡ ὑπερᾶνω ταύτης θόλωσις τοῦ τάφου συντελεῖται με ἀποτομώτερον ρυθμόν, ἵνα ἡ κορυφὴ τῆς θόλου συμπέσῃ πρὸς τὸ μέσον τοῦ τάφου. Ἡ κορυφὴ αὕτη καταλήγει εἰς μαστοειδῆ ἔσοχὴν, ἥτις πέρυσιν ἡρμηνεύθη ὡς ἔχουσα σχέσιν πρὸς μηχανικόν ²⁴² τινα ὁδηγόν, βοηθοῦντα εἰς τὴν κανονικὴν λάξευσιν τοῦ τάφου. Αἱ ἐφετεινὰ ἀκριβεῖς μετρήσεις ἀπέδειξαν, ὅτι ἡ μαστοειδὴς κοιλότης δὲν συμπίπτει πρὸς τὸ μαθηματικὸν κέντρον τοῦ τάφου (σχ. 10). Κατὰ τὴν περιφέρειαν τῶν τάφων, ἐνίοτε δὲ καὶ ὀλίγον ὑψηλότερον εἰς τὰ τοιχώματα τοῦ θαλάμου, λαξεύονται μικροὶ ἡμικυκλικοὶ περίπου βόθροι ἢ κόγχαι, ἔνθα ἀποτίθενται τὰ ὅστ᾽ αὐτῶν παλαιότερων νεκρῶν καὶ ὅσα κτερίσματα δὲν εἶχον ἀξίαν διὰ τοὺς ἐπιζῶντας.

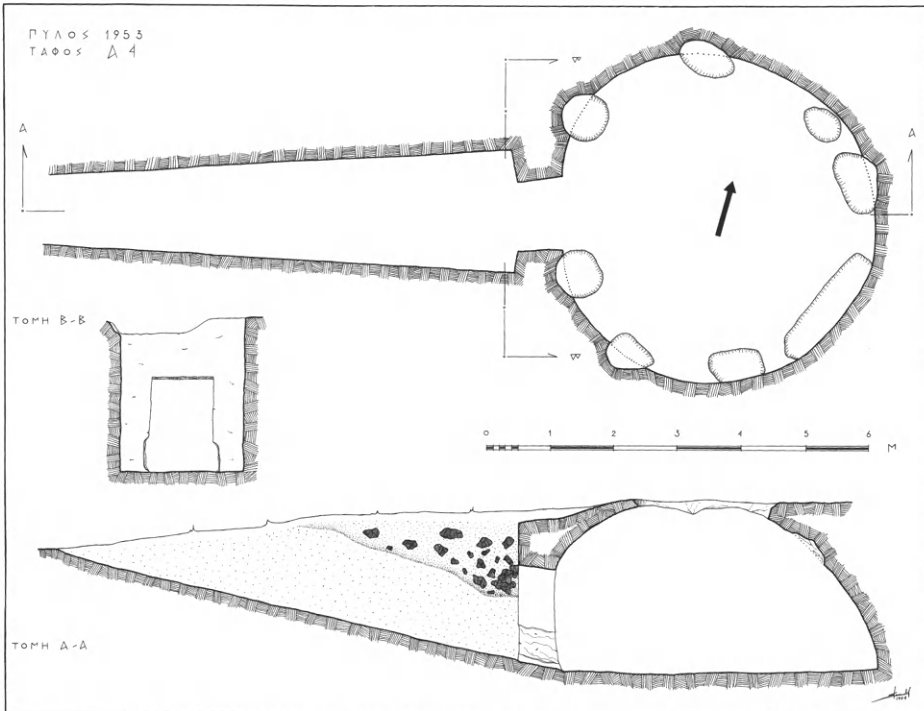
Εἰκ. 2. Ἀγγελοπούλου, τάφοι 7, 6, 5 καὶ 4. Διακρίνονται οἱ λακκοειδεῖς ἐλληνιστικοὶ τάφοι.

Ὁ τάφος 4 εἶναι μέγας καὶ ὡραῖος (σχ. 11). Ἦτο πλήρης ἐπιχώσεως, ἥτις περιεῖχεν ἄφθονον κεραμεικὴν Ῥωμαϊκῆς καὶ Πρωτοχριστιανικῆς ἐποχῆς, τεμάχια ὑαλίνων ἀγγείων, τεμάχια λύχνων (εἷς μετὰ σταυροῦ) καὶ 15 νομίσματα χαλκᾶ Ῥωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ὡς καὶ σκαραβαῖον τῆς αὐτῆς, ὡς ὑποθέτω, ἐποχῆς.

²⁴³ Τοῦ τάφου 5 (σχ. 12) ἡ θύρα ἐφράχθη κατὰ τινὰ τῶν μεταγενεστέρων χρησιμοποιεῖσεων διὰ μεγάλης πλακὸς εὐρεθείσης εἰς τὴν θέσιν τῆς (εἰκ. 3). Ἡ ἐπίχωσις τοῦ θαλάμου περιεῖχεν ἄφθονα σχετικῶς γεωμετρικὰ ἀγγεῖα, διπλοῦν πέλεκυν χαλκοῦν, χαλκᾶ τινὰ ἀντικείμενα καὶ ὀλίγα τεμάχια ἡλέκτρου.

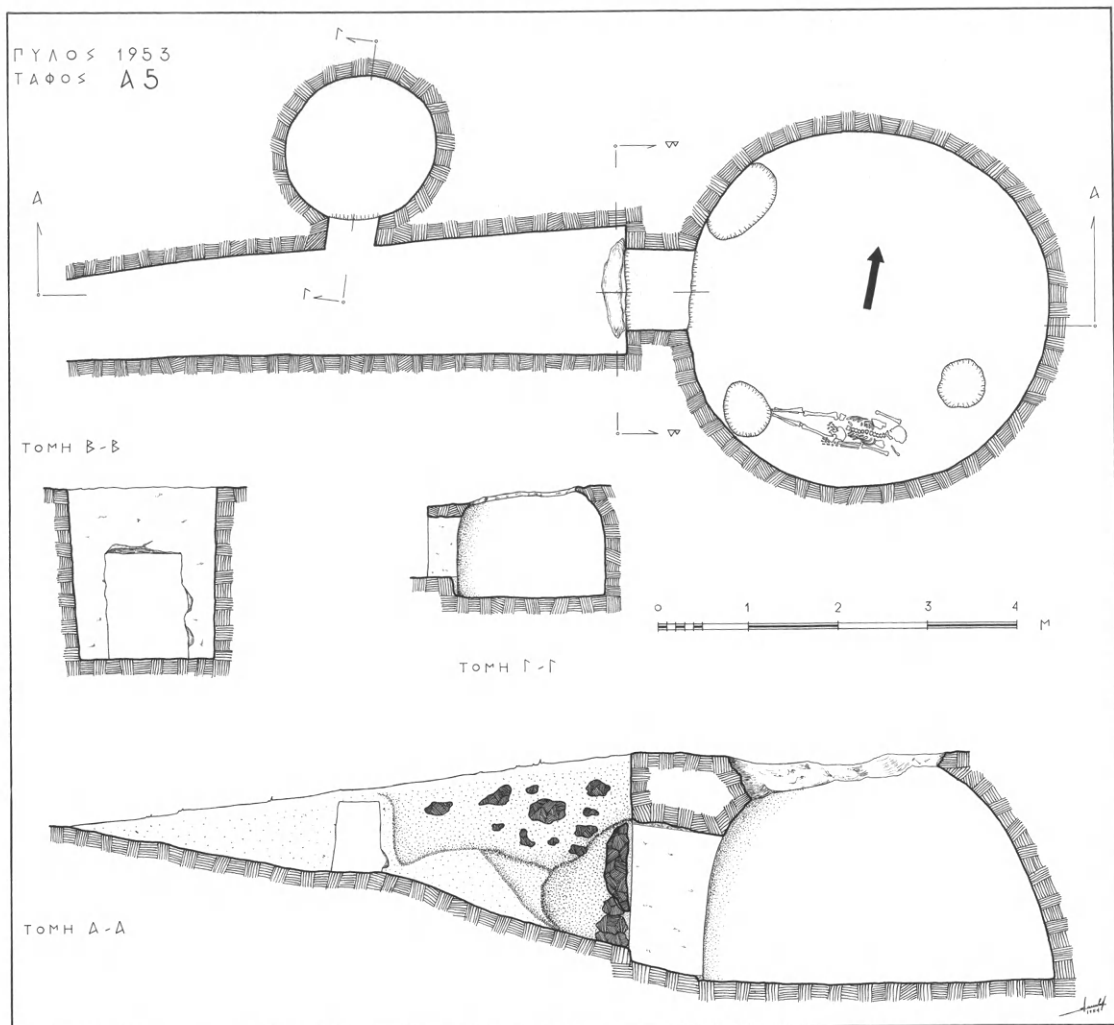

Σχ. 10. Βολιμίδα, τάφοι T1, K3, A8, A9, T2, θέσις κοιλωμάτων όροφής.

Σχ. 11. Βολιμίδια, τάφος Α4.

Ὁ τάφος 6 (σχ. 13) παρουσίασε τὸ μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον. Πρὸ τοῦ ἀνωφλίου εὗρέθη διαγωνίως ἐντὸς τοῦ δρόμου ὁ σκελετὸς μεγάλου ἀνδρός (1,90 μῆκος, παρὰ τὴν ἀνέγερσιν τῆς κεφαλῆς ἐπὶ τοῦ τοιχώματος τοῦ δρόμου, ὥστε πιθανῶς τὸ ἀρχικὸν ὕψος τοῦ ἀνδρός τούτου ἦτο 2 μέτρων). Δυστυχῶς ἡ χρονολογία του παραμένει προβληματική, διότι ἦτο ἀκτέριστος. Ἡ ἐπίχωσις τοῦ θαλάμου περιεῖχεν εἰς τὰ ἀνώτερα στρώματα πλῆθος ρωμαϊκῆς κεραμεικῆς (*terra sigillata*), ἀλλὰ καὶ μελαμβαφῇ καὶ ὑστερογεωμετρικὰ ἀγγεῖα. Ὅμοιῳ μετὰ τούτων ἀνευρέθησαν ὅσα πελωρίων ζώων, ἅτινα δυνατόν νὰ προέρχωνται ἐκ κάπρων, βοῶν ἢ ἐλάφων (ἐλπίζομεν νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ἐξέτασις των παρ' εἰδικοῦ), καθὼς καὶ κέρατα ἐλάφων σεβαστοῦ μεγέ-

Σχ. 12. Βολιμίδια, τάφος Α5.

θους. Τοῦτο μᾶς δίδει τὴν ἀπόδειξιν, ὅτι μέχρι τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς τὰ θηρία ταῦτα ἔζων εἰς τὴν περιοχὴν, πρᾶγμα ἄλλως τὸ ὁποῖον ἀναφέρει ὁ Πausanías ρητῶς περὶ Σκιλλοῦντος (V 6, 6).

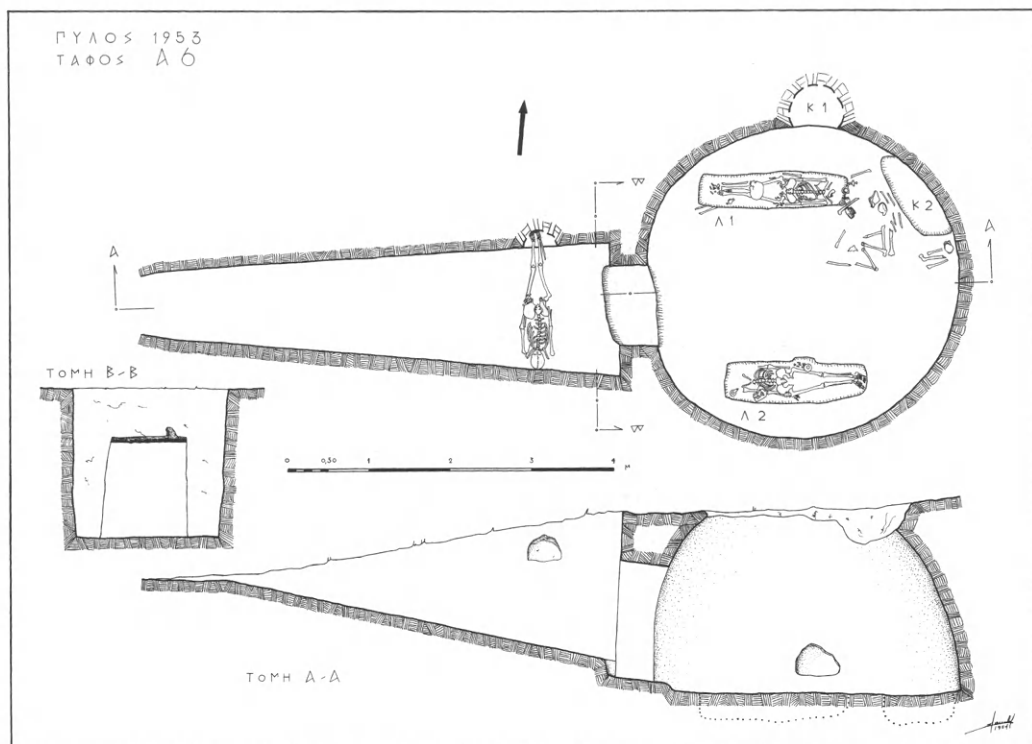

Εἰκ. 3. Ἀγγελοπούλου, τάφος 5, μὲ τὴν εἴσοδόν του φραγμένην ἀπὸ μεγάλης πλάκα.

²⁴⁴ Ἐντὸς ὀλίγου ὅμως, τὸ πρᾶγμα προσέλαβεν ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον. Διότι μόλις ἐτελείωσεν ἡ ἑλληνικὴ ἐπίχωσις (ἥτις εἰς πάντας ἀνεξαιρέτως τοὺς τάφους ἔχει μελανὸν χρῶμα) καὶ ἤρχισεν ἡ μυκηναϊκὴ (ἥτις πάλιν πάντοτε ἔχει τὸ ὑπόλευκον χρῶμα τοῦ πώρου ἔνθα ἐλαξεύθησαν οἱ τάφοι), τὸ πρῶτον πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀνεφάνη, ἦτο ὠραία κεφαλὴ ἐλάφου πηλίνῃ.

Ἐντὸς ὀλίγου κατέστη φανερόν, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ μυκηναϊκοῦ ρυτοῦ κοσμουμένου μὲ κεφαλὰς ἐλάφων καὶ βοός (εἰκ. 4). Τὸ δὲ ἀγγεῖον τοῦτο ἴστατο ὡς ἀνώτατον πάντων ἐπὶ σωροῦ 50 περίπου διαφόρων μυκηναϊκῶν ἀγγείων, ἅτινα ἀπετέλουν ποτὲ τὰ κτερίσματα τῶν νεκρῶν τοῦ τάφου (εἰκ. 5).

Ὅταν ἐφθάσαμεν εἰς τὸ δάπεδον τοῦ τάφου, εὔρομεν δύο νεκροὺς ἐντὸς ἀβαθῶν λάκκων, φέροντας μυκηναϊκὰ καὶ ἑλληνιστικὰ κτερί-

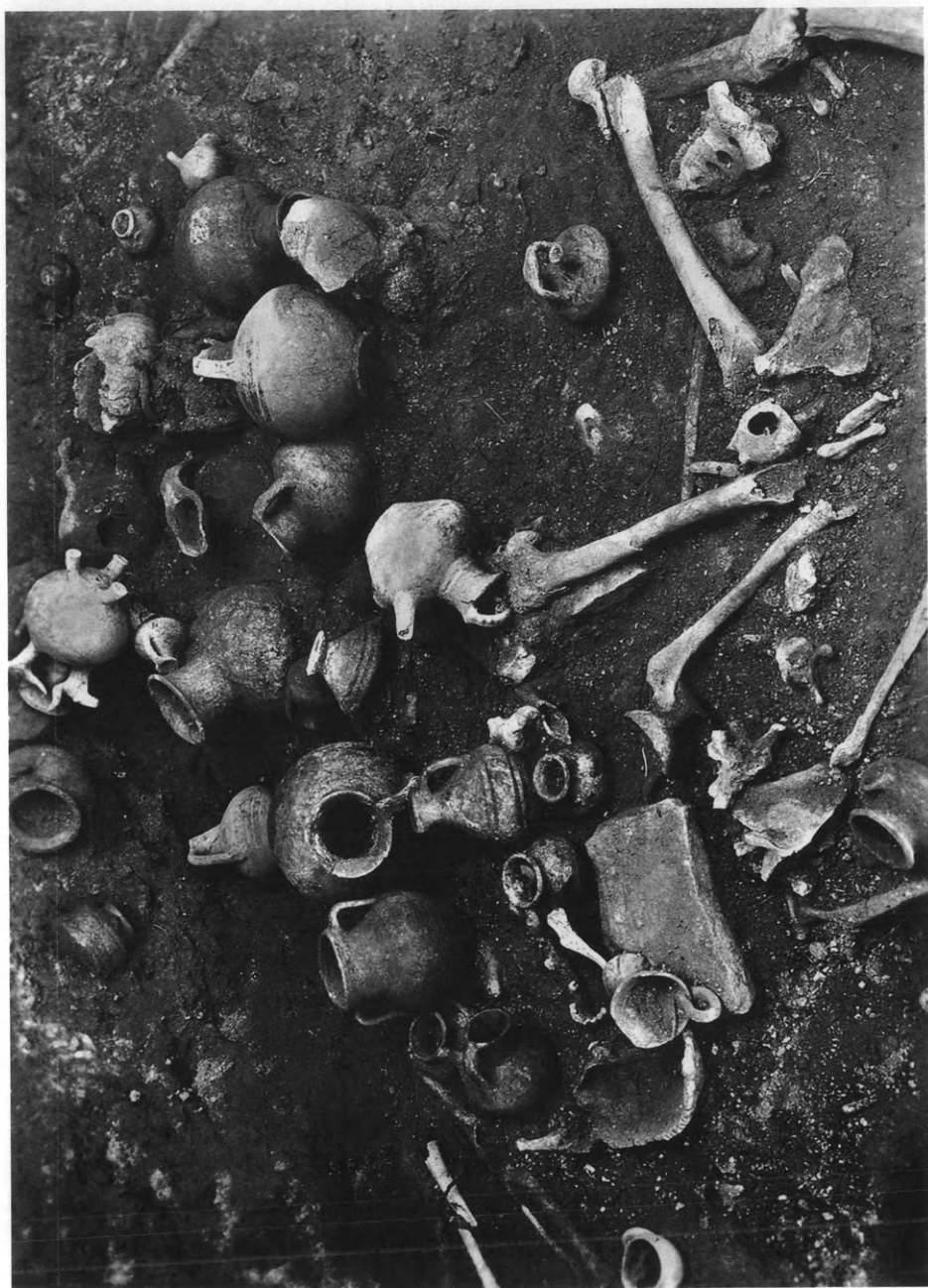

Σχ. 13. Βολιμίδια, τάφος Α6.

σματα όμοϋ (είκ. 6). Όστε ή ιστορία τοϋ τάφου τούτου παρουσιάζε-
ται ώς έξής: Κατά την Έλληνιστικήν έποχήν ήνοιόθη. Οί δύο νεκροί
έτυχον τιμών καί κτερισμάτων. Ό σωρός τών άγγείων (ίσως έκ της
Μυκηναϊκής έποχής προερχόμενος) μέ τò ρυτòν τών έλάφων έπί
κεφαλής, έδωκεν άφορμήν εις την δοξασίαν, ότι ήρωες τών θηρίων,
ήρωικοί κυνηγοί ή τι ανάλογον ειχον ²⁴⁵ άποτεθη έντòς τοϋ τάφου.
Έντεϋθεν όρμηθέντες οί άνθρωποι έσέβιζον τοϋς νεκροϋς τοϋ τάφου
μέχρι της Ρωμαϊκής έποχής, ρίπτοντες δια της όπής της στέγης κέρατα,
κρανία καί τεμάχη έκ τών φονενομένων θηραμάτων.

Εικ. 4. Άγγελοπούλου, τάφος 6, ρυτὸν μὲ κεφαλὰς ἐλάφων καὶ βοός.

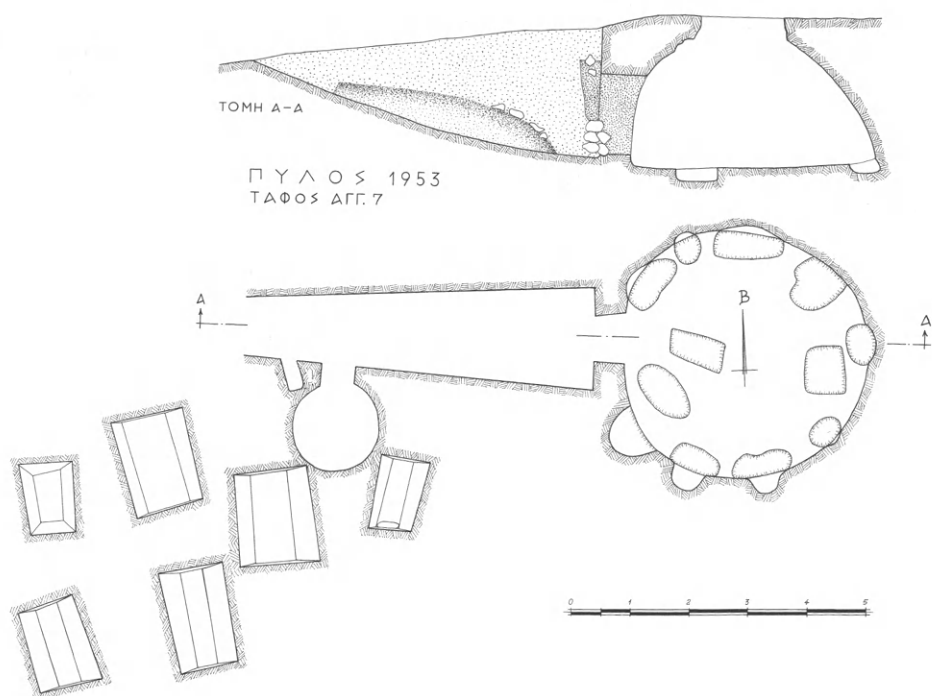
Εικ. 5. Άγγελοπούλου, τάφος 6, σωρός αγγείων.

Εἰκ. 6. Ἀγγελοπούλου, τάφος 6, νεκρὸς ἐκτερισμένος μὲ ψευδόστομον ἀμφορέα εἰς τὸν ἀριστερὸν μηρὸν καὶ ἑλληνιστικὸν λύχνον εἰς τὸν δεξιὸν ὦμον.

Τῶν τάφων 7 καὶ 9 (σχ. 14, 15) (τοῦ τελευταίου διπλοῦ) (εἰκ. 7) παρατρεχόμεν τὴν περιγραφὴν χάριν συντομίας. Ὁ τάφος 8 (σχ. 16), μόλις ἀφηρεύθησαν οἱ πρῶτοι λίθοι, οἵτινες ἀνῆκον εἰς τὴν ἄθικτον τεῖχισιν τῆς θύρας, παρουσίασε τὸν κυκλικὸν θάλαμον τελείως κενὸν ἐπιχώσεως (μόλις περὶ τὰ 10 ἐκ. ἐπιχώσεως ὑπῆρχον ἐπὶ τοῦ δαπέδου).

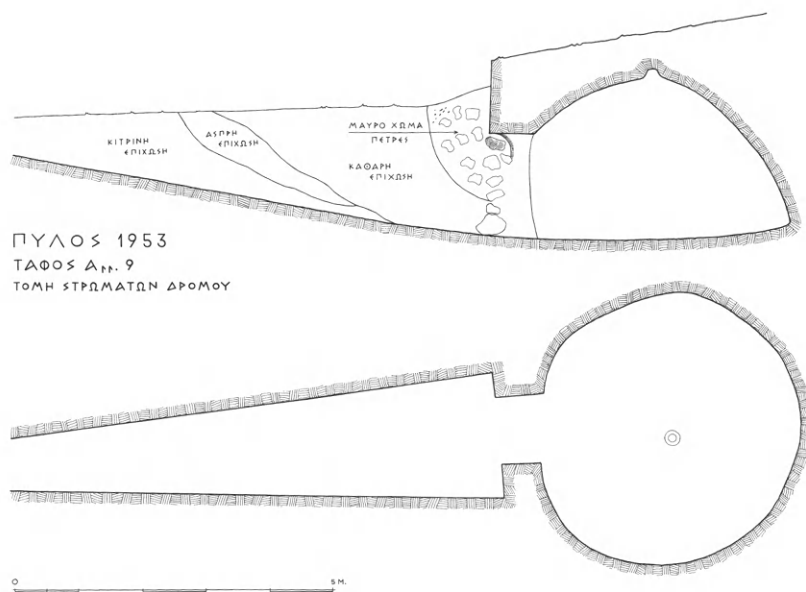
Εἰς τὸ βάθος διεφαίνοντο τὰ κοιλώματα δύο κογχῶν καὶ σωρὸς λεπτῶν θρυμμάτων ὀστέων, ἐφ' ὧν ἓν μηριαῖον καὶ μία κνήμη πρακτικῶς ἀκεραία. Ἀριστερὰ τῷ εἰσερχομένῳ ἔκειτο ὁ μόνος κατὰ

Σχ. 14. Βολιμίδια, τάφος Α7.

χώραν σκελετός, ἐκτάδην, μὲ τὴν κεφαλὴν κεκλιμένην ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ κροτάφου. Παρὰ τὸν ἀριστερὸν ὦμον τοῦ νεκροῦ ἔκειτο τρίτον ἀμφορείδιον, 24 δὲ ἄλλα ἀγγεῖα καθ' ὅλην τὴν λοιπὴν ἔκτασιν τοῦ δαπέδου καὶ κατὰ ὠρισμένην σειρὰν. Ἐξαίρεσις ἑνὸς κυλινδρικοῦ ἀλαβάστρου, πάντα τὰ λοιπὰ ἦσαν εἰς κεκλιμένην θέσιν ἢ καὶ ἀνάστροφα.

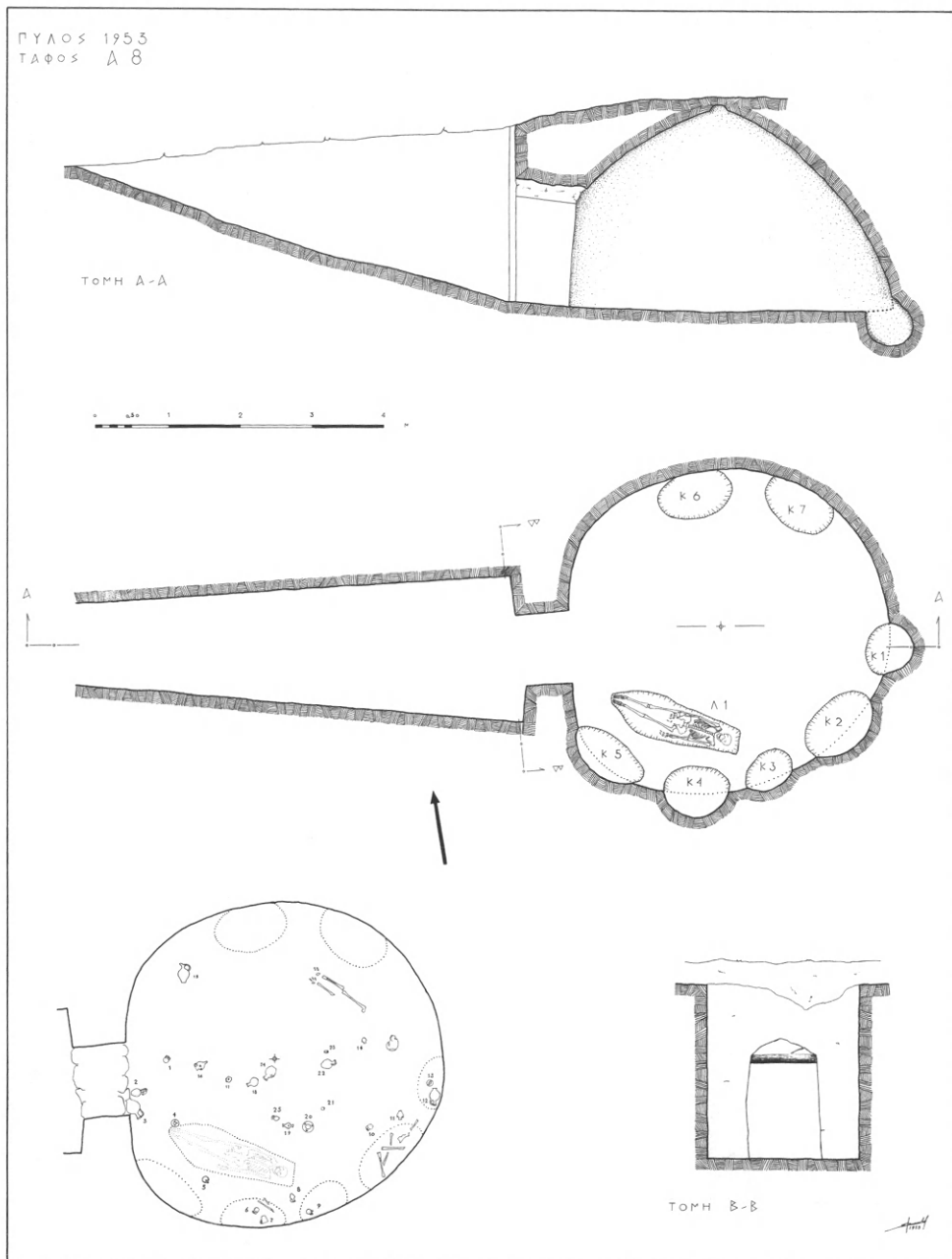
Γενικῶς ὡς πρὸς τὰς ταφὰς παρατηροῦμεν τὰ ἀκόλουθα: Εἰς τὰ δά²⁴⁶πεδα τῶν τάφων ἀπετίθεντο οἱ νεκροὶ ἐκτάδην. Ὅταν ὁ τάφος ἐπληροῦτο, οἱ παλαιότεροι νεκροὶ ἀπεκομίζοντο καὶ τὰ ὀστέα των ἐτί-

Σχ. 15. Βολιμίδια, τάφος Α9.

Είκ. 7. Αγγελοπούλου, τάφος 9, είσοδος και κόγχη.

Σχ. 16. Βολιμίδια, τάφος Α8.

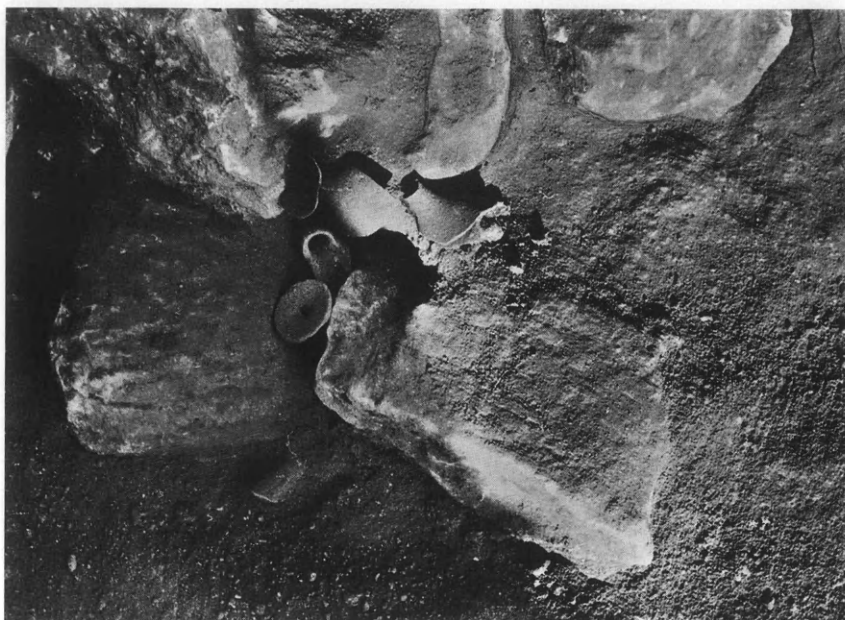
θεντο ἐντὸς ἐπὶ τούτῳ ἀνοιγομένων κογχῶν ἢ βόθρων. Διὰ τοῦτο ἐντὸς τῶν βόθρων ἀνευρίσκονται συχνάκις ἀγγεῖα ΥΕ I περιόδου, τὰ ὅποια σχεδὸν οὐδέποτε εὐρέθησαν ἐπὶ τῶν δαπέδων, ἔνθα μόνον ΥΕ III κεραμεική, μέχρι καὶ τῆς τελευταίας φάσεως, ἀνευρίσκεται. Οἱ ὕστατοι τῶν νεκρῶν ἐθάπτοντο ἐντὸς λάκκων ἀνοιγομένων εἰς τὰ δάπεδα τῶν τάφων, οὗτοι δὲ εἶναι σχεδὸν πάντοτε ἀκτέριστοι, ἂν καὶ οἱ λάκκοι ἀνακαλύπτονται συνήθως ἄθικτοι καὶ καλυπτόμενοι εἰσέτι ὑπὸ τῶν πλακῶν των.

Αἱ ἐπιχώσεις τῶν δρόμων εὐρέθησαν πάντοτε ἄθικτοι, παρουσιάζουσαι τὸ ὑπόλευκον Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς πωρόχωμα, ἐντὸς τοῦ ὁποίου τὰ ὄστρακα ἦσαν μόνον μυκηναϊκά, συχνότατα δὲ πρωτομυκηναϊκά. Μόνον πρὸ τῆς θύρας ἐκάστου τάφου ὑπῆρχε σφηνοειδὲς τμήμα μελανῆς γῆς, περιεχούσης δὲ καὶ ἐλληνικὴν κεραμεικὴν ἐνίοτε. Κατὰ ταῦτα μετὰ τὴν πρώτην ἢ τὰς πρώτας ταφὰς ὁ δρόμος τῶν τάφων ἐπληροῦτο ὁλοσχερῶς καθαροῦ χώματος, προερχομένου ἐκ τῆς λαξεύσεως τοῦ μαλακοῦ ὑπολεύκου πώρου.

Κατὰ τὰς μεταγενεστέρας ταφὰς ἠνοίγετο μικρὸν μόνον τμήμα τοῦ ²⁴⁷δρόμου πρὸ τῆς θύρας. Ἀφηρεῖτο τὸ ἀνώτερον ἡμῖς τῆς τειχίσεως τῆς θύρας καὶ κατεβιάζετο ὁ νεκρὸς ἐντὸς τοῦ τάφου. Αἱ παρατηρήσεις ἔδειξαν, ὅτι ἡ θύρα δὲν ἐκλείετο πλέον μετὰ τῆς αὐτῆς φροντίδος. Ἡ ἐχρησιμοποιεῖτο μία πλάξ (τάφος Ἀγγελοπούλου 5) ἢ ἐτοποθετοῦντο μερικοὶ λίθοι ὁμοῦ μετὰ φρυγάνων, ὥστε νὰ σχηματισθῇ πρόχειρος ἔμφραξις τῆς θύρας, καὶ ἐπανερρίπτοντο τὰ χώματα. Οἱ περισσεύοντες λίθοι ἐκ τῆς ἀρχικῆς τειχίσεως τῆς θύρας ἀφήνοντο ἐντὸς τοῦ δρόμου, ὡς ἔδειξαν ἐπανειλημμένα περιστατικά.

Πρὸ τῶν θυρῶν τῶν τάφων ἐγίνοντο σπονδαὶ καὶ αἱ χρησιμοποιούμεναι κύλικες ἐθραύοντο ἐπὶ τόπου. Πάντοτε εὐρέθησαν τὰ τεμάχια πρὸ τῶν θυρῶν ἢ μεταξὺ τῶν λίθων τῆς θύρας ἢ σπανιώτερον καὶ ἐντὸς τοῦ δρόμου (εἰκ. 8).

Ἀνεσκάφησαν ἤδη ἀρκετοὶ τάφοι, ὥστε νὰ δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν τὸ συμπέρασμα, ὅτι παρὰ τὴν μεγαλοπρέπειαν καὶ τὸ μέγεθος των δὲν περιέχουν ἰδιαιτέρως πολύτιμα εὐρήματα. Ἐκ πολυτίμου μετάλλου οὐδὲν ἔχνος παρουσιάσθη μέχρις ὥρας, ἀκόμη δὲ καὶ τὰ χαλκᾶ εὐρήματα εἶναι ἐξαιρετικῶς σπάνια. Φαίνεται ὅτι ἀφηροῦντο

Εικ. 8. Άγγελοπούλου, τάφος 6, θραυσμένοι κύλικες πρὸ τῆς εἰσόδου.

Εικ. 9. Ἀγγεῖα ἀπὸ τοὺς τάφους τῶν Βολιμιδίων.

ἐπιμελῶς κατὰ τοὺς μεταγενε²⁴⁸στεροὺς ἐνταφιασμούς. Εὐτυχῶς ἀνευρίσκονται ἀρκετὰ ἀγγεῖα ἐκ τῶν ΥΕ I ἐνταφιασμῶν, τούτων δ' ἡ πλειονότης εἶναι μόνωτα κύπελλα (τοῦ λεγομένου τύπου Βαφειοῦ), ὧν μέγας ἀριθμὸς φέρει ὡς διακόσμησιν τὴν «διάστικτον σπεῖραν» (εἰκ. 9). Ἵσως ἀποδειχθῇ κάτι περισσότερον ἀπὸ ἀπλῆ σύμπτωσης, ὅτι εἰς τὰ ἀντίπεραν τῆς Μεσογείου εὗρε τεμάχια τῆς αὐτῆς κεραμεικῆς εἰς τὴν Λιπάραν ὁ δόκτωρ Β. Βρέα. Δύο γλυπταὶ λίθοι ἐκ τῆς πρωίμου Μυκηναϊκῆς περιόδου ἀνεκαλύφθησαν ὡσαύτως, ἡ μία ἐκ σαρδῶνυχος, παριστῶσα γνωστὸν θέμα («ἰστία πλοίου») καὶ ἡ ἄλλη ἐξ ἐρυθροῦ ἰάσπιδος, φέρουσα ὡραίαν παράστασιν λεαίνης καὶ ὑπὲρ αὐτὴν πτηνόν, κάτωθεν δ' αὐτῆς βουκράνιον.

Τὰ Βολιμίδια, ἔνθα αἱ συστάδες τῶν ἀνωτέρω τάφων, εἶναι ὡραία καὶ εὐφορος τοποθεσία. Εἰς ἀπόστασιν 500 μέτρων ἀναβλύζουσιν αἱ ἄφθονοι πηγαὶ τοῦ Κεφαλοβρύσου, ὧν τὰ ὕδατα οὐ μόνον τροφοδοτοῦσι τὸ ὕδραγωγεῖον τῆς Χώρας, ἀλλὰ καὶ ἀρδεύουσι μεγάλας ἐκτάσεις καλλιεργησίμου γῆς. Ἐκεῖ πλησίον πρέπει νὰ ἔκειτο ὁ ἀκμαῖος συνοικισμός, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκουσιν οἱ τάφοι. Διάφοροι δοκιμαὶ ἐγένοντο, ἀλλ' ὑπὸ δυσμενεῖς ὅρους λόγῳ τῆς ἐντατικῆς καλλιεργείας. Πασῶν ἐπιτυχεστέρα ὑπῆρξεν ἡ εἰς τὰ ²⁴⁹κτήματα τοῦ κ. Δημητρίου Πατριαρχέα, περὶ τὰ 100 μ. πρὸς Ν. τῶν τάφων καὶ ἀμέσως δεξιὰ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης εἰς Κεφαλόβρυσον. Εἰς ἀρκετὰ σημεία ὑπάρχουσι λείψανα τοίχων, καλύπτονται ὅμως σήμερον ὑπὸ ἀμπέλων.

Εἰς ἓν σημεῖον ὁ βράχος ἐφαίνετο κοῖλος, ἐντὸς δὲ τῆς κοιλότητος φύεται ἐλαία. Δοκιμὴ γενομένη ἐκεῖ ἔδειξεν, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τάφου. Τοιχάριον μὲ διεύθυνσιν ἀπὸ Ν. πρὸς Β. εἰσχωρεῖ μέχρι βάθους 1 μ. περίπου, εἰς τὸ στρώμα δὲ τοῦτο εὗρέθη ἀφθονία κεραμεικῆς ΥΜ III, κυρίως μέγα πλῆθος ποδῶν κυλίκων. Μετὰ τὸ 1 μ. βάθους παύουσι ταυτοχρόνως καὶ ὁ τοίχος καὶ αἱ κύλικες. Ἡ δοκιμὴ ἡμῶν ἔφθασεν εἰς ἓν εἰσέτι μέτρον βάθους, ἐνταῦθα δὲ πᾶσα ἡ χρονολογήσιμος κεραμεικὴ εἶναι ΥΕ I, ἔνθα ἀφθονοῦσι πάλιν τὰ κύπελλα τύπου «Βαφειοῦ». Πολλὰ τεμάχια πίθων μετὰ σχοινωτῆς διακοσμήσεως ἀνεφάνησαν, πολλὰ οἰκιακῆς χρήσεως ὄστρακα κεράμων, τεμάχια πλίνθων ὠμῶν, τέφρα καὶ ἄνθρακες, οὐδὲν ὅμως ἔχνος τοίχου. Τὰ εὐρήματα εἶναι τόσον πυκνά, ὥστε δίδουσι τὴν ἐντύπωσιν ἀποθέτου.

Ἵσως αἱ μέλλουσαι σκαφαὶ κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο ἀποβῶσι περισσότερον διαφωτιστικά.

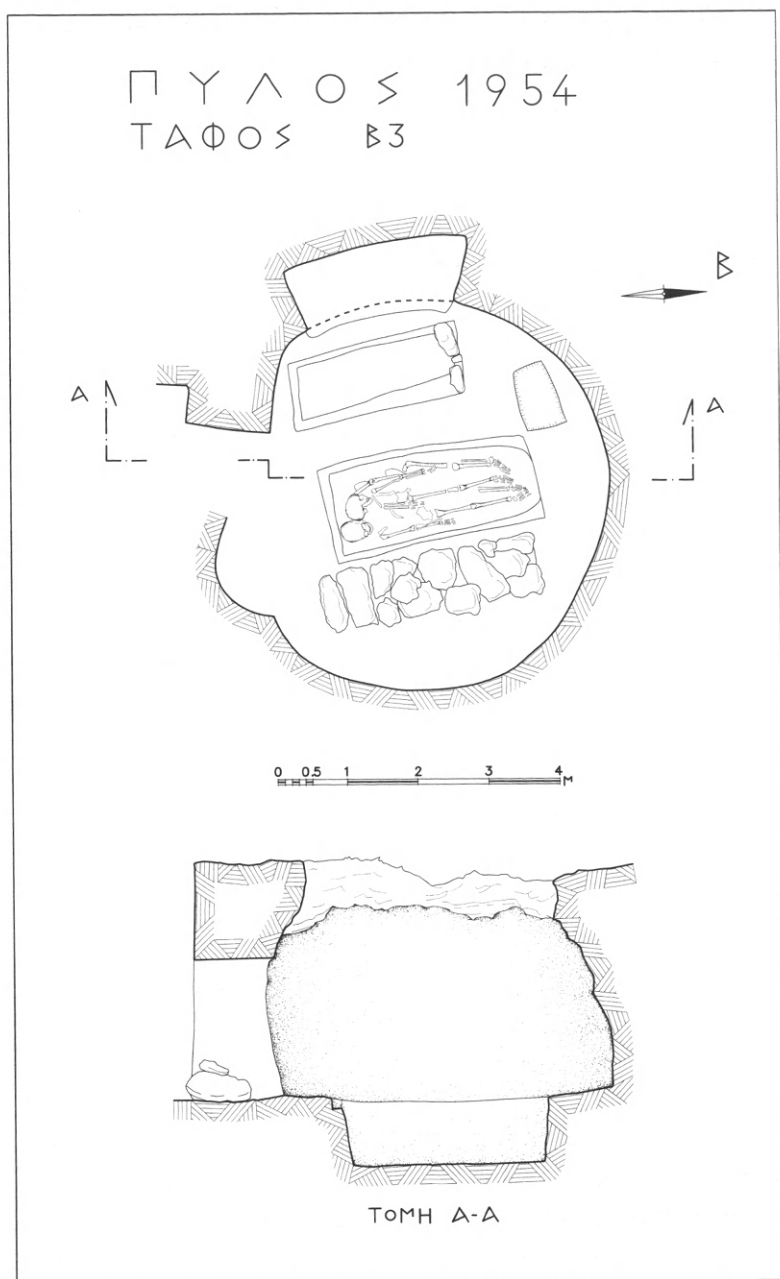
ΠΑΕ 1954, 299-308

²⁹⁹ Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ ἔτους τούτου διεξήχθησαν κατὰ τοὺς μῆνας Ἰούλιον, τὸ πρῶτον δεκαήμερον τοῦ Αὐγούστου καί, κατόπιν μηνιαίας διακοπῆς λόγῳ τοῦ Διεθνοῦς Φιλολογικοῦ Συνεδρίου τῆς Κοπεγχάγης, ἔνθα μετέσχον ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς τε Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἐπὶ δέκα εἰσέτι ἡμέρας τοῦ Σεπτεμβρίου. Αἱ ἀνασκαφαὶ ἐφέτος ἐξετάθησαν εἰς εὐρυτέραν τοπικὴν περιοχὴν τῆς Πυλίας, διότι προέχει κυρίως τὸ γεγονός, νὰ κερδίσωμεν συνολικὴν εἰκόνα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς περιοχῆς ταύτης. Τὰ ἀποτελέσματα ὑπῆρξαν πράγματι λίαν ἐνθαρρυντικά, διότι ἡ Δυτικὴ Μεσσηνία ἀποδεικνύεται πλήρης ἀκμαίου καὶ τόσον πυκνοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὥστε ἀναμφισβητήτως πρέπει νὰ ἀπετέλει τότε, ὁμοῦ μετὰ τοῦ Ἀργολικοῦ πεδίου, δύο πρωτεύοντα κέντρα τῆς Ἑλλάδος. Τοῦτο ἄλλως ἐνθυμεῖται καλῶς καὶ ἡ παράδοσις, διότι παρ' Ὀμήρῳ ἡ στρατιωτικὴ συμβολὴ τοῦ Νέστορος ἔρχεται δευτέρα μετὰ τὴν τοῦ Ἀγαμέμνονος. Κατὰ τὴν ἐφετεινὴν περιόδον μετ' εὐχαριστήσεως ἔσχομεν ἀρκετὰς ἐπισκέψεις ἡμεδαπῶν καὶ ξένων ἐπισκεπτῶν. Ὁ ἔφορος τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τοῦ Leiden κ. H. Brunsting ἐλθὼν ἐξ Ὀλλανδίας διέτριψεν ἓνα μῆνα καὶ συμμετέσχεν εὐγενῶς εἰς τὴν διεξαγωγὴν τῆς ἀνασκαφῆς. Ὁ ἐπιμελητὴς τῆς Ἀκροπόλεως κ. Σπ. Ἰακωβίδης μετέσχεν ὡσαύτως ἐπὶ ἓνα μῆνα, ἐκπονήσας καὶ τὰ σχέδια μετὰ τῆς οἰκείας αὐτῷ ἀκριβείας καὶ καλαισθησίας. Ὅμᾳς φοιτητῶν μου ἐκ τῶν κ.κ. G. Beckel, Διον. Μινώτου, Δημ. Κακάμπουρα καὶ τῶν δεσποινίδων Ἀργυροῦς καὶ Μαρίας Παντελίδου, Ἐφης Δημητριάδου, Τασούλας Δημητριάδου καὶ Αὔρας Παπαδημητρίου μετέσχον ὡσαύτως ἐπὶ δεκαήμερον καὶ παρέσχον προθύμους καὶ πολυτίμους ὑπηρεσίας. Διαβατικοὶ ἐπισκέπται, παραμείναντες ἐπὶ ἓν ἢ δύο εἰκοσιτετράωρα, ἦσαν ὁ κ. W. Auerbach, ὁ κ. J. Warren καὶ ἡ κ. Ἑλίκη Ζάννα. Ἐδέχθημεν ἐπὶ πλέον καὶ ὁμαδικὰς ἐκδρομὰς Πυλίων καὶ Μεσσηνίων.

Εἰς τὴν περιοχὴν Βολιμιδίων ἐσυνεχίσαμεν τὴν ἀνασκαφὴν θαλαμωτῶν τάφων περιορισθέντες κυριώτατα εἰς ἔρευναν τοῦ κτήματος τοῦ κ. Ἰ. Βοριᾶ (κληρονομία Τσουλέα). Ὁ κ. Βοριᾶς εἶναι ἄξιος θερμῶν δημοσίων εὐχαριστιῶν, διότι οὐ μόνον προθυμότητα παρέσχε τὸ κτῆμά του εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν, ἀλλὰ καὶ πρωτοστατεῖ εἰς πᾶσαν καλὴν ἐνέργειαν ἐν Χώρᾳ. Ἦδη κατὰ τὸ παρελθὸν εἶχομεν ἀνασκάψει εἰς τὴν ἀνωτέρω περιοχὴν δύο τάφους. Ἐφέτος ἀνεσκάφησαν τρεῖς νέοι, ὧν οἱ δύο ἦσαν ἤδη γνωστοὶ ἡμῖν, ὁ δὲ τρίτος ἀνεκαλύφθη ἐφέτος, καὶ ἐπὶ πλέον ἀνεκαλύφθη μικρὸν ὑπόκαυστον, διατηρούμενον ἱκανοποιητικῶς, ἐντὸς τοῦ ἀγροῦ ³⁰⁰ τοῦ κ. Βοριᾶ. Τρεῖς νέοι θαλαμωτοὶ τάφοι ἀνεκαλύφθησαν εἰς τὰ πέριξ, οἵτινες θὰ ἀνασκαφῶσι βραδύτερον. Ὁ εἷς κεῖται ὑπὸ τὴν δημοσίαν ὁδὸν Χώρας – Κεφαλοβρύσου καὶ οἱ ἔτεροι δύο ἐντὸς τοῦ ἀγροῦ τοῦ κ. Κωνστ. Δημητρακοπούλου, ἀποτελοῦντες συνέχειαν πρὸς ΝΑ. τῆς μεγάλης καὶ σπουδαίας συστάδος Ἀγγελοπούλου. Πρὸς τὸ Β. ταύτης μέρος ἀνεκαλύφθη νέος τάφος (Μαστοράκη 1), ὅστις καὶ ἀνεσκάφη. Κατὰ τὴν ΝΔ. τέλος παρυφὴν τῆς Χώρας, εἰς ἀπόστασιν ἡμισείας περίπου ὥρας ἀπὸ τῶν Βολιμιδίων, ἀνεκαλύφθη ἑτέρα συστὰς θαλαμωτῶν μυκηναϊκῶν τάφων. Ἀνεσκάφη πλήρως εἷς καὶ ἑτέρου ὁ δρόμος. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνωτέρω σκαφῶν εἶναι ἐν βραχεὶ τὰ ἀκόλουθα:

Ὁ τάφος «Βοριᾶ 3», ὑπὲρ τὸν ὁποῖον διέρχεται τὸ ὑδραγωγεῖον τῆς Χώρας, ἐσυλήθη ἀτελῶς εἰς ἄγνωστον ἐποχὴν (σχ. 17). Ἡ στέγη του εἶχε καταρρεῦσει εἰς ἄγνωστον ὡσαύτως ἐποχὴν καὶ ἦτο πλήρης ἐπιχώσεως, ἥτις ὅμως, παραδόξως, ἄφηνε κενὸν χῶρον κατὰ τὴν ἀνατολικὴν περιφέρειαν τοῦ τάφου. Ἡ ἐπίχωσις ἦτο καθαρὸν χῶμα καὶ λίθοι. Ὁ δρόμος τοῦ τάφου (μὴ ἀνασκαφεὶς πλήρως) κεῖται πρὸς Ν. Τὸ δάπεδον τοῦ τάφου εὐρέθη ὡσαύτως καθαρὸν παντὸς ἀρχαίου. Περιεῖχεν ὅμως ὁ τάφος μικρὸν βόθρον, τρεῖς ὀρθογωνίους λάκκους καὶ εὐρεῖαν κόγχην εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῶν τοιχωμάτων του, ἥτις ἀπῆρτιζεν ἓνα εἰσέτι λάκκον. Πάντες οὗτοι οἱ λάκκοι διήκουσι παραλλήλως ἀπὸ Β. πρὸς Ν.

Ὁ λάκκος 1 εὐρέθη ἀκάλυπτος, διότι εἰς τὴν ἀνωτέραν ἐπίχωσίν του εἶχε δεχθῇ ἐξ ἀνακομιδῆς τὰ ὀστᾶ προγενεστεροῦ νεκροῦ. Ὅμοῦ μετὰ τῶν ὀστῶν εὐρέθησαν μεγάλη καὶ καλῶς διατηρουμένη αἰχμή

Σχ. 17. Βολιμίδια, τάφος Β3.

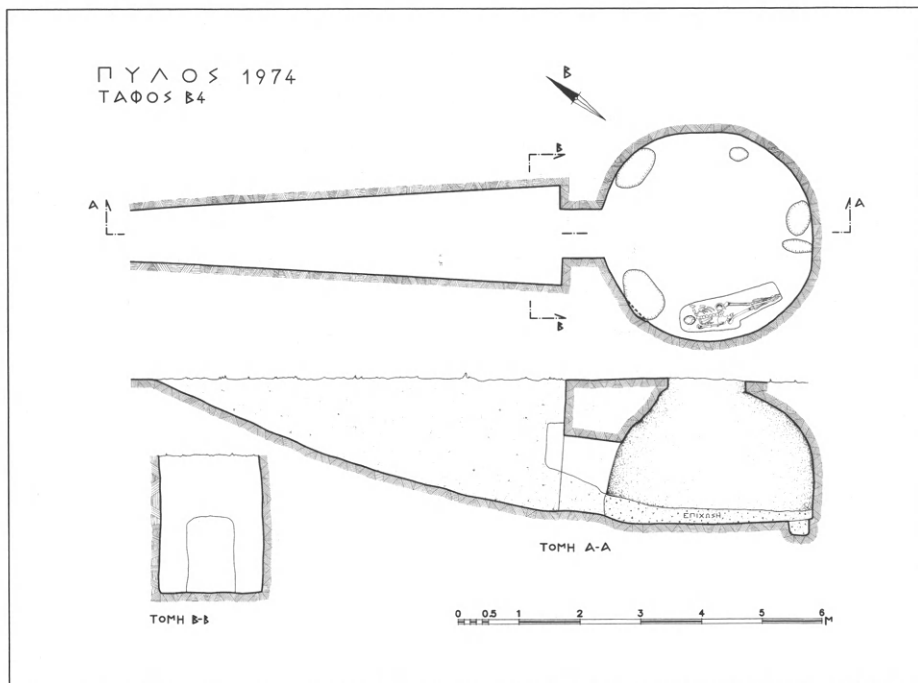
λόγχης (εἶναι ἡ πρώτη ἀνευρισκομένη ἐν Πύλῳ), μία πλατεῖα σμίλη, περὶ τὰς δύο δωδεκάδας χαλκῶν καὶ λιθίνων αἰχμῶν βελῶν καὶ τέσσαρα μικρὰ ἀγγεῖα ΥΕ III. Ἡ ἐπίχωσις τοῦ δευτερογενοῦς τούτου ἐνταφιασμοῦ ἀπετελεῖτο ἐκ μελανοτέρου χώματος, ὑπὸ τὸ ὁποῖον ἀνεφάνησαν τὰ λευκάζοντα χώματα τῆς κυρίας ταφῆς. Αὕτη, ὡς κατὰ κανόνα συμβαίνει ἐν Πύλῳ ὁσάκις νεκροὶ θάπτονται ἐντὸς λάκκων, ἐστερεῖτο κτερισμάτων. Παρουσίασεν ὅμως συγκινητικὴν εἰκόνα στοργῆς καὶ μετὰ θάνατον:

Εἰς τὸ βάθος τοῦ λάκκου ἀνεπαύοντο δύο νεκροὶ ἐνηγκαλισμένοι. Ὁ πρῶτος σκελετὸς ἔκειτο ἐκτάδην (μῆκος 1,55), ἐπὶ δὲ τοῦ ἀριστεροῦ του ὤμου ἀνεπαύετο ἡ κεφαλὴ δευτέρου κατὰ τι μικροτέρου σκελετοῦ (μ. 1,40). Ἐπὶ τῆς παρειᾶς τοῦ πρώτου σκελετοῦ ἐστηρίζετο τὸ κρανίον τοῦ δευτέρου, οὗ τὸ σῶμα εἶχεν ἐναγκαλισθῆ ὁ πρῶτος νεκρὸς διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς του. Δυνατὸν νὰ ἐπρόκειτο περὶ συζύγων, δυνατὸν περὶ μητρὸς καὶ κόρης (λόγῳ τοῦ μικροῦ ἀναστήματος), ἀλλὰ περισσοτέρου ἐνδιαφέροντος εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι οἱ δύο νεκροὶ ἐτάφησαν καὶ ἄρα ἀπέθανον συγχρόνως.

Ὁ λάκκος 2 εὗρέθη κεκαλυμμένος ἐπιμελῶς διὰ πλακῶν, ἐπομένως ³⁰¹ἡ περιῆλθεν εἰς ἡμᾶς ἄθικτος, ἀλλ' οὐδὲν περιεῖχε καὶ ὁ σκελετός, λόγῳ ὑγρασίας, εἶχε σχεδὸν καταστραφῆ πλήρως. Ἐκειτο ἐκτάδην. Ὁ λάκκος 3 ἦτο ὁ μέγιστος πάντων (2 μ. μήκους, 0,45 πλάτους καὶ 0,40 βάθους). Ἐχρησίμευσεν ὡς ὀστεοφυλάκιον, διότι περιεῖχεν 7 κρανία, ἰσάριθμα ἀγγεῖα (ἐν ἀταξίᾳ) καὶ ὑπὸ τὴν μόνην σωζομένην καλυπτῆρα πλάκα δύο εἰσέτι ἐθρυμματισμένα μικρὰ ἀγγεῖα.

Ἡ κόγχη ἐκαλύπτετο ἐπιμελῶς διὰ πλακῶν ὀρθίων, ἀλλ' οὐδὲν κτέρισμα περιεῖχε καὶ τὰ ὀλίγα διασωθέντα ὅστ' αὐτὰ δὲν ἀπετέλουν πλήρη σκελετόν.

Ὁ τάφος «Βοριᾶ 4» (σχ. 18), κείμενος περὶ τὰ 15 μ. δυτικῶς τοῦ προηγουμένου, ἦτο σχεδὸν κενὸς εἰς τὸν θάλαμόν του καὶ ἐφέρετο ὡς συληθεὶς οὐχὶ πρὸ πολλῶν ἐτῶν διὰ τῆς διατρήτου στέγης αὐτοῦ. Ὁ δρόμος, ἄθικτος ἀπὸ τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, παρουσίασεν ἀσυνήθως πολλὰς κύλικας (τοῦλάχιστον 12 ἀγγεῖα), εἶναι δέ πως μακρὸς ἐν σχέσει πρὸς τοὺς δρόμους τῶν γειτονικῶν τάφων. Κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως ἔχει πρακτικῶς κάθετα τοιχώματα καὶ εὐρύνεται κανονικῶς ἐφόσον

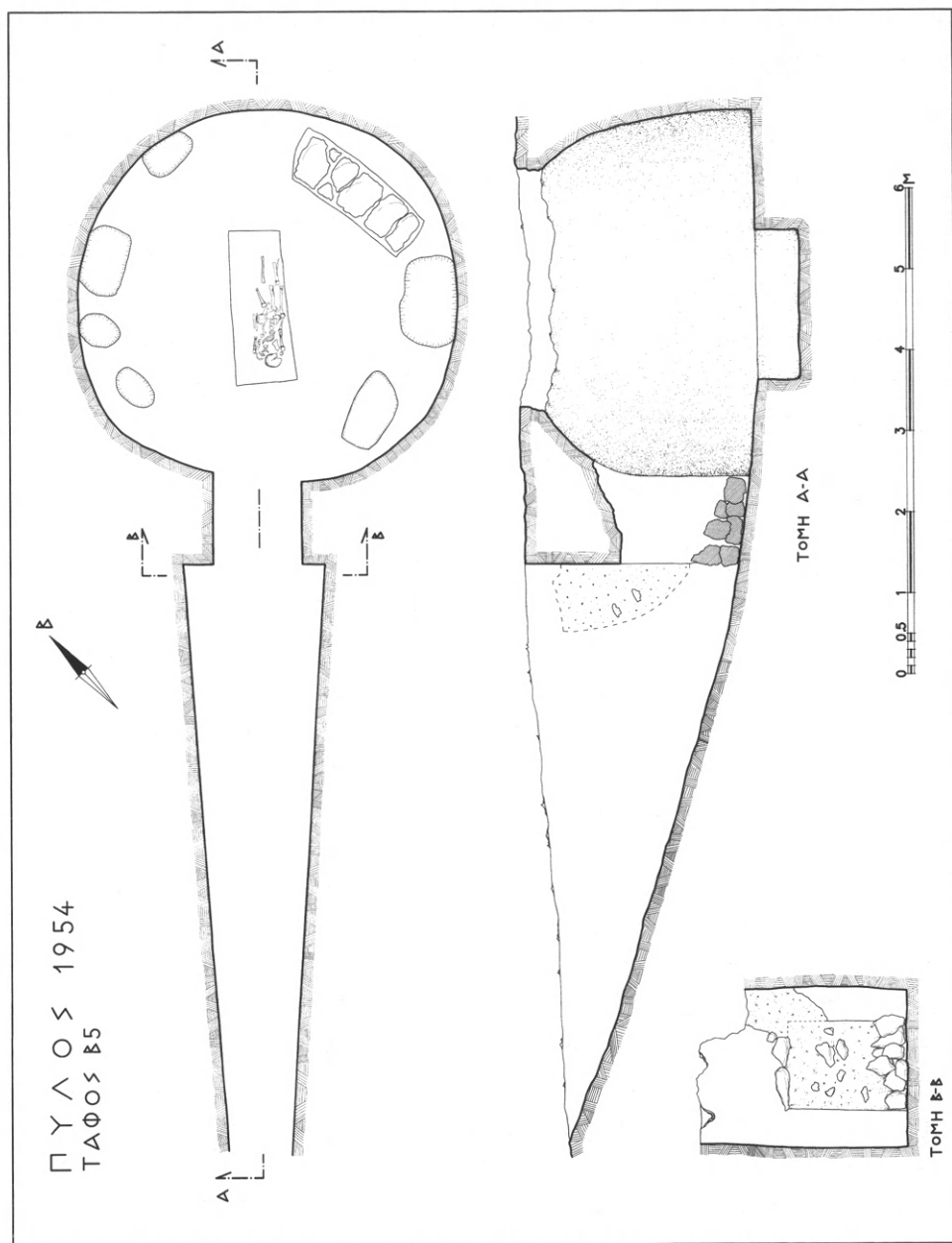
Σχ. 18. Βολιμίδια, τάφος Β4.

προχωρεί πρὸς τὴν θύραν. Πρὸ τοῦ ἀνωφλίου τοῦ τάφου, σχεδὸν εἰς τὸ ἀκριβὲς μέσον τοῦ δρόμου, ἀνεκαλύφθη ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως, ὑπολεύκου καὶ σκληροτάτης, ὡς ³⁰² εἶναι πάντοτε ἡ μυκηναϊκὴ ἐπίχωσις τῶν δρόμων ἐνταῦθα, περιέργος κάθετος ὀπή. Εἶχε διάμετρον 0,25, ἤρχιζεν εἰς βάθος 0,80 ἀπὸ τοῦ ἀνωτάτου σημείου τοῦ ἀνωφλίου καὶ διετηρεῖτο μέχρι βάθους 0,50, ἔνθα συνήντα τὸ κενὸν ὑπὸ τὸ ἀνώφλιον, ὅπερ ἐπεξετείνετο κατὰ τι καὶ ἐντὸς τοῦ δρόμου.

Εἰς τὴν ἐλαχίστην ἐπίχωσιν, ἣτις ἔκειτο ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου, ἀνεύρομεν τὰ τεμάχια μεγάλων μυκηναϊκῶν ἀγγείων. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου εὐρέθησαν 5 βόθροι (ὁ εἷς μικρότατος) καὶ εἷς ἀβαθὴς λάκκος, ἔνθα ἀνεπαύετο μέγας σκελετός (μῆκ. 1,75). Πέντε ἄλλων κρανίων λείψανα παρουσίασαν αἱ κόγχαι καὶ ἐλάχιστα ἀγγεῖα, ἐξ ὧν ἓν θήλαστρον εἶναι πρακτικῶς ἀκέραιον.

Ὁ τάφος «Βοριᾶ 5» ὑπῆρξεν ὁ περισσότερον ἐνδιαφέρων (σχ. 19). Κατὰ τὴν Ρωμαϊκὴν ἐποχὴν ἠνοίχθη παραπλεύρως τούτου μέγα ὄρυγμα, τὸ ὁποῖον διέτρησε τὴν στέγην τοῦ τάφου ὀλίγον χαμηλότερον τῆς κορυφῆς. Ἡ σχηματισθεῖσα ὀπὴ δὲν ἦτο μεγάλη, φαίνεται δὲ ὅτι οὐδεμία σύλλησις ἐγένετο. Πάντως ἐλλείπει μέγα μέρος καὶ ἐκ τῆς κορυφῆς τῆς στέγης, ἐκεῖθεν δ' ὁ τάφος ἐπληρώθη ἐπιχώσεως, οὐχὶ βραδύτερον τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου. Ἡ ἐπίχωσις φέρει πάντα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ φορυτοῦ. Περιεῖχε μέλαν χῶμα πλήρες μεγάλων καὶ μικρῶν θραυσμάτων ἀγγείων (ἀφθονοῦσιν οἱ ὀξυπύθμενοι ἀμφορεῖς), τεμάχια ὑαλίνων ἀγγείων, τεμάχια μαχαिरῶν καὶ ἄλλων ἐργαλείων σιδηρῶν, πολλὰ ὅστ' αὖ ζώων, ὧν μεταξὺ καὶ χαυλίου ἀγριοχοίρων, πολλοὺς δισκοειδεῖς περιστροφικοὺς μυλολίθους καὶ τινὰ χαλκᾶ νομίσματα, ὧν ἓν, καλῶς διατηρούμενον, ἀνεγνωρίσθη ὑπὸ τοῦ κ. Brunsting ὡς ἀνήκον εἰς τὸν Κωνστάντιον. Ἡ μελανὴ ἐπίχωσις ἔφθανε μέχρι τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου, ἐπομένως οὗτος, καθ' ἣν στιγμὴν ἀνεκαλύφθη, ἦτο τελείως κενὸς ἐπιχώσεως.

Τὰ μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα ἤρχισαν νὰ παρουσιάζωνται ἐντὸς τῶν μελανῶν χωμάτων εἰς ὕψος 0,50 ἀπὸ τοῦ δαπέδου. Ἦσαν τεμάχια μεγάλων κεραμικῶν σκευῶν, ὧν τινὰ ἐλπίζεται νὰ ἀποκατασταθῶσιν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ μνημονευθεῖσα ἐπίχωσις τῶν 50 ἑκατοστῶν ἦτο ἄλλως καθαρωτάτη, περιέχουσα ἀραιότατα μόνον ρωμαϊκὰ ὄστρακα, ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὰ μεγάλα ἀγγεῖα ἐθραύσθησαν κατὰ τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ τάφου, ἀλλὰ παρέμειναν ἐντὸς αὐτοῦ καὶ ἐρρίφθη ἢ εἰσέρρευσεν μελανὸν χῶμα. Ὑστερον ἐπηκολούθησεν ἡ βαθμιαία πλήρωσις τοῦ τάφου διὰ φορυτοῦ. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων τῆς κατωτάτης ἐπιχώσεως, ὁμοῦ μετὰ τῶν μυκηναϊκῶν ἀγγείων, ἦσαν τεμάχια τινὰ ἀρρετινῆς κεραμικῆς (terra sigillata) καὶ κοντόχοντρον δακρυδόχον ἀκέραιον.

Σχ. 19. Βολιμίδα, τάφος Β5.

Τὸ δάπεδον τοῦ τάφου παρουσίασεν ἕξ κόγχας ἢ βόθρους καὶ δύο λάκκους, ἀμφοτέρους καλυπτομένους διὰ πλακῶν. Πλὴν μεμονωμένων εὐρη³⁰³μάτων (μερικῶν μικρῶν ἀγγείων ἀκεραίων καὶ τεμαχίων ἐκ μεγαλυτέρων, ὡς καὶ μονοστόμου μαχαιρίου μετὰ τεσσάρων ἥλων) ἀνευρέθησαν ἐπὶ τοῦ δαπέδου δύο ὁμάδες ἀγγείων. Ἡ μία (παρὰ τὴν κόγχην 2) ἀποτελεῖτο ἕξ ἑνδεκα ἀγγείων, μὲ κέντρον εὐμεγέθη τριῶτον στάμνον (εἰκ. 10). Πέριξ ταύτης, ὡς νὰ ἐχύθησαν ἐκ τοῦ ἐσωτε-

Εἰκ. 10. Βοριᾶ, τάφος 5, νοτία ὁμὰς ἀγγείων.

ρικοῦ, ἀνευρέθησαν δέκα καὶ τέσσαρα κωνικὰ σφονδύλια καὶ κομβία, ὧν ἓν ἀργυροῦν, ἓν πῆλινον καὶ τὰ λοιπὰ ἐκ στεατίτου. Νοτιώτερον εὐρέθη ἄλλη ὁμὰς ἐκ 13 ἢ 14 ἀγγείων, σχεδὸν πάντων ἀκεραίων, μεταξὺ τῶν βόθρων 5 καὶ 6. Τὸ μέγιστον τῶν ἀγγείων ἦτο τρίτος ἀμφορίσκος καὶ πάλιν ὑπὸ τὸ χεῖλος αὐτοῦ, ὡς νὰ εἶχον χυθῇ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἔκειντο ἑνδεκα σφονδύλια μέλανος ἢ πορφυροῦ στεατίτου.

Ἐκ τῆς ὁμάδος τῶν ἀγγείων τούτων μία ἀσυνήθης πρόχους φέρει ἡθμὸν κατὰ τε τὸ στόμιον καὶ τὴν προχοήν, ἣν ἔχει ἐπὶ τῆς κοιλίας. Εἷς μικρὸς ἀμφορίσκος φέρει πῶμα ἰσχυρῶς εἰσέτι ἐπικείμενον τοῦ

στομίου (πιθανῶς πόδα κύλικος. Δὲν ἀφηρέθη). Ὅμοιον πῶμα ἔφερε καὶ ὁ μνημονευθεὶς μεῖζων ἀμφορίσκος, τὸ ὁποῖον ἦτο ποὺς κύλικος. Εὐρέθη εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου, καθόσον ἦτο ἐλαφρῶς μικρότερον τῆς διαμέτρου τοῦ στομίου. Τὰ λοιπὰ ἀγγεῖα ἦσαν ἐκ τῶν συνήθων. Μικροτέρα ὁμὰς ἀγγείων, ³⁰⁴ κατὰ τὸ πλεῖστον τεθραυσμένων, ἔκειτο καὶ ὑπὲρ τὸν λάκκον 1. Πάντα τὰ εὐρεθέντα ἀγγεῖα εἶναι ΥΕ III ἐποχῆς. Ἀνευρέθησαν εἰσέτι κατὰ τὸ δάπεδον τοῦ τάφου τεμάχια συρμάτων ἀργύρου ἢ ἀργυρίτου μολύβδου, ἴσως ἐκ τινος διακόσμου.

Οἱ λάκκοι, κατὰ τὸ εἰωθός, καίπερ ἄθικτοι, οὐδὲν εὖρημα περιεῖχον. Αἱ καλυπτῆρες πλάκες τοῦ πρώτου ἐξ αὐτῶν εὐρίσκοντο εἰς τι βάθος ἀπὸ τοῦ χεῖλους τοῦ λάκκου, ὁ δὲ νεκρὸς εὐρίσκετο ἐν κενῷ. Διετηροῦντο ὀλίγα μόνον ἵχνη ἐκ τῶν κνημῶν καὶ τῶν δύο χειρῶν ἀτόμου νεαρᾶς ἡλικίας 15 περίπου ἐτῶν.

Τοῦ λάκκου 2 ὁ σκελετός, εὐρισκόμενος ἐν κενῷ ὑπὸ τὰς καλυπτῆρας πλάκας, διετηρεῖτο καλύτερον καὶ ἐπροξένησεν εἰς ἡμᾶς πολλὴν ἀπορίαν, διότι εὐρίσκετο ἐν φαινομενικῇ μεγάλῃ ἀταξίᾳ (εἰκ. 11). Τὸ κρανίον ἦτο κεκλιμένον δεξιᾷ, ἡ κάτω σιαγὼν ὁμῶς διε-

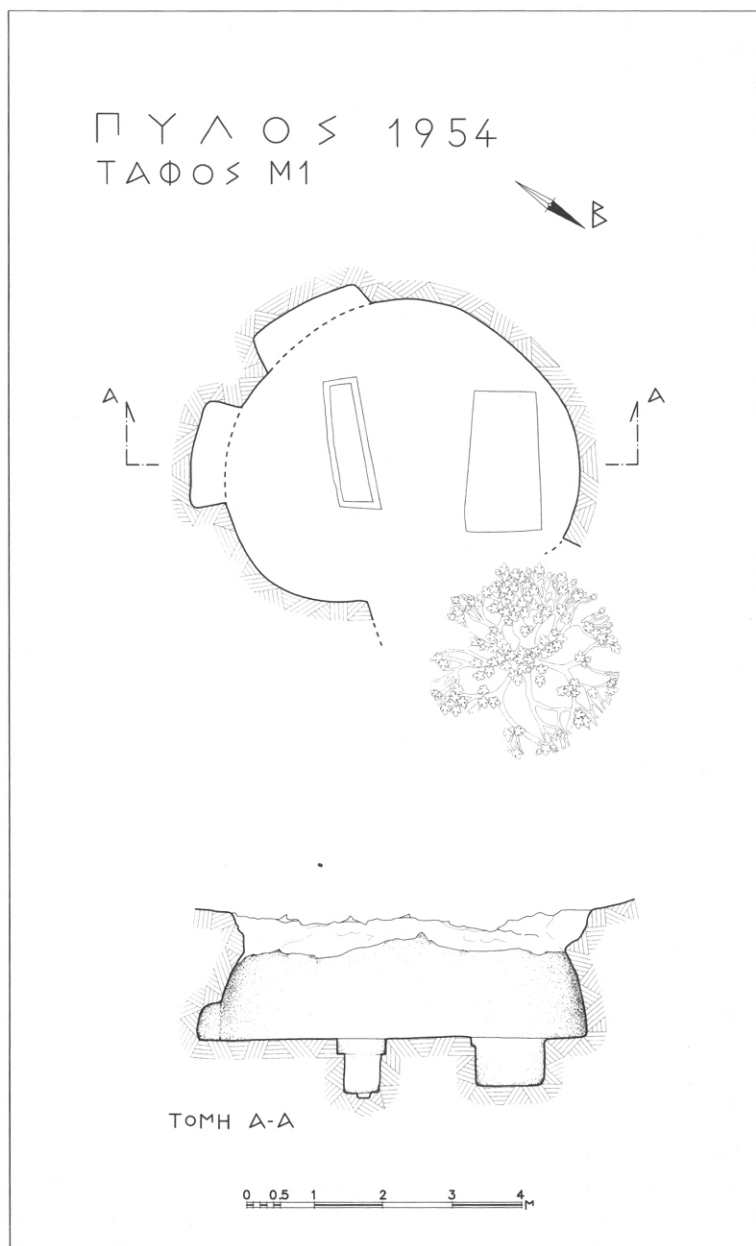
Εἰκ. 11. Βοριᾶ, τάφος 5, σκελετὸς λάκκου 2.

τηρεῖτο εἰς τὸ μέσον τῶν ὤμων ὀριζοντίως καὶ ὑπ' αὐτὴν ὄρθιος ὁ πρῶτος αὐχενικὸς σπόνδυλος. Οἱ ὑπόλοιποι σπόνδυλοι δὲν εὐρίσκοντο πάντες εἰς τὰς θέσεις των, ἀλλ' εἶχον παραπέσει ἐκατέρωθεν ἢ ἐξεῖχον τῆς γραμμῆς τῆς σπονδυλικῆς στήλης. Τὸ δεξιὸν ὁστοῦν τῆς λεκάνης ἦτο ἠνωρθωμένον, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸν κατέκειτο, ἀμφοτέρω δὲ τὰ μηριαῖα ὅστ᾽ ἦσαν ἐξηρθρωμένα καὶ εἶχον μετατοπισθῇ πρὸς τὰ δεξιά. Τέλος ἡ ἀριστερὰ κνήμη εὐρίσκετο ὑψηλά, ³⁰⁵ παρὰ τὸ μηριαῖον ὁστοῦν, ἐνῶ ἡ ἀντίστοιχος περόνη ἔκειτο εἰς τὴν φυσικὴν θέσιν τοῦ σκελετοῦ, ὅστις ἦτο ὕψις. Τὸ ὅλον μῆκος τοῦ νεκροῦ, ὡς εἶχεν, ἦτο 1,50 μ., ἀλλ' ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν του 25 περίπου ἑκατοστὰ χώρου παρέμενον κενά, πρᾶγμα ἀσυνήθες, διότι οἱ λάκκοι πάντοτε εἶναι στενόχωροι καὶ ὁ νεκρὸς βιάζεται συνήθως ἐντὸς αὐτῶν (τοῦ παρόντος λάκκου τὸ μῆκος ἦτο 1,90).

Πάντα τὰ ἀνωτέρω ἐξηγοῦνται, ἂν παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ νεκρὸς εἶχε ταφῇ ἡμιανακλινόμενος καὶ στηριζόμενος ἐπὶ παχέος προσκεφαλαίου, ἴσως δὲ καὶ ἐπὶ στρώματος, μετὰ τὴν διάλυσιν τῶν ὁποίων τὰ ὅστ᾽ ὑπέστησαν ἐλαφρὰς κατακρημνίσεις.

Ὁ τάφος ὁλόκληρος περιεῖχε κατ' ἐλάχιστον ὄριον ἕξ ἢ ἑπτὰ κρανίων λείψανα, πάντα δὲ τὰ κρανία καὶ ὅστ᾽ ἦσαν ἰσχυρῶς μελανὰ ἐκ τῆς ὑγρασίας (ἢ «καῦσις» παλαιότερων ἀρχαιολόγων).

Ὁ τάφος «Μαστοράκη 1» (σχ. 20) κεῖται εἰς τὸ μέσον τῆς ἀποστάσεως μεταξὺ τῶν συστάδων Ἀγγελοπούλου καὶ Κορωνιοῦ. Ἐντὸς αὐτοῦ ἐφύετο μία κυπάρισσος, ἣν ἀπεμακρύναμεν, καὶ εἰς τὸν δρόμον αὐτοῦ μία συκὴ ἀφεθείσα ἐπὶ τόπου. Ἦτο εἷς ἐκ τῶν ἐλαχίστων τάφων, οἵτινες ἀνεκαλύφθησαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐνετοκρατίας. Διὰ τοῦτο ἡ κένωσις καὶ σύλησις αὐτοῦ ὑπῆρξε πλήρης. Μέχρι τοῦ δαπέδου ἡ ἐπίχωσις ἦτο πλήρης ὀστράκων ὑάλωτῶν, ἀνευρέθησαν δὲ καὶ δύο ἀργυρὰ νομίσματα, ὧν τὸ ἓν διατηρεῖ εἰσέτι λείψανα τῆς ἐπιγραφῆς VENETIAE ... DUX. Τὸ δάπεδον ἔφερε τρεῖς λάκκους καὶ δύο κόγχας, ἅπαντα σεσυλημένα. Ἐλάχιστα ἦσαν τὰ διαφυγόντα ἀντικείμενα: Γλωσσοειδὲς μαχαίριον, λείψανα ἐνὸς ἢ δύο ἄλλων, ψῆφοι τινὲς ὑαλομάζης καὶ σαρδίου καὶ ὀλίγα μικρὰ ἀγγεῖα, ὧν μεταξὺ ὑψίλαιμος τριφυλλόστομος πρόχους τῶν τελευταίων Γεωμετρικῶν χρόνων εὐρεθείσα ἐντὸς τοῦ λάκκου 1.

Σχ. 20. Βολιμίδα, τάφος Μ1.

Ἡ νέα νεκρόπολις τοῦ Ἁγίου Ἡλίας, εἰς τὸ ἀντίθετον ἄκρον τῆς κωμοπόλεως Χώρας, περιλαμβάνει ἄγνωστον εἰσέτι ἀριθμὸν τάφων. Ἀσφαλῶς γνωστοὶ εἶναι μέχρι στιγμῆς πέντε. Πλήρως ἀνεσκάφη ὁ ἐντὸς τοῦ ἀγροῦ Σταύρου Μανιάτη (ὑπ. ἀρ. 1) (εἰκ. 12), ἐπειδὴ δὲ παραπλεύρως ἀνεφάνη καὶ ἕτερος, ἀνεσκάφη καὶ τούτου ὁ δρόμος. Ἡ σπουδαιότης τῆς νεκροπόλεως ἔγκειται εἰς τοῦτο, ὅτι εἶναι μετα-

Εἰκ. 12. Ἁγ. Ἡλίας, τάφος 1.

γενεστέρα τῆς τῶν Βολιμιδίων, ἀνήκουσα ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε παρουσιασθέντων συμπτωμάτων εἰς τὴν ἐσχάτην περίοδον τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ δρόμοι τῶν τάφων εἶναι στενοὶ καὶ λίαν μακροί, τὰ δὲ τοιχώματα τούτων συγκλίνουν πρὸς τὰ ἄνω, ὥστε εἰς τινα σημεῖα τὸ πλάτος ἐλαττοῦται εἰς 60-70 ἑκατοστά. Οἱ θάλαμοι εἶναι μικρῶν διαστάσεων καὶ εἶναι προσιτοὶ διὰ στενῆς προσόψεως εἰς τὸ βάθος τοῦ δρόμου, ἔνθα ὅμως ἀνοίγεται ὑπερμεγέθους θύρα. Εἰς τὸν πλήρως ἀνασκαφέντα τάφον 1 ἡ θύρα ἔχει ὕψος 1,65, ³⁰⁶ ἐπὶ πλάτους 0,90 κάτω καὶ 0,80 ἄνω. Τὸ μήκος τοῦ δρόμου εἶναι 7,50 καὶ ἡ διάμετρος τοῦ θαλάμου, ἀκανονίστως κυκλικοῦ, 3,60. Οἱ τάφοι εἶναι ἐσκαλισμένοι εἰς μαλακώτατον ἀμμῶδες πέτρωμα καὶ γενικῶς δίδουσι τὴν ἐντύπωσιν τῆς πενίας καὶ τῆς παρακμῆς, μὴ δυνάμενοι νὰ συγκριθῶσι πρὸς τοὺς μεγαλοπρεπεῖς θαλάμους τῶν Βολιμιδίων. Εἰς τὸν ἀνασκαφέντα τάφον τὸ δάπεδον δὲν παρουσίασε λάκκους, ἀλλὰ μόνον τρεῖς μικροὺς βόθρους, ἔνθα εἶχον τοποθετηθῇ ὅστ᾽ ἐν δευτέρᾳ μετακομίσει. Τέσσαρα κρανία εἶναι ἀπολύτως βέβαια καὶ δύο εἰσέτι ἄλλων ὑπῆρχον τεμάχια. Περιέργως πάντα ἀνήκουσιν εἰς μικρὰ παιδιά. Ἐλάχιστα ἄλλα ὅστ᾽ παρατηρήθησαν, πάντα εἰς κακὴν κατάστασιν διὰ τὴν ὑγρασίαν.

Τὰ εὐρήματα τοῦ τάφου ἦσαν πενιχρά: Μόνωτος κύαθος ἄγραφος μετὰ λεπτοτάτων τοιχωμάτων, ψευδόστομος ἀμφορεὺς, τεμάχια βαθέος ποτηρίου καὶ ὀλίγα ἄλλα ὄστρακα, ἦσαν τὰ μόνα εὐρήματα, εἰς ἃ προσετέθη χαλκοῦν ξυρὸν μετὰ τριῶν ἡλῶν. Ὁ δρόμος καὶ ἡ τείχισις τῆς θύρας, ἥτις διετηρεῖτο εἰς ὕψος ἑνὸς μέτρου, παρουσίασαν τεμάχια πολλῶν κυλίκων.

Ὁ δρόμος τοῦ ἐτέρου τάφου (2) εἶναι καθ' ὅλα ὅμοιος πρὸς τὸν τοῦ προηγουμένου. Φέρει ὅμως εἰς τὸ δεξιὸν τοίχωμα καὶ ὀλίγον πρὸ τοῦ τέλους ἐσκαλισμένην κόγχην. Τὸ στόμιον ἐφράσσετο διὰ λίθων καὶ ἀσφαλῶς ἡ κόγχη ἐγένετο ὅπως δεχθῇ ταφάς. Εὐρίσκεται τόσον ὑψηλά, ὥστε δὲν εἶναι προσιτὴ ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ δρόμου. Ἐπομένως, ὅταν ἠνοίχθῃ, ἐκκενώθη μέρος μόνον τοῦ δρόμου. Πρὸ τῆς θύρας εὐρέθησαν τεμάχια κυλίκων μελανοῦ ἢ ξανθοῦ πηλοῦ. Ὁ θάλαμος εἶναι πλήρης χωμάτων καὶ ἡ σκαφή του ἀνεβλήθη διὰ προσεχῆ περίοδον.

ΤΟ ΥΠΟΚΑΥΣΤΟΝ

Ἐντὸς τοῦ ἀγροῦ τοῦ κ. Βοριᾶ καὶ εἰς ἀπόστασιν 30 περίπου μέτρων ἀπὸ τῶν τάφων ἀνεκαλύφθησαν τὰ λείψανα μικροῦ ὑποκαύστου, τὸ ὁποῖον ἀνεσκάφη μὲν ὁλόκληρον, ἀλλ' ὑπολείπονται εἰσέτι λεπτομερέστεραι ἔρευναι ³⁰⁷ | πρὸς ἐξακριβώσιν πάντων αὐτοῦ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων (εἰκ. 13). Ὑπῆρχεν ἡ παράδοσις, ὅτι κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο ἐκρύπτετο ἐκκλησία καὶ ἀπεδείχθη, ὅτι τοῦτο δυστυχῶς ἦτο καὶ μία τῶν αἰτιῶν τῆς καταστροφῆς τοῦ ὑποκαύστου, διότι ἐχρησιμοποιήθη πρὸς ἐνταφιασμούς. Ἦδη κατὰ τὸν 4ον μ.Χ. αἰῶνα ἐθάπτοντο ἐπὶ τοῦ δαπέδου καὶ πέριξ τοῦ κτίσματος χριστια-

Εἰκ. 13. Βοριᾶ, ὑπόκανστον.

νοὶ ἐντὸς κιβωτιοσχήμων ἢ κεραμοσκεπῶν τάφων. Εἰς δύο περιπτώσεις ταφῶν ὑπῆρχε καὶ ἀνὰ ἕν μικρὸν ἀγγεῖον. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ λήξαντος αἰῶνος, ὅποτε ὁ ἀγρὸς εἶχε φυτευθῇ εἰς ἄμπελον, κατεστράφη ἐκ νέου σημαντικὸν μέρος τοῦ κτίσματος. Τὰ ἐλθόντα εἰς φῶς λείψανα τοίχων, αἱ πλίνθοι καὶ αἱ κέραμοι, πρὸς δὲ καὶ τὰ ὀστᾶ τῶν παλαιότερων ταφῶν, ἐγέννησαν τὴν πίστην, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ παλαιᾶς ἐκκλησίας. Νέοι χριστιανοὶ ἐπεζήτησαν ἐκεῖ τὴν τελευταίαν ἀνάπαυσιν καὶ νέαι ζημίαι ἐπροξενήθησαν. Ἐπὶ ἐνὸς τοιούτου σκελετοῦ εὗρομεν μικρὸν διάτρητον ἀργυροῦν νόμισμα τουρκικόν, τὸ ὁποῖον ἐφέρετο ὡς κόσμημα, ὡς καὶ σήμερον συμβαίνει παρὰ τοῖς χωρικοῖς.

Ἡ εἴσοδος ἦτο ἐξ Ἀνατολῶν (λίαν κατεστραμμένη), κατ' εὐθεΐαν δ' ἐναντι ταύτης πρὸς Δ. ὑπάρχει ἀψιδωτὸς χώρος, ἔνθα κατέληγον τὰ καλῶς ³⁰⁸ διατηρούμενα ὑπόγεια διαμερίσματα τοῦ κυρίως ὑποκαύστου. Τούτου οἱ κιονίσκοι ἀποτελοῦνται ἐκ μικρῶν δισκοειδῶν πλίνθων (διαμέτρου 20 ἐκ. περίπου) ἐνιαχοῦ δὲ διατηρεῖται καὶ τὸ πάτωμα, ἀποτελούμενον ἐκ πλίνθων, ἐφ' ὧν ἐπικάθηται παχὺ στρώμα ἀσβέστου μετὰ μικρῶν λίθων.

Μέγα πλῆθος τέφρας καὶ ἀνθρώπων εἰς τὰ μεταξὺ τῶν κιονίσκων κενὰ ὑπεδείκνυε τὴν ἐντατικὴν χρῆσιν τοῦ ὑποκαύστου. Κτισταὶ διὰ πλίνθων αὐλάκες καὶ κάθετοι ἀγωγοὶ διωχέτευον τὸν θερμὸν ἀέρα εἰς τὰ λοιπὰ διαμερίσματα καὶ τοὺς τοίχους. Δὲν εἶναι ὁμῶς εἰσέτι σαφὲς εἰς ἐμέ, πῶς ἐγίνετο ἡ διανομὴ τῶν χώρων εἰς *frigidarium*, *terpidarium* καὶ *caldarium*. Ἡ ὑποκαύστρα ἔκειτο εἰς τὸ Β. μέρος, ἀποτελεῖται δ' ἐκ χώρου ὀρθογωνίου, περιβαλλομένου ὑπὸ ἀπλοῦ τοίχου λίθων, οὗ αἱ παρειαὶ ὡς καὶ τὰ χῶματα τοῦ δαπέδου δεικνύουσι τὰ ἴχνη ἐντατικῆς καύσεως. Ἐκεῖθεν, δι' εὐρυχώρου πλινθοκτίστου αὐλάκος, διωχετεύετο ἡ θερμότης εἰς τοὺς χώρους τοῦ λουτροῦ.

Ἰδιαιτέρας παρατηρήσεως ἄξιον εἶναι, ὅτι εὗρομεν πολλὰ τεμάχια ἐπιπέδου ὑάλου, διατηρούσης πολλάκις καὶ τὰ εὐθύγραμμα ἄκρα τοῦ τεμαχίου ἐκάστου. Ἐπομένως ἐπρόκειτο περὶ μεγάλων ὀρθογωνίων ὑάλων ἐκ παραθύρων ἢ φεγγιτῶν εἰς τοὺς τοίχους καὶ τὴν στέγην. Ὡς γνωστόν, ὑαλοστάσια παραθύρων ἦσαν γνωστὰ εἰς τοὺς Ῥωμαίους, τεμάχια δὲ ἐπιπέδου ὑάλου βλέπει τις εἰς τὸ μουσεῖον τῆς Πομπηίας,

ἐνίστε μάλιστα καὶ εἰς τὴν ἀρχικὴν θέσιν των ἔν τισιν οἰκίαις. Αἱ θέρμαι εἶχον μεγάλα ὑαλοστάσια, οὕτω δὲ συμπληροῦνται αἱ θέρμαι τοῦ Διοκλητιανοῦ ἐν Ρώμῃ, ἔνθα κατὰ τινὰς ἐχρησιμοποιήθησαν τὸ πρῶτον ἐκτεταμένα ὑαλοστάσια. Ἐν Ἑλλάδι δὲν γνωρίζω ἂν ἐσημειώθῃ ἤδη ἀλλαχοῦ ἢ παρουσία ὑάλου ἐξ ὑαλοστασίων.

ΠΑΕ 1960, 198-201³

¹⁹⁸ Εἰς τὴν νεκρόπολιν τῶν Βολιμιδίων, μίαν τῶν μεγίστων καὶ σπουδαιοτέρων μέχρι τοῦδε γνωστῶν, ἐπανήλθομεν λόγῳ ἐπείγουσας ἀνάγκης, ὅπως ἀνασκαφῶσι τρεῖς τάφοι ἐκ τῶν πολλῶν εἰσέτι, οἱ ὅποιοι παραμένουν ἄσκαφοι.

Ἐξ αὐτῶν οἱ δύο ἀνήκουν εἰς τὴν ὁμάδα Ἀγγελοπούλου, λαβόντες τοὺς ἀριθμοὺς A10 καὶ A11. Ἀμφότεροι εἶναι τοῦ τυπικοῦ διὰ τὰ Βολιμιδία σχήματος, μετὰ δρόμων βραχέων ἐχόντων κάθετα τοιχώματα καὶ μετὰ στρογγύλων κορυφουμένων θαλάμων, ὥς εἶναι οἱ θολωτοὶ τάφοι. Δυστυχῶς ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ χώρου Γ. Στασινόπουλος ἔκτισε καὶ ἐφύτευσε τόσον ἐπιμελῶς περὶ τοὺς τάφους, ὥστε ἡ ἀνασκαφή των ἀπέβη δυσκολωτάτη καὶ ἐν μέρει ἀνέφικτος. Ὄντως, ὁ οἰκίσκος αὐτοῦ κεῖται ὑπεράνω τοῦ τάφου A10, οὕτινος διὰ τοῦτο μικρὸν μόνον τμήμα τοῦ δρόμου καὶ τῆς θόλου ἀνεσκάφη. Πρὸ τῆς

3. Εὐχαρίστως καὶ εὐγνωμόνως ἀναφέρωμεν ἐνταῦθα, ὅτι τὰς ἐν Πύλῳ ἀνασκαφὰς παρηκολούθησε σχεδὸν μέχρι τέλους ἡ καθηγήτρια κυρία Emily Townsend Vermeule, ἐν μέρει δὲ καὶ ὁ σύζυγος αὐτῆς κ. Cornelius Vermeule (Harvard University, Boston, USA). Ὁμὰς καθηγητῶν καὶ φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ζυρίχης, ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ καθηγητοῦ τῆς Ἱστορίας κ. Marcel Beck, ἐπεσκέφθη τὰς ἀνασκαφὰς Παλαιπύλου,

παραμείνασα ὁλόκληρον τὴν 24ην Αὐγούστου. Ὁ καθηγητὴς κ. F. Schachermeyr (Βιέννη) μετὰ ὁμάδος φοιτητῶν μᾶς ἐπεσκέφθησαν ὡσαύτως τὴν 19ην καὶ 20ὴν Σεπτεμβρίου εἰς τὴν ἀνασκαφὴν Μύρου-Περιστεριάς. Ἡ πτυχιούχος δ. Χαρὰ Τζαβέλλα παρέμεινε μέχρι μικρὸν πρὸ τοῦ πέρατος τῶν ἀνασκαφῶν, παράσχουσα πρῶτον καὶ πολύτιμον συμβολήν, ὥς καὶ ἡ δ. Christine Verzar (Πανεπιστήμιον τοῦ Basel).

θύρας, ἐν μέρει τετειχισμένης, εὐρέθησαν οἱ πόδες τοῦλάχιστον δέκα κυλίκων. Ἐκ τοῦ θαλάμου μόνον τεμάχιον τριῶν περίπου τ.μ. δεξιὰ τῆς θύρας κατέστη δυνατόν νὰ σκαφῇ καὶ παρέσχε τὴν ἐξῆς εἰκόνα:

Τὸ ἄνω μέρος τῆς θόλου εἶναι κατεστραμμένον καὶ ὁ τάφος εἶναι πλήρης ἐπιχώσεως. Μέχρι βάθους 1,80 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους τὰ χώματα εἶναι μελανὰ, περιέχοντα λείψανα ζωικῶν ὀστέων (βοῶν, προβάτων, χοίρων), ἐνίοτε ἐπὶ τεμαχίων κεράμων, ὅπερ ἐν Πύλῳ εἶναι τυπικὸν φαινόμενον τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν κυρίως περίοδον. Πολλὰ ὅστ' αἶναι κεκαυμένα, τέφρα καὶ ἄνθρακες ἐμφανίζονται λίαν συχνῶς, ὁμοῦ μετὰ κεραμεικῆς, ἥτις, ἂν καὶ ἀκαθόριστος εἰσέτι, φαίνεται ἀντιπροσωπεύουσα τὴν Ἀρχαϊκὴν μέχρι καὶ τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως περιέχονται καὶ τεμάχια μυκηναϊκῶν ἀγγείων καὶ ἀνθρωπίνων ὀστέων ἐκ τῆς ἀναμοχλεύσεως τοῦ τάφου. Ἀξιομνημόνευτος εἶναι ἡ εὕρεσις κάτω σιαγόνος ἀνθρώπου μὲ ἓνα κυνόδοντα καὶ χαίνουσιν τὴν ὀπὴν τοῦ ἐτέρου, ἐνῶ ἡ ὑπόλοιπος σιαγὼν στερεῖται τελείως φατνωμάτων καὶ τὸ ὅστον εἶναι λείον. Τοῦτο σημαίνει κατὰ τοὺς ἰατροὺς ἄτομον πρὸ μακροῦ χρόνου νωδόν, ὅποτε ἡ συνοστέωσις τῶν φατνωμάτων καθιστᾷ τὴν σιαγὼνα ἐνιαίαν πλάκα. Προφανῶς τοῦτο τὸ φαινόμενον παρετηρήθη, μετὰ τὴν διάλυσιν τῶν σαρκῶν, εἰς νεκρὸν τῶν Πλαταιῶν. Ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου περιγράφεται: γνάθος... ἔχουσα ὀδόντας μονοφυέας, ἐξ ἑνὸς ὀστέου πάντας, τοὺς τε ὀδόντας καὶ τοὺς γομφίους (ΙΧ 83). Ἐντεῦθεν δὲ βραδύτερον ἐθρυλεῖτο, ὅτι καὶ ὁ Πύρρος εἶχεν ἐνιαίους τοὺς ὀδόντας τῆς ἄνω σιαγόνος, ὡς καὶ εἰς υἱὸς τοῦ Προυσίου, βασιλέως τῆς Βιθυνίας.

^{199]} Τὸ μικρὸν τμήμα τοῦ δαπέδου, ὅπερ κατέστη δυνατόν νὰ καθαρισθῇ, παρουσίασε τρεῖς σκελετοὺς ἐκτεταμένους παρ' ἀλλήλους, ὡς εἰ εἶχον ταφῇ συγχρόνως. Αἱ κεφαλαὶ ἦσαν πρὸς Ν. Τρίτον προχοΐδιον καὶ μικρὰ τινα ἀντικείμενα Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς εὐρέθησαν ὁμοῦ, ὡς καὶ κεκαυμένα ὅστ' αἶναι ζῶων. Ὁ δρόμος τοῦ τάφου ἔχει πλάτος 1,55 πρὸ τῆς θύρας, ἐκαθαρίσθη δὲ μέχρι 3 μ. εἰς μῆκος, ἀλλὰ προχωρεῖ περαιτέρω. Τὸ καθαρισθὲν τμήμα τοῦ κύκλου τοῦ δαπέδου ἔχει μῆκος χορδῆς 4,50 μ., ἐπομένως ὁ τάφος εἶναι ἀρκοῦντως εὐρύχωρος, παρὰ τὴν στενότητα τοῦ δρόμου. Μέγιστον διατηρούμενον ὕψος τῆς θόλου

2,35 μ. Ἡ θύρα εἶναι τετειχισμένη (ὑψ. 1,70, πλ. 1,30 κάτω, 1,10 ἄνω, ἀκριβῆς ὅμως μέτρησης ἦτο ἀνέφικτος). Ὁ τάφος ἐπεχώσθη ἐκ νέου.

Εἰς ἀπόστασιν 5-6 μ. ἀνατολικώτερον εὐρέθη ὁ τάφος A11. Ὁ δρόμος δὲν ἐσκάφη ὁλόκληρος, διότι ἀποτελεῖ σήμερον τὴν αὐλὴν καὶ περιλαμβάνει τὴν συκὴν τοῦ ιδιοκτήτου. Ἡ θόλος ὅμως ἐσκάφη ὁλόκληρος καὶ ἐπεχώσθη ἐκ νέου μετὰ τὴν φωτογράφησιν καὶ σχεδιάσιν. Τὰ τοῦ τάφου ἔχουν ὡς ἑξῆς: Ὁ δρόμος ἀνεσκάφη μέχρι μήκους 2,50 μ. Ἐχει κάθετα τοιχώματα (ὡς καὶ ὁ A10), μετρεῖ δὲ πλάτος 1,95 πρὸ τῆς θύρας, ἂν καὶ ἡ διάμετρος τῆς θόλου εἶναι 4,60 μ. μόνον. Μέγιστον διατηρούμενον ὕψος τῆς θόλου 2,40 μ. Τὰ δύο τρίτα τῆς θύρας εὐρέθησαν τετειχισμένα, ἔχει δ' αὕτη ὕψος 1,80 καὶ πλάτος 0,95 κάτω καὶ 0,80 εἰς τὸ ἄνω μέρος. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς θόλου εὐρέθη περιέχον τόσους λίθους, ὥστε κλίνω νὰ ἐπανέλθω εἰς τὴν παλαιὰν γνώμην, ὅτι τινὲς τῶν τάφων συνεπληροῦντο κτιστῶς εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος τῆς θόλου αὐτῶν. (Σήμερον ἡ διάμετρος τῆς ὀπῆς τῆς θόλου εἶναι ἀκριβῶς 4 μέτρα.) Πρὸ τῆς τειχίσεως τῆς θύρας καὶ εἰς διάφορα βάθη εὐρέθησαν τεμάχια κυλίκων καὶ μία μόνωτος ἀκεραία, εἰς δὲ τὸ δάπεδον τοῦ δρόμου παρουσιάσθη ἀβαθὴς λάκκος πλήρης θρυμματισμένων ὀστέων καὶ ὀλίγων μυκηναϊκῶν ὀστράκων.

Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς θόλου εἶχε πολλάκις ἀναμοχλευθῇ μέχρι τοῦ πυθμένος. Ἄνω τῶν 47 κρανίων ὑπελογίσθησαν εἰς διάφορα ὕψη τῆς ἐπιχώσεως. Αὕτη, εὐθὺς μετὰ τὸ ἐπιφανειακὸν στρώμα, παρουσίασε σταθερῶς μελανὰ χρώματα, ἐντὸς τῶν ὁποίων, ὁμοῦ μετὰ τῶν λίθων καὶ τῶν κρανίων, εὐρίσκοντο διαρκῶς ἀγγεῖα διαφόρων Ἑλληνικῶν περιόδων, ἀπὸ τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ κατόπιν, ὀλίγα μυκηναϊκὰ ὄστρακα καὶ μικρὰ ἀντικείμενα ἐξ ἄλλων ὑλικῶν, πλῆθος ζωικῶν ὀστέων καὶ τεμάχια χονδρῶν πίθων ἀκαθορίστου εἰσέτι ἐποχῆς. Ἐπ' αὐτοῦ τοῦ δαπέδου εὐρέθησαν τεμάχια λεπτοῦ κονιάματος (τὰ ὅποια πολλάκις ἐσημειώθησαν ἐντὸς ὁμοίων τάφων), κομβία στεατίτου καὶ μέγας ἐπίχρυσος δακτύλιος, ἴσως ἐκ σκεύους, τέλος ὀλίγα μικρὰ ὑστερομυκηναϊκὰ ἀγγεῖα.

Τὸ δάπεδον παρουσίασε δέκα μικρὰς κόγχας, αἵτινες περιεῖχον θρύμματα ὀστέων, ἀσήμαντα ὄστρακα καὶ ἐνίοτε ἀνὰ ἓν ἢ δύο κρανία. Εἰς τὸ μέσον τοῦ δαπέδου παρουσιάσθη λάκκος περιέχων καλῶς δια-

τηρούμενον σκελετὸν ἄνευ ²⁰⁰¹ κτερίσματός τινος. (Μῆκος 1,75, πλάτος 0,65, βάθος 0,28.) Ἐκ τῆς στάσεως καὶ τῆς διατηρήσεως εἶναι πιθανόν, ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν Ἑλληνιστικὴν περίοδον.

Περὶ τὰ 100 μ. πρὸς Α. τῆς ομάδος Ἀγγελοπούλου ὑπάρχει ἡ ὁμάς τῶν τάφων Βοριᾶ. Πέντε τάφοι ἔχουν ἤδη ἀνασκαφῇ, ὧν ὁ εἷς εἶχεν εὐρέθῃ ἄθικτος. Ἄλλος, ἄθικτος ὡσαύτως, εὐρέθῃ κατὰ τὴν παροῦσαν περίοδον (Βοριᾶ 6). Κεῖται ἐντὸς ἀγροῦ τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἰω. Βοριᾶ, ὅστις παρέσχεν ἡμῖν καὶ αὐθις πᾶσαν εὐκολίαν ἀνασκαφῆς μετὰ τῆς συνήθους αὐτῷ ἐλευθεριότητος. Ὁ τάφος ἀνεκαλύφθη ὑπὸ τοῦ παλαιοῦ ἐργάτου τῶν ἀνασκαφῶν μας κ. Τάση Καλογεροπούλου κατὰ τὴν διάνοξιν μικροῦ ὀχετοῦ ὑδρεύσεως. Εἷς τι κτύπημα, ἡ αἰχμὴ τῆς σκαπάνης ἐβυθίσθη εἰς τὸ κενόν. Λόγῳ κεκτημένης πείρας ὁ Καλογερόπουλος ἀντελήφθη τὴν ὑπαρξιν ταφικοῦ θαλάμου, εἰσαγαγὼν δὲ κάλαμον εἰς τὴν ὀπήν, ἐβεβαιώθη ὅτι ὑπῆρχε 2,50 μέτρων κενὸν περίπου, ἐπομένως ὁ θάλαμος ἦτο κοῖλος.

Ἵνα σκάψωμεν τὸν τάφον, παρέστη ἀνάγκη νὰ θυσιάσωμεν τὴν μίαν ἐκ τῶν δύο συκῶν τοῦ κ. Βοριᾶ, αἵτινες «ἔβοσκον» ἐντὸς τοῦ δρόμου. Οὗτος ἔχει τὸ σύνηθες σχῆμα, μετὰ καθέτων τοιχωμάτων, εἰς τὸ βάθος δ' εὐρέθῃ ἄθικτος ἡ θύρα καὶ τετειχισμένη ἕως ἄνω. Εἰς τὴν ἐπίκωσιν εὐρέθησαν ὄστρακα χονδρῶν ἀγγείων, ἐν ἧ δύο σχεδὸν πλήρη μικρὰ ἀγγεῖα, τεμάχια τῶν συνήθων κυλίκων καὶ δύο ἢ τρία μόνον ὄστρακα πρωΐμου ΥΕ II ἐποχῆς.

Ἀφαιρεθείσης τῆς στερεᾶς τειχίσεως τῆς θύρας οἱ ὀφθαλμοὶ ἡμῶν ἀντίκρυσαν τὸ θέαμα ἄθικτου ταφικοῦ θαλάμου, ὡς ἀφῆκαν τοῦτον οἱ τελευταῖοι χρησιμοποίησαντες Μυκηναῖοι. Τὰ τοιχώματα τῆς θόλου διετηροῦντο καλῶς, ὅπου δὲ ἦσαν ἄνευ διαβρώσεως φαίνονται λεῖα, σχεδὸν λειοτριβθέντα. Τὸ κέντρον τῆς θόλου φέρει ἐπὶ τῆς ὀροφῆς τὴν συνήθη κοιλότητα, ἐνταῦθα οὐχὶ μαστοειδῇ, ἀλλὰ σχήματος ἀβαθοῦς τρυβλίου, λεῖαν ἐκ τῆς τριβῆς τοῦ ξύλου. Τὸ δάπεδον ἐκαλύπτετο ὑπὸ ἐπιχώσεως 0,15-0,20 πάχους, ἐφ' ἧς εὐρίσκοντο, ἐλαφρῶς βυθισμένοι, δύο πρακτικῶς ἄθικτοι σκελετοὶ (εἰκ. 14), κρανία καὶ ὅσῃ σωρευθέντα εἰς τὴν ἑναντι τῆς θύρας πλευρὰν τῆς θόλου, καὶ ὀλίγα τινὰ ἀγγεῖα. Κρημνίσεις ἀγγείων καὶ ἐλαφραὶ μετακινήσεις κρανίων ἴσως ὀφείλονται εἰς ἰσχυροὺς σεισμούς, διότι καὶ ἐξ

Εἰκ. 14. Βοριᾶ, τάφος 7, σκελετοί.

ἄλλων ἀθίκτων τάφων ὑπάρχουν ἀνάλογα δεδομένα. Ἐνταῦθα εὐρέθησαν κρανία ἐλαφρῶς ἔξω τῆς φυσικῆς αὐτῶν θέσεως, μὲ τὸ κάτω μέρος πρὸς τὰ ἄνω, ἐνῶ ἡ κάτω σιαγὼν ἦτο εἰς τὴν θέσιν της. Τέσσαρες σκελετοί, ὧν οἱ δύο σχεδὸν ἄθικτοι, ἔκειντο ἐπὶ τοῦ δαπέδου. Ὁ καλῦτερον διατηρούμενος εἶχε μῆκος περίπου 1,65 μ. ὑπολογιζομένων καὶ τῶν διαλυθέντων ἄκρων ποδῶν.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῆς ἐπιχώσεως ἐδείχθη, ὅτι ἡ θόλος περιέκλειε καὶ δύο ἀβαθεῖς λάγκους, βόρειον καὶ νότιον, ἀμφοτέρους κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ δρόμου. Ὁ βόρειος περιεῖχε δύο κρανία καὶ ἀσήμαντα τεμάχια κεραμεικῆς ²⁰¹ (ΥΕ ΙΙΑ). Ὁ νότιος περιεῖχε δύο κρανία, ὅστᾳ ἐν ἀταξία καὶ παρέσχε τρία μικρὰ ἀγγεῖα (ΙΙΑ-Β) καὶ χαλκοῦν ἐγγχειρίδιον μῆκους 0,22 μ. καλῶς διατηρούμενον. Εἰς τὸν πυθμένα τοῦ λάγκου ἀνεφάνη εἰς ἔτι σκελετός, ἐν ἀπολιθώσει ἐντὸς τοῦ πετρώματος, ἄνευ κτερίσματος, ὅστις ἀφέθη ἐπὶ τόπου. Γενικῶς ὁ τάφος ἀπεδείχθη πενιχρὸς καὶ τὸ σύνολον τῶν εὐρεθέντων ἀγγείων (ἀκαθαρίστων εἰσέτι) θὰ εἶναι πιθανῶς ὀλιγώτερα τῶν δέκα. Ὁ τάφος εἶναι ἐλαφρῶς ὠοειδῆς (μεῖζων διάμ. 3,74 μ.).

ΠΑΕ 1964, 78-83⁴

⁷⁸ Αί ανασκαφαὶ τοῦ 1964 ἀνὰ τὴν περιοχὴν τῆς Πύλου διήρκεσαν ἀπὸ Ἰουλίου μέχρι Σεπτεμβρίου καὶ διεξήχθησαν εἰς τρία διάφορα σημεία: Βολιμίδια, Βλαχόπουλον καὶ Περιστεριάν⁴.

Ἡ ἐκτεταμένη καὶ σπουδαία νεκρόπολις εἰς τὰ Βολιμίδια, παρὰ τὸ Β. ἄκρον τῆς Χώρας Τριφυλίας, εἶναι ἤδη λίαν γνωστὴ ἐκ τῶν προηγουμένων ἐκθέσεων. Εἴτε διότι μέγας μυκηναϊκὸς συνοικισμὸς ἔκειτο πλησίον, εἴτε διότι πάντες οἱ περίοικοι ἐξέλεξαν τὴν αὐτὴν θέσιν διὰ τὸ πλεονέκτημα τοῦ μαλακοῦ, ἀλλὰ συγχρόνως ἀνθεκτικοῦ πετρώματος, τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι, ὅτι μία τῶν μεγίστων, ἴσως ἡ μεγίστη μυκηναϊκὴ νεκρόπολις, εἶναι ἡ τῶν Βολιμιδίων. Αἱ ἐφετεῖναι ἀνασκαφαὶ προσέθεσαν καὶ νέους θαλαμωτοὺς τάφους εἰς τὰς δύο περίπου δωδεκάδας τῶν ἤδη ἀνασκαφέντων. Ἀρκετοὶ ἀκόμη τάφοι περιμένουν τὴν ἔρευναν. Τινὲς μοὶ εἶναι ἤδη γνωστοί, ἀλλὰ πολὺ περισσότεροι θὰ ὑπάρχουν ἀκόμη ἀφανεῖς ἐντὸς τῶν ἀγρῶν καὶ τῆς χέρσου.

Κατὰ τὴν παροῦσαν περιόδον ἀνεσκάφησαν τρεῖς περαιτέρω θαλαμωτοὶ τάφοι καὶ ἐπεσημάνθη ἡ θέσις ἑνὸς μὲν ἔτι ἀσφαλῶς (ἀνεσκάφη ἤδη τμήμα τοῦ δρόμου), τριῶν δὲ ἄλλων τὸ σχῆμα παραμένει

4. Κατὰ τὸ παρὸν ἔτος ἔσχομεν τὴν εὐτυχίαν τῆς συμπαράστασεως τοῦ διαπρεποῦς ἀνθρωπολόγου, καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ μέλους τῆς Ἀκαδημίας τῆς Βιέννης κ. Emil Breiting. Οὗτος, ἐλθὼν ἐκ Βιέννης ὁμοῦ μετὰ τοῦ βοηθοῦ του κ. Egon Reuer καὶ τῆς κόρης του δεσπ. Almut Breiting, παρέμειναν εἰς Χώραν ἐπὶ ἓνα περίπου μῆνα πρὸς μελέτην τοῦ πλουσίου ἀνθρωπολογικοῦ ὕλικου, ὅπερ συνεσωρεύθη κατὰ τὰς πολυτελεῖς ἀνασκαφὰς τῆς Πύλου. Πρόκειται νὰ ἐπανεέλθῃ ἐκ νέου, διότι τὸν διαθέσιμον χρόνον τοῦ παρόντος ἔτους διέθεσε πρὸς αὐτοπρόσωπον ἐξαγωγήν τῶν κρανίων

καὶ σκελετῶν ἐκ τῶν ἀνασκαφέντων τάφων τῆς ἐφετείνης περιόδου. Εἰργάσθη ὁμοῦ μετὰ τῶν βοηθῶν του ὑπὸ σκληρὰς καὶ ἀνθυγιεινὰς συνθήκας, αἱ δὲ εὐχαριστίαι ἡμῶν ἀποτείνονται καὶ ἐντεῦθεν πρὸς τούτους. Εἰς τὰς ἀνασκαφὰς Περιστεριάς ἔσχομεν τὴν πολύτιμον συμπαράστασιν τοῦ καθ. κ. Ἀλ. Καμπίτογλου (Πανεπιστήμιον τοῦ Sydney ἐν Αὐστραλίας). Ἐβοήθησαν ὡσαύτως ἡμᾶς οἱ πτυχιῶχοι κκ. Κ. Γαλῆς, Γ. Κορρές, δ. Κ. Ζωγράφου καὶ δ. Ἐλ. Κοτσαλίδου κατὰ διαστήματα, ὡσαύτως δὲ οἱ φοιτηταὶ κ. Φ. Λίτσας καὶ δ. Β. Δαδαδήμου. Πρὸς πάντας ἐκφράζομεν θερμὰς εὐχαριστίας.

εισέτι προβλημα⁷⁹τικόν. Εἷς τέλος, ὁ σπουδαιότατος πάντων, ἀνοίγει νέον κεφάλαιον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς νεκροπόλεως. Εἶναι συνδυασμὸς σπηλαίου καὶ λάκκου, κατ' οὐσίαν ὅμως ἀνήκει εἰς τοὺς λακκοειδεῖς τάφους (Schachtgräber, Shaftgraves), ἀνήκει εἰς καθαρῶς Μεσοελλαδικὴν περίοδον καὶ εὐρέθῃ ἄθικτος. Πλὴν τοῦ πρώτου τῶν τάφων, ἀριθμουμένου ὡς «Βοριᾶ 7», πάντες οἱ ἄλλοι κεῖνται παρὰ τὴν ὁδὸν ἀπὸ Χώρας εἰς Κεφαλόβρυσον καὶ ἐν μέρει, δυστυχῶς, ὑπὸ τὸ κατάστρομα τῆς ὁδοῦ καὶ ἐπομένως εἶναι δυσπρόσιτοι. Ὄνομάσθησαν ὁμᾶς Κεφαλοβρύσου καὶ ἔλαβον τοὺς ἀριθμοὺς 1-4. Πλὴν τοῦ ΜΕ λακκοειδοῦς (ἔχοντος τὴν ἀρίθμησιν Κεφαλοβρύσου 1) (βλ. σχ. 21, εἰκ. 18) καὶ πάντες οἱ λοιποὶ ἐφέτος ἀνασκαφέντες τάφοι παρουσίασαν σημαντικὸν ἐνδιαφέρον, διότι ὁ μὲν Κεφαλοβρύσου 2 ἀπέδωκε σημαντικὰ ἔχνη καὶ μεταγενεστέρας χρησιμοποίησεως καὶ λατρείας τῶν Μυκηναϊκῶν νεκρῶν κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἐποχὴν, οἱ δὲ Κεφαλοβρύσου 3 καὶ Βοριᾶ 7 εὐρέθησαν ἄθικτοι. Ὁ εἷς εἰσέτι βέβαιος τάφος, οὗ μόνος ὁ δρόμος ἀνεσκάφη, ἔλαβε τὸν ἀριθμὸν Κεφαλοβρύσου 4. Εἰς τὴν αὐτὴν ομάδα ἀνήκει καὶ τάφος γνωστὸς ἤδη εἰς ἐμὲ ἀπὸ ἐτῶν, ὅστις εὐρίσκεται ὑπὸ τὸ κατάστρομα τῆς ὁδοῦ. Οἱ τάφοι 1 καὶ 2 παρουσιάσθησαν κατὰ τὴν τοποθέτησιν ὑδροσωλήνων τοῦ ὑδραγωγείου Χώρας, ὁ δὲ Βοριᾶ 7 κατὰ τὴν τοποθέτησιν ἠλεκτροφόρου στύλου.

Ὁ τάφος οὗτος, ἐξ οὗ ἀρχίζομεν τὴν περιγραφὴν ἡμῶν, εὐρίσκεται ὀλίγα μέτρα πρὸς Ν. τοῦ μικροῦ ὑποκαύστου, τὸ ὁποῖον πρὸ πολλοῦ ἔχει ἀνασκαφῇ (ΠΑΕ 1954, 306 κέ.). Ὁ δρόμος του ἀποκαλυφθεὶς σχεδὸν ὁλόκληρος, ἀνεσκάφη μέχρι μήκους 5,75 μ. ἀπὸ τῆς θύρας. ἔχει διεύθυνσιν ἀπὸ Δ. πρὸς Α., πλάτος εἰς τὸ ἔξω μέρος 1,29, εἰς τὸ ἔσω μέρος 1,75 μ. καὶ κατωφερὲς δάπεδον. Τὰ τοιχώματα τοῦ δρόμου εἶναι ἐντελῶς κάθετα. Εἰς τὸ βάθος τοῦ δρόμου ἀνοίγεται ἡ κάθετος ὀρθογωνία (2,75×1,79) πρόσοψις τοῦ τάφου, εἰς τὸ μέσον τῆς ὁποίας ἡ ὀρθογωνία ὡσαύτως θύρα ἔχει ὕψος 1,45 καὶ πλάτος κάτω μὲν 1 μ. ἄνω δὲ 0,89 μ. Τὸν δρόμον φράσσει ἐν μέρει ἡ ΝΑ. γωνία τετραγώνου σχεδὸν κτίσματος, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 2,74×2,44 καὶ ὕψους 1 μ., τὸ ὁποῖον εἶναι ἐσκαλισμένον εἰς τὸν βράχον καὶ ἔχει τὰς πλευρὰς ἐπενδεδυμένας διὰ λεπτοῦ τοίχου ἐκ λίθων, πηλίνων πλακῶν καὶ

ἀσβέστου ἀναμείξ. Τὸ δάπεδον σύγκειται ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὕλικου, φέρει δ' εἰς τὸ μέσον κοιλότητα βάθους 0,35 καὶ διαμέτρου 0,41 μ. Εἰς τὴν ΝΔ. γωνίαν διατηροῦνται τρεῖς βαθμίδες πλάτους 0,44 καὶ εἰς τὴν ΝΑ. γωνίαν τοῦ δαπέδου ὀρθογωνία ἐκβάθυνσις 0,53×0,56, βάθους δὲ μόνον 10 ἑκατοστῶν, τοῦ πυθμένου συγκειμένου ἐξ ὀρθογωνίων μικρῶν πλακῶν, αἵτινες ἴσως ἀποτελοῦν παλαιότερον δάπεδον. Τὸ κονίαμα γενικῶς μοῦ φαίνεται ὑδραυλικὸν καὶ δὲν εὐρίσκω καλυτέραν ἐρμηνεῖαν πλὴν τῆς ὑδατοδεξα⁸⁰μενης. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κτίσματος ἦτο πληρὴς τεμαχίων μεγάλων κεράμων καὶ ὀλίγων θραυσμάτων δύο τοῦλάχιστον πίθων γιγαντιαίων διαστάσεων. Εὐρέθη καὶ δισκοειδὲς τεμάχιον πήλινον, ἀσφαλῶς πῶμα τοῦ ἐτέρου τῶν πίθων. Ἡ παρουσία τοῦ ὑποκαύστου 15 μ. βορειότερον ἐνισχύει τὴν ἀνωτέρω ἐρμηνεῖαν τοῦ κτίσματος.

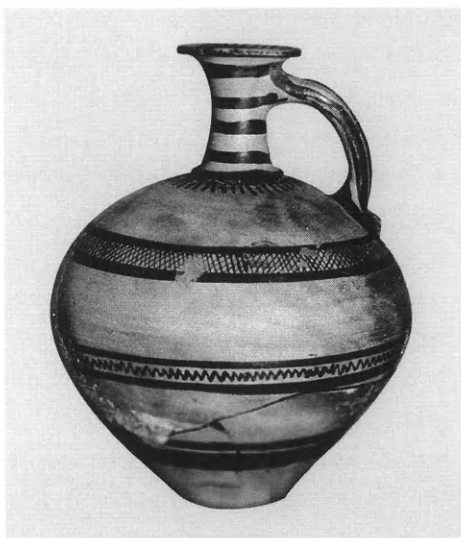
Ἡ θύρα τοῦ τάφου εὐρέθη ἄθικτος καὶ τετειχισμένη ἕως ἄνω, μία δὲ μόνωτος κύλιξ εὐρέθη (τεθραυσμένη εἰς τεμάχια) κολλημένη ἐπὶ τῆς τειχίσεως εἰς ὕψος 0,25 ἀπὸ τοῦ δαπέδου. Ἐξωτερικῶς ἡ τείχισις ἦτο ἀμελεστέρα εἰς τὸ κάτω καὶ ἐπιμελεστέρα εἰς τὸ ἄνω ἥμισυ, ἐνῶ ἐσωτερικῶς συνέβαινε τὸ ἀντίθετον. Ἐπομένως ἀνήκει αὕτη εἰς τινὰ τῶν μεταγενεστέρων χρησιμοποιήσεων, ὅποτε ἠνοίχθη ὁ τάφος, ἡ δὲ τείχισις συνετελέσθη ἐκ νέου χωρὶς νὰ ἔχη ἀφαιρεθῇ ὁλόκληρος ἡ ἐπίχωσις τοῦ δρόμου. Διὰ τοῦτο ἤρχισαν τειχιζόντες τὸν τάφον ἔσωθεν μὲν μέχρις ὕψους 60 ἐκ., τὸν δ' ὑπόλοιπον ἔξωθεν. Μερικοὶ λίθοι τοῦ κατωτάτου δαπέδου ἦσαν στερεῶς προσκεκολλημένοι ἐπὶ τοῦ πώρου τοῦ κατωφλίου καὶ προφανῶς ἀνῆκον εἰς τὴν ἀρχικὴν τείχισιν. Τὸ πάχος τῆς τειχίσεως ὑπὸ τὸ ἀνώφλιον ἦτο 58-60 ἐκ., ἐνῶ τῆς κατωτέρας τειχίσεως ἦτο 80-90 ἑκατοστά. Ἡ τείχισις ἐσχημάτιζε κοινὸν πρόσωπον μετὰ τῶν παραστάδων καὶ τῆς λοιπῆς προσόψεως τοῦ τάφου. (Εἰς ἄλλους τάφους εὐρίσκεται μερικὰ ἑκατοστὰ ἔσω τῆς προσόψεως.)

Μόλις ἀφηρέθησαν λίθοι τινὲς τῆς ἀνωτάτης τειχίσεως καὶ φῶς εἰσῆλθε μετὰ 3.250 περίπου ἔτη ἐκ νέου εἰς τὸν τάφον, ἐδύνατό τις νὰ διακρίνῃ τὸν εὐμεγέθη, κυκλικὸν θάλαμον τοῦ τάφου τελείως κενὸν πάσης ἐπιχώσεως. Ἀφαιρεθέντος ὁλοκλήρου τοῦ τοίχου ἡ πρώτη ἡμῶν φροντίς ἦτο νὰ φωτογραφήσωμεν, ἄθικτον εἰσέτι, τὸ

ἔσωτερικὸν τοῦ τάφου. Ὀλίγον δεξιώτερον τοῦ κέντρου τοῦ κυκλικοῦ δαπέδου ἐφαίνοντο μικρὸς σωρὸς καὶ βῶλοι χωμάτων καὶ παρ' αὐτοὺς τρία μικρὰ τεμάχια ρωμαϊκῶν κεράμων. Ἀναβλέψαντες εὗρομεν τὴν λύσιν: Κατὰ τὴν Ρωμαϊκὴν ἐποχὴν, συνεπεῖα ἔργου τινός (ὅπερ βραδύτερον ἀπεδείχθη ὅτι ἦτο μικρὰ δεξαμενὴ ὁμοία πρὸς τὴν περιγραφείσαν ἤδη, ἀλλὰ μικρῶν διαστάσεων) διετρήθη ἡ στέγη τοῦ τάφου εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο. Τὴν σχηματισθεῖσαν ὀπὴν ἐκάλυψαν ἀμέσως διὰ τετραγώνου πήλινης πλακὸς καὶ ἀσβέστου. Οὔτε κατῆλθον εἰς τὸν τάφον, οὔτε ἄλλως ἔθιζάν τι.

Κατὰ τὰ ἄλλα τὸ δάπεδον ἦτο ἐπίπεδον πλὴν τῆς περιφερείας, ἔνθα ἦτο ἐλαφρῶς ὑψωμένον συνεπεῖα καθιζήσεως ἀλάτων. Ἐναντὶ τῆς εἰσόδου φυσικὴ ὀπὴ εἰς τὸ πέτρωμα εἶναι ὁρατὴ. Ἡ κορυφὴ τῆς θόλου φέρει καὶ ἐνταῦθα τὴν ἐκ προηγουμένως ἀνασκαφέντων τάφων γνωστὴν μαστοειδῆ ἔσοχὴν. Αὕτη καὶ τὸ πέραξ αὐτῆς πέτρωμα εἶναι λειότατα ἐκ τῆς τριβῆς,⁸¹ ὥστε οἱ μικροὶ χάλικες, οὓς ἐμπεριέχει ὁ πῶρος, φαίνονται ὡς ψηφιδωτόν. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἐλάχιστα μόνον τεμάχια σεσαθρωμένων ὀστῶν ὑπῆρχον καὶ διεκρίνοντο τὰ ἄνω μέρη 16 ἐν ὅλῳ ἀκεραίων ἢ τεθραυσμένων ἀγγείων. Ἐντὸς στρώματος μαλακῆς κόνεως καὶ χώματος πάχους 10 ἐκ. περίπου ἦσαν βυθισμένα τὰ ὑπόλοιπα τμήματα τῶν ἀγγείων, ἅτινα ἦσαν: Δύο ψευδόστομοι ἀμφορεῖς ἐν τεμαχίοις (εἰκ. 15). Ποὺς κύλικος καὶ κυκλικὸς λαίμδος ἀγγείου. Λαίμδος καὶ μέρος τῆς κοιλίας μεγάλης πρόχου (ὑψος σωζόμενον 0,25). Τεμάχιον κύλικος ἢ κυπέλλου μετὰ τῆς λαβῆς. Τὰ λοιπὰ ἀγγεῖα ἦσαν σχεδὸν ἢ πλήρως ἀκέραια: Μικρὰ πρόχους (εἰκ. 16), ἀμφίχοον προχοῖδιον δίωτον, θήλαστρον, τρίωτος ἀμφορίσκος (εἰκ. 17), ἕτερον θήλαστρον, ἀσκός, μικρὰ πρόχους, εὐρύστομον προχοῖδιον, δειροκύπελλον καὶ κυλινδρικὸν ἀλάβαστρον εὗρεθὲν ἀνάστροφον. Ὅταν ἀνεσηκώθη, ἐντὸς τοῦ χώματος ἔκειτο κωνικὸν σφονδύλιον στεατίτου. Τὸ κοσκίνισμα τῶν χωμάτων ἀπέδωκε μικράς τινας ψήφους καὶ ἐξαρτήματα περιδεραίων ἐξ ὑαλομάζης, στεατίτου καὶ ἡμιπολυτίμου ὕλικου.

Οὐδὲν ἕτερον ἀπέδωκεν ὁ τάφος οὗτος, οὐδὲ κόγχας παρουσίασεν. Ἡ διάμετρος τῆς θόλου εἶναι 5,25 μ., ἐπομένως ὁ τάφος ἀνήκει εἰς τοὺς μείζονας καὶ φαίνεται ὅτι ἡ χρῆσις αὐτοῦ ὑπῆρξε περιορισμένη.

Εἰκ. 15-17. Βοριᾶ, τάφος 7. 15. Ψευδόστομος, 16. Πρόχους, 17. Τρίωτος ἀμφορίσκος.

Περίεργον καὶ ἐνδιαφέρον συγχρόνως εἶναι τό (καὶ ἄλλοτε παρατηρηθὲν εἰς τοὺς τάφους Βολιμιδίων) γεγονός, ὅτι ὁ τάφος οὗτος ἠνοίχθη καὶ ἐκλείσθη διὰ τελευταίαν φορὰν, οὐχὶ διὰ νὰ γίνη ταφή ἐντὸς αὐτοῦ, ἀλλ' εἰς τελευταῖος εὐτρεπισμὸς καὶ ἴσως θυσία ἢ χοαί, ὧν πάντως δὲν παρατηρήσαμεν ἵχνος. Ἐπιλογὴν τῶν ἀγγείων τοῦ τάφου τούτου δίδομεν εἰς τὰς εἰκ. 15, 16 καὶ 17. Χρονολογικῶς ἄρχονται ταῦτα ἀπὸ τοῦ 1425 π.Χ. περίπου καὶ τὰ νεώτατα ἐξ αὐτῶν δὲν κατέρχονται κάτω τοῦ 1250. (Περίοδοι IIIA1 μέχρι IIIB κατὰ Furumark.)

Ὁ ἕτερος ἄθικτος εὐρεθεὶς τάφος εὐρίσκεται (ὡς καὶ ὁλόκληρος ἡ ὑπόλοιπος ὁμάς) μεταξὺ 150 καὶ 200 μ. ἀνατολικώτερον, κατὰ τὸ δεξιὸν πλευρὸν τῆς λεωφόρου πρὸς Κεφαλόβρυσον. Ἔλαβε τὸ ἀριθμόν «Κεφ. 3» καὶ ὁ δρόμος του, ὡς εὐρισκόμενος ὑπὸ τὴν ὁδὸν καὶ τὸ ὕδραγωγεῖον, ἐσκάφη εἰς μικρὸν μόνον μέρος πρὸ τῆς εἰσόδου μόλις ὑπὲρ τὸ 1 μ. Ἡ θύρα εὐρέθη ἐντελῶς τετειχισμένη. Τὸ ἄνω ἥμισυ τῆς τειχίσεως ἦτο πάχους 40-45 ἐκ. τὸ δὲ κάτω ἥμισυ 70-75 ἐκ. Ὀλίγον κάτω τοῦ ὕψους τούτου ὑπῆρχεν ἐπίχωσις εἰς τὴν θόλον, ὑπὲρ τὴν ὁποίαν ἐκρέμαντο κατὰ τὴν στιγμὴν τοῦ ἀνοίγματος ἐντὸς τῆς κενῆς θόλου τὰ ἀπειράριθμα ριζίδια τῶν πέριξ εὐκαλύπτων ὡς κόμαι γυναικῶν. Ἐφαίνοντο ὡσαύτως δύο κρανία εἰς τὸ Β. μέρος τῆς θόλου καὶ περὶ τὸ μέσον αὐτῆς τὸ στόμιον μικροῦ ἀγγείου. Τοῦτο ἦτο μόνωτος πρῶμος λεβητοκύαθος, ὅστις, ὡς κατόπιν ⁸² ἀπεδείχθη, ἔκειτο ἀκριβῶς ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν νεαρᾶς νεκρᾶς ταφείσης ἐντὸς λάκκου. (Ὑψος τοῦ ἀγγείου 0,09 μ.)

Ὅταν ἀφηρέθη ἡ ἐπίχωσις, ἥτις ἦτο καθαρὸν ὑπόλευκον μυκηναϊκὸν χῶμα, ἀπεδείχθη ὅτι πρόκειται περὶ θόλου ἐλαφρῶς ἐλλειψοειδοῦς. (Διάμ. ἀπὸ κατωφλίου μέχρι τοῦ βάθους 3,45-3,50, ἡ δὲ κάθετος πρὸς ταύτην 4,25-4,30 μ.) Τὸ ὕψος τῆς ἐπιχώσεως ἔφθανε τὰ 30-35 ἐκ. πρὸ τῆς θύρας, εἰς δὲ τὴν λοιπὴν θόλον εἶχε πάχος 15 μέχρι 20 ἐκ. Τὸ δάπεδον περιεῖχεν ἓνα λάκκον ὀλίγον ἀριστερὰ τοῦ κέντρου, ὅστις περιεῖχεν ὑπτίαν, μὲ τὴν κεφαλὴν ὀλίγον ἀνηγερμένην, τὴν μνημονευθεῖσαν νεκράν, καὶ δύο μικροτέρους καὶ ἀβαθεστέρους, οἵτινες εὐρέθησαν κενοί. Πέριξ τοῦ δαπέδου ὁ τάφος ἔδειξεν 8 κόγχας, τινὲς τῶν ὁποίων ἐντὸς ἢ πρὸ αὐτῶν ἐδείκνυον ἤδη λείψανα κρανίων καὶ

μακρῶν ὀστῶν. Ἀνεσκάφησαν μετὰ μεγάλης δυσκολίας, διότι ἡ ἐπίχωσίς των εἶχε μεταβληθῇ ἐκ νέου εἰς πωρίον, παρουσίασαν δ' ὀλίγα σχετικῶς εὐρήματα: Αἱ περισσότεραι κόγχαι ἦσαν κεναὶ ἢ εἶχον μόνον μερικὰ ὀστᾶ καὶ κρανία. Εἰς εὐρήματα πλουσιώτερα πασῶν ὑπῆρξεν ἡ κόγχη 1, παρασχοῦσα ἕν δίστομον καὶ ἕν μονόστομον μαχαίριον (μῆκ. 0,155 καὶ 0,17). Τὸ μονόστομον φέρει πεπλατυσμένας διὰ σφυρηλατήσεως τὰ δύο ἀκμὰς τῆς συμφυοῦς, μεταλλίνης λαβῆς, ὥστε ὁ λεπτὸς χαλκοὺς φλοιὸς νὰ περιβάλλῃ ἐν μέρει τὰς ἄλλοτε ξυλίνας δύο πλάκας τῆς λαβῆς. Ἀγγεῖα παρέσχεν ἡ κόγχη μικρὸν ἀμφοροειδὲς μὲ ἀτροφικὰ ὦτα, μικρὰν πρόχουν μετὰ λοξοτιμήτου στομίου καὶ τρεῖς κυάθους, πάντα ἐξ ἀπλοῦ πηλοῦ, τέλος δὲ δύο ἀτρακτοειδεῖς ἀκόννας μετ' ὧν πρὸς ἀνάρτησιν καὶ δύο δονακοτριπτας ἐξ ἐρυθροποῦ ψαμμίτου. Ἐτέρα κόγχη ἀπέδωκε δίωτον λεβητοειδὲς ἀγγεῖον (ῥψ. 0,10). Ἡ κόγχη 8, πλὴν ἐνὸς κρανίου καὶ τινων ὀστῶν, ἀπέδωκε δύο βέλη μετὰ γναμπῶν ὄγκων, ἕν ὀφίτου πρασίνου καὶ ἕν ὀψιανοῦ. Τὸ κοσκίνισμα τῶν χωμάτων ἀπέδωκε μόνον ἀπολέπισμα πυρίτου. Τοιαῦτα ἀπολεπίσματα, ὡς γνωρίζομεν ἐξ ἄλλων τάφων, ἀπετίθεντο μετὰ τῶν λοιπῶν κτερισμάτων, ἵνα ὁ νεκρὸς δύναται νὰ κατασκευάξῃ ὁ ἴδιος τὰς αἰχμὰς τῶν βελῶν του (ὄρα καὶ κατωτέρω, τάφος Κεφ. 1). Κατὰ τὴν ἐξαγωγήν τῶν ἀποπετρωμένων κρανίων καὶ μακρῶν ὀστῶν ἐκ τῶν κογχῶν εὐρέθη ἕν εἰσέτι μονόστομον μαχαίριον ὑπὸ τοῦ κ. Breitinger. Ἀμφότερα διετήρησαν ὀλίγα ἔχνη τοῦ ξύλου τῶν λαβῶν. Ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως τοῦ τάφου εὐρέθη μικρὸν γραπτὸν τρίωτον ἀμφορείδιον (ῥψ. 0,08) καὶ ἕτερον δίωτον ἐξ ἀπλοῦ πηλοῦ. Εὐρέθησαν ὡσαύτως τρεῖς μικροὶ κύαθοι ἀπλοῦ πηλοῦ ἐντὸς τῆς κόγχης 1.

Ἡ χρονολογία τοῦ τάφου τούτου εἶναι πρωιμωτέρα τῆς τοῦ προηγούμενου, διότι καὶ ὁ λεβητοκύαθος καὶ τὰ ἐκ τῶν κογχῶν ἀγγεῖα εἶναι τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰῶνος (Μυκ. I-II κατὰ Furumark).⁸³¹ Ἐκ τοῦ τέλους τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος (περὶ τὸ 1400 ἢ ὀλίγον πρὶν) προέρχεται τὸ ἀμφορείδιον (Μυκ. IIIA), κατὰ τι δὲ μόνον ὕστερώτερα (IIIA2 ὄψιμα) εἶναι καὶ τὰ λοιπὰ ἀγγεῖα.

ΚΕΦΑΛΟΒΡΥΣΟΝ

ΠΑΕ 1964, 83-89

⁸³¹ Ὁ Κεφ. τ. 4 δὲν ἀνεσκάφη ἐφέτος, διότι εἶναι πεπληρωμένος ἕως ἄνω καὶ εὐρίσκεται παρὰ τὰ θεμέλια ἰδιωτικῆς οἰκίας. Ὁ ἰδιοκτήτης, κ. Σ. Κωνσταντακόπουλος, προθυμότητα παρέσχεν εὐκολίαν νὰ ἀνασκαφῇ ὁ δρόμος καὶ ἐφάνη καὶ ἄλλως χρήσιμος καὶ πρόθυμος, χρηστὸς πολίτης. Τοῦ δρόμου ἀνεσκάφησαν 5 μ. μήκους, ἔχει δὲ τὰ τοιχώματα κάθετα, πλάτος 1,35 εἰς τὸ ἐξώτατον σημεῖον, ὅπου ἐφθάσαμεν, καὶ 1,75 εἰς τὸ βάθος, ἔνθα κάθετος καὶ ἰσοπλατῆς διατηρεῖται ἢ πρόσοψις τοῦ τάφου. Τὸ δάπεδον εὐρίσκεται εἰς βάθος 2,15 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ βράχου, ἡ δὲ θύρα διατηρεῖ μόνον τὴν κατωτάτην σειρὰν τῶν λίθων τῆς τειχίσεως εἰς ὕψος 0,30 μ. Ἔχει ὕψος 1,29, πλάτος δὲ κάτω 0,92 καὶ ἄνω 0,87 μ. Λεῖψανον κρανίου, ὀλίγων ὀστέων, κύλιξ ἐλλιπὴς καὶ τινὰ ὀστρακα εὐρέθησαν ἐντὸς τοῦ δρόμου.

Ὁ Κεφ. τ. 2 κεῖται πυκνῶς παρὰ τοὺς δύο περιγραφέντας. Ὁ δρόμος, βλέπων ἀκριβῶς πρὸς Β., κεῖται ὑπὸ τὴν ὁδὸν καὶ τμῆμα μόνον ἀνεσκάφη, ἐπὶ θυσίᾳ μικροῦ μέρους τῆς ὁδοῦ, διότι φέρει κόγχην εἰς τὴν δεξιὰν παρεῖάν του. Ἐνταῦθα τὰ πράγματα ἦσαν τεταραγμένα. Ἡ πλάξ, ἣτις ἔφρασσε τὴν κόγχην τοῦ δρόμου, εὐρέθη ἐν ἐλαφρᾷ μετατοπίσει, ἡ δὲ θύρα τοῦ κυρίως τάφου ἐστερεῖτο τειχίσεως εἰς τὸ ἀνώτερον μέρος, οὔσα πλήρης τῆς μελανῆς γῆς καὶ τεμαχίων κεράμων, ἅτινα εἶναι τυπικὰ δείγματα τῆς Ἑλληνιστικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Οἱ λίθοι τῆς πάλαι τειχίσεως ἔκλειντο πρὸ τῆς θύρας ἐν ἀταξίᾳ.

Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς θόλου ἦτο κενὸν κατὰ τὰ ἀνώτατα 75 ἑκατοστά. Μελανὴ ἐπίχωσις ἐκάλυπτε τὸ ὑπόλοιπον τμῆμα, ἥς τὸ ἀνώτατον στρώμα ἔγμε κεράμων. Ἐντὸς ὀλίγου (εἰς βάθος 20 ἐκ.) ἀνεφάνησαν κατὰ τὸ ἀριστερὸν τμῆμα τῆς θόλου ὀστᾶ ζώων μεγάλων (μόσχου ἢ βοός), λίθοι τινὲς καὶ τὸ ἥμισυ περίπου σκεύους κυκλικοῦ μὲ χαμηλὸν

χειλος 7-8 ἑκατοστῶν ὕψους. Ἐντὸς αὐτοῦ καὶ παρ' αὐτὸ ἔκειντο τὰ μνημονευθέντα ὅστ' ὀλίγον δὲ βαθύτερον (πρὸς τὸν μυχὸν δηλ. τῆς θόλου) εὐρέθησαν ἕτερα ὅστ' αὖ καὶ λείψανον τοῦ αὐτοῦ ἢ ἄλλου παρομοίου «ταψίου», ὡς οἱ ἐργάται ὀρθῶς τὸ ἀπεκάλουν. Πάντα ταῦτα συνέκειντο ἐξ ἀθλίως ὠπτημένου ἢ ὅλως ἀόπτου πηλοῦ καὶ δὲν ἐπέζησαν πρὸς καθαρισμόν. Τεμάχιον ἐκ χειλοῦς πίθου εὐρέθη ὡσαύτως. Περὶ τὸ ἥμισυ μέτρον βαθύτερον, σχεδὸν εἰς τὸ μυκηναϊκὸν δάπεδον τῆς θόλου, εὐρέθη πλησίον τοῦ πίθου πινάκιον ἀνάστροφον, εἰς τὴν θέσιν του, ἃν καὶ τεθραυσμένον εἰς τεμάχια. Εἰς τὸ αὐτὸ πρὸς τὰ «ταψία» βάθος, ἀλλὰ δεξιὰ τῷ εἰσερχομένῳ, ἦτοι εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τῆς θόλου, εὐρέθη κρα⁸⁴νίον μικροῦ βοός. Εἶναι σαφές, ὅτι πρόκειται περὶ θυσίας, καὶ μάλιστα μεγαλοπρεποῦς, ἦν Ἑλληνες «ἀπόγονοι» προσέφερον πρὸς τιμὴν τῶν Μυκηναϊκῶν προγόνων. Τὸ βουθυτεῖν ἔπρεπε νὰ συνοδεύῃ καὶ ἐκλεκτὸς οἶνος. Πράγματι, ἐκ τῶν ἀνὰ τὴν ἐπίχωσιν συλλεγέντων ὀστράκων ἀπηρτίσθη ὀλόκληρος αἰχμηρὸς ἀμφορεύς. Ἐπὶ τοῦ ὧμου φέρει ἐξίτηλον ἐπιγραφὴν διὰ μελάνης γραφείσαν μετὰ τὴν ὀπτησιν. Ἡ ἀνάγνωσις τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἡ ἀκριβεστερά χρονολόγησις θὰ ἀπαιτήσωσι χρόνον. (Ἴσως ρλγ ἦτοι 133 Σελευ. χρονολ., ἄρα 179 π.Χ.;).

Ὁ τάφος, ὡς εἶναι ἐπόμενον, παρουσίασε ταραχὴν εἰς τὰς ταφὰς καὶ τὰ κτερίσματα. Ἄμα τῇ εἰσόδῳ κατέκειντο ἐπὶ τοῦ δαπέδου δύο ἐκτεταμένοι σκελετοὶ ἐν σχήματι Λ μὲ τὰς κεφαλὰς συγκλινούσας μήκους 1,61 ὁ ἀριστερός, 1,56 ὁ δεξιός, ἀλλ' ἄνευ κτερισμάτων καὶ ἐπομένως ἀδήλου ἐποχῆς. Ὑπὸ τὸν δεξιόν (δυτικὸν) νεκρὸν ὑπάρχει λάκκος ἢ δύο λακκοειδεῖς κοιλότητες, ἔνθα, ἃν καὶ ἄνευ σκελετοῦ, εὐρέθησαν μόνον ΥΕ I-II ἀγγεῖα. Τῆς αὐτῆς ἐποχῆς εἶναι καὶ ἐν κύπελλον «Keftiu» εὑρεθὲν ἐντὸς τῆς πρώτης δεξιᾶ τῷ εἰσερχομένῳ κόγχης. Ὁ τάφος φαίνεται νὰ περιέχῃ ὀκτὼ κόγχας κατὰ τὴν περιφέρειαν τῆς θόλου. Ἡ δευτέρα ἐξ ἀριστερῶν τῷ εἰσερχομένῳ ἐφράσσετο εἰσέτι ὑπὸ πλακὸς καὶ ἡ παρ' αὐτὴν δι' ὠμῆς πλίνθου, ἥς μία γωνία (20×29 ἐκ.) εὐρέθη. Ἀμφότεραι ὅμως αἱ κόγχαι ἦσαν κεναί. Πᾶσαι αἱ λοιπαὶ περιέχουσι πολλὰ ὅστ' αὖ καὶ ἀφέθησαν, ὅπως καθαρισθῶσι παρὰ τοῦ καθηγ. κ. Breitingen. Τὸ ὑπόλοιπον δάπεδον τῆς θόλου περιεῖχεν ἄρκετὰ κρανία καὶ ἀγγεῖα ἢ ὁμάδας ἀγγείων (θήλαστρα,

ἀλάβαστρα, πρόχους, ψευδοστ. ἀμφορεῖς) ἐν ἀταξία. Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα ἀνάγονται ἀπὸ τῆς ΙΙΑ πρῶμου ἐποχῆς μέχρι τῆς ΙΙΒ, ἀλλ' οὐδὲν εἶναι μεταγενέστερον. Αἱ διαστάσεις τῆς θόλου εἶναι: Διάμ. ἀπὸ θύρας μέχρι μυχοῦ 3,70 μ. Ἡ κάθετος πρὸς ταύτην (Α.-Δ.) μ. 10. Τὸ ὕψος μέχρι τῆς κορυφῆς τῆς θόλου (μὴ σφζούσης ἐνταῦθα μαστοειδῆ κοιλότητα) εἶναι +1.85, τῆς θύρας αἱ παραστάδες εἶναι ἐφθαρμέναι. Παρὰ τὸ ἀνώφλιον τὸ πλάτος αὐτῆς ἦτο 1.10, τὸ δὲ ὕψος ἀσφαλῶς μὲν 1,70, ἴσως δὲ καὶ μεγαλύτερον κατὰ τι. Ἡ θόλος διατηρεῖται πλήρως, ἀλλ' ἔχει φθορὰν εἰς τὸ ἄνω μέρος λόγῳ ἀποπτώσεως στιβάδος τοῦ πετρώματος.

Ἡ κόγχη τοῦ δρόμου, ἀρκούντως εὐρύχωρος ἵνα ταφῇ νεκρὸς ἐντὸς αὐτῆς ἐκτάδην, παρουσίασε σημαντικὸν ἐνδιαφέρον: Ἐφερε δύο εἰδῶν ἐπίχωσιν μελανὴν ἄνω (=ἐλληνικὴν) καὶ λευκωπὴν κάτω (=μυκηναϊκὴν). Ἐντὸς τῆς μελανῆς ἐπιχώσεως εἶχε ταφῇ νεκρὸς, οὗ ὁ σκελετὸς ἦτο εὐδιάκριτος. Παρὰ τὸν σκελετὸν εὐρέθησαν εἰς τὸ ἄνω μέρος (κεφαλὴ πρὸς Β.) δῖωτος βίκος καὶ μελαμβαφεὲς κύπελλον, μεταξὺ δὲ τῶν σκελῶν τοῦ νεκροῦ ⁸⁵ ἄωτος μελαμβαφῆς λύχνος. Τὸ κύπελλον κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ἀνακαλύψεως ἔφερεν εἰσέτι περὶ τὸ χεῖλος στεφάνην κισσοειδῆ διὰ κιτρινωποῦ χρώματος. Ἡ ἀπρόσεκτος πλύσις τοῦ ἀγγείου, παρὰ τὴν σύστασίν μου, ἐξηφάνισε τὸ χρῶμα. Ὁ νεκρὸς κατὰ ταῦτα ἐτάφη ἐκεῖ περὶ τὸ 300 π.Χ. ἢ κατὰ τι βραδύτερον.

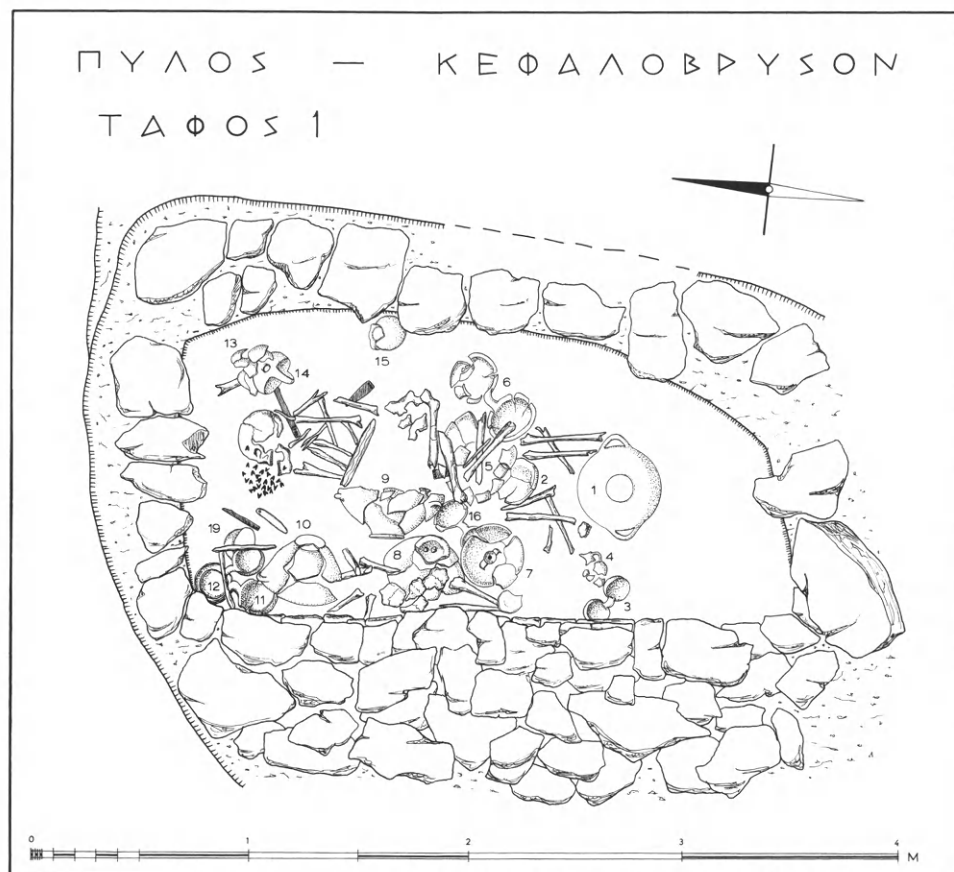
Μόλις 20 ἐκ. βαθύτερον ἀνεφάνη ἕτερος σκελετός, μυκηναϊκὸς τὴν φορὰν ταύτην. Ἐπρόκειτο περὶ παιδίου, ἀλλ' ὁ ἐκτεταμένος σκελετὸς διετηρεῖτο εὐδιακρίτως. Παρ' αὐτόν, τεταραγμένον πως λόγῳ τῆς ὑπερκειμένης ἐλληνιστικῆς ταφῆς, εὐρέθησαν τέσσαρα κτερίσματα, ἦτοι: εἰδῶλιον Φ, προχοῖδιον, ψευδόστομος ἀμφορεὺς καὶ μικρὸν μόνωτον κύπελλον μετὰ προχοῆς. Ὁ ρυθμὸς τῶν ἀγγείων ὡς καὶ τὰ σχήματα τῆς προχοΐσκης καὶ τοῦ κυάθου εἶναι πρῶμα (ΙΙΑ, διακόσμησις ἀγκωνογράμμων ἢ ὁμορρόπων γωνιῶν πρῶμου σχήματος). Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ παρουσία τοῦ εἰδωλίου (Θεὰ τροφὸς – Μήτηρ;) πλησίον τοῦ μικροῦ παιδός.

Ὁ τάφος Κεφ. 1 (σχ. 21, εἰκ. 18) ἀφέθη νὰ περιγραφῇ τελευταῖος. Εἶναι ὁ σπουδαιότατος πάντων. Ἡ τάφος τοῦ ὑδραγωγείου εἶχε

Εἰκ. 18. Κεφαλόβρυσον, τάφος 1.

καταστρέψει ἓνα σκελετὸν κείμενον ὀλίγον ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους καὶ εἶχε δεῖξει μικρὸν σημεῖον λαξεύσεως τοῦ βράχου. Πέραν τοῦ σημείου τούτου πρὸς Β. ἡ ἀνασκαφὴ ἡμῶν ἔδειξε τὴν ἀρχὴν τῆς λαξεύσεως ἀκανονίστου σπηλαίου, κειμένου ὑπὸ τὸ κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ, ἐπομένως μὴ δυναμένου νὰ ἀνασκαφῇ. Ἀχρηστεύσαντες καὶ πάλιν μικρὸν τμήμα τῆς ὁδοῦ, ἐδοκιμάσαμεν νὰ σκάψωμεν τοῦλάχιστον τὸ πρόσθιον τμήμα τοῦ σπηλαίου, διότι παρου-

Σχ. 21. Κεφαλόβρυσον, τάφος 1.

σίαζεν ασυνήθη φαινόμενα. Μετὰ πολλῶν ἡμερῶν προσπάθειας λόγῳ τῆς ἀφαντάστου σκληρότητος τοῦ χώματος, ἐξηκριβώθησαν τὰ ἑξῆς:

Τὸ Ν. τμήμα, τὸ βλαβὲν ὑπὸ τοῦ ὑδραγωγείου, ἦτο μικρὸς λάκκος σκαφεὶς ἐντὸς τοῦ πετρώματος, ὅστις περιεῖχε συνεσταλμένον σκελετόν. Μικρὸν κυκλικὸν ὄρυγμα ἐκτὸς τοῦ λάκκου πρὸς Ν. ἦτο ἴσως βόθρος θυσιῶν. Ὁ λάκκος προφανῶς ἐκαλύπτετο ὑπὸ δοκῶν καὶ λίθων πλακωτῶν, ὧν τινες εὐρέθησαν ἐντὸς αὐτοῦ. Συναπτόμενος πρὸς Β. ἀνεκαλύφθη ὁ κύριος μέγας λάκκος, ἔχων μῆκος (ἀπὸ Β. πρὸς Ν.) 3,60 καὶ πλάτος 1,25. Ὁ λάκκος διεμορφώθη κτισθέντος ἐντὸς τοῦ

σπηλαιώδους ὀρύγματος στερεοῦ τοίχου, ὅστις ἀπετέλει τὴν δυτικὴν μακρὰν πλευρὰν τοῦ λάκκου καὶ ἐχώριζε τοῦτον τοῦ ὑπολοιπίου ὀρύγματος.

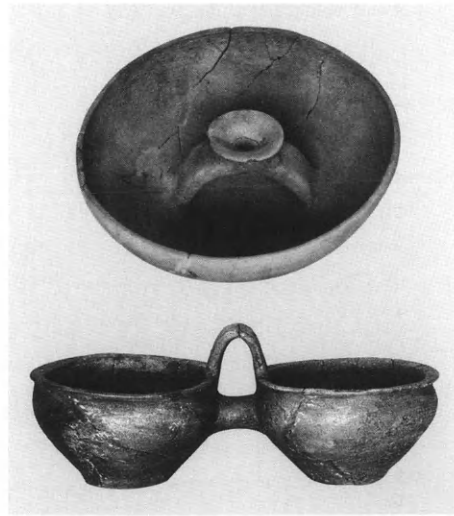
Εἰς τὸ πρῶτον στάδιον τῆς σκαφῆς παρατηρήθησαν ἐπὶ τῶν χειλέων τοῦ λάκκου πλακωτοὶ λίθοι κλίνοντες ἐμφανῶς πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τούτου, ἐντὸς ὀλίγου δ' ἀνεφάνησαν καὶ ἄλλοι ὅμοιοι λίθοι δεικνύοντες τὴν ἐμφανῆ κοίλην μορφὴν καταπεσούσης στέγης. Τοῦτο ἔδωκεν εἰς ἡμᾶς τὴν πρώτην ὑπόνοιαν περὶ ταφικοῦ λάκκου (Shaft-grave, Schachtgrab) κεκαλυμμένου ὑπὸ ξύλων καὶ πλακῶν. Προχωρούσης τῆς σκαφῆς ἀνεκαλύφθησαν ἐντὸς τῶν χωμάτων, ἅτινα κατὰ τὰ ἄλλα ἦσαν καθαρὰ, δύο ὄστρακα, ἀμφοτέρω τῆς ἀμαυροχρώμου ΜΕ κατηγορίας. Ὅταν ἐπροχωρήσαμεν βαθύτερον (πλέον τοῦ 1 μ. ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ), ἤρχισαν νὰ ἀναφαίνωνται τὰ πρῶτα σημεῖα, ὅτι πράγματι περὶ ταφικοῦ λάκκου ἐπρόκειτο, καὶ δὴ ἀθίκτου (βλ. εἰκ. 18 καὶ σχ. 21 ὅπερ ἐφιλοπόνησεν ὁ κ. Σπ. Ἰακωβίδης).

Κατὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ λάκκου ἀνεφάνησαν «τεῖέρα» μετὰ τοξοει⁸⁷δοῦς λαβῆς καὶ κἀνθάρος, ὅστις ἔφερε καὶ λείψανα χρώματος⁵. Εἰς τὴν ἑναντι ΒΔ. γωνίαν τοῦ λάκκου ἔκειντο δύο διπλὰ κύπελλα, βραδύτερον δ' ἀνεφάνη καὶ τρίτον ἄγγειον καὶ χαλκοῦν

5. Τὸ χρῶμα τοῦτο σχεδὸν ἐξηφανίσθη προτοῦ ἐξαχθῆ τὸ ἄγγειον, διότι ἡ σκληρότης τοῦ χώματος (ὅπερ εἶχε μεταβληθῆ εἰς πωρίον) ἐπέβαλεν ἐργασίαν συνεχῆ καὶ σκληράν, ἥτις, ἀφότου ἀνεφάνη τὸ πρῶτον ἄγγειον (1 Αὐγ.) μέχρι τοῦ τελικοῦ καθαρισμοῦ τοῦ τάφου, διήρκεσε 13 ἡμέρας. Ἔχω τὴν σαφῆ ἀνάμνησιν, ὅτι ἡ διακόσμησις τοῦ κανθάρου (ἀμαυρόχρωμος φυσικὰ) συνίστατο ἐκ γωνιωδῶν γραμμῶν. Λείψανα ζωνῶν ἡταινιῶν ὑπὸ τὰ χειρὶ ἐξωτερικῶς ἔδειξαν καὶ τινὰ ἐκ τῶν διπλῶν κύπελλων. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ὀπτησις τῶν ἄγγείων

εἶναι ἀτελεστάτη, πᾶσα διακόσμησις ἐξηφανίσθη, διότι οὐδ' εἰς πλύσιν ἀντεῖχον τὰ ἄγγεῖα. Ἡ συγκόλλησις τῶν ἐπετεύχθη μόνον ἀφοῦ τὰ ὄστρακα ἐπεκαλύφθησαν διὰ στερεωτικοῦ βερνικίου. Τὸ βερνίκιον τοῦτο ἔδιδε καὶ πρόσκαιρόν τινα ἐμφάνισιν εἰς τυχὸν προϋπάρχον χρῶμα. Αἱ κάθετοι γραμμαὶ, αἱ ὁποῖαι νῦν φαίνονται ἐπὶ τοῦ κανθάρου, ὀφείλονται εἰς πρωτοβουλίαν τοῦ ἀρχιτεχνίτου κ. Ζ. Κανάκη κατὰ τὴν ἀπουσίαν μου. Πρόκειται περὶ ἐμπείρου καὶ ἡσυχμένου τεχνίτου, ἀλλὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ δὲν δύναμαι νὰ ἐγγυηθῶ.

μονόστομον μαχαίριον. Μετὰ τὸν πλήρη καθαρισμὸν ὁ τάφος παρουσίασε τὴν εἰκόνα: Ὁ νεκρὸς ἔκειτο συνεσταλμένος ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ πλευροῦ. Προγενέστεροι νεκροί, δύο ἢ καὶ τρεῖς, εἶχον παραμερισθῇ, ἵνα ταφῇ οὗτος. Τεμάχια κρανίων καὶ ἄλλων ὀστέων ἔκειντο κυρίως κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν τοῦ λάκκου ὁμοῦ μετὰ τῶν ἀγγείων. Οἱ πόδες δ' ἐνὸς προγενεστέρου νεκροῦ φαίνονται ὑπὸ τὸν ὀκλάζοντα ἐπὶ τῆς φωτογραφίας. Πέριξ τοῦ νεκροῦ ἔκειντο ἄνω τῶν 20 ἀγγείων. (Τινὰ ἀγγεῖα περιεῖχον ἕτερα μικρότερα, ὥς σκύφος ὅστις περιεῖχε μικρότερον σκύφον καὶ μόνωτον κύαθον.) Δύο κρατῆρες, μέγας σκύφος μετὰ τεσσάρων συμφυῶν διατρήτων κοτυλίσκων (εἰκ. 19), σκύφος μετὰ τοξοειδοῦς λαβῆς ἐσωτερικῶς (εἰκ. 20, ἐπάνω) ἐξελέγησαν ὡς τὰ ἀσυνήθεστερα πρὸς ἀπεικόνισιν. Ἡμίσεια δωδεκάς διπλῶν κυπέλλων ἔκειτο ἐντὸς τοῦ τάφου. Τινὰ σύγκεινται ἐκ μελανοῦ πηλοῦ, ἄλλα ἦσαν ἐκ κιτρίνου μινυείου ἢ ἐρυθροποῦ καὶ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἔφερον ἀμαυρόχρωμον διακόσμησιν (ζώνας). Ἐπειδὴ μᾶς ἦτο ἤδη γνωστόν, ὅτι τὸ χρῶμα ἀποπίπτει ὁμοῦ μετὰ τοῦ μαλακοῦ, κονιορτώδους πηλοῦ, ἐφωτογραφήθη ἐν τοιοῦτον κύπελλον πρὸ τῆς ἀποπερατώσεώς του.

Εἰκ. 19-20. Ἀγγεῖα τοῦ τάφου Κεφαλοβρύσου 1.

Τὰ πλὴν τῶν πηλίνων ἀγγείων εὐρεθέντα ἕτερα ἀντικείμενα εἶναι τὰ ἐξῆς: Τέσσαρα σφονδύλια, ὧν τρία πήλινα (ἐν ἀμφικωνικὸν καὶ δύο κωνικὰ) καὶ ἓν ἐκ στεατίτου, κωνικόν. Τέσσαρα χαλκᾶ μαχαίρια, ὧν δύο λεπτά, ἄνευ ράχεως, ἀμφίστομα καὶ δύο μονόστομα, φέροντα τὸ ἰδιαίτερον χαρακτηριστικόν, ὅτι πλησίον τῆς αἰχμῆς ὑπάρχει ἐλαφρὰ προεξοχή ἐπὶ τῆς ράχεως ⁸⁸ δίκην στοχάστρου. Πρὸ τοῦ προσώπου τοῦ νεκροῦ (δύο δὲ ἐπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ κρανίου) ἔκειντο 41 αἰχμαὶ βελῶν ἐκ πυρίτου (μία εἰσέτι εὐρέθη κατόπιν). Ἐπειδὴ αἱ πλείσται εἶχον τὴν αἰχμὴν πρὸς τὰ ἄνω, ἐπρόκειτο ἴσως περὶ δέσμης βελῶν εἴτε ἐλευθέρως τεθέντων πρὸ τοῦ νεκροῦ εἴτε ἐντὸς φαρέτρας. Ὀλίγον περαιτέρω ἔκειτο στενόμακρος μικρὰ ἀκόνη μετὰ ὀπῆς πρὸς ἀνάρτησιν. Παρὰ τὰ βέλη καὶ γενικῶς περὶ τὸ κρανίον τοῦ νεκροῦ εὐρέθησαν δεκάδες ἀπολεπισμάτων ἐκ πυρίτου ὁμοῦ δὲ μετ' αὐτῶν καὶ μικρὸν ὀρθογώνιον πλακίδιον ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὕλικου. Προφανῶς τοῦτο ἦτο τὸ ἐργαλεῖον, δι' οὗ κατεσκευάζοντο διὰ πίεσεως καὶ ἀπολεπίσεως αἱ αἰχμαὶ τῶν βελῶν. Ὁ νεκρὸς ἐλάμβανε μαζί του καὶ τὸ πρῶτον ὕλικὸν πρὸς κατασκευὴν περαιτέρω βελῶν. Ἐπανειλημμένως μέχρι τοῦδε εὕρομεν ἀπολεπίσματα πυρίτου ἐντὸς τῶν τάφων τῆς Πύλου. Πλὴν μικροῦ πλακιδίου ἐκ χαυλίου, φέροντος καὶ δύο ὀπὰς, οὐδὲν ἕτερον περιεῖχεν ὁ τάφος.

Εὐρύτερα σχόλια περὶ τῶν εὐρημάτων τοῦ λάκκου τούτου δὲν εἶναι δυνατὰ ἐνταῦθα. Θὰ σημειώσωμεν μόνον τὰ ἐξῆς: Τὰ περίεργα σκυφοειδῆ σκεύη τὰ φέροντα ἐσωτερικῶς τοξοειδῆ λαβὴν δὲν εἶναι ἄγνωστα εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Αἰγαίου. Εἶναι ὡσαύτως ἐν χρήσει εἰς τὴν Αἴγυπτον (ἴσως τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν πηγὴν), τὴν Συρίαν καὶ φθάνουν μέχρι καὶ τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης. Ἦσαν σκεύη τῆς ὑφαντικῆς καὶ δι' αὐτῶν τὰ χωριστὰ νήματα – μίτος – δύο ἀγαθίδων (κουβαριῶν) ἐνήθοντο εἰς ἓν – δίμιτον – νῆμα παχύτερον καὶ στερεώτερον. Προτείνω ὅθεν τὴν ὀνομασίαν διμιτεὺς διὰ τὸ σκεῦος τοῦτο. Πιθανῶς ὁμοίως χρήσεως ἦτο καὶ τὸ σκεῦος πρὸς ἐξυπηρέτησιν δύο γυναικῶν ὁμοῦ ἢ πρὸς νῆσιν τετραμίτου νήματος. Ἡ συνεύρεσις καὶ σφονδυλίων τῆς ἀτράκτου (ἐν ἔκειτο παρὰ τὸν διμιτέα) καθιστᾷ πιθανωτέραν τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἀγγείων τούτων.

Τὰ διπλᾶ κύπελλα πιθανῶς δίδουν τὴν ἐρμηνείαν τῆς ὀμηρικῆς

τυποποιημένης έκφρασεως (stock expression) «δέπας ἀμφικύπελλον» (εἰκ. 20, κάτω).

Πολλὰς ἐρμηνείας ἀπεπειράθησαν ἀρχαῖοι καὶ νέοι ἐρμηνευταί, ἀλλ' εἶναι σαφές, ὅτι οὐδ' ὁ Ὅμηρος ἐγνώριζε πλέον τί σημαίνει ἡ ἔκφρασις, ἣν χρησιμοποιοεῖ κατὰ παράδοσιν ὡς ἰσοδύναμον πρὸς τὸ ἀπλοῦν ποτήριον, δέπας ἢ ἄλειςον. Εἰς τί ἐχρησίμευε τὸ διπλοῦν δέπας δὲν δύναται νὰ συζητηθῇ ἐνταῦθα. Ἴσως πρόκειται περὶ θρησκευτικῆς ιδέας. Δύο ἐκ τῶν εὐρεθέντων ἀμφικυπέλλων συγκοινωνοῦσι διὰ τῆς ὑπὸ τὴν λαβὴν γεφύρας, οὔσης διατρήτου. Τὰ ἄλλα ἔχουσιν αὐτοτελὴ κύπελλα. Τὸ ἀγγεῖον δὲν εἶναι ἄγνωστον, ἀλλ' εἶναι σπανιώτατον. Ἐν εἶναι γνωστὸν ἐκ τοῦ Μάυρου Σπή⁸⁹λίου τῆς Κνωσοῦ⁶. Δὲν ἀποκλείεται ἡ ξενικὴ καταγωγή, διότι ὑπάρχουσιν ἀνάλογα σκεύη ἐκ τῆς νεωτέρας Νεολιθικῆς περιόδου τῆς Οὐκρανίας καὶ προφανῶς καὶ ἄλλων περιοχῶν.

Σπανιώτατα εἶναι καὶ τὰ μονόστομα μαχαίρια, τὰ φέροντα τὴν κερατοειδῆ προεξοχήν. Ἡ Sandars καταλέγει πέντε ἐν συνόλῳ ἀνάλογα παραδείγματα (ἀνὰ ἓν ἐκ Δωδώνης, Λευκάδος, Ἑλατείας καὶ δύο ἐξ Ἰθάκης) ὁ δὲ Desborourgh εὕρισκει χαρακτηριστικὴν τὴν περιοχὴν τῆς ἐξαπλώσεως αὐτῶν. Πράγματι (πλὴν τοῦ ἐξ Ἑλατείας) πάντα ἀνήκουν εἰς τὴν Δυτικὴν περιοχὴν τῆς Ἑλλάδος (συμπεριλαμβανομένων νῦν καὶ τῶν δύο νέων παραδειγμάτων τῆς Χώρας - Πύλου). Ἀνάλογα εἶναι γνωστὰ ἐκ τῆς ἰταλικῆς Peschiera καὶ δὲν ἀποκλείεται ἡ ἔξωθεν καταγωγή τῶν ἐν λόγῳ εὐρημάτων τῆς Δυτικοελληνικῆς περιοχῆς. Ἐξ ἴσου δυνατὸν εἶναι καὶ τὸ ἀντίστροφον⁷.

Ὡς εἶναι ἐπόμενον, δοκιμαὶ ἐγένοντο εἰς τὰ πέριξ τοῦ λακκοειδοῦς τάφου, ἃν καὶ ἐξαιρετικῶς δύσκολοι, διότι δεξιὰ εἶναι ἡ ὁδὸς καὶ ἀριστερὰ θαλερὸς ἀμπελών. Εὐτυχῶς μᾶς διηυκόλυνεν ἡ καλωσύνη τοῦ ιδιοκτήτου κ. Κωνσταντακοπούλου, ὅστις οὐδὲ πληρωμὴν ἐδέχθη διὰ

6. BSA 1926-27, 282,3 καὶ εἰκ. 35 (τάφος XIX).

7. Περὶ τοῦ τύπου τούτου μαχαίριων ὅρα Sandars, *Proceedings of the Prehist.*

Society 1955 (New Ser. Vol. XXI), 184 καὶ 196. Desborough, *The Last Mycenaean and Their Successors* (1964) 60.

τὰ ὀλίγα ἀχρηστευθέντα κλήματα. Αἱ προοπτικαὶ εἶναι εὐχάριστοι, διότι ἐφάνησαν ἵχνη καὶ τοίχων καὶ σπηλαιωδῶν ὀρυγμάτων, ἅτινα θὰ ἐρευνηθῶσι βραδύτερον. Κατὰ τὰς δοκιμὰς ταύτας ἀνευρέθη καὶ μικρὸν δῖωτον κύπελλον, ὅπερ πιθανῶς εἶναι τὸ χρονικῶς ἔσχατον μυκηναϊκὸν ἀγγεῖον τῶν Βολιμιδίων. Ἐκεῖτο ἐκτὸς σπηλαιώδους ὀρύγματος μετὰ τοίχου ὀλίγα μέτρα πρὸς Β. τοῦ λάκκου Κεφ. 1 ἐντὸς τεταραγμένων, σχεδὸν ἐπιφανειακῶν στρωμάτων, ἔνθα ὅμως ἐφαίνοντο καὶ τινὰ ὁστᾶ καὶ προφανῶς πρόκειται περὶ ταφῆς.

ΠΑΕ 1965, 102-109

¹⁰²¹ Αἱ ανασκαφαὶ τοῦ 1965 ἐν Πύλῳ διεξήχθησαν εἰς Χώραν Τριφυλίας (νεκρόπολις Βολιμιδίων) καὶ Περιστεριὰν Κυπαρισσίας. Εἰς Βολιμιδία ἀνεσκάφησαν ἐπειγόντως πάντες οἱ παρὰ καὶ ὑπὸ τὴν ὁδὸν ἀπὸ Χώρας πρὸς Κεφαλόβρυσον τάφοι, διότι ἡ ὁδὸς διαπλατύνεται καὶ ἀσφαλοῦται. Τὰ ἀποτελέσματα ὑπῆρξαν τὰ ἀκόλουθα:

Ὁ θαλαμωτὸς τάφος Κεφαλοβρύσου 2 ἔχει τὴν θόλον ἐκτὸς τῆς ὁδοῦ, ἐντὸς τῆς αὐλῆς τῆς οἰκίας τοῦ κ. Σταύρου Κωνσταντακοπούλου. Ὁ δρόμος τοῦ τάφου ὅμως, ὡς καὶ τμῆμα τῆς θύρας, εὗρίσκονται ὑπὸ τὸ κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ. Ὁ δρόμος περιέχει καὶ κόγχην, ἣτις ἔδειξε κατὰ τὴν περυσινὴν ἀνασκαφὴν μίαν μυκηναϊκὴν καὶ ὑπεράνω ταύτης μίαν ἐλληνιστικὴν ταφήν, ἐνῶ συγχρόνως ὁ θάλαμος τοῦ τάφου ἔδειξε σπουδαῖα ἵχνη τῆς ἐλληνικῆς λατρείας τῶν Μυκηναϊκῶν νεκρῶν. Διὰ πάντα ταῦτα ὁ τάφος ἐκρίθη διατηρητέος. Ἐπιβάλλεται μάλιστα καὶ περαιτέρω σκαφὴ περὶ τοῦτον. Ἐφράχθη ἡ ἐπὶ τῆς στέγης αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ συνεργείου τῆς ὁδοῦ προξηνηθεῖσα ὀπή, τὸ δὲ ἀνασκαφὴν τμῆμα τοῦ δρόμου ἐστεγάσθη διὰ στερεᾶς πλακῶς ἐκ τοιμεντοκτονίας, ὑπὲρ ἣν θὰ διέλθῃ ἡ ὁδός. Ὁ τάφος παραμένει προσιτὸς διὰ στενῆς καταπακτῆς, ἣς ὑπολείπεται νὰ κατασκευάσωμεν σιδηρᾶν θύραν καὶ κλίμακα.

Ἐντὸς τῆς αὐλῆς τῆς οἰκίας τοῦ κ. Κωνσταντακοπούλου, ὅστις μετὰ συγκινητικῆς προθυμίας παρέσχε πᾶσαν βοήθειαν πρὸς ἀνασκαφὴν, εὗρίσκεται ὁ τάφος Κεφ. 3, ἀνασκαφεὶς ἤδη καὶ διατηρηθεὶς.

Ὁ μέγιστος πάντων τῶν τάφων τῆς ομάδος ὁ Κεφ. 4, οὗ μόνος ὁ δρόμος εἶχεν ἐν μέρει καθαρισθῇ κατὰ τὸ 1964, ἀνεσκάφη πλήρως κατὰ τὴν παροῦσαν περίοδον. Ἐπειδὴ ἡ θόλος αὐτοῦ ἦτο διάτρητος ἄνωθεν καὶ ἐπειδὴ κεῖται πολὺ πλησίον τῆς οἰκίας τοῦ ιδιοκτήτου ἐπεχώσθη ἐκ νέου μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν καὶ σχεδιάσιν. Ἡ θόλος ἦτο πλήρης ἐπιχώσεως, ἐπὶ δὲ τῆς κορυφῆς ὑπῆρχον ἀρκετοὶ λίθοι. Ἡ ἐπιχώσις οὐδὲν περιεῖχε πλὴν ἀσημάντων ὀστράκων καὶ κεράμων Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Προφανῶς ἐχρησίμευσεν ἐπὶ τι διάστημα ὡς λάκκος ἀπορριμμάτων, διότι εὗρέθη μέγα πλῆθος ὀστέων καὶ κρανίων αἰγοπροβάτων καὶ κυνῶν. Ἡ θύρα διατηρεῖται καλῶς, ¹⁰³ ὀλίγοι δὲ λίθοι τῆς τοιχοποιίας εὗρέθησαν κατὰ χώραν. Ἐντὸς τῆς θόλου, εἰς ὕψος 0,45 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου, ἀνεφάνησαν τεμάχια ἀγγείου, ἐξ ὧν συνεκροτήθη πρόχους μετὰ λειψάνων ὀριζοντίων ταινιῶν. Τὸ ἀγγεῖον ἔκειτο ὑπεράνω ἐνὸς λάκκου (λ. 1) καλυπτομένου ὑπὸ λίθων ἀτάκτων καὶ ¹⁰⁴ περιέχοντος δύο σκελετοὺς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Βορειότερον, παρὰ τὴν περιφέρειαν τῆς θόλου, εὗρέθη ἕτερος λάκκος (λ. 2) περιέχων δύο κρανία καὶ τεμάχιον μυκηναϊκοῦ κυπέλλου. Εἰς ὕψος 20 ἐκ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου ἀνεκαλύφθη τὸ μοναδικὸν ἀκέραιον μυκηναϊκὸν ἀγγεῖον, ἐν κυλινδρικοῦ τρίτου ἀλάβαστρον μετὰ λειψάνων ὀριζοντίων ζωνῶν ἐρυθροῦ χρώματος. Εἰς ὑψηλότερον στρώμα εὗρέθησαν ἀρκετὰ τεμάχια ἑλληνιστικῆς χύτρας κειμένης ὑπεράνω ἀκανονίστου καὶ ἀβεβαίου λάκκου παρὰ τὴν Ν. περιφέρειαν τοῦ τάφου (λ. 3). Σφονδύλιον πήλινον καὶ ἀρκετὰ λείψανα κρανίων ἦσαν τὰ λοιπὰ εὐρήματα τοῦ τάφου, ὅστις οὕτω δὲν δύναται νὰ χρονολογηθῇ διὰ τῶν εὐρημάτων πέρα τοῦ 1440.

Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ σχῆμα τοῦ τάφου. Ὁ δρόμος παρουσιάζει τὴν συνήθη μορφήν (μέγιστον πλ. πρὸ τῆς θύρας 1,80 μ.). Ἡ θόλος ὅμως, σχεδὸν κανονικὸς κύκλος (διάμ. 3,80), ἔχει πρακτικῶς κάθετα τὰ τοιχώματα εἰς τὰς ἐσωτερικὰς παραστάδας τῆς θύρας, ἐφ' ᾧ καὶ ἡ θόλωσις προχωρεῖ κατὰ τὸ μέρος τοῦτο (τὸ δυτικὸν) λίαν ἀποτόμως. Εἶναι χαρακτηριστικόν, ὅπερ ἀνευρίσκεται καὶ εἰς ἄλλους θαλαμωτοὺς τάφους τῶν Βολιμιδίων καὶ βραδύτερον καὶ εἰς τινὰς θολωτοὺς τάφους.

Δυτικώτερον τοῦ σημείου τούτου καὶ ἀκριβῶς παρὰ τὸ Ν. ρεῖθρον

τῆς ὁδοῦ ἀνεσκάφη ὁ τάφος Κεφαλοβρύσου 5. Εἶναι προσιτὸς ἐκ δρόμου πτυοειδοῦς σχήματος, μετὰ κατηφορικοῦ δαπέδου, ἔχοντος μῆκος 3,20 καὶ πλάτος 1,40 μ. Ὁ θάλαμος εἶναι ἐλλειψοειδοῦς σχήματος (μείζων ἄξων 3,60 μ.) καὶ ἀντὶ θύρας ὑπάρχει χαῖνον ἄνοιγμα. Ὁ τάφος περιεῖχεν ἓνα λάκκον, δύο βόθρους-κόγχας καί, εἰς τὸ δυτικὸν μέρος, εἰς ὕψος 0,43 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου, ἀνεφάνη κόγχη. Αὕτη, διαρκῶς εὐρυνομένη διὰ τῆς ἀνασκαφῆς, ἀπεδείχθη ὁλόκληρος τάφος, ὁ ὁποῖος σχεδὸν ἀσφαλῶς ἔχει καὶ αὐτοτελῆ δρόμον, μὴ ἀποκαλυφθέντα ὅμως λόγῳ τεχνικῶν δυσκολιῶν. Τὸ σχῆμα τοῦ θαλάμου εἶναι ἀκανόνιστον ἐλλειψοειδές. Μείζων διάμετρος σχεδὸν ἀκριβῶς ἡ αὐτὴ πρὸς τὸν προηγούμενον τάφον. Μεγάλῃ ὑπῆρξεν ἡ δυσκολία καὶ τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῆς σχεδιάσεως ἀμφοτέρων τῶν τάφων, κειμένων ὑπὸ τὸ κατάστρομα πολυσυχνάστου ὁδοῦ καὶ πεπληρωμένων χώματος σκληροτάτου ὡς ὁ πέριξ λίθος. Ὁ τελευταῖος τάφος ἔλαβε τὴν ἀρίθμησιν Κεφαλοβρύσου 7 καὶ παρέσχεν ὀλίγα κοινὰ εὐρήματα, ὧν μεταξὺ μόνωτος κύαθος μετὰ στενῆς βάσεως καὶ εὐμέγεθες θήλαστρον.

Ὁ τάφος Κεφ. 5 εἶχε τὸν δρόμον, τὸ στόμιον καὶ τὸ πρόσθιον μέρος τοῦ σπηλαίου πλήρη λίθων, οὓς ἐδιχοτόμησεν ὁ σωλὴν τοῦ ὕδραγωγείου Χώρας. Τὸ δάπεδον τοῦ τάφου ἔδειξεν ἄφθονα κρανία (ὡς καὶ ὁ παρακείμενος τ. 7), ἀλλὰ τὰ εὐρήματα ἦσαν ὀλίγα τινὰ ἀγγεῖα, πάντα ὅμως πρῶϊμον μυκηναϊκῆς ἐντοπίας τεχνικῆς. Σπουδαῖον καὶ περιέργον εὖρημα ὑπῆρξεν ἡ ἐπὶ τοῦ δαπέδου παρουσία ἐνὸς κρανίου, ¹⁰⁵ παρὰ τὸ ὁποῖον ἔκειντο δύο λίθιναι ἀκόνοι, πέντε χαύλιοι ἀγριοχοίρου καὶ εἷς λίθινος πέλεκυς ἐξ ὀφίτου. Ὁ πέλεκυς ἄγνωστον ἂν ἐχρησιμοποιεῖτο ἀκόμη ὡς ἐργαλεῖον ἢ ἦτο ἤδη «ἀρχαῖον» ἢ ἐπιστεύετο ἔκτοτε ὡς κεραύνιον.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἐστράφη ἀκολούθως βορειότερον, πάντοτε κατὰ μῆκος τοῦ Ν. κρασπέδου τῆς ὁδοῦ. Ἀνεσκάφησαν δύο κεραμοσκεπεῖς τάφοι, οἵτινες ἦσαν λάκκοι ὀρθογώνιοι ἐντὸς τοῦ πώρου, καλυπτόμενοι ὅμως ὑπὸ κεράμων, καὶ εἷς μέγας ὀρθογώνιος λάκκος, βάθους σχεδὸν ἀκριβῶς 2 μέτρων. Ἐκ τῶν δύο κεραμοσκεπῶν τάφων ὁ εἷς εἶχεν ὑποστῇ μεγάλην φθορὰν κατὰ τὴν διάνοξιν τοῦ ὕδραγωγείου, ὁ ἕτερος ὅμως εὐρέθη ἄθικτος. Ἐκαλύπτετο ὑπὸ ἀλλεπαλλήλων (εἷς

τινα σημεία πέντε σειρῶν) κεράμων. ¹⁰⁶ Ἀμφότεροι οἱ τάφοι ἦσαν ἀκτέριστοι. Ὁ ἄθικτος εἶχε μῆκος 1,80 καὶ πλ. 45-50 ἐκ. καὶ ἔκρυπτεν ὕπιον, κακῶς διατηρούμενον σκελετόν, μήκους 1,50 μ. μέχρι τῶν σφυρῶν (οἱ κάτω πόδες δὲν διετηροῦντο).

Ὁ μέγας ὀρθογώνιος λάκκος (μῆκος 1,90, πλάτος 1 μ. καὶ βάθος 2 μ.) περιεῖχεν ἐκτεταμένον νεκρόν (ἴσως γυναῖκα) μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς Α., μήκους 1,40. Δὲν διετηροῦντο ὅμως οἱ ἄκροι πόδες. Ἡ κεφαλὴ ἔκλινε πρὸς τὸν ἀριστερὸν κρόταφον, παρὰ τοῦτον δὲ ἔκειτο μελαμβαφῆς λύχνος. Παρὰ ¹⁰⁷ τὴν δεξιὰν κνήμην ἔκειτο ἄωτον ἀλάβαστρον («δακρυδόχον») καὶ παρὰ τοὺς πόδας μικρὸς αἰχμηρὸς πίθος τοῦ οἴνου μετὰ διώτου μελαμβανοῦς σκύφου φέροντος περὶ τὸ χεῖλος κιτρίνην ἀνθίνην διακόσμησιν. Προφανῶς ὁλόκληρος ἡ συστάς τῶν τάφων τούτων εἶναι ἐλληνιστικὴ τῶν περὶ τὸ 300 χρόνων ἢ ὀλίγον βραδύτερον.

Ὀλίγα μέτρα πρὸς Ν. τοῦ τάφου Κεφ. 5 ἔκειτο εἰσέτι ἀνοικτὸς ὁ πέρυσιν ἀνασκαφεὶς σπουδαῖος ΜΕ λακκοειδὲς τάφος Κεφ. 1 (σχ. 21, εἰκ. 18). Κατὰ τὴν παροῦσαν περίοδον, προτοῦ ἐπιχωσθῆ, καθόσον κεῖται ἐντὸς τῆς ὁδοῦ, ἐγένετο συμπληρωματικὴ σκαφὴ πέριξ αὐτοῦ. Εἰς τὸ Ν. μέρος συνάπτεται πρὸς τοῦτον μικρότερος λακκοειδὲς τάφος καὶ παρὰ τοῦτον ἀβαθὴς κυκλικὸς βόθρος. Ὁ λάκκος περιεῖχε τὰ λείψανα δύο ὀκλαζόντων σκελετῶν ἄνευ κτερισμάτων. Ἡ ὁπὴ εἰς τὰ τοιχώματα τοῦ κυρίως τάφου (Κεφ. 1), ἥτις πέρυσιν ἐνομίσθη κόγχη, ἀπεδείχθη καὶ ἐδῶ, ὥς καὶ εἰς τὸν Κεφ. 5, ὅτι ἦτο ὁλόκληρος λαξευτὸς τάφος, ἀνοιχθεὶς τόσον πλησίον, ὥστε διέτρησεν εἰς τὸ δυτικὸν πλευρὸν τὸν Κεφ. 1. Ὁ νέος τάφος ἔλαβε τὴν ἀρίθμησιν Κεφ. 6 καὶ εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸν Κεφ. 5. Φέρει καὶ οὗτος πτυοειδῆ δρόμον ἀπὸ Ν., ὁδηγοῦντα εἰς τὸν ἐνταῦθα ἡμικυκλικὸν θάλαμον (διάμ. 3,20), ὅστις ἔφερε δύο λάκκους καὶ τρεῖς κόγχας ἢ βόθρους. Σφύζονται καλῶς αἱ παραστάδες τῆς θύρας, ἀλλ' οὔτε ἀνώφλιον οὔτε στέγη διατηρεῖται κατὰ τὸ μέρος τῆς εἰσόδου εἰς τὸν ταφικὸν θάλαμον. Λίθοι ἦσαν καὶ ἐδῶ σεσωρευμένοι πρὸ τῆς θύρας. Ἐπ' αὐτῶν εἶχε προσφερθῆ θυσία, διότι εὗρέθη τέφρα καὶ ὀστᾶ ζώων ἐπὶ τῶν κεκαυμένων λίθων καὶ γῆς. Ἐντὸς αὐτῶν ὑπῆρχον τὰ λείψανα ὀλίγων ἀγγείων, σχεδὸν πάντων ποτηρίων, ὁμοῦ δὲ καὶ ἐνὸς μετρίου μεγέθους σκυφο-

κρατῆρος, ἐντοπίας ἀτελοῦς τεχνικῆς καὶ ὀπτήσεως, φερόντων δὲ καταφανῇ τὴν ΜΕ ἀνάμνησιν. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ θαλάμου δὲν παρουσίασεν ἀθίκτους νεκρούς, ἃν καὶ διετηροῦντο μερικὰ ὅστ᾽α καὶ κρανία. Πάντα τὰ εὑρεθέντα μικρὰ ἀγγεῖα εἶναι πρῶιμα μυκηναϊκά. Ἐνδιαφέρον εὔρημα ὑπῆρξεν ἡ ὁμοῦ μετὰ τούτων εὑρεθεῖσα χαλκῇ περόνῃ μήκους 0,112 μετὰ κωνικῆς κεφαλῆς, κόμβου καὶ ὀπῆς πρὸς δίοδον θώμιγγος, δι' οὗ ἡ περόνῃ ἐστερεοῦτο ἐπὶ τοῦ ἐνδύματος. Τοιαῦται περόναι εὑρίσκονται μόνον ἐντὸς ὑστερομυκηναϊκῶν τάφων, ἐνῷ ἐνταῦθα ἀποδεικνύεται ἡ ὑπαρξίς τούτων εἰς πρωτομυκηναϊκὸν περιβάλλον.

Πέρα τῆς ὁδοῦ πρὸς Β., ἐντὸς τοῦ ἀγροῦ τοῦ κ. Ἰω. Βοριᾶ, ἀνεκαλύφθη ἐγκατάστασις ὑστερωτέρας Ἑλληνιστικῆς ἢ Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ τεθεμελιωμένη ἐντὸς μυκηναϊκῶν στρωμάτων. Πρόκειται περὶ κυκλικοῦ λαξεύματος εἰς τὸν βράχον (ὅπερ ἐνομίσθη τάφος), οὗ ἐν τῷ μέσῳ κεῖται ἀβαθῆς λιθινὴ λεκάνη. Ἑτεραι κοιλότητες καὶ τοιχάρια ἐσημειώθησαν, ἡ δ' ἀνεύρεσις τριῶν ἀρτοειδῶν ἀντικειμένων (πελάνων) συγκειμένων ἐκ ¹⁰⁸ σκωρίας σιδήρου, ἔδωκε τὴν ἐρμηνεῖαν τῆς ἐγκαταστάσεως, ὡς «μεταλλουργεῖου». Ἡ ἔρευνα δὲν ἔληξεν ἐκεῖ.

Κατὰ τὴν παροῦσαν σκαφικὴν περίοδον ἔσχομεν ἐκ νέου τὴν εὐχαρίστησιν τῆς συνεργασίας τοῦ διαπρεποῦς ἀνθρωπολόγου τῆς Βιέννης, καθηγητοῦ κ. Emil Breitinger ὁμοῦ μετὰ τῆς δ. Almut Breitinger, τοῦ ἐπι¹⁰⁹μελήτοῦ Dr. Egon Reuer καὶ τῆς βοηθοῦ Felicitas Cerny. Ἡ τύχῃ ἐβοήθησε τοὺς φίλους ἐρευνητάς, διότι οἱ ἀνασκαφέντες τάφοι ἀπέδωκαν δεκάδας κρανίων, ἅτινα σχεδὸν πάντα ἐξήγαγον οἱ ἴδιοι. Ἐν τῷ μουσεῖῳ Χώρας ἐγένετο συστηματικὴ ἐπεξεργασία καὶ τακτοποίησις τοῦ ὑλικοῦ ἐντὸς εἰδικῶν κιβωτίων ἐπὶ τούτῳ κατασκευασθέντων. Τὸ πλῆθος ὅμως καὶ ἡ σπουδαιότης τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ ὑλικοῦ τῆς ἀνασκαφῆς Βολιμιδίων (Παλαιπύλου), ἀλλὰ καὶ ἄλλων πυλιακῶν ἀνασκαφῶν, θὰ ἀπαιτήσῃ τὴν παρουσίαν τῶν πολυτίμων συνεργατῶν καὶ κατὰ τὴν προσεχῇ περίοδον.

ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΝ

ΠΑΕ 1964, 89-92

⁸⁹l Τὸ χωρίον τοῦτο κεῖται εἰς τὴν ἐπαρχίαν Πυλίας, περὶ τὰ 20 χλμ. ΝΑ. τῆς Χώρας. Ἐκεῖ ἀνεκαλύφθη μικρὸς θολωτὸς τάφος ὑπὸ Εὐσταθίου Ἀ. Γιάνναρη, φορτώνοντος τὰς εὐθύνας εἰς τὸν ὄνον του, οὗ ὁ πούς «ἐβυθίσθη ἐντὸς τοῦ ἐδάφους αἰφνιδίως». Ἡ θέσις καλεῖται Δρακόρραχη, διότι «ὑπῆρχεν ὀπή» ἐνὸς δράκοντος. Εἰσῆρχετο εἰς αὐτὴν λευκὸς κριὸς καὶ ἐξήρχετο μέλας εἰς τὸν Κουφιέρον, ὅστις εἶναι σπήλαιον παρὰ τὸ ἱστορικὸν Μανιάκι, περὶ τὰ 7-8 χλμ. κατ' εὐθείαν γραμμὴν ἐκεῖθεν πρὸς Βορρᾶν. Ἐκ τινων λειψάνων ἐντὸς τοῦ ἀγροῦ τοῦ Γιάνναρη φαίνεται ⁹⁰l πιθανόν, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ δευτέρου θολωτοῦ τάφου, ἡ δὲ ἔρευνα πρέπει νὰ ἐξακολουθήσῃ ἐκεῖ. Ὁ ἰδιοκτῆτης προφανῶς σκοπῶς ἠρεύνησε τὸ παρακείμενον ἐλαφρὸν ἔξαγμα, ὅπερ προέδιδε τὸν παρόντα τάφον. Οὗτος ἦτο ἄθικτος, ἀλλ' ὁ Γιάνναρης κατέστρεψε τὴν κορυφὴν του, εἰσῆλθεν ἐντὸς τῆς θόλου καὶ ἀνεμόχλευσε τὴν ὑπάρχουσαν ὀλίγην ἐπίχωσιν. Περισυνέλεξεν ὀλίγα ἀγγεῖα, ὅσα εὕρισκοντο ἀκέραια ἐντὸς τῆς θόλου, ἅτινα ἠκρωτηρίασε δυστυχῶς, χωρὶς νὰ καταστῇ δυνατὴ ὑφ' ἡμῶν ἡ ἀνεύρεσις τῶν τεμαχίων. Κατὰ τὰ λεγόμενα ὑπ' αὐτοῦ ἡ θραῦσις ἐπῆλθεν ὑπὸ τῶν περιέργων βραδύτερον, ὅτε ἐπέδειξε τὰ ἀγγεῖα εἰς τὸ χωρίον. Εὔρεν ὡσαύτως καὶ δύο μικρὰ χαλκᾶ μαχαίρια. Ταῦτα πάντα κατέληξαν εἰς τὸ Μουσεῖον Πύλου. Ὁ ἔφορος κ. Ν. Γιαλούρης πάνυ εὐγενῶς προέτεινεν εἰς ἐμέ, ὅπως συμπληρώσω τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ τάφου, ἐφ' ᾧ καὶ εὐχαριστῶ τοῦτον θερμῶς.

Ὁ τάφος εἶναι εἰς τῶν μικροτέρων ὑπαρχόντων καὶ ἡ τοιχοδομία του σχεδὸν πρωτόγονος. Εἶχε βραχὺν δρόμον πρὸς τὸ Β. μέρος (ἐνθα ἡ κλιτύς). Ἠρχίσαμεν τὸν καθαρισμὸν ἄνωθεν, ὁπόθεν εἶχεν εἰσέλθει καὶ ὁ συλητής. Σωρὸς χώματος καὶ λίθων ἔκειτο εἰς τὸ κέντρον, ἐκεῖ

δ' εὔρομεν ὀλίγα θραύσματα ἀγγείων καὶ τὴν κτέναν τοῦ Γιάνναρη. Ἀπομακρυνθέντος τοῦ φορυτοῦ τούτου ἀπέμειναν 25-30 ἐκ. ἐπιχώσεως, μεθ' ὃ συναντᾶται ὁ φυσικὸς βράχος τοῦ δαπέδου τῆς θόλου. Ταύτης ἡ διάμετρος ἀπὸ τῆς θύρας πρὸς τὸν μυχὸν εἶναι 3,10, ἡ δὲ κάθετος πρὸς αὐτὴν 2,92. Ὑπολογίζω, ὅτι τὸ ὕψος τῆς θόλου θὰ ἦτο τὸ πολὺ 2,80 μ.

Ἡ τοιχοδομία εἶναι ἀσυνήθως ἀκανόνιστος. Αἱ κατώταται καὶ ἀνώταται στρώσεις σύγκεινται ἐκ πλακωτῶν λίθων, ἀλλ' εἰς τὸ μέσον (εἰς ὕψος 80-90 ἐκ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου) ὑπάρχει περιεργὸς ζώνη μεγάλων, ἀκατεργάστων λίθων, οἵτινες προσηρμόσθησαν λίαν ἀδεξιῶς πρὸς τὴν καμπύλην τῆς θολώσεως. Ἀπὸ τοῦ ὑπερθύρου καὶ ἄνω ἡ θόλωσις εἶναι λίαν ἀπότομος.

Αἱ παραστάδες τῆς θύρας δεικνύουν τὴν αὐτὴν μεικτὴν κατασκευὴν. Μία μόνη πλὰξ ἐπικάθηται ὡς ὑπέρθυρον, λεπτὴ 12-15 ἐκ., μήκους 1 μ. εἰς τὴν πρόσοψιν, μόνον 0,72 μ. εἰς τὸ ἔσω μέρος. Τὸ βάθος ὁλοκλήρου τοῦ στομίου εἶναι 1 μ., τὸ δ' ἔσωτερικὸν πλάτος τῆς θύρας εἶναι 0,83 μ. κάτω, 0,50 ἄνω, τὸ δ' ὕψος ἀπὸ τῆς βάσεως τῶν παραστάδων μέχρι τοῦ ἀνωφλίου 1,20 μ. Φέρει ὁμως ἐσωτερικῶς ἡ θύρα λεβητοειδῇ κοιλότητι εἰς τὸ δάπεδον, προσθέτουςαν ἕτερα 30 ἐκ. εἰς τὸ ὕψος τῆς θύρας, ἐκεῖθεν δ' ἤρχιζε καὶ ἡ τεῖχισις τῆς θύρας. Τὸ πλάτος τῆς θύρας εὐρύνεται πρὸς τὰ κάτω δίκην ριπιδίου, ὡς συχνάκις συμβαίνει εἰς μεσομνηναῖκους τάφους.

Κατὰ τὴν ἀφήγησιν τοῦ συλητοῦ, οὔσαν ἀξιόπιστον, εἰς τὸν μυχὸν ⁹¹ τῆς θόλου ἔκειτο ὀρθίος ὁ κρατὴρ ἐπὶ τοῦ ὑποκρατηρίου του. (Πράγματι, τὴν ἀποκόλλησιν ἔκαμεν ὁ συγκολλητὴς τοῦ μουσείου Πύλου.) Παραπλεύρως ἐφαίνετο πρόχους. Τὰ ἄλλα ἀγγεῖα (ὀλίγα) τὰ ὅποια εὔρεν, ἔκειντο «15-20 ἑκατοστὰ βαθύτερον». Πάντως δέ, βεβαίως, ἐφαίνετο τοῦ ἐνὸς τὸ στόμιον.

Ἡ ἡμετέρα συστηματικὴ σκαφὴ τῆς θόλου ἀπεκάλυψεν, ὅτι ἡ ἐπίχωσις οὐδαμοῦ ὑπερέβαινε τὰ 30 ἑκατοστὰ. Ἐλάχιστα λείψανα ὀστέων καὶ τὰ ἐξῆς εὐρήματα ἐσημειώθησαν εἰς τὸ ἀνώτερον τμήμα τῆς ἐπιχώσεως ταύτης, πάντα δὲ εἰς τὸ δεξιόν (δυτ.) ἡμῖσις τῆς θόλου: Φιάλη ἐκ λευκωποῦ ⁹² πηλοῦ μετὰ δύο λαβῶν «διχαλωτοῦ καρφίου» (Wish-bone). Τὸ ἀξιόλογον τοῦτο ἀγγεῖον (δὲν ἠτομάσθη ἐγκαίρως διὰ τὴν

παρουῶσαν ἔκθεσιν) ἔχει ἀπιστεύτως λεπτὰ τοιχώματα, σχεδὸν εἶναι σωστὸν ὑμενόστρακον (Egg Shell Ware) κατὰ μίμησιν μεταλλίνου προτύπου. Παρ' αὐτὴν ἔκειντο δύο μόνωτοι κύλικες μετὰ ποδός. Ὀλίγον ἀνατολικώτερον ἔκειτο ψευδόστομος ἀμφορεὺς. Νοτιώτερον ἀνάστροφον ἀλάβαστρον καὶ παρ' αὐτὸ μονόστομον χαλκοῦν μαχαίριον μὲ δύο ἥλους, μήκους 0,187 μ. Ἔτι νοτιώτερον ἔκειτο κυανοειδές, μικρὸν μόνωτον φιαλίδιον κολοβὸν καὶ τὸ πῶμα τῆς πυξίδος, ἣν εἶχεν εὗρει ὁ Γιάνναρης (ἐντὸς αὐτῆς ὑπάρχει συμφυὲς ἀλάβαστρον).

Τὰ χαρακτηριστικώτερα ἀγγεῖα τοῦ τάφου εἶναι πάντα ΥΕ II (τῶν περιόδων Μυκ. IIIA-IIIB τοῦ Furumark). Ὁ τάφος ἐπομένως κατεσκευάσθη περὶ τὸ 1400. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ πρῶμος σύμπυκνος ρυθμὸς (Close Style) πυξίδος καὶ τὸ ἐκπλησσον γεγονός, ὅτι κρατὴρ φέρει σκοπίμως φωτοσκίασιν τῆς κυματοειδοῦς γραμμῆς δι' ἀραιότερου καὶ πυκνοτέρου χρώματος, ὥστε νὰ δίδῃ τὴν ἐντύπωσιν τοῦ ἀναγλύφου.

ΠΑΠΟΥΛΙΑ

ΠΑΕ 1954, 311-316

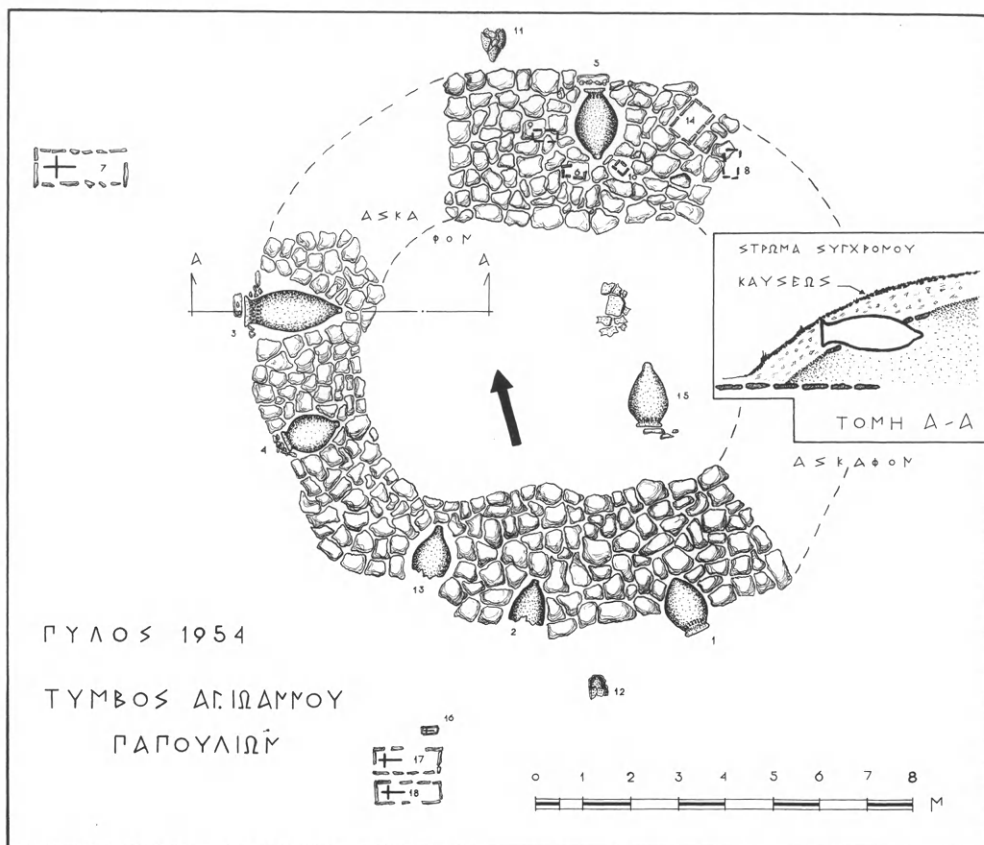
³¹¹ | Ἐν ἐκ τῶν σπουδαιότερων ἀποτελεσμάτων τῶν ἐν Μεσσηνίᾳ ἐρευνῶν εἶναι, ὅτι ἡ περιοχὴ βρίθῃ τύμβων σπανιώτερον μὲν ἐν τῇ πεδιάδι εὐρισκομένων, συνήθως δὲ κειμένων ἐπὶ τῆς κορυφῆς φυσικῶν ὑψωμάτων.

Κατὰ τὴν περυσινήν περίοδον ἐσκάφησαν εἰς θέσιν Ρούτση δύο τοιοῦτοι τύμβοι, ἄνευ ὅμως τελειωτικῶν ἀποτελεσμάτων. Ἐφέτος ἀνεσκάφη κατὰ τὸ ἥμισυ καὶ πλεόν μέγας τύμβος εἰς θέσιν Ἅγιος Ἰωάννης, κειμένην εἰς τὸ μέσον τῆς ἀποστάσεως μεταξὺ τῶν χωρίων Πλάτανος καὶ Παπούλια Πυλίας, παρὰ τὴν ἀμαξιτόν. Φαίνεται νὰ βεβαιοῦται νῦν, ὅτι πάντες οὗτοι οἱ τύμβοι ἀνήκουσιν εἰς τὰ σύνορα ΠΕ καὶ ΜΕ περιόδου, ἥτοι εἰς τὴν περίοδον περὶ τὸ 2000 π.Χ.

Ἀφορμὴν εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ τύμβου ἔδωκεν ἡ πρόθεσις τοῦ προέδρου τῆς κοινότητος Παπουλίων κ. Μιλτιάδου Ζαχαροπούλου μετ' ἄλλων συγχωριανῶν του, ὅπως ἀνεγείρῃσι μικρὰν ἐκκλησίαν πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου, οὗ τὸ ὄνομα φέρει ἡ ἀγροτικὴ τοποθεσία. Ἐξελέγη δὲ ὁ τύμβος, διότι ἀπετέλει ὑψωμα. Κατὰ τὴν ἀνόρυξιν τῶν θεμελίων παρουσιάσθησαν κιβωτόσχημοι τάφοι Χριστιανικῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ ὠραίου πίθου τεμάχια, ἐξ ἐρυθροῦ πηλοῦ μετὰ σχοινιωτοῦ ἀναγλύφου διακόσμου, ὅστις μοῦ φαίνεται ΜΕ περίοδου. Πρὸ αὐτοῦ, ὡς φαίνεται, (κατὰ τινας ³¹² | ὅμως τῶν ἀνασκαψάντων χωρικῶν ἐντὸς αὐτοῦ) εὗρέθη τὸ ἐν εἰκ. 24 εἰς δύο ὄψεις παρεχόμενον σταμνοειδὲς πιθάριον, ὕψους 0,30. Ἐξ ὠχροῦ πηλοῦ, χειροποίητον, μὲ τὰς ἀνεξελίκτους λαβὰς, αἱ ὁποῖαι εἶναι εἰσέτι τετρημένα ὦτα, φέρει ἐπὶ τοῦ ὤμου ἵχνη τεθλασμένων γραμμῶν διὰ χρώματος μελανοῦ ἀμαυροῦ. Πρόκειται περὶ κοσμήματος, ὡς τὸ τῶν ἡμικιόνων τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως. Τυπολογικῶς τὸ ἀγγεῖον τοῦτο θὰ ἔπρεπε νὰ τεθῇ εἰς

τὴν τελευταίαν ΠΕ περίοδον. Τὸ σχῆμα ἐν τούτοις διατηρεῖ³¹³ται ἐν Μεσσηνίᾳ μέχρι τῆς ὑστάτης ΜΕ περιόδου, ἴσως καὶ τῆς πρωΐμου Μυκηναϊκῆς (*Hesperia* 23, 1954, π. 38, 6 καὶ 160, 162, Blegen). Τὸ πρᾶγμα περιῆλθεν εἰς γνῶσιν μου, διεκόπησαν αἱ ἐργασίαι καὶ ἐδόθη ἀφορμὴ πρὸς ἔρευναν τοῦ τύμβου. Μόνον δέκα ἡμέραι ἦτο δυνατόν νὰ διατεθῶσι πρὸς τοῦτο, λόγῳ δὲ τοῦ λεπτοῦ τῆς ἐργασίας ἀνεσκάφη τὸ ἥμισυ τοῦ τύμβου, ἀφεθέντος τοῦ ἑτέρου ἡμίσεως διὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος. Τὰ ἀποτελέσματα ἦσαν τὰ ἀκόλουθα:

Ὁ τύμβος Ἀγ. Ἰωάννου Παπουλίων (σχ. 22, εἰκ. 21) παρουσιάζει πρωτοφανῆ χαρακτηριστικὰ ἐνέχοντα πρωτοτυπίαν καὶ ἐνδιαφέρον. Εἶναι ἐλαφρῶς ὠοειδῆς, τῆς μεΐζονος αὐτοῦ διαμέτρου οὔσης περὶ τὰ 13 μέτρα (ἐκ Δ. πρὸς Α.). Τὸ ὕψος αὐτοῦ (ἰσοπεδωθέντος ἐν μέρει ὑπὸ τῶν χωρικῶν) εἶναι σήμερον 2 1/2 μέτρα καὶ δὲν θὰ ὑπερέβαινε ποτὲ ἴσως τὸ ἐν εἰσέτι μέτρον. Ἀφοῦ ἐσχηματίσθη ὁ ἀρχικὸς τύμβος διὰ συσσωρεύσεως καθαροῦ χώματος ἐπὶ εἶδους δαπέδου ἐκ μαλακοῦ φυσικοῦ πετρώματος, περιεβλήθη κύκλῳ διὰ ζώνης λίθων πλακωτῶν ἀπὸ τῆς βάσεως μέχρις ὕψους 2 μ. περίπου. Τί ἀκριβῶς περικλείει τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τύμβου, πλὴν τοῦ πίθου ὃν κατέστρεψαν οἱ χωρικοί, θὰ ἴδωμεν κατὰ τὸ ἐπὶδὸν ἔτος. Εἰς ἐποχὴν ὅμως κατὰ τι ὑστερωτέραν προφανῶς, ἔθαψαν πολλοὺς νέους νεκροὺς κατὰ τὴν περι³¹⁴φέρειαν τοῦ τύμβου ἐντὸς πίθων. Οἱ πίθοι ἐτίθεντο ὀριζοντίως κατὰ τὸ μέσον περιῖπου τοῦ ὕψους τοῦ τύμβου, καταστρεφομένου πρὸς τοῦτο τμήματος τῆς λιθίνης ζώνης. Τὰ στόμια τῶν πίθων ἔβλεπον πάντοτε πρὸς τὰ ἔξω (εἰκ. 22), καὶ ἐπειδὴ εὐρίσκονται κατὰ κανονικὰς σχετικὰς ἀποστάσεις, δίδουσι τὴν ἐντύπωσιν πύργου μετὰ τηλεβολοστοιχίας. Ἐννέα πίθοι ἀνεφάνησαν μέχρι τοῦδε (εἰκ. 23), τινὲς ὀγκωδῶν διαστάσεων. Ὁ μέγιστος ἔχει μῆκος 2,18 μ., ὣν, ὑποθέτω, ὁ μέγιστος πίθος ὃν μέχρι τοῦδε ἔχουσιν ἀποκαλύψει αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Τινὲς τῶν πίθων περιεῖχον δύο νεκροὺς (πάντοτε ὀκλάζοντας) χωρὶς ἢ δευτέρα ταφὴ νὰ διαταράξῃ τὴν πρώτην. Ἐπειδὴ εὖρομεν εἰς τὸν ὦμον ἐνὸς νεκροῦ ἄτεχνον βέλος ὀψιανοῦ, θὰ ἦτο πιθανὴ ἢ ἐκδοχὴ, ὅτι πρόκειται περὶ πολυανδρίου νεκρῶν πεσόντων ἐν πολέμῳ καὶ ταφέντων ταυτοχρόνως, ἀλλὰ πρὸ τῆς πλήρους ἀνασκαφῆς τοῦ τύμβου πᾶν συμπέρασμα εἶναι προσωρινόν. Τὰ μόνα ἄλλα εὐρήματα

Σχ. 22. Ταφικός τύμβος Παπουλίων.

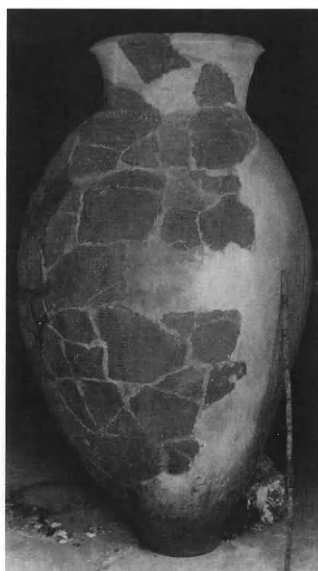
είναι εξάρτημα μολύβδου και έτερον πήλινον εκ των πίθων (εικ. 24).

Πέριξ του τύμβου και επ' αυτου υπάρχουν πολλοι κιβωτιόσχημοι τάφοι δια πλακών, αλλά, πλην ενός, όστις είναι ΜΕ ίσως (συνεσταλμένος νεκρός), πάντες οι άλλοι είναι Χριστιανικής εποχής. Τινες έχρησάμευσαν ³¹⁵ και ως όστεοφυλάκια, περιέχοντες πολλά κρανία. Όμου μετά των πίθων το σύνολον των τάφων του τύμβου ανήλθεν εις 18, θα εύρεθώσι δέ και άλλοι.

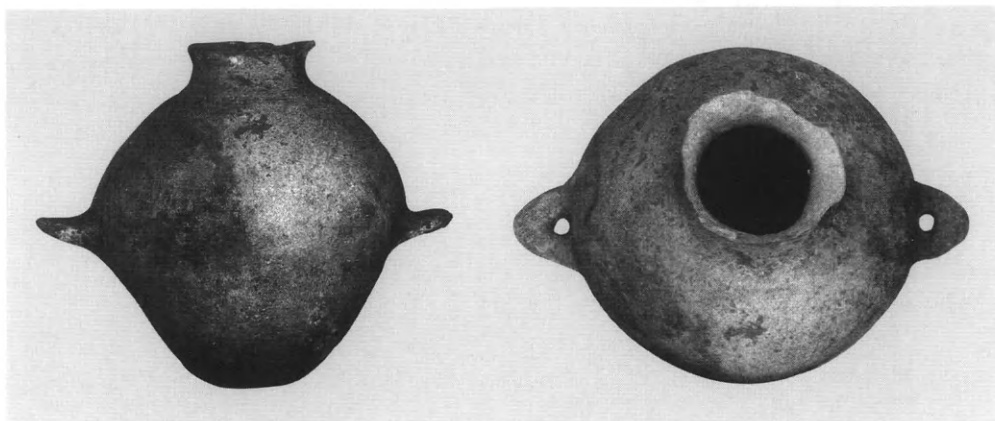
Αί έρευναι ήμων εις τα πέριξ έδειξαν, ότι δωδεκάς περίπου τύμβων, των πλείστων κατεστραμμένων, υπάρχει εις μικράν σχετικώς

Εἰκ. 21. Ταφικὸς τύμβος Ἀγ. Ἰωάννου Παπουλίων, ἀπὸ Δ.

Εἰκ. 22. Τύμβος Παπουλίων, πίθος κατὰ χώραν. Εἰκ. 23. Ταφικὸς πίθος.

Εικ. 24. Τύμβος Παπουλίων, άγγειον.

άπόστασιν. Ἐν δὲ τῇ ὅλῃ Δυτ. Μεσσηνίᾳ ὁ εἰς ἡμὲ γνωστὸς ἀριθμὸς εἶναι τουλάχιστον διπλάσιος. Προτοῦ ἀνασκαφῶσι καὶ ἄλλοι, γενικώτερα συμπεράσματα εἶναι πρόωρα. Πρὸς τὸ παρὸν πάντες φαίνονται προμυκηναῖκοί, ἀλλὰ δὲν θὰ ἦτο δύσκολον νὰ εὐρεθῶσι καὶ τινες μυκηναῖκοί. Ἡ σημασία τοῦ πράγματος εἶναι προφανής.

Ἐπὶ πλέον, αἱ ἔρευναι ἡμῶν ἀπεκάλυψαν καὶ τὴν παρουσίαν τριῶν μικρῶν θολωτῶν τάφων, εἰς δὲ ἄλλος ἦτο τετράπλευρος λάκκος. Ὁ πρῶτος θολωτὸς τάφος κεῖται κατὰ τὸ ἥμισυ ὑπὸ τὴν οἰκίαν τοῦ προέδρου κ. ³¹⁶ Μ. Ζαχαροπούλου, ὅστις μετὰ μεγάλης προθυμίας καὶ ζήλου ἐβοήθησεν ἡμᾶς εἰς τὴν διεξαγωγὴν τῆς ἀνασκαφῆς. Κατὰ τὸ ἕτερον ἥμισυ κεῖται ὑπὸ δρομίσκον. Δυστυχῶς ἦτο κατεστραμμένος μέχρι σχεδὸν τοῦ πυθμένος. Μόνον εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος διατηροῦνται τὰ τοιχώματα τοῦ κύκλου εἰς ὕψος 50 ἐκ., τὰ δὲ εὐρήματα ἤρχιζον ἤδη ἀπ' αὐτῆς τῆς ἐπιφανείας τοῦ δρομίσκου. Σκελετὸς κατὰ χώραν δὲν εὐρέθη, ἀλλ' ὀλίγα ὅστ' ἔν ἀταξίᾳ. Τὰ εὐρήματα ἦσαν ὀλίγα τινὰ ἀγγεῖα ἐν τεμαχίοις, σφονδύλια πηλοῦ, ὠραία χαλκῇ περόνη ἀρίστης διατηρήσεως (μῆκ. 0,17), μικρὸν χαλκοῦν διάδημα, χαλκοῦς δακτύλιος, χαλκοῦς ὀπτεὺς καὶ τινες ψῆφοι χαλκαῖ. Ἡ διάμετρος τοῦ τάφου ἦτο (ἐξ ὑπολογισμοῦ) 3,60 μ.

Περὶ τὰ 80 μ. νοτιώτερον εὐρέθησαν τὰ λείψανα ἐτέρου τάφου τελείως κατεστραμμένου. Μόνον λίθοι τινὲς τῆς κατωτάτης περιφερείας διατηροῦντο. Σφονδύλιον στεατίτου καὶ τεμάχιον ψευδοστόμου ἀμφορέως ἦσαν τὰ μόνα εὐρήματα. Τέλος εἰς ἀπόστασιν 5 μόλις μέτρων ἀπὸ τοῦ πρώτου τάφου ὑπάρχει ἐντὸς τῆς ὁδοῦ τοῦ χωρίου ὀρθογώνιος λάκκος κακῶς διατηρούμενος, μακρᾶς πλευρᾶς ἄνω τῶν 2 μέτρων, ὅστις περιεῖχεν ἄφθονα ὄστρακα καὶ τεμάχια ὀστέων. Πάντων τούτων τῶν τάφων ἡ κεραμεικὴ εἶναι ΥΕ III.

Ἐξωθι τοῦ χωρίου, ἐντὸς τοῦ ἀγροῦ Λατζούνη, εὐρέθη τέταρτος τάφος θολωτὸς τῆς αὐτῆς διαμέτρου (3,65). Οὗτος διατηρεῖται ἀκέραιος, ἂν καὶ ἡ κορυφή του ἔχει καταπέσει. Σχηματίζει μικρὸν τύμβον, ἐφ' οὗ φύεται ἐλαία. Ἡ ἀνασκαφὴ του θὰ πραγματοποιηθῇ κατὰ τὸ ἐπὶ ὄντι.

ΠΑΕ 1955, 254-255

²⁵⁴ Ὁ τύμβος Ἀγίου Ἰωάννου, πλησίον τοῦ ἀνωτέρω χωρίου, ἀνεσκάφη ἐντελῶς, ὑπολειπομένης μόνον ἐλαχίστης ἐργασίας κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευράν, ὅπως γίνωσι μετρήσεις πρὸς περάτωςιν τοῦ σχεδίου.

Ἦτο ἤδη γνωστόν, ὅτι ὁ τύμβος περιεῖχε ταφὰς ἐντὸς πίθων, τεθαμμένων ὀριζοντίως καὶ ἀκτινοειδῶς κατὰ τὴν περιφέρειαν, εἰς δὲ καὶ μόνος πίθος ἔκειτο εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τύμβου. Ἦδη τὸ ἐσωτερικὸν ἀνεσκάφη πλήρως καὶ ἀπεδείχθη ὅτι ἄλλη ταφὴ δὲν ὑπῆρχεν, ὑπῆρχεν ὅμως ἀκριβῶς εἰς τὸ κέντρον τοῦ τύμβου ἐνδιαφέρον καὶ περιεργον κατασκευάσμα: Μία μικρὰ πεταλοειδοῦς σχήματος οἰκία, ἣτις ἦτο ἡ κοινὴ κατοικία πάντων τῶν νεκρῶν (εἰκ. 25).

Διὰ μικρῶν πλακωτῶν λίθων, ὑψουμένων εἰς τέσσαρας δόμους, διεμορφώθη τὸ πεταλοειδὲς κατασκευάσμα, μὲ τοίχους παχεῖς, μὲ τὴν εἴσοδον πρὸς Ἀνατολὰς καὶ μὲ μεγάλας πλάκας ἀντὶ στέγης. Ὁ οἰκίσκος ἔχει μῆκος 2,20 μ., πλάτος μέγιστον 1,25 μ., ἄνοιγμα δὲ τῆς εἰσόδου 1,10 μ. Εἰς τὸ δάπεδον τοῦ τύμβου ἔχει σκαφῇ ἐλαφρῶς ὁ μαλακὸς βράχος πρὸς σχηματισμὸν τοῦ δαπέδου τῆς οἰκίας, ὅπερ

Εἰκ. 25. Τύμβος Παπουλίων, κεντρικὸν κτίσμα.

οὕτω κεῖται 0,12 μ. βαθύτερον. Τὸ συνολικὸν ὕψος ἀπὸ τοῦ δαπέδου τούτου μέχρι τῶν καλυπτήρων πλακῶν τῆς στέγης εἶναι 0,80 μ. Μετὰ τὴν ἐπίχωσιν τοῦ τύμβου ἐθραύσθησαν αἱ πλάκες τῆς στέγης καὶ τὰ ὑπερκεείμενα χώματα ἐβυθίσθησαν κανονικῶς, συμπεσόντα περὶ τὸ μέσον, ὥστε ἐκ μόνης τῆς τομῆς τοῦ τύμβου νὰ κατανοήσωμεν ἤδη, ὅτι θὰ εὗρωμεν ὑποκείμενον βεβυθισμένον «τάφον».

Τὸ ἐσωτερικὸν ἦτο ἀπολύτως καθαρὸν καὶ οὐδὲν ἀπολύτως πλὴν χώματος περιεῖχεν, ὥστε ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρξέ ποτε τάφος. Εἶναι κενοτάφιον ἐν σχήματι οἰκίας, κοινὴ κατοικία πάντων τῶν νεκρῶν τοῦ τύμβου. Πρὸ τῆς εἰσόδου ὑπῆρχε πρόχειρος τεῖχισις διὰ λίθων, ἀλλὰ μόνον εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος, πρὸ δὲ καὶ ταύτης ἄλλοι λίθοι ἐχώριζον στενόμακρον διαμέρισμα, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπῆρχον ἄφθονα τὰ ἴχνη πυρᾶς, μικρῶν τεμαχίων ὀστέων καὶ ἐν μόνον μέγα ὀστοῦν, τὸ ὁποῖον ὑποθέτω ὅτι ἀνήκει εἰς χοῖρον, μέχρις ὅτου ἐξετασθῇ παρ' εἰδικοῦ. Κατὰ ταῦτα θυσία προσεφέρθη πρὸ τῆς θύρας τοῦ κενοτα-

φίου. Τὰ αὐτὰ ἴχνη θυσιῶν παρουσιάσθησαν καὶ ἔτι ἀνατολικώτερον, εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς βορείας παραστάδος τῆς εἰσόδου, ἐπὶ εἵδους μικροῦ βωμοῦ. Οὐδὲν κινητὸν εὔρημα ἐσημειώθη. Ὡς καὶ εἰς τὸν τύμβον Ρούτση, ἡ ἐπίχωσις περιεῖχε μικρότατα τεμάχια κεραμεικῆς, ὧν μερικά δει²⁵⁵κνύουν βερνίκωσιν. Τὰ πράγματα θὰ μελετηθῶσι καλύτερον διὰ μελλουσῶν ἀνασκαφῶν, δι' ὧν θὰ γνωσθῇ ἡ μεσσηνιακὴ προϊστορικὴ κεραμεικὴ ἢ προγενεστέρα τῆς Μυκηναϊκῆς περιόδου. Ἡ πέρυσιν ἐκφρασθεῖσα γνώμη μου, ὅτι δυνατὸν ὁ τύμβος νὰ εἶναι πολυάνδριον πεσόντων ἐν μάχῃ ἀποδεικνύεται ἐσφαλμένη, διότι πίθοι τινὲς περιεῖχον ὀκλάζοντας σκελετοὺς παιδίων.

Παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ χωρίου Παπούλια, εἰς θέσιν Καταρραχάκι, ἀνεσκάφη τελείως ὁ μικρὸς θολωτὸς τάφος ἐντὸς τοῦ ἀγροῦ Λατζούνη. Ἡ διάμετρος τῆς θόλου ἡρῖθμει 4,40 μ., τὸ στόμιον εἶχε μῆκος 2 μ. καὶ πλ. 0,80 μ., ὁ δὲ δρόμος πλ. 1 μ. καὶ μῆκος ἀκαθόριστον, πάντως μικρόν. Μέχρι 3 μ. παρηκολουθήθη καλῶς. Μόνον τμῆμα τοιχωμάτων τοῦ δρόμου, μέχρι μήκους 1,25 μ. ἀπὸ τῆς προσόψεως ἦτο τετειχισμένον. Τὸ ὑπόλοιπον εἶχεν ἀφεθῇ ἀρχικῶς ἀτείχιστον.

Ὁ τάφος περιεῖχε δύο λάκκους καὶ ἴχνη δύο πυρῶν ἐπὶ τοῦ δαπέδου. Ἄνω τῶν 10 κρανίων διακρίνονται εὐκόλως μεταξὺ τῶν λειψάνων ὁστῶν. Μυκηναϊκὰ εὐρήματα ἐλάχιστα ἐφθαρμένα μικρὰ ἀγγεῖα, ἅτινα φαίνονται ἐντελῶς ὄψιμα καὶ εὐτελῇ (καθαρισμὸς δὲν ἔγινεν ἀκόμη). Πολὺ σπουδαιότερον εἶναι, ὅτι καὶ εἰς τὸν τάφον τοῦτον ἡσκήθη λατρεία εἰς Ἑλληνικοὺς χρόνους. Ἐν συντομίᾳ ἢ εἰκόν, ἦν ἡ ἀνασκαφὴ παρέσχεν, εἶναι ἡ ἀκόλουθος:

Ὁ τάφος περιεῖχε Μυκηναϊκοὺς νεκροὺς καὶ σωροὺς ὁστῶν ἐπὶ τοῦ δαπέδου του, ὅτε κατέπεσεν ἡ κορυφή του εἰς προκεχωρημένην Ἑλληνικὴν ἐποχὴν. Εἰσῆλθον τότε ἐντὸς αὐτοῦ οἱ Ἕλληνες, ἥναψαν δύο μεγάλας πυράς, προσέφερον θυσίας (ὁστὰ βοοειδῶν καὶ αἰγοπροβάτων) καὶ ἀπέθεσαν μικρὰ ἀγγεῖα μελαμβαφῇ. Ἀκολούθως προσεφέροντο ἄνωθεν καὶ ἄλλαι θυσίαι καὶ ἀγγεῖα ὁλονὲν μεγαλύτερα καὶ μεταγενέστερα, ἐνῶ ἐκ παραλλήλου κατέπιπτον τὰ τοιχώματα τῆς θόλου, μέχρις ὅτου αὕτη κατεχώσθη ἐντελῶς. Σήμερον διατηρεῖται εἰς ὕψος 1,50 περίπου. Περισσότερα θὰ μάθωμεν, ἅμα τῷ καθαρισμῷ τῶν κεραμεικῶν εὐρημάτων.

ΜΕΓΑΛΑΙ ΜΥΚΗΝΑΪΚΑΙ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΕΝ ΙΚΛΑΙΝΗΙ

ΠΑΕ 1954, 308-310

³⁰⁸ Τὸ χωρίον Ἴκλαινα (Νίκλαινα εἶναι ὁ πληρέστερος τύπος ἐκ τοῦ Νίκλος=Νικόλαος, ὡς ἔδειξαν ἄλλοτε ὁ κ. Σ. Κουγέας καὶ ὁ ἀείμνηστος Ἀνδρέας Σκιᾶς) κεῖται εἰς τὴν ἐπαρχίαν Πυλίας, περὶ τὴν μίαν καὶ ἡμίσειαν ὥραν μακρὰν τοῦ κόλπου τοῦ Ναυαρίνου. Ἦδη ὁ Σκιᾶς, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν στοιχειωδῶν τοπογραφικῶν ἐρευνῶν ἐν Μεσσηνίᾳ (ΠΑΕ 1909, 274-292 ἰδίως 284), ἀναφέρει τι περὶ Ἴκλαίνης, ἐσχάτως δὲ καὶ αἱ ἀναφοραὶ τῶν κατὰ καιροὺς ἐπιμελητῶν. Ἐγὼ ἐπεσκέφθην ἐπανειλημμένως τὴν τοποθεσίαν Τραγάνες, ἥτις, ἀπέχουσα ἐν τέταρτον τῆς ὥρας πρὸς Δ. τοῦ χωρίου, κεῖται ἐπὶ τοῦ ἄκρου ἐπιπέδου ἐξάρσεως τοῦ ἐδάφους. Διὰ βαθείας χαράδρας συγκοινωνεῖ πρὸς τὴν πεδιάδα τοῦ Ναυαρίνου καὶ παρέχει ὠραίαν θέαν πρὸς μέγα τμῆμα τῆς Ἰονίου θαλάσσης.

³⁰⁹ Κατὰ τὸ μέρος τοῦτο ὑπάρχουσιν ἐρείπια μνημειωδῶν μυκηναϊκῶν ἐγκαταστάσεων, τὰς ὁποίας θὰ ὠνόμαζέ τις λείψανα νέου ἀνακτόρου, ἃν καὶ οὐδὲν τῶν τυπικῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων παρουσιάσθῃ ἀκόμη. Περὶ τὰ 300 δὲ μέτρα μακρότερον ὑπάρχουσι καὶ ἄλλα ἵχνη τετραπλεύρου οἰκοδομήματος ἐκτισμένου διὰ μεγάλων λίθων. Ἀμφότεραι αἱ ἐγκαταστάσεις φαίνονται δυστυχῶς λίαν κατεστραμμέναι, διότι εὐρίσκονται εἰς τὴν ἐπιφάνειαν. Πάντως ἡ πρώτη ἐγκατάστασις δεικνύει μέγαν ὀρθογώνιον ἀναλημματικὸν τοῖχον ἐκτισμένον διὰ Κυκλωπεῖου τοιχοδομῆς, ἐσώτερον δὲ λείψανα τοίχων ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῶν ἀγρῶν. Ἡ περυσινὴ ἐπίσκεψίς μου δὲν μοὶ ἀφῆκεν ἱκανοποιητικὴν ἐντύπωσιν, ἐφέτος ὅμως παρετήρησα ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀγροῦ δύο εὐμεγέθη τεμάχια κονιάματος γραπτοῦ δι' ἐρυθροῦ καὶ κυανοῦ χρώματος. Κατόπιν τούτου ἐπεχείρησα ὀλιγοήμερον δοκι-

μήν, ἥτις ἀπέδωκε τὰ ἀκόλουθα ἀποτελέσματα: Τοῖχος διπλοῦς, διευθυνόμενος ἀπὸ Β. πρὸς Ν. παρηκολουθήθη μέχρι μήκους 10 μ. καὶ πλέον. Ὁ ἐξωτερικός (δυτικός) εἶναι παχὺς καὶ ἀκανόνιστος, εἶδος λιθοστρώτου. Ὁ ἐπ' αὐτοῦ ὅμως ἐρειδόμενος ἀνατολικώτερος τοῖχος εἶναι ἐπιμελοῦς ἐργασίας, ἔσωθεν δ' αὐτοῦ ὑπάρχει δάπεδον συγκείμενον ἐκ θαλασσίων χαλίκων, μεγέθους τὸ πολὺ μέχρι λεπτοκαρύου, ^{310]} συνδεδεμένων δι' ἀσβέστου. Πρὸς τὸ Β. μέρος τοῦ διδύμου τοίχου παρουσιάζονται ἕτεροι λεπτότεροι καὶ ἐγκάρσιοι κατ' ὀρθὴν γωνίαν, πρὸς δὲ τὸ Ν. ἕτεροι τοῖχοι, ἐν μέρει παράλληλοι. Ἐκεῖ εὐρέθη κατὰ χώραν καὶ ὁ πυθμὴν μετὰ μικροῦ μέρους τῶν τοιχωμάτων πηλίνης ὠοειδοῦς ἀσαμίνθου ὥς αἱ ἐκ Κρήτης γνωσταί. Ἔτι νοτιώτερον παρουσιάζονται ἄλλοι τοῖχοι, ἀλλὰ δυστυχῶς καὶ ἔρμακες λίθων ἐκ τῆς καταστροφῆς τῶν τοίχων. Τὸ μνημονευθὲν χαλικοστρωτον δάπεδον εὐρίσκεται ὀλίγα μόνον ἑκατοστὰ ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀγροῦ. Ἀφθονοῦσι τὰ ὄστρακα ἀγράφου ΥΕ ΙΙΙ κερამεικῆς (κυρίως κυλίκων) εὐρέθη δὲ καὶ ἓν σφονδύλιον στεατίτου, ἐνὸς ἐτέρου περισυλλεγέντος ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας. Παρὰ τὴν κακὴν κατάστασιν τῶν ἐρειπίων ἡ δοκιμὴ πρέπει νὰ συνεχισθῇ⁸.

8. Ἡ ἀνασκαφὴ ἀνελήφθη καὶ συνεχίζεται ἀπὸ τὴν ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ καθη-

γητοῦ τῆς Ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Missouri, St. Louis, ΗΠΑ, Μιχαὴλ Κοσμόπουλου. (Σημ. τοῦ ἐκδότου.)

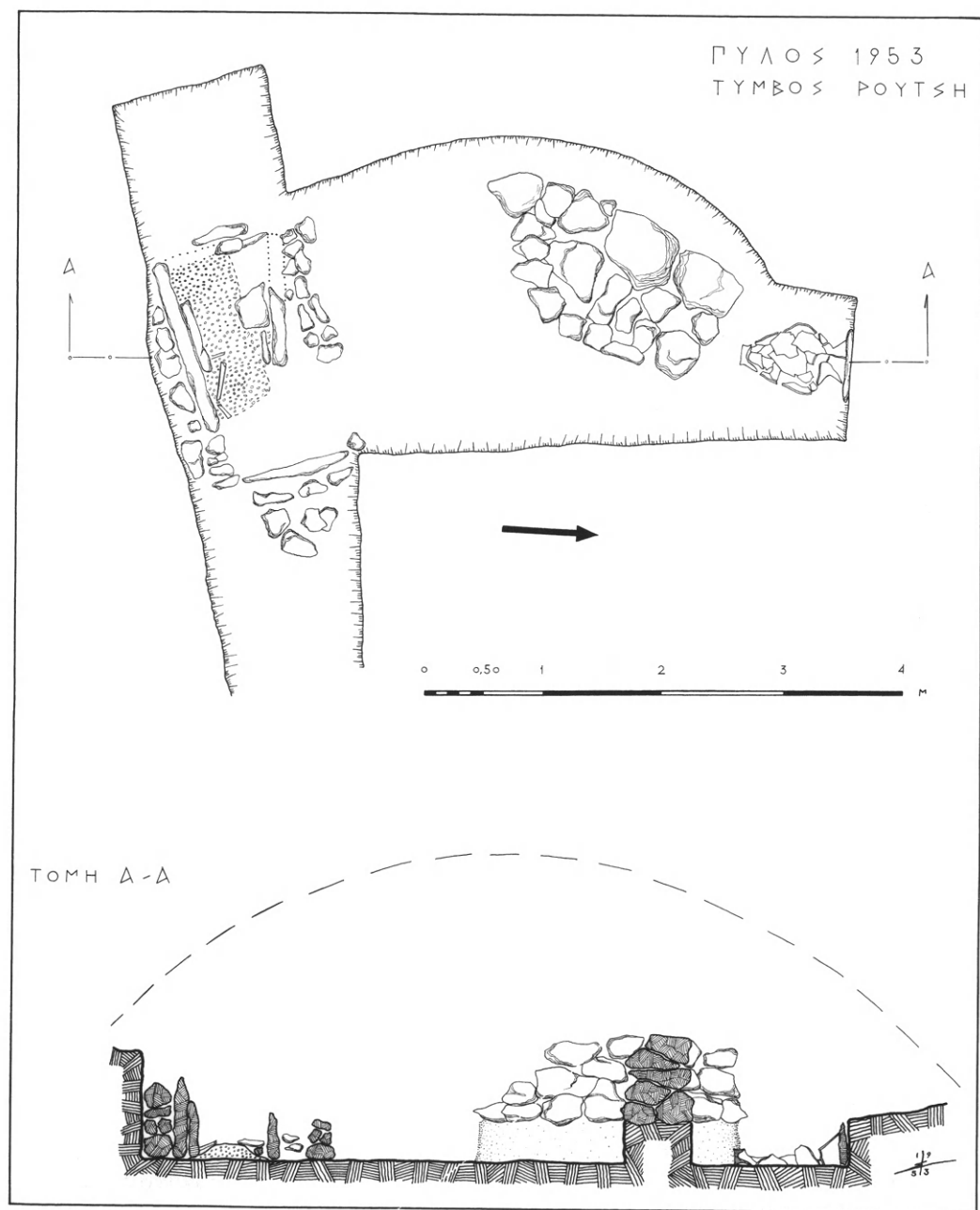
ΜΥΡΣΙΝΟΧΩΡΙ

ΠΑΕ 1953, 249-250

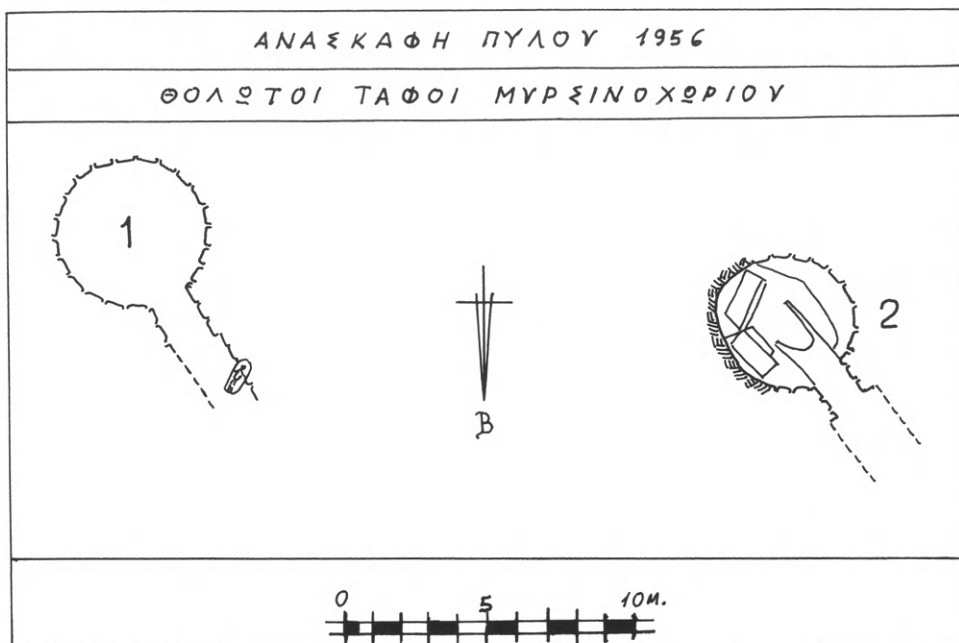
²⁴⁹Ι Μίαν καὶ ἡμισείαν ὥραν πρὸς Α. τῆς Χώρας, χωριζομένη ὑπὸ βα²⁵⁰ῖ θείας χαράδρας, ὑπάρχει κορυφογραμμὴ διήκουσα γενικῶς ἀπὸ Β. πρὸς Ν. ἣτις ὀνομάζεται Ρούτσης ἢ «στοῦ Ρούτση». Ἦδη ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἦτο γνωστὸς ἐκεῖ θολωτὸς τάφος ἐπανειλημμένως συληθείς. Κατὰ μῆκος ὅμως τῆς αὐτῆς κορυφογραμμῆς καὶ ἀνὰ ἀποστάσεις 200 μέχρι 300 μέτρων ἐφαίνοντο καὶ τρία ἄλλα τυμβοειδῆ ὑψώματα, τὰ ὅποια καὶ ἐγὼ καὶ ἄλλοι ἐξελάβομεν ὡς τάφους. Ἐφέτος ἐπεχείρησα τὰς πρώτας δοκιμὰς ἐκεῖ, αἵτινες ἔδειξαν, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τάφων θολωτῶν, ἀλλὰ περὶ τύμβων, οἵτινες ἔκρυπτον νεκροὺς εἴτε ἐντὸς πίθων (τύμβος κτήματος Γιωργιοπούλου) (σχ. 23) εἴτε ἐντὸς κιβωτιστήμων τάφων ἐκ πλακῶν. Δυστυχῶς πλὴν τῶν πίθων, ἀκοσμήτων καὶ κακῶς ὠπημένων, ὧν ἡ χρονολογία δὲν εἶναι ἀπολύτως σαφής, οὐδὲν ἄλλο ἐκρύπτετο ὑπὸ τοὺς τύμβους. Φαίνεται νὰ πρόκειται μάλλον περὶ προϊστορικῶν χρόνων, τουλάχιστον εἰς τὸν τύμβον Γιωργιοπούλου. Ὁ ἕτερος ὅμως καὶ μεγαλύτερος τύμβος (κτήματος Καλογεροπούλου), ὅστις εἶχεν ἀναμοχλευθῇ πρὸς κατασκευὴν ἀλωνίου, παρουσίασε μικρότατα θραύσματα μελαμβανοῦς κεραμεικῆς, ἣτις φαίνεται ὑστερομυκηναϊκή. Μετὰ τὴν συγκόλλησιν καὶ μελέτην τῶν πενιχρῶν εὗρημάτων ἴσως θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῶσι περισσότερα. Τρίτος τύμβος ἔτι βορειότερον ἀπεδείχθη ἀπλοῦς σωρὸς λίθων (ἔρμαξ).

ΠΑΕ 1956, 203-206

²⁰³Ι Σπουδαιότεροί πως ὑπῆρξαν δύο ἄλλοι θολωτοὶ τάφοι Μυρσινοχωρίου, εἰς τοποθεσίαν καλουμένην «στοῦ Ρούτση», περὶ τὴν 1 1/2

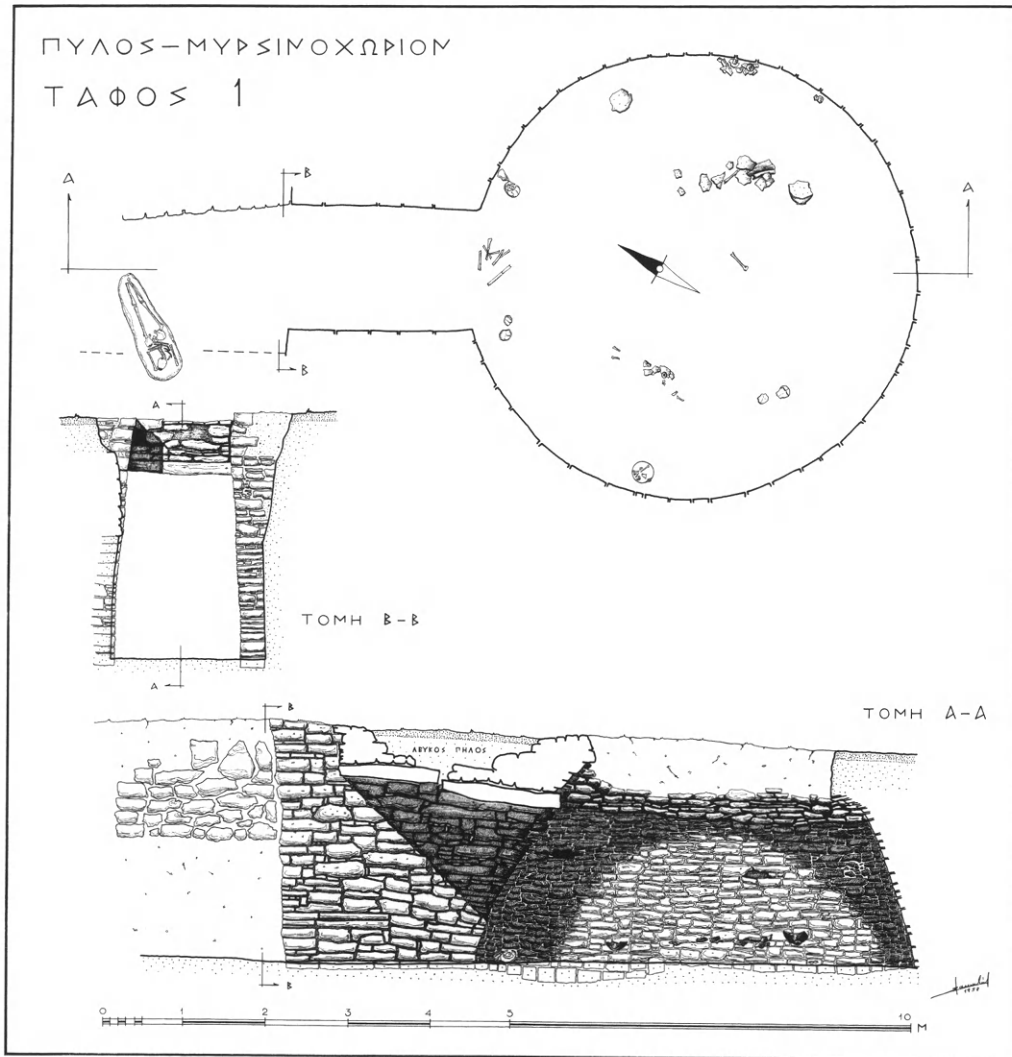
Σχ. 23. Τύμβος Ρούτση.

Σχ. 24. Θολωτοὶ τάφοι Μυρσινοχωρίου (Ρούτση), τοπογραφικόν.

ὥραν πρὸς ΒΑ. τοῦ ἀνακτόρου Ἑγγλιανοῦ (σχ. 24). Πρόκειται, ὡς καὶ εἰς τὴν Βουφράδα, περὶ μικρῶν περιγυριστῶν τάφων, ὧν ἡ διάμετρος κυμαίνεται περίξ τῶν 5 μέτρων. Δυνάμεθα καὶ ἐξ ἄλλων ἐνδείξεων νὰ συναγάγωμεν τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὑπῆρχον μεγαλύτεροι βασιλεῖς καὶ μικρότεροι τοπάρχαι, προφανῶς οἱ πα-σι-ρε-ου καὶ λα-φα-γε-τα τῶν πυλιακῶν πινακίδων.

Ἐκ τῶν τάφων Μυρσινοχωρίου ὁ πρῶτος ἦτο πρὸ πολλοῦ γνωστὸς καὶ ἐχρησιμοποιήθη μάλιστα ἐπὶ τι διάστημα ὡς λάκκος πρὸς ἐκπάχυνσιν χοίρων. Διατηρεῖται καλῶς καὶ μόνον τὸ ἀνώτερον τμήμα τῆς θόλου εἶχε καταπέσει (σχ. 25). Εἰς τὸν δρόμον αὐτοῦ ἀνεκαλύφθη πλακοστεγῆς τάφος ἴσως τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων (ἀκτέριστος). Τὸ κρανίον τοῦ νεκροῦ τούτου φέρει τραῦμα εἰς τὸ

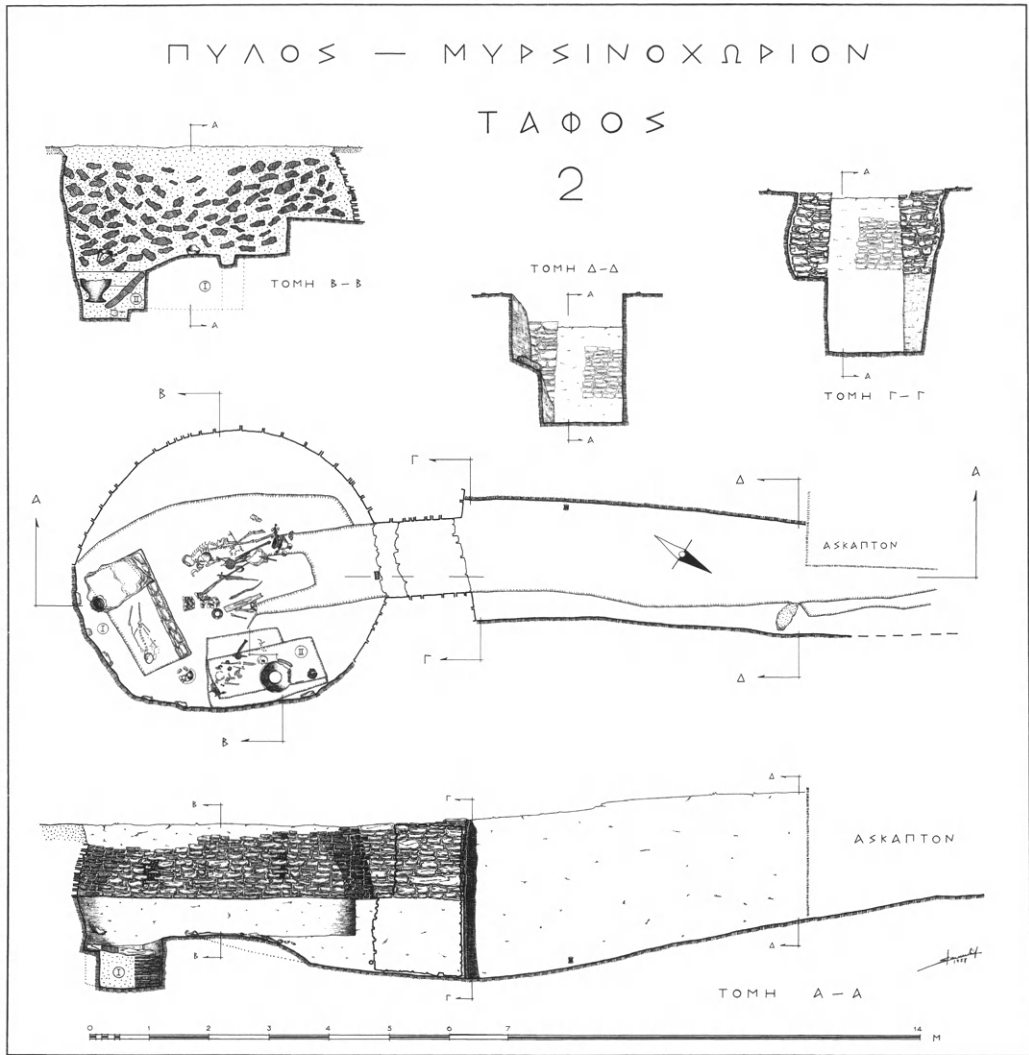
Σχ. 25. Θολωτός τάφος Μυρσινοχωρίου (Ρούτση) 1.

ἰνιακὸν ὅστουν, ἐπὶ πλέον δ' εἶχεν ἀποκοπὴ ἢ κεφαλὴ καὶ εἶχε τοποθετηθῆ ἀνάστροφος ἐπὶ τῶν ὤμων. Ἡ θύρα εὐρέθη τετειχισμένη. Φέρει πρωτόγονον κουφιστικὸν τρίγωνον.

Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς θόλου εἶχε τελείως σχεδὸν ἀναμοχλευθῆ καὶ ἐπ' αὐτοῦ τοῦ δαπέδου ἀνεκαλύφθη ὑστερώτερον βυζαντινὸν ὄστρακον ὑέλωτοῦ ἀγγείου. Οὐδεὶς νεκρὸς ἀνεκαλύφθη κατὰ χώραν. Δύο ὅμως ομάδες μικρῶν ἀγγείων ἔκειντο ἢ μὲν εἰς τὸ Β. μέρος τῆς θόλου, ἀποτελουμένη ἐξ ΥΕ 2 κεραμεικῆς καὶ ἡ ἑτέρα εἰς τὸ Ν. μέρος, αὕτη ΥΕ 3. Πλησίον αὐτῆς ἀπεκαλύφθη χαλκοῦν καλῶς διατηρούμενον τηγανοειδὲς σκεῦος καὶ ἐντὸς αὐτοῦ λείψανα τελείως ὠξειδωμένου ἀργυροῦ ἀγγείου καὶ τὰ ὅσῃ ἐκ τοῦ τελευταίου γεύματος τοῦ νεκροῦ (ἀρνίου ἢ ἐριφίου). Ταινία ἐκ χρυσοῦ, φυλλοειδὲς χρυσοῦν κόσμημα, ἐπίχρυσοί τινες ψῆφοι, χαλκῇ περόνη καὶ τινα ἄλλα ἀντικείμενα εὐρέθησαν ὡσαύτως διάσπαρτα ἀνὰ τὴν θόλον.

Εἰς ἀπόστασιν 20 μέτρων πρὸς ΝΔ. ἀνεκαλύφθη ὁ τάφος 2, πολὺ περισσότερον κατεστραμμένος, ἀλλὰ παρέχων εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐνδείξεις, ὅτι δὲν εἶχεν ἀναμοχλευθῆ (σχ. 26). Ἦδη ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους παρατηρήθησαν λείψανα κρανίου καὶ ὀστέων μόσχου, τεμάχια ἐλληνιστικοῦ ἀγγείου, τεμάχια μεγάλου ἀμφορέως προκεχωρημένου Ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ, πάντα ²⁰⁴ δὲ ταῦτα ὑπὲρ τὴν θόλον, ἧς οἱ λίθοι διεφαίνοντο κατὰ τὸ ἥμισυ τῆς περιφερείας, διότι τὸ ἕτερον ἥμισυ ἦτο κατεστραμμένον. Ὡσαύτως ἐντὸς τῶν ἀνωτάτων στρωμάτων τοῦ δρόμου καὶ πρὸ τῆς θύρας, ἧς τὸ ἀνώφλιον δὲν διετηρεῖτο, εὐρέθη τεμάχιον χρυσοῦς ταινίας καὶ ἀρκετὰ ὄστρακα, πάντα Ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ ἐξ ἐκλεκτῶν ἀγγείων.

Εἰς τὰ βαθύτερα στρώματα τῆς θόλου ὑπῆρχεν ἀφθονία λίθων, ἀλλ' οὐδὲν ἕτερον μέχρι τῆς στιγμῆς καθ' ἣν ἡ σκαφὴ ἔφθασεν εἰς τὸ δάπεδον. Ὁ τάφος, ὡς ἀπεδείχθη, περιεῖχεν ἓνα νεκρὸν ἐπὶ τοῦ δαπέδου καὶ ὑπῆρχον καὶ δύο πλακοσκεπεῖς λάκκοι. Εἰς τὸ Ν. μέρος τοῦ δαπέδου εἶχεν ἀφεθῆ εἶδος θρανίου ἐκ τοῦ φυσικοῦ μαλακοῦ χρώματος, μεταξὺ δὲ τῶν δύο λάκκων ἀπέμενε τριγωνικὸν ἕτερον θρανίον ἢ βᾶθρον, ἐφ' οὗ εὐρέθη κατὰ χώραν τράπεζα προσφορῶν ἐκ γραπτοῦ κονιάματος φέρουσα πολυπόδα δι' ἐρυθροῦ χρώματος.

Σχ. 26. Θολωτός τάφος Μυρσινοχωρίου (Ρούτση) 2.

Ὁ τάφος ἐχαρκτηρίσθη ἤδη ὡς μερικῶς ἀσύλητος. Ἐξηκριβώθησαν δηλαδὴ τὰ ἀκόλουθα γεγονότα: Ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κρανίων συνάγεται, ὅτι ὁ τάφος ἐδέχθη ἕξ ἢ ἑπτὰ νεκρούς, μεθ' ὃ περιέπεσεν εἰς ἀχρησίαν, πιθανώτατα διότι κατέρρευσε. Τοὺς παλαιοτάτους νεκροὺς ἐδέχθη ὁ λάκκος 2, ὅστις περιεῖχε τουλάχιστον τέσσαρα κρανία, ἀλλ' εἰς τόσον κακὴν κατάστασιν, ὥστε ἀκριβεστέρα παρατήρησις ἀπέβαινεν ἀνέφικτος. Μόνος ὁ ἀνώτατος νεκρὸς ἦτο σχετικῶς εὐκρινής. Οἱ προγενέστεροι παρεμερίζοντο ἐκάστοτε καὶ τὰ κτερίσματα τούτων ἀφηροῦντο. Τὰ πῆλινα ἀγγεῖα ἐθραύοντο καὶ διεσκορπίζοντο ἀνὰ τὴν θόλον, εἰς τρόπον ὥστε ἐκ τῶν 40 περίπου ἀγγείων τοῦ τάφου μόνος εἰς μικρὸς ἀσκὸς εὐρέθη ἄθικτος, τὰ λοιπὰ ἀγγεῖα ὅμως, (ἐξαίρεσει τινῶν μικρῶν ἁώτων κυάθων) παρουσιάζουσι μικρὰς ἢ μεγάλας ἐλλείψεις. Ὁ χρονικῶς τελευταῖος νεκρὸς εἶναι ὁ ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῆς θόλου εὐρεθεῖς. Ἐκεῖτο ἐκτάδην, μὲ τὸν δεξιὸν πόδα ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ καὶ ἀμφοτέρως τὰς χεῖρας τεταμένας πρὸς τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ σώματος. Τὰ κτερίσματα αὐτοῦ ἔκειντο πάντα κατὰ χώραν, ἀλλ' ἡ πτώσις τῆς θόλου κατέθραυσε καὶ ταῦτα καὶ τὸν σκελετόν, ἰδίᾳ τὸ κρανίον καὶ τὰς λαγόνas.

Ὁ νεκρὸς οὗτος ἔφερεν ὀγκώδη ὄρμον ἡλέκτρον περὶ τὸν λαμόν, περὶ τὰς 15 γλυντὰς λίθους παρὰ ἢ περὶ τὰς χεῖρας, δεκάδα ξιφῶν καὶ μαχαιρῶν εἰς τὸ δεξιὸν πλευρόν του, «κρεάγραν» εἰς τὸ ἀριστερόν καὶ δεκάδα ἀγγείων παρὰ τοὺς πόδας καὶ τὴν κεφαλὴν.

Ὁ λάκκος 1, οὗ ἔλειπεν ἤδη μία τῶν πλακῶν τοῦ καλύμματος, περιεῖχε τὸν σκελετόν νεαρᾶς πριγκιπίσσης λίαν πιθανῶς. Μέγας ὄρμος σφαιρικῶν ποικιλοχρῶμων ψήφων ὑάλου διετηρεῖτο περὶ τὸν λαμόν καὶ πρῖσμα ὑάλου μελιτόχρου μιμουμένης τὸ ἡλεκτρον εὐρίσκετο παρὰ τὸν δεξιὸν βραχίονα, οὐδὲν δ' ἄλλο κτερίσμα (εἰκ. 26).

²⁰⁵ Ὁ λάκκος 2 ἠσφαλίζετο διὰ τριῶν βαρυτάτων λίθων, οἵτινες ἐκάλυπτον τοῦτον. Ἐπὶ τῶν πλακῶν τούτων εὐρέθη τὸ ἄνω ἡμισυ μεγάλου τριώτου ἀμφορέως εἰς κατακόρυφον στάσιν, ἀλλὰ μὲ τὸ στόμιον πρὸς τὰ κάτω. Ὁ ἀνώτατος νεκρὸς διετηρεῖτο εὐδιακρίτως μόνον κατὰ τὸ ἀνώτερον ἡμισυ. Τὸν λαμόν καὶ τὸ στήθος ἐκάλυπτε μέγας ὄρμος ἐκ δεκάδων ψήφων ἡλέκτρον (συνελέγησαν 54 κατὰ χώραν). Παρὰ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα ἔκειτο ἔνθετον ἐγχειρίδιον μετὰ ναυτίλων

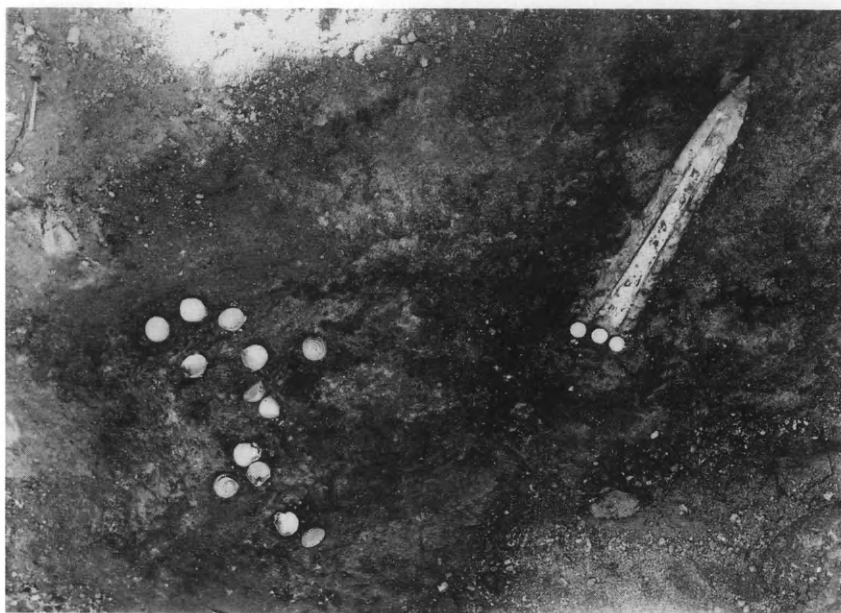

Εἰκ. 26. Θολωτὸς τάφος Μυρσινοχωρίου (Ρούτση) 2, ταφὴ λάκκου 1.

ἐναλλάξ χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν ἐντὸς βαθυκυάνου νιέλλο καὶ μετὰ δηλώσεως τοῦ θαλασσίου τοπίου διὰ τῶν αὐτῶν ὑλικῶν. Ὀλίγον περαιτέρω ἔκειντο 13 χρυσαῖ ψῆφοι εἰς σχῆμα καὶ μέγεθος κοχλίου. Ὀλίγη δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, ὅτι ἀνήκον εἰς τὸν τελαμῶνα τοῦ ἐγχειριδίου (εἰκ. 27).

Ἐντὸς τῆς δεξιᾶς μασχάλης τοῦ νεκροῦ εἰς κατακόρυφον σχεδὸν στάσιν ἀνεφάνη ἐντὸς ὀλίγου δεύτερον ὅμοιον ἐγχειρίδιον. Ἔχει ὀλόχρυσον τὴν λαβὴν καὶ ἐπὶ τῆς λεπίδος φέρει σαρκοβόρα ζῶα ἐξερχόμενα εἰς θήραν, ἐν μέσῳ βραχῶδους καὶ συνδένδρου τοπίου. Εἰς τὸ ἀριστερὸν πλευρὸν τοῦ νεκροῦ ἔκειτο μικρὸν κάτοπτρον καὶ ἐπὶ τούτου ἕτερον χρυσόηλον ἐγχειρίδιον μετὰ χρυσοῦ κρίκου εἰς τὸ ἄκρον τῆς λαβῆς.

Τὰ ὑπόλοιπα κτερίσματα ἔκειντο διεσπαρμένα ἀνὰ τὸν λάκκον καὶ ἀνήκον εἰς τοὺς προγενεστέρους νεκρούς. Τὰ κυριώτερα εἶναι κάτοπτρα, τάλαντα ζυγοῦ, λόγχη, τρίπους καὶ «κρεάγρα» ἐκ χαλκοῦ. Μύκης ξίφους καὶ διάφορα ἄλλα θραύσματα ἐξ ἐλέφαντος. Χρυσοῦς

Εἰκ. 27. Θολωτὸς τάφος Μυρσινοχωρίου (Ρούτση) 2, ἐγχειρίδιον καὶ χάνδραι τελαμῶνος ἀπὸ τὸν λάκκον 2.

δακτύλιος (ἀρραβὼν) ἄνευ σφενδόνης, χρυσῇ ὠτογλυφίς, διάφορα χρυσᾶ φύλλα. Ἀργυροῦν ποτήριον καὶ χρυσάργυρος περόνη λεπτῆς ἐργασίας μετὰ κεφαλῆς ἀμεθύστου. Δύο γλυπτοὶ λίθοι μετὰ παραστάσεων γρυπὸς καὶ λεπιδοπτέρων, δύο πρίσματα ἀμεθύστου (τὸ ἐν χρυσόδετον) μετὰ ἐλάφου, λέοντος καὶ ἱπταμένων νησσῶν, θαυμάσιος σαρδῶνυξ χρυσόδετος φέρων γρύπα καὶ χρυσοῦς συμπαγῆς σφραγιστὴρ παριστῶν θήραν ἀγρίου ταύρου διὰ δικτύων.

Μικρὸν ἐλεφάντινον κτένιον προέρχεται ἐκ τοῦ λάκκου τούτου. Ἔτερον εὑρέθη ἐν τεμαχίοις παρὰ τὴν θύραν τοῦ τάφου, φέρον παράστασιν αἰλουροειδῶν θηρευόντων νήσας. Εὑρέθησαν ὡσαύτως παρὰ τὴν θύραν δύο ἐλεφάντιναι πυξίδες, ὧν ἡ μία ἀκεραία, μετὰ παραστάσεως δελφίνων ἢ πρώτῃ, φυλλοειδοῦς καὶ σπειροειδοῦς διακοσμήσεως ἢ ἑτέρα. Τέλος δεκάδες βελῶν λιθίνων καὶ χαλκίνων εὑρέθησαν κατὰ τὸν τάφον καὶ τὸν δρόμον, ὡς συμβαίνει γενικῶς ἐν

Εἰκ. 28. Θολωτὸς τάφος Μυρσινοχωρίου (Ρούτση) 2, ἀλάβαστρον.

Πύλῳ. Σπουδαῖον εἶναι, ὅτι τὰ βέλη ταῦτα δὲν κατετίθεντο ὡς κτερίσματα. Αἱ παρατηρήσεις ἀπέδειξαν, ὅτι τὰ βέλη ἐτοξεύοντο διαρκούσης τῆς ταφῆς, ὡς «ὀμοβροντία» πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ καὶ ἴσως πρὸς ἐκφοβισμόν τῶν κακῶν πνευμάτων.

Ἡ κεραμεικὴ τοῦ τάφου δὲν ἐμελετήθη εἰσέτι πλήρως ἀλλὰ τὰ κυριώτατα ἀγγεῖα συνεκροτήθησαν ἤδη. Ἀνάγονται ἀπὸ τοῦ ὀψίμου θαλασ²⁰⁶οῖου ρυθμοῦ (τοῦ ἐν Κρήτῃ ὀνομαζομένου ΥΜ IB-Γ) μέχρι τοῦ προκεχωρημένου ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ, ἀλλ' οὐδὲν εἶναι μεταγενέστερον τούτου. Εἰς χρονικὰ δηλαδὴ ὅρια ὁ τάφος ἐκτίσθη περὶ τὸ 1500 καὶ ἔπαυσε χρησιμοποιούμενος ὀλίγον πρὸ τοῦ 1400. Εἰς τοὺς νέους ὅρους τοὺς εἰσαχθέντας ὑπὸ τοῦ Φούρουμαρκ ἡ κεραμεικὴ αὕτη ἀνάγεται ἀπὸ τῆς Μυκηναϊκῆς IIA μέχρι τῆς IIIA1 ὑποπεριόδου. Ἡμίσεια δωδεκάς ἀγγείων νομίζω ὅτι εἶναι γνήσια κρητικὰ εἰσηγμένα ἀγγεῖα, κυριώτατα ψευδόστομος ἀμφορεὺς, ὅστις εἶναι τὸ παλαιότατον παράδειγμα τοῦ ἀγγείου τούτου ἐν Ἑλλάδι ὁμοῦ μεθ' ἑνὸς ἄλλου ἐν τῷ μουσεῖῳ Χαλκίδος.

Τὰ ὑπόλοιπα ἀγγεῖα συνεκροτήθησαν ἐξ ὀστράκων συλλεγόντων ἀνὰ τὴν θόλον. Τμήμα ἀπιοειδοῦς ἀλαβάστρου (εἰκ. 28), εὑρέθη ἐντὸς τοῦ λάκκου 1. Αἱ φακοειδεῖς σφραγίδες ὡς καὶ ὁ ἀνατολικὸς κύλινδρος (πάντα ἐκ σαργίου) ἀνήκον εἰς τὸν νεκρὸν τοῦ δαπέδου.

ΠΑΕ 1957, 118-120

¹¹⁸ Αί ανασκαφαὶ τοῦ 1957 ὑπῆρξαν ὀλιγοήμεροι καί, πλὴν στερεωτικῶν ἐργασιῶν εἰς τὸν τάφον 1 Μυρσινοχωρίου (Ρούτση), περὶωρίσθησαν ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ανασκαφὴν τοῦ δρόμου τοῦ γειτονικοῦ τάφου 2, ὅστις κατὰ τὸ 1956 ἀπέδωκε πλούσια εὐρήματα.

Ἡ ανασκαφὴ ἀπέδωκεν ἐνδιαφέροντα ἐπιστημονικὰ δεδομένα καὶ διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ τάφου καὶ διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν βασιλικῶν ἢ πριγκιπικῶν ἐνταφιασμῶν κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν. Ἡ πρόσοψις τοῦ τάφου διατηρεῖται κάτω τοῦ ὕψους τοῦ ἀπολεσθέντος ἀνωφλίου του. Ἡ ἀριστερὰ τῷ εἰσερχομένῳ παραστὰς ἔχει σήμερον ὕψος 1,45 μ. καὶ ἡ δεξιὰ 1,30 μ. Τὸ πλάτος τῆς ἀριστερᾶς παραστάδος εἶναι 0,50 μ. καὶ ἔχει ἀκόμη 0,20 μ. κεκρυμμένον ἐντὸς μαλακοῦ βράχου. Τοῦναντίον ἡ δεξιὰ παραστάς, οὔσα ὁλόκληρος ὁρατὴ, ἔχει πλάτος 70-75 ἐκ. Ἐχρησιμοποιήθησαν μικροὶ πλακωτοὶ λίθοι, συνήθως πάχους 5-7 ἑκατοστῶν, κατὰ διαστήματα δὲ παρεμβάλλονται καὶ δόμοι λίθων μέχρι 15 ἐκ. ὕψους.

Τὸ ἀρχικὸν δάπεδον τοῦ δρόμου πρέπει φυσικῶ τῷ λόγῳ νὰ εὐρίσκετο εἰς τὴν κατωτάτην (περίπου!) σειρὰν τῶν λίθων τῆς θύρας, καθὼς καὶ τὸ δάπεδον τῆς θόλου. Βραδύτερον ὅμως ἐβάθυναν τὸ περισσότερον μέρος τῆς θόλου, ἀντιστοιχῶς δὲ κατεβίβασαν καὶ τὸ δάπεδον τοῦ δρόμου κατὰ 1 μ. εἰς τὴν ἀρχὴν του καὶ κατὰ 1,30 μ. εἰς τὸ τέλος, ὥστε τὸ νέον κατώφλιον τοῦ τάφου εὐρίσκεται εἰς τὸ βάθος τοῦτο ἀπὸ τῶν κατωτάτων λίθων τῆς θύρας. Κατὰ τὴν νέαν ὅμως λάξευσιν ἀφέθη στενὸν θρανίον, πλάτους 20 περίπου ἐκ., κατὰ μῆκος τοῦ ἀριστεροῦ τοιχώματος τοῦ δρόμου, ὅπερ ἀκριβῶς δεικνύει τὴν ἀρχικὴν κατάστασιν. Εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ θρανίου τούτου ὑπάρχει ἐλλειψοειδὴς σήμερον, ἄλλοτε πιθανῶς κυκλικὴ ἐστία, ἀποτελουμένη ἐκ τοῦ ἰσχυρῶς κεκαυμένου μαλακοῦ πετρώματος (βλ. σχ. 26). Ἐπειδὴ πέριξ αὐτῆς εὐρέθησαν τεμάχια χονδροειδῶν ἀγγείων ἐρυθροποῦ ἢ μελανοῦ πηλοῦ, ἅτινα προέρχονται ἐκ χυτρῶν, δύναται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον, ὅτι εἰς τὴν ἐστίαν ταύτην παρεσκευάζοντο φαγητὰ κατὰ τὰς τελετὰς πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν.

Δύο αὐλακες εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου ὠδήγουν μέχρι τοῦ μέσου περιίπου τῆς θόλου. Ἐκ προηγουμένων δὲ παρατηρήσεων καὶ εἰς τοὺς τάφους Τραγάνας δυνάμεθα σήμερον νὰ καταστήσωμεν πιθανώτεραν καὶ διὰ τρίτου παραδείγματος τὴν ἐκφρασθεῖσαν εἰκασίαν, ὅτι πᾶσαι αὗται αἱ τρὸς¹¹⁹ ἡτοποιοήσεις εἰς τοὺς τάφους ἐγένοντο διὰ νὰ εὐκολύνουν τὴν ἐντὸς τοῦ τάφου εἴσοδον ἄρματος ἢ ἀμάξης, ἐφ' ἧς ἐκομίζετο ὁ νεκρὸς.

Ἐντὸς τῆς θόλου εἰς μὲν τὸ νότιον μέρος ἀφέθη τμήμα κύκλου χωρὶς νὰ ἐκβαθυνθῇ, ὅπερ ἀπετέλει εἶδος βάθρου. Εἰς τὸ Β. ὅμως μέρος οὐ μόνον ἐβάθυναν τὸ δάπεδον κάτω τῶν θεμελίων τοῦ τάφου, ἀλλὰ καὶ ἤνοιξαν τοὺς δύο λάκκους τοῦ τάφου, ὧν ὁ ὑπ' ἀριθ. 2 ὑπέσκαψεν ἰδιαίτερος ἐπικινδύνως τὰ θεμέλια τούτου. Ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ἡ κατάρρευσις ὀλοκλήρου τῆς Β. πλευρᾶς τῆς θόλου. Ὁ τάφος οὕτως ἡχρηστεύθη ἀφοῦ εἶχε δεχθῇ 6-7 νεκροὺς καὶ μετὰ πάροδον 60-70 ἐτῶν ἀπὸ τῆς κατασκευῆς του. Εἰς τὸ γεγονὸς τοῦτο ὀφείλεται ἡ διάσωσις ἀθίκτων τῶν τελευταίων δύο νεκρῶν μετὰ τῶν κτερισμάτων των, ἐνῶ πάντες οἱ προηγούμενοι εἶχον συληθῇ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν μεταγενεστέρων ἐνταφιασμῶν. Περὶ τοῦ γεγονότος τούτου παρέσχον ἐνδιαφέρουσας ἐνδείξεις καὶ αἱ παρατηρήσεις ἡμῶν εἰς τὸν δρόμον τοῦ τάφου.

Ἦδη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1956 εἶχεν εὗρεθῇ παρὰ τὴν ἀριστερὰν παραστάδα τῆς θύρας καὶ εἰς τὸν πυθμένα σχεδὸν τοῦ δρόμου τὸ κάτω μέρος εὐμεγέθους τριώτου ἀμφορέως μετὰ διακοσμήσεως καλαμοειδῶν. Εἰς μικρὰν ἀπόστασιν πρὸς Δ. εὗρέθησαν ἐφέτος καὶ ἄφθονα ἄλλα τεμάχια ἐκ τῆς κοιλίας τοῦ ἀγγείου, εἰς τρόπον ὥστε μετὰ τῶν προηγουμένως εὗρεθέντων κατέστη δυνατὴ ἡ πλήρης συγκρότησις τοῦ ἀγγείου μετὰ μικρῶν μόνον ἐλλείψεων. Πιθανῶς εἶναι τὸ ἀρχαιότατον, πάντως δ' ἐν τῶν ἀρχαιοτάτων ἀγγείων τοῦ τάφου. Ἀνὰ τὴν ὑπόλοιπον ἑκτασιν τοῦ δρόμου εὗρέθησαν μία κύλιξ σχεδὸν ἀκεραία καὶ ἀρκετὰ τεμάχια ποτηρίων τοῦ λεγομένου τύπου «Keftiu». Εἰς τὸ δάπεδον τοῦ δρόμου, ἐρειδόμενος ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ τοιχώματος τούτου, εὗρέθη χαλκοὺς διπλοὺς πέλεκυς. Εἶναι πιθανόν, ὅτι ἐστία, πέλεκυς, ἀγγεῖα καὶ ἀμφορεῖς (οἶνου ἀσφαλῶς) ἐχρησίμευον εἰς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν σκοπὸν, τὴν ὀργάνωσιν νεκρικῶν συμποσίων.

Ἐντελῶς ἄλλον χαρακτήρα φέρουν ὀλίγα τεμάχια ἀγγείων εὗρε-
θέντων ἐντὸς τοῦ δρόμου. Τινὰ ἐκ τούτων ἀνήκουν εἰς εὐμέγεθες
ἀγγεῖον εὗρεθὲν ἐν τεμαχίοις κατὰ τὴν προηγουμένην σκαφικὴν
περίοδον ἐσωτερικῶς παρὰ τὴν θύραν τοῦ τάφου. Ἐν ἄλλο τεμάχιον
προσεκολλήθη εἰς τὸ ὠραῖον ἀπιοειδὲς ἀλάβαστρον τοῦ λάκκου 1
(βλ. εἰκ. 28), ὅστις εὗρέθη τελείως σεσυλημένος. Δύο δὲ ἄλλα τεμάχια
προσεκολλήθησαν εἰς μίαν πρόχουν καὶ ἔν ἄρτοειδὲς ἀλάβαστρον, ὧν
τὰ πλεῖστα τῶν ὑπολοίπων τεμαχίων εὗρέθησαν καὶ ἀνὰ τὴν θόλον,
ἀλλὰ καὶ ἐντὸς τοῦ λάκκου 2, τοῦ κυρίου λάκκου, ὅστις παρέσχε τὸν
ἀσύλητον ἀνώτατον νεκρόν. Οἱ ὑπ' αὐτὸν 3 ἢ 4 προηγούμενοι νεκροὶ
εἶχον συληθῆ. Ἐπειδὴ δὲ εὗρέθη εἰς τὸν δρόμον καὶ χαλκοῦς ἐπιχρυσω-
μένος ἥλος καὶ ἄλλα τεμάχια χαλκῶν ἀντικειμένων, κατὰ δὲ τὴν
προηγουμένην περίοδον εἶχεν εὗρεθῆ πρὸ τῆς θύρας χρυσῇ ταινίᾳ, τὸ
συμπέρασμα εἶναι προφανές: Τὸ χῶμα ἐκ τῶν λάκκων τοῦ τάφου ἐξή-
γετο ἐντὸς σάκκων ἢ σπυρίδων ¹²⁰ εἰς τὸν δρόμον ἐκ τοῦ ἡμίφωτος
τῆς θόλου, ἵνα ἐρευνηθῇ ἐν ἀνέσει. Ἄν τοῦτο ἐγίνετο ὑπὸ τῶν οἰκείων
τῶν νεκρῶν ἢ ἂν ἐπρόκειτο περὶ λαθραίας τυμβωρυχίας ἐκ μέρους
τοῦ ἐργατικοῦ προσωπικοῦ δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν. Εἶναι φανερόν,
ὅτι πρὸς ἕκαστον ἐνταφιασμὸν ἐκενοῦτο πλήρως ὁ δρόμος καὶ ἀπε-
τειχίζετο ἡ θύρα, ἐγίνοντο καθάρσεις, θυσίαι, ἐκαπνίζετο καὶ διηυθε-
τεῖτο τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου. Ἐκαστον ἐνταφιασμὸν ἐπηκολού-
θουν τελεταὶ πρὸς τιμὴν τοῦ νέου νεκροῦ καὶ ἀσφαλῶς καὶ τῶν πα-
λαιότερων. Ταῦτα δὲ πάντα ἀπῆτουν πλείονας ἡμέρας, ὥς ἐκ τούτου
εἶδος στοιχειώδους ταριχεύσεως ἦτο προφανῶς ἀναγκαῖον. Ὁ Πάτρο-
κλος ἢ ὁ Ἑκτωρ, ὡς γνωστόν, μένουν ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας ἄταφοι,
λόγῳ τῶν πολλαπλῶν παρασκευῶν.

Ἄλλα εὐρήματα ἐκ τοῦ δρόμου εἶναι βέλη τινὰ λίθινα καὶ λείψανα
ἐνὸς χαλκίνου, ὡς καὶ τεμάχιον πυρίτου, ἐξ οὗ ἀπεκόπτοντο αἱ λεπί-
δες τῶν κατασκευαζομένων βελῶν. Τὸ σπουδαιότατον ὅμως εὕρημα
ὑπῆρξεν εὐμεγέθης ἐξ ἡλέκτρου σφραγὶς ἀκανονίστου σχήματος,
φέρουσα δύο τρήματα ἐγκαρσίως καὶ βαθεῖαν ἐγκοπὴν εἰς τὴν μίαν
πλευράν. Τὸ σφραγιστικὸν πεδίον εἶναι ἐλλειψοειδὲς καὶ φέρει ἀβα-
θεῖς, μόλις διακρινομένας παραλλήλους γραμμὰς κατὰ τὸν μικρὸν
ἄξονα τῆς ἐλλείψεως. Θὰ ἔλεγέ τις, ὅτι παριστᾷ κρανίον μὲ τὰς γραμ-

μώσεις τοῦ οὐρανίσκου. Ἡ μεγίστη διάμετρος τῆς σφραγίδος εἶναι 0,045 καὶ τὸ ὕψος 0,03.

Ἴσως δὲν πρόκειται περὶ σφραγίδος, ἀλλὰ περὶ ἀπλῆς ψήφου μετὰ περιπλόκου διατρήσεως. Περὶ τῶν ψήφων δὲ τούτων, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς μεσαίας περιόδου τοῦ χαλκοῦ τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης, ἔγραψε τελευταίως μονογραφίαν ὁ κ. Βλαδίμηρος Milošić ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἀναλόγων εὐρημάτων ἐκ τοῦ βασιλικοῦ περιβόλου Β τῶν Μυκηνῶν (*Germania* 33, 1955, σ. 316-319).

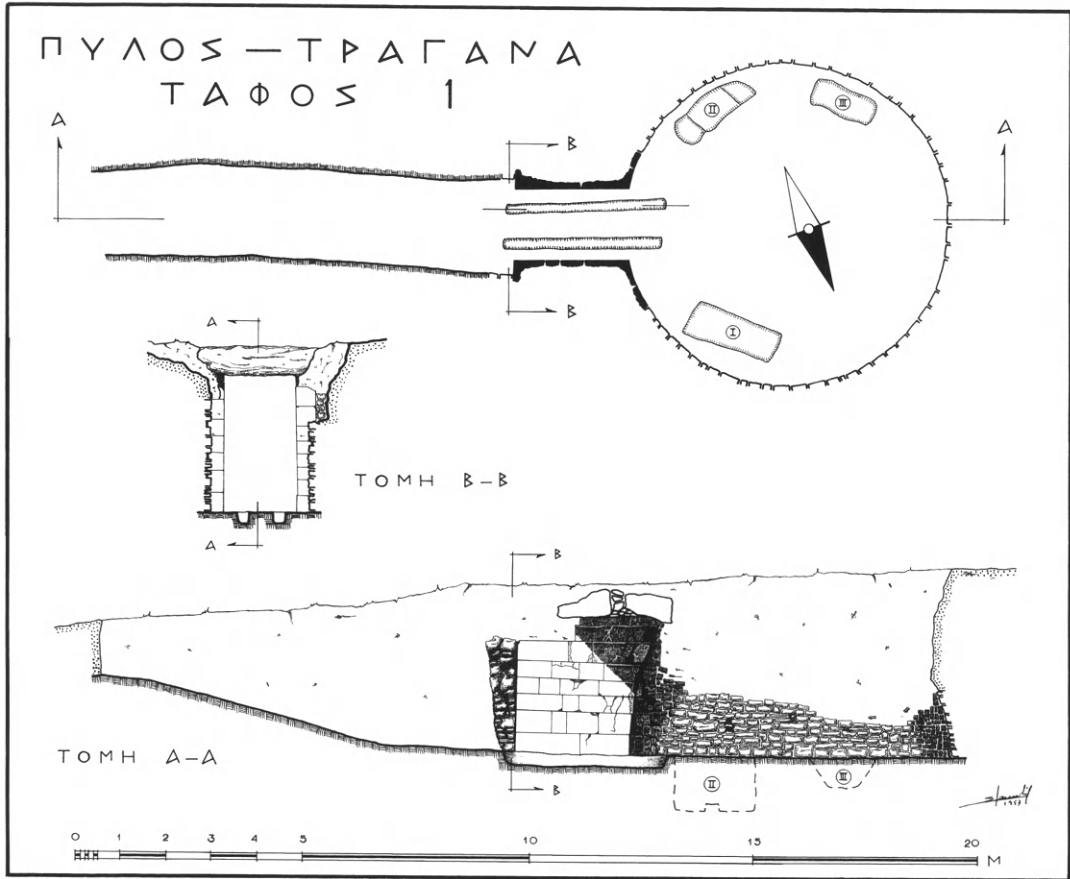
ΤΡΑΓΑΝΑ

ΠΑΕ 1955, 247-254

²⁴⁷ Εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς ἀποστάσεως μεταξὺ Χώρας καὶ τῆς κωμοπόλεως Πύλου (Ναυαρίνου) καὶ εἰς ἀπόστασιν ἑνὸς τετάρτου ἀπὸ τῆς αἰγιαλώδους παραλίας ὑπάρχει ἡ κώμη Τραγάνα, ἔνθα πρὸ πολλῶν ἐτῶν ὁ ἀείμνηστος Κουρουνιώτης εἶχεν ἀνασκάψει ἀτελῶς θολωτὸν τάφον, ἀφοῦ προηγουμένως εἶχεν ἐργασθῇ ἐκεῖ ὁ Ἀνδρέας Σκιᾶς (ΠΑΕ 1909, 274 κέ., ΑΕ 1912, 268 καὶ 1914, 99 κέ.). Γνωστὸν ἦτο, ὅτι παραπλευρῶς τοῦ τάφου τούτου ὑπῆρχε καὶ ἄλλος.

Ὁ Κουρουνιώτης μόνην τὴν θόλον τοῦ ἑνὸς τάφου εἶχεν ἀνασκάψει (ὃν ἐφεξῆς ἀποκαλοῦμεν τάφον 1). Ἀπεφασίσαμεν καὶ τοῦτον νὰ ἐρευνήσωμεν τελειωτικῶς καὶ τὸν ἕτερον νὰ ἀνασκάψωμεν (ἐφεξῆς τάφον 2). Αἱ δύο ἀνασκαφαὶ ἐγένοντο ἐκ παραλλήλου, διότι δεκαπεντάδα μέτρων μόνον ἀπέχουσι μεταξὺ των οἱ δύο τάφοι. Τοῦ τάφου 1 ὁ δρόμος ἦτο ἐξ ὀλοκλήρου ἄσκαφος (μικρὸν τμήμα πρὸ τῆς θύρας εἶχεν ἀνασκάψει ὁ Σκιᾶς (σχ. 27). Ἡ θόλος διετηρεῖτο εἰς ἡν κατάστασιν εἶχεν ἀφήσει ταύτην ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Κουρουνιώτου, χρώματα μόνον πολλὰ εἶχον εἰσρεύσει ἐντὸς αὐτῆς καὶ ὀλίγα καταρρεύσαντα τμήματα τῶν τοιχωμάτων. Ἐκ τῶν τριῶν ὑπερθύρων τοῦ τάφου τὸ ἐνδότερον καὶ τὸ μεσαῖον (ἀποτελούμενα ἐξ ἀκατεργάστων πλακωτῶν λίθων) εὗρίσκονται εἰς τὴν θέσιν των. Τὸ ἐξώτατον, ὅπερ ἦτο πελεκητὸν ἐκ πώρου, εἶχεν ἀποκυλισθῇ ἐντὸς τοῦ δρόμου. Εἶναι ἐλλιπὲς κατὰ τὸ ἔν ἄκρον καὶ διασώζει μῆκος 1,70 μ., ὅσον περίπου εἶναι καὶ τὸ πλάτος τῆς θύρας τοῦ τάφου εἰς τὸ ἄνω μέρος. Ἐνταῦθα ὅμως δὲν πρόκειται νὰ δημοσιεύσωμεν τὰς παρατηρήσεις ἡμῶν ἀλλὰ νὰ δώσωμεν βραχυτάτην ἔκθεσιν περὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς σκαφῆς.

Ὁ δρόμος τοῦ τάφου ἀνεσκάφη ὀλόκληρος (εἰκ. 29), ἦτο δ' ἔργον κοπιῶδες, διότι ἦτο πεπληρωμένος καθαρῶν μὲν, ἀλλὰ σκληροτάτων

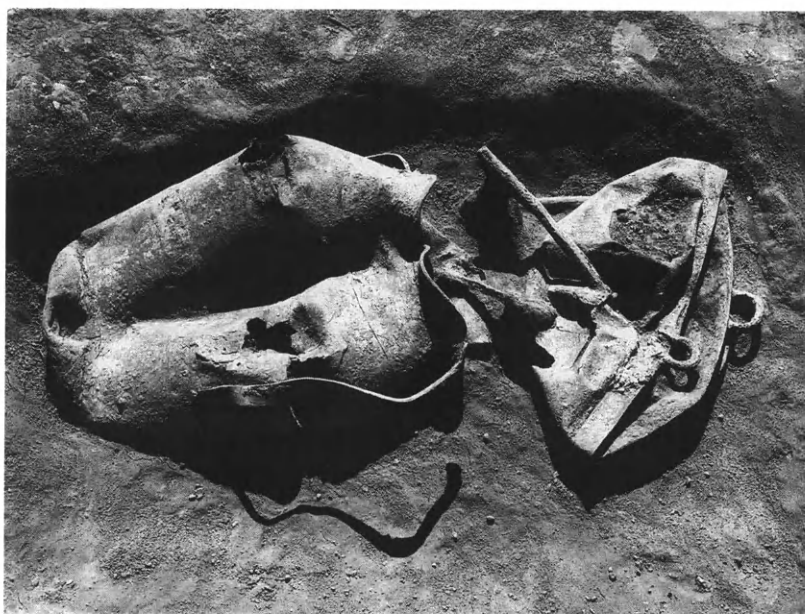
Σχ. 27. Θολωτός τάφος Τραγάνας 1.

χωμάτων. Τὸ δάπεδον αὐτοῦ παρουσιάζει σημαντικὴν κλίσιν ἐφ' ὅσον προχωροῦμεν πρὸς τὴν εἴσοδον τοῦ τάφου. Πρὸ τῆς θύρας ὅμως τὸ τελευταῖον αὐτοῦ τμήμα εἶναι ὀριζόντιον. Ἡ ἐπίχωσις ἀπετελεῖτο ἐκ λευκοῦ ψαμμώδους χώματος καὶ οὐδέποτε εἶχεν ἀναμογλευθῇ ἀπὸ τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Περιεῖχε πλῆθος ὀστράκων, ἅτινα δὲν ἐκαθαρίσθησαν ἀκόμη, ἀλλ' οὐδὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀρχαιότερον τοῦ ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ. Ἀφθονοῦσιν οἱ πόδες κυλίκων. Ὅμοῦ μετὰ τῶν

Εἰκ. 29. Θολωτὸς τάφος Τραγάνας 1, δρόμος καὶ εἴσοδος.

ὀστράκων ἀνευρίσκοντο καθημερινῶς λίθιναι αἰχμαὶ βελῶν πᾶσαι ἐν σχήματι λαβίδος καρκίνου, φυλλάρια χαλκοῦ καὶ χρυσοῦ, τεμάχιον μικροῦ μονοστόμου χαλκοῦ μαχαιρίου (μῆκ. 3 ἐκ.), λεπίδες ὀψιανοῦ

Εἰκ. 30. Θολωτὸς τάφος Τραγάνας 1, σωρὸς χαλκῶν σκευῶν δρόμου.

καὶ τεμάχια πυρίτου. Τὰ τοιχώματα τοῦ δρόμου στεροῦνται τειχίσεως.

Εἰς τὸ δάπεδον τοῦ δρόμου, ἐκεῖ ἔνθα ἤρχιζε νὰ ἀποβαίνει ὁριζόντιον καὶ εἰς ἀπόστασιν 1,50 μ. πρὸ τοῦ στομίου τοῦ τάφου, εὗρέθη ἐντὸς ἀβαθοῦς ²⁴⁸ λάκκου σωρὸς χαλκῶν σκευῶν (εἰκ. 30). Τὸ κύριον ἀγγεῖον ἦτο χαλκοῦς ἀμφορεὺς μετὰ δύο λαβῶν ὁριζοντίως ἐκφυομένων ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῶν χειλέων, παρ' αὐτὸν τριποδικὸν σκεῦος (χυτροόπους) καὶ ὑπὸ τοῦτον μικρότερα χαλκᾶ ἀγγεῖα. Τὰ πάντα εἶχον συμπιεσθῇ καὶ παραμορφωθῇ. Ὁ ἀμφορεὺς μάλιστα ἔφερε βαθεῖαν οὐλὴν ἀπὸ ἄνωθεν ἕως κάτω, ὥστε εἶχε διαιρεθῇ εἰς δύο συμμετρικὰ ἴσα τεμάχια καὶ ἐπὶ πολλὰς ὥρας διαρκοῦντος τοῦ καθαρισμοῦ ἐνομιζομεν ὅτι πρόκειται περὶ κνημίδων. Δυστυχῶς ἡ ὀξειδωσις εἶχε τελείως καταλάβει τὴν θέσιν τοῦ χαλκοῦ καὶ κατέστη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς φανερόν, ὅτι οὔτε νὰ ἐξέλθωσιν εὐκόλως τὰ ἀγγεῖα ἐπρόκειτο, οὔτε νὰ ἀναλάβωσι ποτὲ τὸ ἀρχικὸν αὐτῶν σχῆμα.

Ἄμα τῇ ἀφαιρέσει τῶν χωμάτων πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ θησαυροῦ κατέρρευσεν ὁ πυθμὴν τοῦ ἀμφορέως, ὅστις, ὡς εἶχομεν ἤδη ὑποθέσει, ἦτο πλήρης ἄλλων σκευῶν, ἅτινα καὶ διηυκόλυνον τὴν θραῦσιν του. Δύο αἰχμαὶ λογχῶν ἀνεφάνησαν ἀμέσως καὶ ἄλλα ἀντικείμενα.

Εἰκ. 31. Θολωτὸς τάφος Τραγάνας 1, αὐλακὲς δρόμου.

Εἰκ. 32. Θολωτὸς τάφος Τραγάνας 1, χαλκᾶ βορείας αὐλακος δρόμου.

Ἐν συνόλῳ ὁ ἀμφορεὺς περιεῖχε: Δύο λόγχας, παραξιφίδα, μονόστομον μάχαιραν, μονόστομον μαχαιρίδιον, ξυρόν, κάτοπτρον καὶ ποτήριον μετὰ δύο λαβῶν. Ὑπὸ τὸν χυτρόποδα εὐρίσκοντο φιάλη χαμηλοῦ κυλινδρικοῦ σχήματος καὶ δύο δίσκοι πλάστιγγος μικρᾶς, ἥτοι ἐν συνόλῳ εἶχον ἀποτεθῆ ἐκεῖ 13 τεμάχια ὄπλων καὶ σκευῶν.

Ὡς κατώφλιον τοῦ τάφου ἐχρησίμευεν ἀπ' εὐθείας τὸ σκληρὸν χῶμα τῆς λαξεύσεως. Ἐπ' αὐτοῦ εἶχον ἀνοιχθῆ δύο αὐλακες, ἀρχίζουσαι ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς εἰσόδου τοῦ στομίου καὶ προχωροῦσαι πέραν αὐτοῦ περὶ τὰ 50 ἐκ. ἐντὸς τῆς θόλου (εἰκ. 31). Ἀπεῖχον μεταξύ των ἕν μέτρον καὶ εἶχον πλάτος 25 καὶ βάθος 30 ἑκατοστά. Ἦσαν παράλληλοι καὶ συμμετρικῶς λελαξευμένοι ἐκατέρωθεν τοῦ ἄξονος τοῦ στομίου. Ἐντὸς τῆς βορείας ἐξ αὐτῶν τῶν αὐλάκων, ἥτοι τῆς δεξιᾶ τῷ εἰσερχομένῳ εἰς τὸν τάφον, εἶχεν ἀποτεθῆ δεύτερος θησαυρὸς χαλκῶν σκευῶν, ὀλιγωτέρων καὶ μικροτέρων, ἀλλὰ πολυτιμωτέρων (εἰκ. 32).

Ἄμα τῷ καθαρισμῷ τῶν χωμάτων ἀνεφάνη χυτρόπους ἐφθαρμένος, ὅπ' αὐτὸν δὲ διεφαίνοντο μικρότερα σκεύη. Παραπλεύρως τούτων λεκάνη βαθεῖα μετὰ δύο λαβῶν καὶ προχοῆς ἐφαίνετο ἤδη ὅτι ἔχει ἐγγάρακτον διάκοσμον ἐπὶ τοῦ χεῖλους καὶ τῶν λαβῶν. Ὁ χυτρόπους ἦτο εἰς κακὴν κατάστασιν ὑπὸ τῆς ὀξειδώσεως καὶ ἔφερεν ἐντονώτατα τὰ ἴχνη πυρᾶς μέχρι τοῦ σημείου, ὥστε αἱ χεῖρες νὰ καθίστανται κατάμαυραι ὑπὸ τῆς αἰθάλης ἅμα τῇ παραμικρᾷ ἐπαφῇ. Πρέπει νὰ θεωρηθῇ σχεδὸν βέβαιον, ὅτι ἐχρησιμοποιήθη διὰ τελευταίαν φορὰν ἐπὶ τόπου, τεθεὶς ἐπὶ τοῦ πυρός, προτοῦ νὰ ταφῇ ἐντὸς τῆς αὐλάκος τοῦ τάφου.

Ὑπὸ τὰ σκεύη ταῦτα ὑπῆρχε μονόστομος ἀκεραία μάχαιρα, διατηροῦσα ²⁴⁹ τοὺς ἦλους τῆς λαβῆς (τρεῖς ἐν ὄλῳ εἰς ἀσυμμέτρους ἀποστάσεις), μικρὸν «τηγάνιον» καὶ δύο ξυρά· τεμάχια ἐν συνόλῳ ἑξ.

Μετὰ τὸν καθαρισμὸν ἐν τῷ Ἑθνικῷ Μουσείῳ ἀνεφάνησαν καλύτερον τὰ κοσμήματα τῆς λεκάνης καὶ ἀπεδείχθη ὅτι ἡ μάχαιρα ἦτο πλήρης λεπτοτάτων κοσμημάτων, μετὰ χρυσοῦς ἐνδέσεως κατὰ τὴν λαβήν. Χρυσοῦς ἦλους ἔφερον καὶ τὰ νύσσοντα ὅπλα τοῦ πρώτου θησαυροῦ καὶ αἱ λόγχαι εἶχον ἐλαφρότατον, μόλις διακρινόμενον διάκοσμον κατὰ τὴν σύνδεσιν τοῦ αὐλοῦ πρὸς τὴν λόγχην. Ἐπιδέξια ἰχνογραφήματα τοῦ χημικοῦ τῶν Μουσείων κ. Ζήση καὶ τοῦ καλλιτέχνου κ. Κοντόπουλου παρουσιάζουν τὰ κοσμήματα ταῦτα.

Τῆς θόλου τοῦ τάφου μόνον προκαταρκτικὴν ἐπανεξέτασιν ἐκάμωμεν, διότι ἦτο πλήρης χωμάτων ἅτινα μετετοπίσαμεν εἰς τὸ νότιον ἡμῖς. Περὶ τῶν ἀποτελεσμάτων θὰ διαλάβωμεν κατὰ τὸ ἐπὶ ἔτος, μετὰ τὸν πλήρη καθαρισμόν. Σπουδαῖον ὅμως εὔρημα ἐσημειώθη: Μικρὰ φακοειδὴς ψῆφος ἐξ ἐλαφρῶς κεχρωσμένου ἀμεθύστου, ἥτις εἰς ἀρκούντως «νηματοειδῇ» ρυθμὸν τῆς προκεχωρημένης ἐποχῆς παρουσιάζει σπουδαίαν παρὰστασιν: Σωματώδης ἀνὴρ μετὰ δυνατῶν μυῶνων, σωστὸς Ἡρακλῆς ἐν τῷ μέσῳ, ἔχει ἤδη καταβάλει κρανοφόρον ἄλλον ἄνδρα καὶ ἀσχολεῖται νὰ ἐμπήξῃ τὸ ἀκόντιον «ὤμων μεσσηγύς» εἰς νεανίαν λυγίζοντα ἤδη ἰσχυρῶς τὰ γόνατα καὶ θρηνοῦντα, ἐνῷ συγχρόνως ἐκτείνει κολοβάς τὰς χεῖρας. Διότι ἀμφοτέρων τὰς χεῖρας ἔχει προηγουμένως ἀποκόψει ὁ τιμωρός.

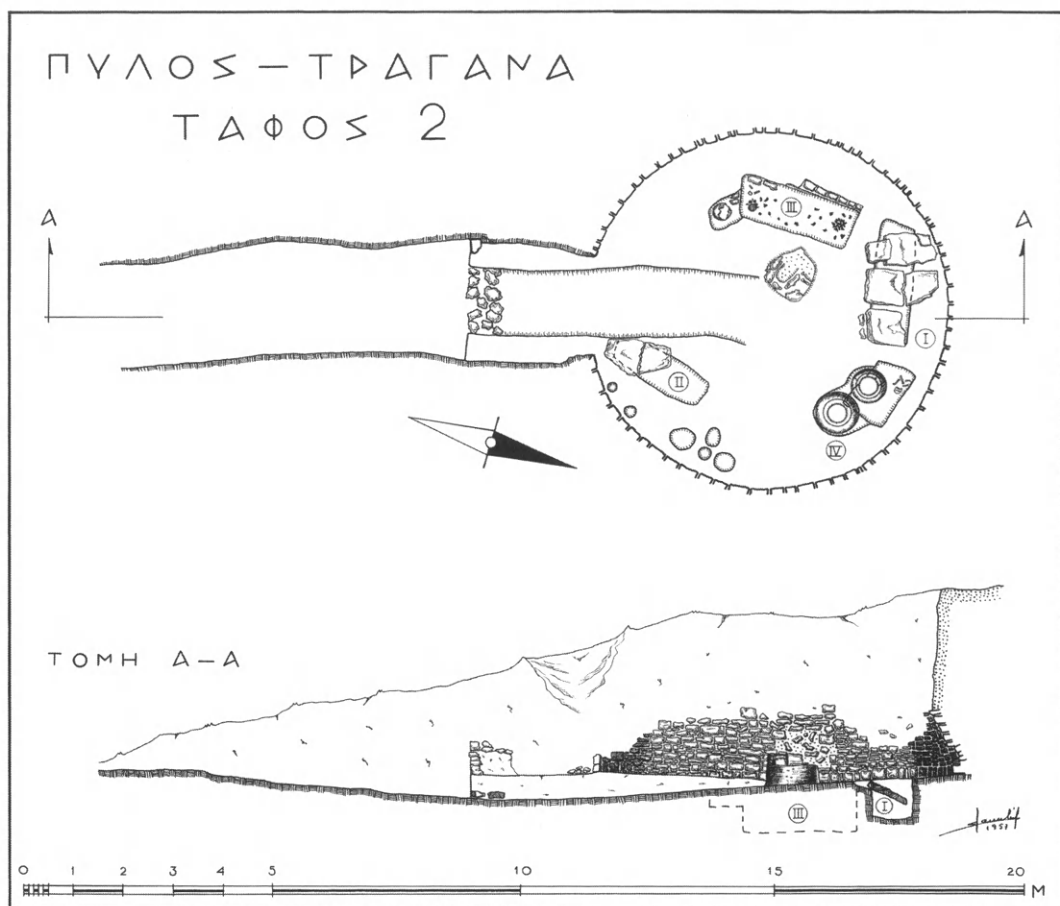
Προφανῶς καὶ οἱ δύο (θὰ ἔλεγέ τις πατὴρ καὶ υἱὸς) ὑπέπεσον εἰς

σοβαρώτατον παράπτωμα, διὰ νὰ τιμωρῶνται οὕτως ἀνοικτιρμόνως. Πρόκειται ἢ περὶ ἱστορικῆς ἢ περὶ μυθολογικῆς σκηνῆς. Δυστυχῶς οὐδὲν ἀνάλογον δύναμαι νὰ ἐνθυμηθῶ ἐκ τῆς μυθολογίας. Τὸ πολὺ θὰ ἡδύνατό τις νὰ ἐνθυμηθῇ τὴν τιμωρίαν τοῦ Μελανθίου (Ὅδ. χ 475), τοῦ ὁποίου ἀπέκοψαν χεῖρας καὶ πόδας προτοῦ νὰ τὸν θανατώσουν, ὡς καὶ τὸν Ἰππόλοχον, ὃν ὁ Ἀγαμέμνων ἐφόνευσεν χεῖρας ἀπὸ ξίφει τμήξας ἀπὸ τ' αὐχένα κόψας (Ἰλ. Λ 146).

Ὁ παρακαίμενος θολωτὸς τάφος 2, ὁρατὸς μακρόθεν ἐκ τοῦ τύμβου, ὃν ἐσχημάτιζον τὰ ἐπ' αὐτοῦ χώματα, ἔφερε χαίνουσαν ὀπὴν ἄνω λόγῳ συμπτώσεως τῆς θόλου (σχ. 28). Δύο ἀπόπειραι συλήσεως εἶχον σημειωθῇ εἰς ἄγνωστον ἐποχὴν ἄνωθεν, δύο δὲ φρεατοειδῆ ὀρύγματα προχωρήσαντα μέχρι βάθους δύο μέτρων περίπου, ἦσαν τὰ σημεῖα τῶν τυμβωρύχων. Τὰ συμπεσόντα τοιχώματα τῆς θόλου ὑπῆρξαν μέγα ἔργον διὰ τοὺς λαθροσκαφεῖς, ἐγκαταλείψαντας οὕτω τὰς ἀποπείρας των. Τὸν τάφον ἐκαθαρίσαμεν ἡμεῖς ἄνωθεν καὶ παραλλήλως καὶ διὰ τοῦ δρόμου, τὸν ὁποῖον ἐσκάψαμεν ὀλόκληρον. Σχεδὸν μῆνα ὀλόκληρον διήρκεσεν ἡ ἀποκόμισις τῶν ἀνωτάτων στρωμάτων, περιεχόντων πάντας τοὺς λίθους τῆς ἀνωτέρας θολώσεως καὶ καθαρὰ χώματα.

Ὁ τάφος οὗτος εἶναι κατὰ τι μικρότερος τοῦ προηγουμένου καὶ ἀπὸ ²⁵⁰ | πάσης ἀπόψεως μετριώτερος, ἢ δὲ θύρα αὐτοῦ ἔχει καταστραφῇ μέχρι τῶν θεμελίων. Ὁ δρόμος αὐτοῦ, μὲ τοιχώματα ἄνευ τειχίσεως καὶ κατὰ τι σκολιά, ἔχει μῆκος 7,50 μ., τὸ δὲ πλάτος ποικίλλει μεταξὺ 2,55 2,25, καὶ 2,40 μ. Βαίνει βαθυνόμενον τὸ δάπεδον ἐφόσον προχωροῦμεν πρὸς τὸ στόμιον, τὸ ὁποῖον ἐλάχιστα ἵχνη τῆς τειχίσεως διατηρεῖ καὶ εἶχε πλάτος περίπου 1,35 μ. Συνέκειτο ἐκ πελεκητῶν λίθων, μαλακῶν πῶρων, ὡς καὶ εἰς τὸν τάφον 1, ἀλλ' οἱ λίθοι ἦσαν ἐδῶ μικροτέρων διαστάσεων. Ἡ ἐπίχωσις τοῦ δρόμου ἦτο σχεδὸν καθαρὸν χῶμα. Ἐλάχιστα ὄστρακα εὐρέθησαν, ὧν ἓν πρῶμον ΥΕ Ι ἐκ κυπέλλου μετὰ διαστίκτου σπείρας.

Ἡ θόλος διαμέτρου 7,20 μ., εἶναι ἐκτισμένη διὰ μικρῶν πλακωτῶν, μόνον εἰς τὴν πρόσοψιν κατειργασμένων πως λίθων. Οἱ λίθοι οὗτοι συνεδέοντο μεταξὺ των διὰ σκοτεινόχρου πηλοῦ σκληροτάτου, ὅστις ἐκομίσθη ἄλλοθεν. Μέγιστον σφζόμενον ὕψος τῆς θόλου (ἐναντι τῆς

Σχ. 28. Θολωτός τάφος Τραγάνας 2.

είσοδον) είναι 3,25 μ. και αντιστοιχεί προς την σημερινή επιφάνειαν του εδάφους. Εκείθεν ή θόλος (ήτις θα είχε περίπου άλλο τόσον ύψος) ἦτο υπέργειος καὶ ἐκαλύπτετο διὰ χώματος, σχηματιζομένου τύμβου.

Ἐν συνόψει τὰ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ τάφου ἔχουσιν ὡς ἑξῆς: Κατὰ τὴν ὑστερωτέραν Ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν ὁ τάφος διετηρεῖτο

εισέτι καὶ εἶχε χρησιμοποιοηθῇ ὡς κατοικία ἢ τοῦλάχιστον ὡς ἀποθήκη ἀγροικίας τινός. Λύχνοι, τεμάχια μεγαρικῶν σκύφων, ἄλλων μικρῶν ἀγγείων καὶ πλῆθος παχέων ὀστράκων ἐκ κεράμων ἢ πίθων εὐρέθησαν ἐντὸς τοῦ τάφου καὶ ὑψηλὰ πρὸ τῆς θύρας εἰς τὸν δρόμον. Τὰ τελευταῖα ταῦτα, συνοδευόμενα καὶ ὑπὸ ἀφθόνων ἰχνῶν πυρᾶς μετὰ μεγάλων κεράμων, εἶναι ἔτι ὑστερώτερα, διότι προϋποθέτουσι τὴν καταστροφὴν τοῦ τάφου. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῆς θόλου, παρὰ τὴν ἔναντι τῆς εισόδου περιφέρειαν αὐτοῦ, δύο πίθοι φέροντες δεκάδας μολυβδίνων συνδέσμων ἕκαστος, εἶχον χωθῇ μέχρι τῶν χειλέων ἐντὸς τοῦ ἐδάφους καὶ κατὰ τὴν ἀνακάλυψιν αὐτῶν ἐφράσσοντο διὰ δύο μικρῶν πλακῶν ὁ εἷς, διὰ δύο τεμαχίων κεράμου ὁ ἕτερος. Ἦσαν κενοί, πλὴν ὀλίγου χώματος εἰσρεύσαντος εἰς τοὺς πυθμένας αὐτῶν διὰ τῶν ρωγμῶν.

Περὶ τὸ μέσον τῆς θόλου καὶ 10 ἐκ. ὑψηλότερον τοῦ μυκηναϊκοῦ δαπέδου ἐστία εἶχε κατασκευασθῇ διὰ μικρῶν λίθων καὶ πηλοῦ. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας αὐτῆς δύο ὄρθιαι πλάκες ἀπετέλουν εἶδος κρατευτῶν, φερόντων καὶ ἐγκοπάς, ἐφ' ὧν περιστρέφοντο ὀβελοί. Παρὰ τοὺς κρατευτὰς τούτους μικρὸς πλακωτὸς λίθος ὀριζοντίως ἐπὶ τοῦ πηλοῦ προσκεκολλημένος ἐχρησίμευεν ὡς τριπτῆρ ἢ τι ἀνάλογον. Οἱ «κρατευταὶ» ἀπέχουσιν ἀλλήλων 0,32 μ. καὶ ἕκαστος αὐτῶν ἔχει ὕψος 0,35 μ. Περισσότερον ἀπὸ δύο δοχεῖα λευκοσιδήρου (τενεκέδες) τέφρας καθαρᾶς συνελέγησαν μεταξὺ καὶ πέριξ τῶν κρατευτῶν. Τὸ συνολικὸν ὕψος τῆς ἐστίας εἶναι 45 ἐκ. καὶ ἡ διάμετρος αὐτῆς 1 μ. περίπου. Τεμάχια μικρῶν ἀγγείων, τέφρα καὶ ὅσα ζῶων εὐρέθησαν πέριξ τῆς ἐστίας.

²⁵¹ Ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου παρατηροῦνται μικραὶ ἡμισφαιρικαὶ ἢ κωνικαὶ κοιλότητες ἀκανονίστως διεσπαρμένα. Ἔχουσι διάμετρον ἀπὸ 10 μέχρι 30 καὶ 40 ἑκατοστῶν.

Περιττὸν νὰ τονισθῇ, ὅτι ὑπὸ τοιοῦτους ὅρους δὲν ἦτο δυνατόν νὰ περιμένωμεν μυκηναϊκὰ εὐρήματα ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου. Παρ' ὅλα ταῦτα κοίλῃ χρυσῇ ψῆφος μὲ διακόσμησιν κισσοειδοῦς φύλλου (waz) εὐρέθη εἰς ἓν ἄκρον τῆς θόλου, καθὼς καὶ τὰ πλεῖστα τεμάχια εὐμεγέθους ἀγγείου, ἐξ ὧν ἀπηρτίσθη τρίωτος πίθος. Τοῦτο ὅμως συνέβη διὰ τὸν ἐξῆς λόγον: Ὁ δρόμος τοῦ τάφου, βαθυνόμενος, ὡς

ἐλέχθη, ἐφόσον προχωροῦμεν πρὸς τὴν εἴσοδον, ἐξηκολούθησε τὴν φορὰν ταύτην διὰ μέσου τῆς εἰσόδου πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου. Οὕτως ὀρθογώνιον τμήμα δαπέδου ἰσοπλατὲς πρὸς τὴν θύραν, ἥτοι 1,35 μ., καὶ φθάνον μέχρι τοῦ κέντρου τοῦ τάφου εἶναι βαθύτερον τοῦ λοιποῦ δαπέδου (βλ. σχ. 28). Εἰς τὸ δάπεδον τοῦ λαξεύματος, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει πανταχοῦ λείψανα πυρᾶς, εὐρέθησαν τὰ τεμάχια τριώτου ἀμφορέως. Πιστεύω, ὅτι τὸ λάξευμα τοῦτο εἶναι μυκηναϊκόν, πιθανῶς ὅμως δὲν ἀνήκει εἰς τὴν ἀρχικὴν κατασκευὴν τοῦ τάφου, ἀλλ' εἶναι μεταγενεστέρα μεταρρυθμίσις. Ὅτι αὕτη ἐγένετο διὰ νὰ διευκολύνῃ τὴν εἴσοδον, θεωρῶ πιθανόν. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον δυνάμεθα νὰ ἐρμηνεύσωμεν καὶ τὰς δύο παραλλήλους αὐλακὰς τοῦ τάφου 1, αἱ ὁποῖαι ὑποβάλλουν τὴν ιδέαν, μήπως ἄρμα ἢ ἅμαξα ὁλόκληρος εἰσῆρχετο εἰς τὸν τάφον, φέρουσα τὴν σορὸν τοῦ νεκροῦ. Διὰ νὰ μὴ προσκρούσῃ εἰς τὸ ἀνώφλιον τῆς θύρας, παρέστη ἀνάγκη νὰ λαξευθῶσιν εἰς τὸν τάφον 1, αἱ δύο αὐλακεὶς καὶ τὸ περιγραφὲν λάξευμα εἰς τὸν τάφον 2, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐκυλίωντο οἱ τροχοὶ τῆς ἁμάξης. Γνωρίζομεν ἐκ παραστάσεων γεωμετρικῶν ἀγγείων, ὅτι αἱ σοροὶ εὐρίσκοντο εἰς ἀρκετὸν ὕψος ὑπὲρ τὴν ἅμαξαν, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὴ ἡ εἴσοδος διὰ χαμηλῆς θύρας. Πολλὰ δὲ φαινόμενα τοῦ Γεωμετρικοῦ 8ου αἰῶνος, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς προθέσεως καὶ ἐκφορᾶς νεκρῶν, ἀποδίδει ὁ Kübler ἐν τῇ τελευταίᾳ δημοσιεύσει τοῦ Κεραμικοῦ (*Kerameikos* V 1, 1954) εἰς ἀναβιώσιν ἐκ τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Οἱ εἰσαγωγεῖς τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν (11-9ος αἰὼν) κατεπίεσαν προσωρινῶς τὴν παράδοσιν, ἣτις ἐπανῆλθεν ὁμοῦ μετὰ τῆς ταφῆς, ἣτις ἐκ νέου ἀρχίζει νὰ ἐκτοπίζει τὴν καῦσιν.

Ὁ τάφος 2 περιεῖχε τρεῖς βεβαίους λάκκους καὶ ἓνα πιθανόν. Ὁ λάκκος 2 ἐκαλύπτετο ἐν μέρει διὰ μεγάλης πλακῆς ἣτις πιθανὸν νὰ ᾗτο ἀρχικῶς τὸ ἐν ἐκ τῶν ὑπερθύρων τοῦ στομίου.

Περιεῖχε καθαρὸν χῶμα, μερικοὺς μεγάλους λίθους, οὐδὲν ἔχνος ὁστοῦ καὶ τεμάχια δύο μικρῶν ἀγγείων: Ἐνὸς ἑλληνιστικοῦ κυάθου (περὶ τὸ μέσον τοῦ βάθους του) καὶ ἐνὸς ὑστερομυκηναϊκοῦ προχοΐδιου μετὰ λεπιδωτοῦ κοσμήματος ἐπὶ τῶν ὤμων. Μῆκος λάκκου 2 μ., πλ. 0,60 μ. καὶ βάθος 1,10 μ.

²⁵² | Ὁ λάκκος 1 δίδει τὴν ἐντύπωσιν λάκκου ἀπορριμμάτων τῶν Ἑλληνιστικῶν εἰσβολέων. Ἐκαλύπτετο ὑπὸ τριῶν μεγάλων πλακῶν. Ἡ δυτικωτάτη, ἴσως καὶ αὕτη ἐν τῶν ἐσωτερικῶν ἀνωφλίων τοῦ τάφου, συνωδεύετο καὶ ὑπὸ μικροτέρας πρὸς ἐνίσχυσιν. Ἡ μεσαία, πελεκητὴ καὶ τεθραυσμένη εἰς δύο ὑπὸ τὸ βάρος τῆς συμπτώσεως τοῦ τάφου, πρέπει νὰ ἦτο ὁ ἐξωτερικὸς ἀνώφλιος λίθος. Ἡ τρίτη ἦτο πλακωτὸς λίθος. Ἄμα τῇ ἀφαιρέσει τῶν λίθων τούτων παρουσιάσθη ἐπίχωσις χαλαρωτᾶτων χωμάτων ἐναλλαξ μελανῶν καὶ λευκωπῶν. Τεμάχια κεράμων, μεγαρικῶν σκύφων καὶ λύχνων ἐλληνιστικῶν ἦσαν τὰ μόνα εὐρήματα μέχρι τέλους. Εἷς λύχνος εἶναι πρακτικῶς ἀκέραιος. Τὸ ἥμισυ σκελετοῦ ἐριφίου, σιαγὼν κονίκλου ἢ μικροῦ λαγωοῦ, ὀστᾶρια πτηνῶν καὶ λείψανα ἀνθρώκων παρατηρήθησαν ὡσαύτως. Μῆκ. τοῦ λάκκου 2,50 μ. πλ. 0,80 μ. καὶ βάθος 1,45 μ.

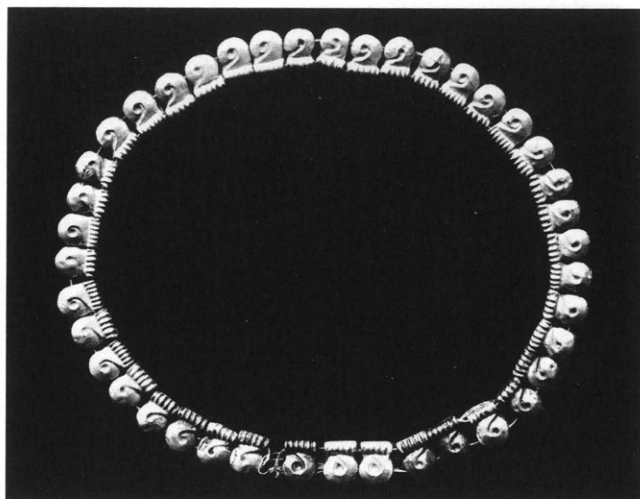
Ὀλίγον ἀνατολικώτερον ὑπῆρχεν ἴσως ἀβαθέστερος λάκκος, ὅστις εἰς μίαν γωνίαν περιεῖχε καὶ λείψανα ἀνθρωπίνων ὀστέων. Ἐπειδὴ ὁμως κατεστράφη ὑπὸ τοῦ λάκκου τοῦ ὑποδεχθέντος τοὺς ἐλληνιστικοὺς πίθους καὶ οὐδὲν εὗρημα παρουσίασεν, ἡ χρονολογία του εἶναι ἄδηλος, ἂν καὶ λίαν πιθανῶς μυκηναϊκή.

Τέλος ὁ λάκκος 3, παρὰ τὸ δυτικὸν τοίχωμα τῆς θόλου, ὅστις οὐδεμίαν διὰ πλακῶν κάλυψιν εἶχεν, ἀπεναντίας δὲ εἶχε τοποθετηθῇ κεκλιμένον ἐπ' αὐτοῦ ἐλληνιστικὸν πιθάριον, περιῆλθεν εἰς ἡμᾶς ἀσύλητος. Ἡ ἐπίχωσίς του ἦτο καθαρὰ καὶ μόνον ὑστερομυκηναϊκῶν ἀγγείων τεμάχια περιεῖχε. Τὰ τοιχώματα τοῦ λάκκου ἦσαν ἐνιαχοῦ ἐπενδεδυμένα διὰ ξηρολιθιδᾶς λόγῳ ψαθυρότητος τοῦ ἐδάφους καὶ ἰσχυρῶς μαυρισμένα ὑπὸ πυρός. Ὅταν ἐφθάσαμεν εἰς βάθος 2 μέτρων, ἀντελήφθημεν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ καύσεως τῶν νεκρῶν. Μεγάλα καὶ πολλὰ τεμάχια ἀνθρώκων, ὀλίγα λείψανα τελείως κεκαυμένων ὀστέων διαλυθέντων εἰς μικρὰ τεμάχια, τέλος τὰ εὐρήματα κεκαυμένα καὶ μελανὰ ὑπὸ τοῦ καπνοῦ ἐδείκνυνον, ὅτι ἔχομεν πραγματικὴν καὶ ἐντατικὴν καῦσιν. Εἶναι ἴσως τὸ ὠραιότατον καὶ τελειότατον παράδειγμα καύσεως Μυκηναϊκῶν νεκρῶν, πιθανῶς δὲ καὶ τὸ παλαιότατον. Ἡ πέριξ γῆ εἶχεν ἀποβῇ ἐρυθρὰ ἐκ τοῦ πυρός, τὸ δ' ὅλον πάχος τῆς νεκρικῆς πυρᾶς ἐπὶ τοῦ πυθμένος τοῦ λάκκου, οὔσης ἰσοπαχοῦς, ἦτο σχεδὸν 30 ἑκατοστά.

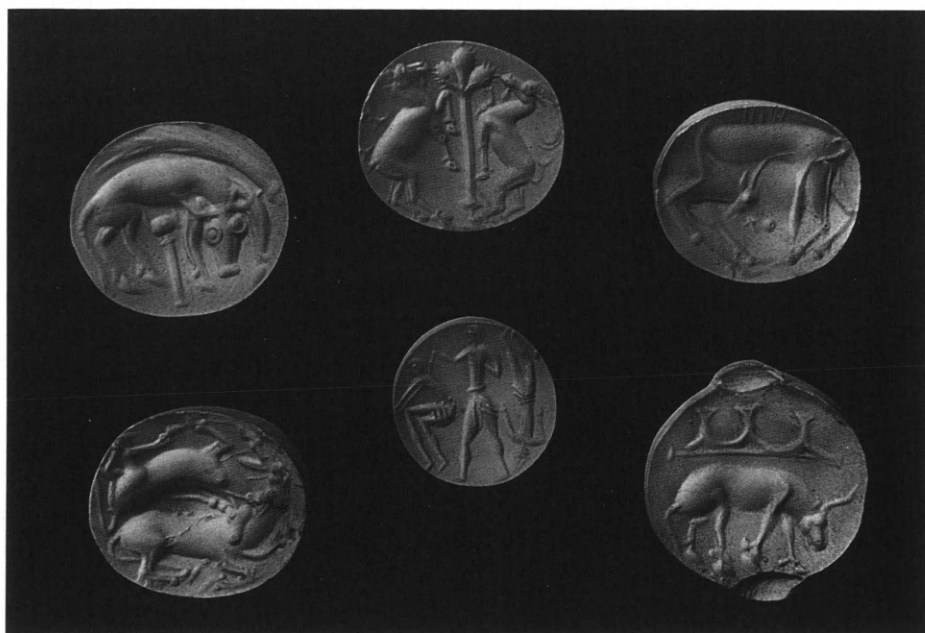
Ἡ πυρὰ ἐν τούτοις δὲν ἦτο ἐνιαία, ἀλλὰ διπλῇ, μία εἰς τὸ Ν. καὶ μία εἰς τὸ Β. ἄκρον τοῦ λάγκου (οὗ αἱ διαστάσεις εἶναι: Μῆκ. 2,45 μ., πλ. 0,90 μ. καὶ βάθος 2,15 μ.). Ἐπειδὴ δὲ καὶ τὰ εὐρήματα ἔκειντο κεχωρισμένως πλησίον ἐκάστης πυρᾶς, ἔπεται ὅτι δύο νεκροὶ φαίνονται νὰ εἶχον κατὰ τὴν Τῶν κρανίων μικρὰ μόνον τεμάχια περιεσώθησαν ἄκαυτα, κατὰ δὲ τὸ μέγεθος τῶν ὀστέων καὶ τὸ μικρὸν πάχος τῶν κρανίων, πρέπει νὰ ἐπρόκειτο περὶ δύο νεαρῶν πριγκιπισσῶν ἡλικίας 14-16 ἐτῶν.

Ἦδη ἡ ἐπίχωσις τοῦ τάφου παρέσχε, πλὴν τῶν ὀστέων, φυλλάρια χρυ²⁵³σοῦ καὶ τινὰ λίθινα βέλη. Παρὰ τὴν Ν. πυρὰν τοῦ πυθμένος εὐρέθησαν δύο μικρὰ ἀγγεῖα πήλινα (δίωτον ἀγγεῖον καὶ ἀμφίχοον ἀμφορείδιον), 15 ψῆφοι ἀμεθύστου, ἐρυθρωποῦ ἰάσπιδος, ὀρείας κρυστάλλου, ὧν ἕξ ἔκειντο εἰσέτι παρ' ἀλλήλας ἡμικυκλικῶς, ἐν ἀκέραιον πλακίδιον ὑαλομάζης μετὰ λεπιδωτῶν καὶ φολιδωτῶν κοσμημάτων, πολλὰ τεθραυσμένα καὶ πολλὰ ἐν σχήματι δισκαρίων καὶ ἄλλων ἐνθέσεων, τέλος ὁ δίσκος χαλκοῦ κατόπτρου, διαμ. 0,117 μ., διατηρῶν δύο ἥλους, δύο σφονδύλια στεατίτου, δακτύλιος ἀργυροῦς (ἄνευ σφενδόνης), δύο βέλη χαλκοῦ καὶ ἐν ὀψιανοῦ. Τὰ χαλκᾶ εἶναι τοῦ τριγλῶχινος τύπου, τὸ λίθινον ἐνδιαμέσου τύπου μετὰ τριγλῶχινος καὶ λαβίδος καρκίνου. Ὀλίγον περαιτέρω εὐρέθη ἕτερον χαλκοῦν βέλος μετὰ οὐρᾶς στειλώσεως.

Ἡ βορεία πυρὰ ἦτο πλουσιωτέρα. Ἀπέδωκε περιδέραιον χρυσοῦν ἐκ 41 ψήφων μιμουμένων ἐκφυλισμένον ναυτίλον (εἰκ. 33), δισκάρια καὶ πλακίδια ὑαλομάζης ὡς τὰ προηγούμενα καὶ πέντε γλυπτὰς λίθους εὐρεθείσας εἰς μικρὰν ἀπόστασιν παρ' ἀλλήλας, ἀλλ' οὐχὶ εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν θέσιν (εἰκ. 34). Ἡ μία (πᾶσαι εἶναι σχήματος φακοειδοῦς) εἶναι ἕξ ὀρείας κρυστάλλου καὶ χρυσόδετος κατὰ τὰ δύο στόμια τῆς ὀπῆς. Φέρει βοῦν βαδίζοντα πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ἀντινώτως τριποδικὴν τράπεζαν θυσίας. Τέχνη βαρεῖα καὶ παρακμάζουσα. Ἡ δευτέρα, ἕξ ἀχάτου, φέρει δύο κατακεμένους ταύρους ἀντινώτως. Τέχνη ἐπιμελεστέρα. Ἡ τρίτη, ἐκ φλεβωτοῦ ἀμυγδαλίτου, φέρει βοῦν ἡμιοκλάζοντα μὲ τὴν κεφαλὴν κατενώπιον. Κλάδος ὑπὲρ τὸ ζῶον, θυμιατήριον ὑπὸ τὴν κοιλίαν αὐτοῦ. Τέχνη βαρεῖα καὶ συμβατική. Ἡ τετάρτη, σαρδῶνυξ, φέρει κατὰ τὴν ἰδίαν τεχνικὴν βοῦν πρὸς ἄρ.,

Εικ. 33. Χρυσούν περιδέραιον τοῦ τάφου Τραγάνας 2.

Εικ. 34. Θολωτὸς τάφος Τραγάνας 2, σφραγιδόλιθοι τοῦ λάκκου 3 καὶ τῆς θόλου.

ἀλλὰ στρέφοντα τὴν μυκωμένην κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω. Ἡ πέμπτη τέλος, ἐξ ἐρυθρωποῦ ἰάσπιδος, εἶναι ἡ σπονδαιοτάτη πασῶν καὶ ἀπὸ ἀπόψεως τέχνης καὶ ἀπὸ ἀπόψεως παραστάσεως. Δύο αἶγαυροι ὄρθιοι ἴστανται ἐν ἀντιθετικῷ συμπλέγματι ἐκατέρωθεν τοῦ ἱεροῦ δένδρου. Τὸ δὲ δένδρον τοῦτο, περιέργως, φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ξενικὴ θεωρουμένη κάκτος Ὀπουντία, κοινῶς φραγκοσυκιά, ἥς τὰ τρία σαρκώδη μεγάλα φύλλα, αἱ ἄκανθαί καὶ οἱ καρποὶ εἰκονίζονται μετὰ πάσης ἐπιθυμητῆς ἐναργείας. Ἐντὸς τῆς σειρᾶς ὅμως ἀναλόγων ἐκφυλισμένων παραστάσεων γεννᾶται ἡ ἀμφιβολία ὥς πρὸς τὸ φυτόν (Bossert, *Altikreta* 395 a-b. Zervos, *Art de la Crète* 307).

Τὰ εὐρήματα τοῦ τάφου τούτου, συμφώνως πρὸς τὴν κεραμεικὴν, πρέπει νὰ ἀνάγωνται εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ 14ου αἰῶνος. Ἀνήκουσιν ὅμως εἰς τὴν τελευταίαν χρησιμοποίησιν τοῦ τάφου καὶ αἱ συλήσεις ἐξηφάνισαν πᾶν παλαιότερον ἵχνος. Κατὰ τὴν τεχνικὴν τῆς κατασκευῆς ὁ τάφος πρέπει νὰ εἶναι παλαιότερος. Τὸ μοναδικὸν ΥΕ Ι ὄστρακον ἐκ τοῦ δρόμου δὲν δύναται βεβαίως νὰ χρησιμεύσῃ ὥς χρονολογικὸν τεκμήριον. Ὁ τάφος 1 τοῦναντίον παρέσχε πολλὰ ὄστρακα ἐκ τοῦ δρόμου ἀναγόμενα μέχρι τοῦ ἀνακτορικοῦ ²⁵⁴ ρυθμοῦ (δὲν ἐκαθαρίσθησαν ἀκόμη). Τῆς αὐτῆς ἐποχῆς πρέπει νὰ εἶναι καὶ οἱ δύο σωροὶ τῶν χαλκῶν σκευῶν.

ΒΟΪΔΟΚΟΙΛΙΑ

ΠΑΕ 1956, 202-203

²⁰²¹ Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐν Πύλῳ ἀνασκαφῶν ὑπῆρξαν ἐκτάκτως εὐτυχῇ κατὰ τὸ 1956, διότι ἀνεκαλύφη μικρὸς μὲν πριγκιπικὸς τάφος θολωτός, ὅστις ὅμως ἦτο μερικῶς ἀσύλητος. Παρέσχε δὲ τόσον ἀξιολόγους θησαυρούς, ὥστε δυνάμεθα ἀπλῶς νὰ φαντασθῶμεν, τί πρέπει νὰ περιέκλειον οἱ μεγάλοι βασιλικοὶ τάφοι, οἵτινες οὐχὶ ἀδίκως διὰ τοῦτο μᾶς παρεδόθησαν ἀρχαιοθὲν ὑπὸ τὸ ὄνομα «θησαυροί».

Ἐν τῇ προσπαθείᾳ ὅπως ὁ ἑλληνικὸς τομεὺς τῶν κοινῶν ἑλληνο-αμερικανικῶν ἀνασκαφῶν ἐν Δυτικῇ Μεσσηνίᾳ συλλάβῃ τὴν γενικὴν ἀρχαιολογικὴν εἰκόνα τῆς περιοχῆς, ἠρευνήθησαν καὶ ἐφέτος τρεῖς περιοχαί: Ἡ Τραγᾶνα, ἔνθα συνεπληρώθη ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ προηγουμένου ἔτους, ἡ παραλία θέσις Βουφράς (καλουμένη Βοΐδοκοιλία) καὶ μεσογειότερον ἡ θέσις Ρούτση, πλησίον τοῦ Μυρσινοχωρίου Πυλίας.

Εἰς τὴν Τραγᾶναν συνεπληρώθη ἡ ἔρευνα καὶ ἡ σχεδιάσις τῶν αὐτόθι δύο θολωτῶν βασιλικῶν τάφων. Ὁ μεγαλύτερος καὶ καλύτερος ἐκ τούτων, ὁ τάφος 1, παρέσχε μερικὰ καλὰ ὄστρακα Ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ, δισκάριον χρυσοῦ καὶ τινα μικρὰ ἀντικείμενα, κυρίως ψήφους σαρδίου. Χαρακτηριστικαὶ εἶναι αἱ δύο αὐλακες ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ στομίου, προφανῶς πρὸς διευκόλυνσιν τῆς εἰσόδου ἄρματος ἢ ἀμάξης, ἐφ' ἧς ἐκομίζετο ὁ νεκρός (βλ. σχ. 27, εἰκ. 31).

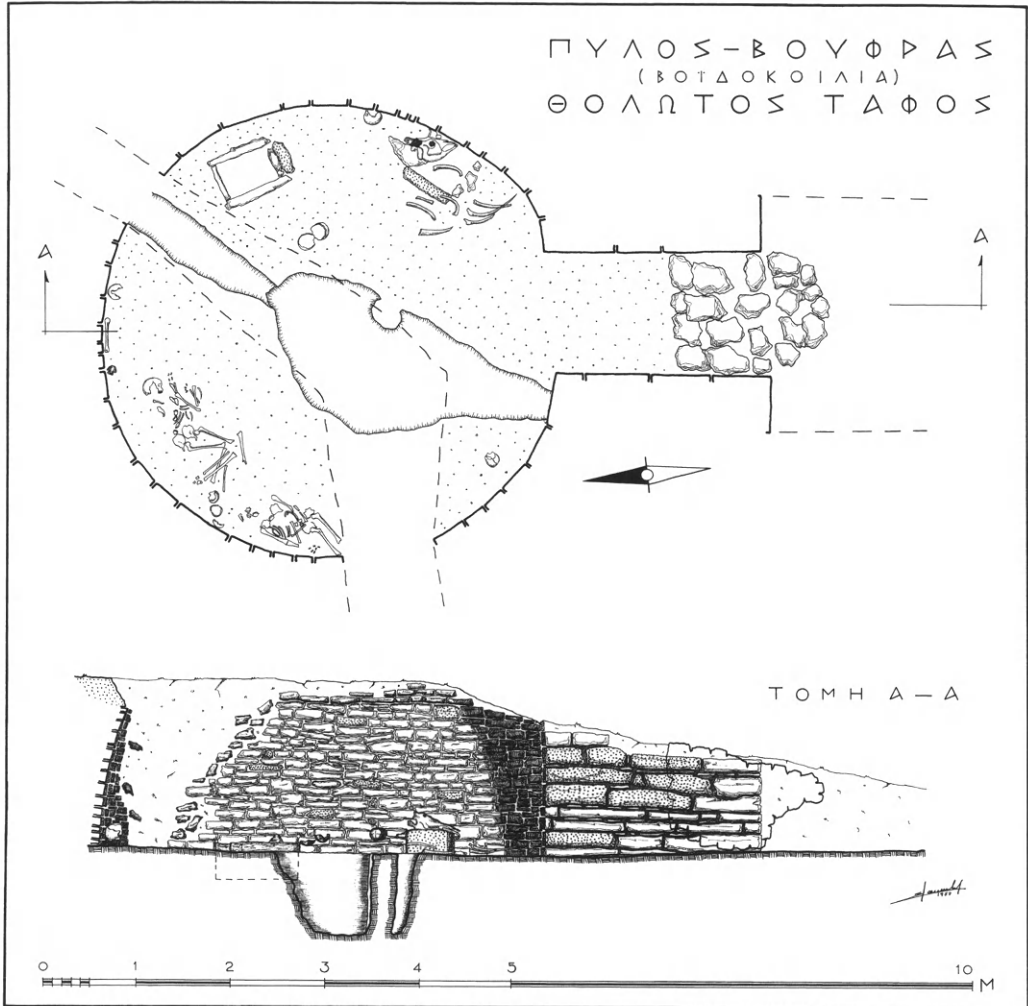
Εἰς θέσιν Βορούλια συνεπληρώθη ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1955 καὶ ἀπεδείχθη, ὅτι πρόκειται περὶ ἀπλοῦ δωματίου ἀπλῆς οἰκίας, ἔνθα εἶχον τοποθετηθῇ ἑκατοντάδες ἀγγείων καὶ τινα ὄστρακα τριτώνων θαλασσίων καὶ οὐδὲν ἄλλον. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ εὐρήματος τούτου ἔγκειται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ἔχομεν ἐνιαίαν συλλογὴν ἀγγείων σπουδαίων πρὸς χρονολογικοὺς σκοποὺς. Πάντα ἀνάγονται εἰς τὴν πρῶμον φάσιν τῆς Ὑστεροελλαδικῆς 1 ἐποχῆς. Ὁ μέγιστος ὄγκος ἐξ αὐτῶν εἶναι χειρο-

ποίητος κεραμεική χονδροειδής. Μία σειρά όμως αποτελείται από κύπελλα χαρακτηριστικά του λεγομένου τύπου Keftiu, τέλος δ' ύπαρχουσι καὶ δύο καθαρῶς μεσοελλαδικῆς τεχνοτροπίας αμυροχρώμα ἀγγεῖα.

Περὶ τὰ πέντε χιλιόμετρα νοτιώτερον ὑπάρχει ὁ μικρὸς ὄρμος, ὅστις λόγῳ τοῦ σχήματός του εἶναι γνωστὸς ὡς Βοΐδοκοιλιά, ἡ τοποθεσία δ' ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν Βουφράδα τῶν Ἀρχαίων. Δεξιὰ τῷ εἰσπλέοντι τὸν ὄρμον εὐρίσκεται ὁ βράχος τοῦ Κορυφασίου μετὰ τὸ σπήλαιον τοῦ Νηλέως, ἐπὶ δὲ τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς τοῦ στομίου τοῦ λιμενίσκου ἀνεσκάφη μικρὸς θολωτὸς τάφος (σχ. 29), ὅστις, ἐπὶ τοῦ συμπαγοῦς βράχου ἀνεγερθεὶς, ἦτο ἐξ ὅλο²⁰³ κλήρου ὑπέργειος. Μεγάλῃ τάφρος Ἑλληνιστικῶν χρόνων εἶχε διχοτομήσει τὸν τάφον, διχοτομήσασα καὶ τὰ τοιχώματά του. Ἐκατέρωθεν ὅμως τῆς τάφρου εὐρέθησαν κατὰ χώραν δύο σκελετοί, μικρὸς κιβωτιόσχημος τάφος, τὰ λείψανα θυσίας ὀλοκλήρου βοδὸς κατατεθέντος εἰς τὸν τάφον καὶ μερικὰ εἰσέτι κρανία παλαιότερων νεκρῶν. Εὐρήματα ἐσημειώθησαν πλῆθος βελῶν ἐξ ὀψιανοῦ καὶ πυρίτου, εὐθὺς μετὰ τὴν εἴσοδον, δύο περιδέραια ἐξ ἀμεθύστου καὶ σαρδίου, τέσσαρα χρυσᾶ ἐλάσματα με σπειροειδῇ διακόσμησιν, ὀλίγα εἰσέτι μικρὰ ἀντικείμενα ἐκ χρυσοῦ καὶ ἄλλων ὑλικῶν καὶ δύο μικρὰ ὄψιμα μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα.

ΠΑΕ 1958, 184

¹⁸⁴ Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ 1958 ἤρχισαν τὴν 14ην Ἰουλίου καὶ ἐπερατώθησαν τὴν 14ην Αὐγούστου. Ἐντὸς τοῦ ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ τομέως τῶν ἐν Πύλῳ ἀνασκαφῶν τεθέντος πλαισίου, ἦτοι τῆς συνολικῆς προκαταρκτικῆς ἐρεῦνης τῆς Πυλίας, ὥστε νὰ κερδίσωμεν αὐθεντικὴν ἀρχαιολογικὴν εἰκόνα τῆς ἐπαρχίας, ἠρευνήθησαν ἐφέτος δύο περιοχαί. Ἡ πρώτη ἦτο ἡ περιοχὴ τοῦ Κορυφασίου (Βοΐδοκοιλιάς), ἔνθα ἡ ἀρχαία παράδοσις ἐτοποθέτει τὸν «οἶκον» καὶ τὸν τάφον («μνήμα») τοῦ Νέστορος (Πανσ. IV 36, 2). Ἡ δευτέρα ἦτο μία μέχρι τοῦδε ἀρχαιολογικῶς ἄγνωστος περιοχή, περίξ τοῦ χωρίου Κουκουνάρα, τὸ ὅποιον κεῖται περὶ τὰ 13 χλμ. μεσογείως, ΒΑ. τῆς σημ. Πύλου (Ναυαρίνου).

Σχ. 29. Θολωτός τάφος Βουφράδος (Βοΐδοκοιλιάς).

ΚΟΡΥΦΑΣΙΟΝ

ΠΑΕ 1958, 184-185

^{184]} Ὁ Πανσανίας, περιγράφων τὴν παλαιὰν πολίχνην τῆς Πύλου, ἀναφέρει ὅτι τὸ σπήλαιον τοῦ Νηλέως ἔκειτο ἐντὸς τῆς πόλεως. Τὸ σπήλαιον τοῦτο ἐπομένως, μετὰ τῶν γοθτικῆς ἐμφανίσεως τοιχωμάτων του καὶ τὸ ὁποῖον φέρει ἀναμφισβήτητα ἵχνη τῶν προϊστορικῶν περιόδων (ἴσως ἦτο λατρευτικὸν σπήλαιον), ἀποτελεῖ σταθερὸν τοπογραφικὸν δεδομένον. Ἐντὸς τῆς πόλεως ἐδεικνύοντο ὡσαύτως ὁ οἶκος καὶ ὁ τάφος τοῦ Νέστορος, ἐνῶ «ὀλίγον ἀπωτέρω τῆς Πύλου» ἐδεικνύετο ἕτερος τάφος, λεγόμενος τοῦ Θρασυμήδους (Πανσ. ἔ.ἀ.).

Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ 1956 ἀπεκάλυψαν μικρόν, ἐξ ὁλοκλήρου ὑπεργειον θολωτὸν τάφον, ἐκτισμένον ἐπὶ τοῦ βράχου τοῦ ἀποτελοῦντος τὸ ἀριστερὸν τοίχωμα τῆς εἰσόδου εἰς τὸν ὄρμον τῆς Βουφράδος (Βοῖδοκοιλιάς). Φυσικὸν θὰ ἦτο νὰ περιμένωμεν, ὅτι τοῦ «Νέστορος» ὁ τάφος ἔκειτο ἀντιστοίχως ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ βράχου, ὅστις ἦτο αὐτὴ αὕτη ἢ πόλις τῆς Πύλου. Κατ' εὐθεΐαν γραμμὴν ἡ ἀπόστασις εἶναι ὀλιγωτέρα τῶν 500 μέτρων. Ἦδη ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους ἡ πρώτη ἔρευνα ἀπεκάλυψε λείψανα τείχους καὶ τοίχων, πλῆθος ὀστράκων Ἑλληνιστικῆς καὶ Κλασσικῆς ἐποχῆς, τεμάχια ἐκ χαλκῶν σκευῶν, χαλκᾶ νομίσματα Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς (Μεσσήνης), ἀλλὰ καὶ θραύσματα ὀψιανοῦ. Τὸ κεντρικὸν ὅμως μέρος τοῦ βραχώδους τούτου ἀκρωτηρίου καλύπτεται ὑπὸ παχέος στρώματος ἄμμου, τὴν ὁποίαν οἱ ἀνατολικοὶ ἄνεμοι ἀνεβίβασαν ἐκεῖ διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Οἱ μεγαλύτεροι ἀμμόλοφοι ἔχουσιν ὕψος ἄνω τῶν 4 μέτρων, διὰ δὲ τῶν ἐργατικῶν χειρῶν ἡ ἀπομάκρυνσις τῆς ρευστῆς ταύτης μάξις ἦτο ἀδύνατος. Ὁφείλομεν εὐγνωμοσύνην εἰς τὸν κ. Νομάρχην Μεσσηνίας καὶ τὴν ^{185]} Τοπικὴν Ἐπιτροπὴν Τουρισμοῦ Πύλου, διότι διέθεσαν ἡμῖν ἐπὶ 2 1/2 ἡμέρας μηχανικὸν σκαφέα. Διὰ τούτου ἠνοιξαμεν μεγάλην

αὐλακα ἀπὸ Α. πρὸς Δ. ἐντὸς τῆς ἄμμου, μέχρις οὗτου ἐφάνησαν τὰ πρῶτα ἵχνη τοῦ ἀρχαίου ἐδάφους. Δυστυχῶς, λόγω βλάβης τοῦ σκαφέως, δὲν ἐπερατώθη ἡ ἀντίστοιχος τάφος ἀπὸ Β. πρὸς Ν., διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἔρευνα δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὀριστικῶς ὡς τελειωτική.

ΚΟΥΚΟΥΝΑΡΑ

ΠΑΕ 1958, 187-193

¹⁸⁷ Τὸ χωρίον τοῦτο κεῖται βαθέως ἐντὸς τῆς μεσογείου Πυλίας, ὀπισθεν (πρὸς Α.) τῶν χωρίων Πύλα καὶ Σχινόλακκα, οὐ μακρὰν τῶν προπόδων τοῦ ὄρους Μαγκλαβᾶ. Κατεῖχον ἤδη ἀπὸ ἐτῶν ὀλίγα ὄστρακα ἐκεῖθεν, ὧν τινὰ πρῶμα μυκηναϊκά. Ἡ τοποθεσία εἶναι ὑδατοβριθής. Τὸ ρεῦμα τοῦ Ἀράπη ἔχει καὶ κατὰ τὸ θέρος ὕδωρ ἀρκετόν, ἀφθονία δὲ πηγῶν καθιστᾷ εὐφορωτάτους τοὺς ποτιστικούς ἀγρούς τῆς περιφερείας. Σταφίς καὶ οἶνος, ἔλαιον, δημητριακά, ἀραβόσιτος καὶ βάμβαξ εἶναι τὰ κύρια προϊόντα. Βαθεῖαι χαράδραι διατέμνουσιν τὴν περιοχὴν ταύτην, ἥτις ἀρχαιολογικῶς ἦτο μέχρι τοῦδε *terra incognita*. Ἐκ τῶν ἐννέα περιφερειῶν ἢ πόλεων, τὰς ὁποίας ἐπανειλημένως ἀναφέρουσιν αἱ πινακίδες τῆς Πύλου, μία πρέπει νὰ ¹⁸⁸ ἦτο καὶ ἡ τῆς Κουκουνάρας. *Pakija* καὶ *Karadoro* (Σφαγία καὶ Χάραδρος) θὰ ἦσαν ἀπὸ ἀπόψεως μορφολογίας τοῦ ἐδάφους κατάλληλα ὀνόματα. Φυσικὰ δὲν ἔχομεν εἰσέτι θετικόν τι δεδομένον, ἵνα ἀποδώσωμεν ὠρισμένον μυκηναϊκὸν ὄνομα εἰς τὴν ἐν λόγῳ περιοχὴν. (Ὅρα περὶ τῶν πινακίδων τούτων Ventris, Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek* 142 κέ.)

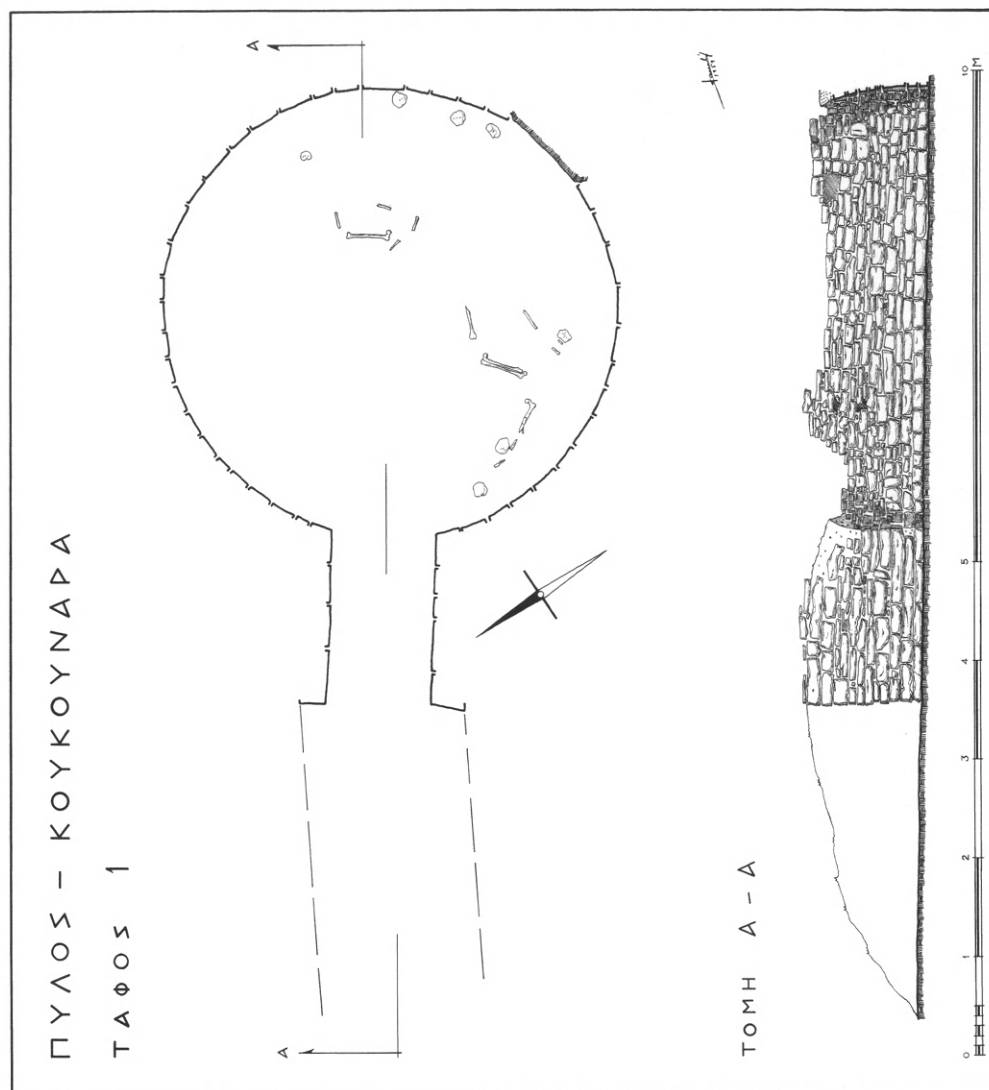
Ὅπως δῆποτε, οἱ ἀνωτέρω λόγοι ὑπῆρξαν ἡ αἰτία, ὅπως κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον τοῦ 1958 ἐρευνήθη καὶ ἡ Κουκουνάρα. Ἄν καὶ εἰς τὴν ἐρευναν ταύτην ἀφιερῶθη μόνον τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ Αὐγούστου, τὰ ἀποτελέσματα ὑπῆρξαν λίαν ἱκανοποιητικά, διότι ἡ Κουκουνάρα ἀποδεικνύεται ἐπαρχία πλήρης πρωΐμου καὶ ἀκμαιοτάτου μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Εὐθὺς κατὰ τὴν ἄφιξίν μου εἰς τὸ χωρίον Κουκουνάρα, τὴν προσοχὴν μου ἐφείλκυσε τεχνητὸς γήλοφος περὶ τὰ 5 λεπτὰ πρὸς ΒΑ. τοῦ χωρίου, εἰς τοποθεσίαν ἥτις γενικῶς καλεῖται Ἀκόνα. Σχεδὸν ἀσφαλῶς πρόκειται περὶ θολωτοῦ τάφου.

Ἔτερα πέντε λεπτὰ ἀνατολικώτερον αἱ βαθεῖαι χαράδραι τοῦ Ἀράπη ἀποτεμνέουσι πανταχόθεν μικρὰν ἐπίπεδον ἔκτασιν, μήκους 130 καὶ πλάτους 60 μέτρων. Μόνον πρὸς τὸ βόρειον μέρος ὑπάρχει στενὴ πρόσβασις καὶ τὸ ὅλον θὰ ἀπετέλει ἰδεώδη, φυσικῶς ὠχυρωμένην μικρὰν ἀκρόπολιν. Πράγματι αἱ δοκιμαὶ ἀπεκάλυψαν ἀφθονίαν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων καὶ κεραμεικῆς. Ἐν καμπυλόγραμμον μέγαρον φαίνεται νὰ εἶναι τὸ κυριώτερον κτίσμα. Ἔχει τὴν εἴσοδον πρὸς Δ. καὶ τὴν ἀψίδα πρὸς Α. Ἐκαθαρίσθη ἐπιφανειακῶς μόνος ὁ Ν. τοῖχος καὶ ἐπεχώσθη ἐκ νέου, μέχρις ὅτου γίνῃ συστηματικὴ ἀνασκαφή. Ἀποτελεῖται ἐξ ἐνὸς προδόμου καὶ ἐκ τοῦ κυρίου δωματίου. Τὸ μήκος ἀπὸ τοῦ προδόμου μέχρι τῆς κάμψεως τοῦ τοίχου εἰς ἀψίδα εἶναι 8,50 μ., τὸ πλάτος τοῦ μεγάρου εἶναι εἰσέτι ἄγνωστον. Εἰς ἀπόστασιν 1,50 μ. πρὸ τοῦ προδόμου ὑπάρχει εἰς τοῖχος ἄνευ βαθείας θεμελιώσεως ἐν εἵδει στυλοβάτου πρὸ τοῦ μεγάρου, τοῦ ὁποίου οἱ τοῖχοι προχωροῦσιν εἰς μέγα βάθος. Εἰς ἐν σημεῖον, ἐντὸς τοῦ προδόμου, ἐσκάψαμεν μέχρι βάθους 1,50 μ. χωρὶς νὰ συναντήσωμεν τὸ δάπεδον.

Ἡ κεραμεικὴ ἀποτελεῖται ἐκ πίθων ἀώτων μετρίου μεγέθους, οἷτινες φαίνονται χειροποίητοι καὶ ΜΕ παραδόσεως. Τὰ μικρότερα ἄγγεῖα φαίνονται πάντα ΥΕ I καὶ II (δὲν ἐπλύθησαν εἰσέτι). Τὰ πλεῖστα ὄστρακα προέρχονται ἐκ χονδροειδῶν ἀγράφων ἀγγείων. Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ ἄφθονοι κύλικες μετὰ βραχέος ποδὸς ἐκ λευκοῦ, καθαροῦ πηλοῦ. Τὰ γραπτὰ ὄστρακα εἶναι ὀλίγα, ἀλλὰ χαρακτηριστικά: Κάτω μέρος καὶ χεῖλος ἐκ ποτηρίων «Keftiu» μετὰ γραπτῆς διακοσμήσεως μμουμένης τὴν ἐντριπτον (rippling), ἔτερα ὄστρακα μετὰ ζωνῶν ἢ πεπληρωμένων τριγώνων. Εὐρέθη καὶ σφαιρικὴ ψήφος σκοτεινοῦ πηλοῦ.

Ὀλίγον βορειότερον εὐρέθη τὸ λείψανον ἐτέρου οἰκοδομήματος, οὗ οἱ ¹⁸⁹¹ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι ἦσαν στερεοί, ἐκ μεγάλων λίθων ἀμυγδαλίτου. Ἐσωτερικῶς διακρίνονται τοιχάρια μετὰ πλακῶν ἀκανόνιστως. Ἡ κεραμεικὴ εἶναι ἡ αὐτή. Εὐρέθησαν ὡσαύτως χαλκοὺς ὀπεὺς καὶ κυλινδρικοὺς ἡλοειδῆς ἀντικείμενον ἐκ χαλκοῦ.

Εἰς ἀπόστασιν μόλις 20 μέχρι 40 μ. ἀνατολικώτερον, ἀλλὰ χωρίζομένην ὑπὸ βαθείας χαράδρας, ἥς εἰς τὸ βάθος ῥεεῖ τὸ ὕδωρ τοῦ

Σχ. 30. Θολωτός τάφος Κουκουνάρας 1.

Ἀράπη, ὑπάρχει πυκνή ὁμάς τυμβοειδῶν ἐξαρμάτων, τῶν ὁποίων τὴν φύσιν θέλει ἐξακριβώσει ἡ μέλλουσα ἔρευνα. Τὸ ἐν ἐξ αὐτῶν διατηρεῖται ἄριστα, ἂν δὲ κρύπτη θολωτὸν τάφον, πρέπει οὗτος νὰ διατηρῆται ἀκέραιος. Ἡ προκαταρκτικὴ δοκιμὴ πρὸς εὗρεσιν εἰσόδου ἀπέληξεν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν καμίνου, λαξευθείσης μεταγενεστέρως ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως τοῦ τύμβου.

Δύο ἄλλων ὑψωμάτων, παραμορφωθέντων ἤδη ὑπὸ τῆς καλλιεργείας καὶ κειμένων πλησιέστατα, ἡ φύσις δὲν ἐξακριβώθη εἰσέτι. Αἱ πρῶται δοκιμαὶ ἀπέδειξαν τοίχους καμπύλους ἢ εὐθυγράμμους καὶ μυκηναϊκὴν κεραμεικὴν. Ἔτι προβληματικώτερον εἶναι ὑπόγειον κτίσμα ἐκ πλακωτῶν λίθων καὶ τὸ ὅποιον δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι θολωτὸς τάφος. Ἔσκαψε καὶ ἐν μέρει παρεμόρφωσε τοῦτο ὁ ἄλλοτε ιδιοκτήτης Λινάρδος ἐπ' ἐλπίδι θησαυρῶν. Τοῦλάχιστον τρεῖς τοποθεσίαι εἰσέτι, πυκνῶς ἐντὸς τῆς αὐτῆς περιοχῆς, χρειάζονται ἔρευναν. Ἐκ τῶν πλακωτῶν μικρῶν λίθων αὐτῶν ἐκτίσθησαν αἱ σημεριναὶ περίξ ἀγροικίαι.

Περὶ τὰ 10 λεπτὰ πρὸς ΝΑ. νέαι ἀνακαλύψεις ἐσημειώθησαν, μὲ περισσότερον συγκεκριμένα ἀποτελέσματα. Τὴν ἀνασκαφὴν ἤρχισαμεν ἐπὶ τυμβοειδοῦς ἄλλοτε ὑψώματος ἐντὸς τῶν ἐλαιῶνων, εἰς θέσιν Λιβαδίτη, ἐντὸς ἀγρῶν τοῦ Ἀναστ. Δ. Μαγγανᾶ (χωρ. Κρεμμύδι). Ὅτι ἀπέμενεν ἦτο στρογγύλον ἀλώνιον, διαμέτρου 11 καὶ ὕψους 1,20 μ. περίπου. Ἦτο ὅμως φανερόν, ὅτι πρόκειται περὶ τάφου θολωτοῦ (σχ. 30). Ὁ τάφος εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου ὑπέργειος καὶ διατηρεῖται εἰς ὕψος μέγιστον μέχρις 1,20 μ. Ἐντὸς ὀλίγου ἐκαθαρίσθη τὸ ἀνώτατον σφωζόμενον μέρος τῆς θόλου, ὅπερ ἔχει διάμ. 4,20. Ἀρχικῶς ἐφαίνετο, ὅτι πάντες οἱ λίθοι τῆς θολώσεως συνέπεσον εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου. Ἀκολούθως ὅμως ἀπεδείχθη, ὅτι ὑπὸ τοὺς ἀναφανέντας πρώτους λίθους ὑπῆρχε μέχρι τοῦ δαπέδου καθαρὸν χῶμα. Ὁ τάφος εἶχε συληθῇ πολλὰκις.

Τὸ στόμιον εὐρέθη πρὸς τὸ Δ. μέρος τῆς θόλου. Ἔχει πλάτος 1,09 ἔσω, 1,04 ἔσω καὶ 1,76 βάθος. Ἡ θόλος ἔχει διάμετρον δαπέδου 4,62. Ἀποτελεῖται ἐκ πλακωτῶν μικρῶν λίθων, ἀκόμη καὶ εἰς τὰς παραστάδας τοῦ στομίου, μεγίστου μήκους 38-40 ἐκ. καὶ πάχους μέχρι 17 ἐκ. Ἡ θόλος διατηρεῖται μέχρις 1,15 ὕψους, παρουσιάζουσα ἐνδόκλινιν

12 ἐκ. εἰς τὸ ἀνωτέρω ὕψος. Χάσμα ἐκ νεωτέρας τυμβωρυχίας ὑπάρχει εἰς τὸ Ν. μέρος μέχρι καὶ τοῦ κατωτάτου δόμου.

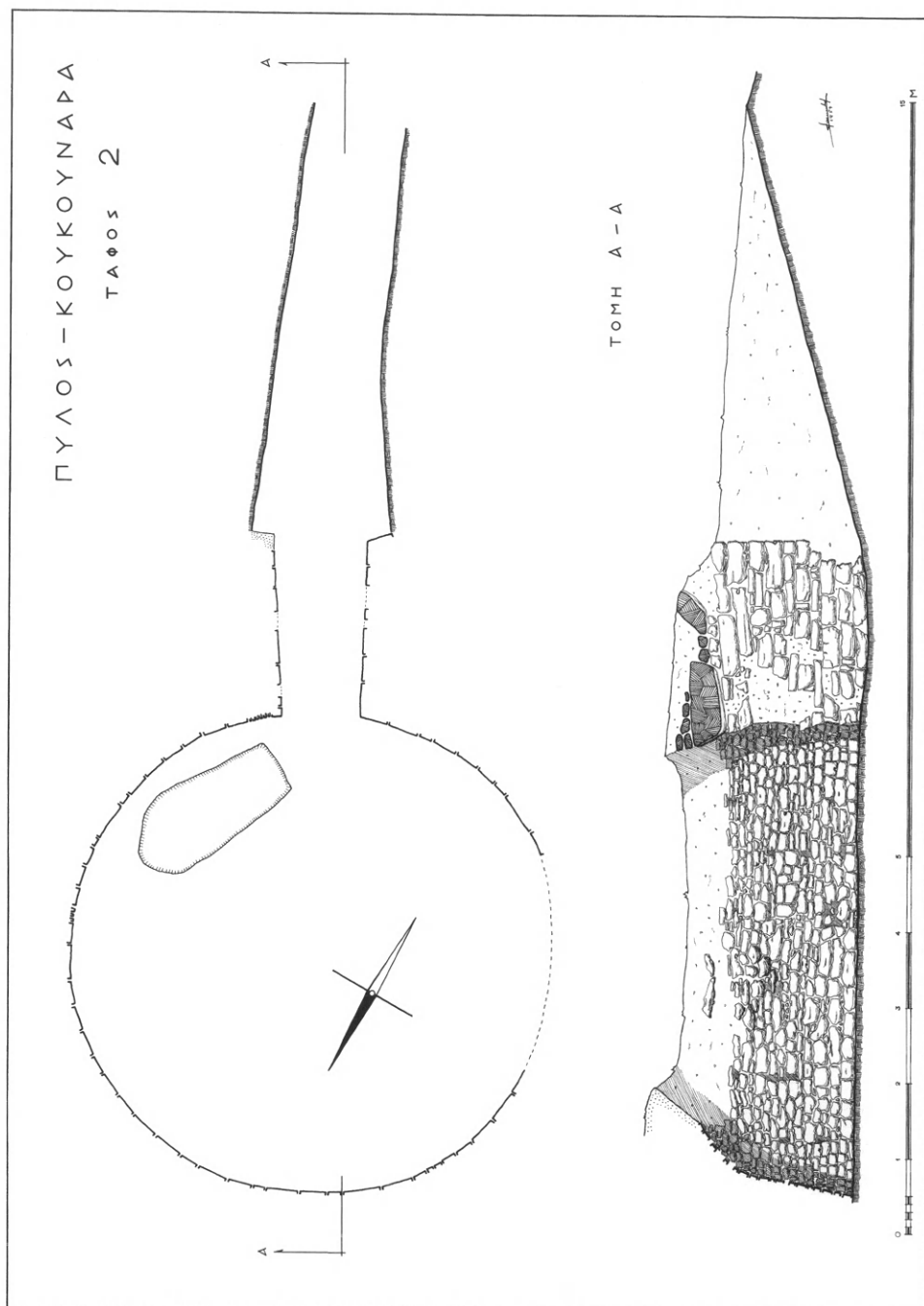
¹⁹⁰¹ Ἐπὶ τοῦ δαπέδου εὐρέθησαν δύο μικραί, ἀβαθεῖς κόγχαι κατὰ τὴν περιφέρειαν, αἵτινες περιεῖχον λείψανα κρανίων καὶ ὀστέων. Ἡ μία (δεξιὰ τῆς εἰσόδου) παρέσχε καὶ μικρόν, λίαν συμπιεσμένον ἄρτο-ειδὲς ἀλάβαστρον, τὸ μόνον ἀκέραιον ἄγγειον ἐκ τοῦ τάφου τούτου. Μικρὸς σχετικῶς ἀριθμὸς ὀστράκων εὐρέθη, ὧν τὰ παλαιότατα εἶναι Μυκηναϊκῆς I-II ἐποχῆς, περὶ τὸ 1500. Οὐδεὶς σκελετὸς εὐρέθη κατὰ χώραν καὶ ἡριθμήθησαν μέχρις 8 κρανίων. Τὸ σπουδαιότατον εὑρημα ἐκ τοῦ τάφου τούτου (Κουκουνάρας τ. 1) ὑπῆρξεν αἰγυπτιακὸς σκαραβαῖος ἐκ λευκῆς μάζης. Ἔχει μῆκος 0,015, εἶναι ἀρίστης διατηρήσεως καὶ φέρει δύο πεδία. Τὸ ἄνω εἰκονίζει τὸν τριπλοῦν πάπυρον, ὅστις εἶναι τὸ σύμβολον τῆς Κάτω Αἰγύπτου. Τὸ ἕτερον φέρει, μεταξὺ δύο διπλῶν ὁμορρόπων σπειρῶν, σπονδικὸν ἄγγειον ἐπὶ τῆς βάσεώς του. Περὶ τῆς χρονολογίας δὲν εἶμαι εἰς θέσιν νὰ εἴπω τι ἀκριβέστερον, φαίνεται ὅμως, ὅτι ὁ σκαραβαῖος ἀνήκει μᾶλλον εἰς τοὺς χρόνους τῆς 19ης Δυναστείας, ἤτοι εἰς τὸν 14ον αἰῶνα π.Χ.

Περὶ τὸ χιλιόμετρον πρὸς ΒΑ., εἰς θέσιν Φυτιές, ἐντὸς ἀγροῦ τοῦ Κωνστ. Τσουμπρῆ, παρετήρησα παρὰ τὴν ρίζαν ἀπιδέας μέγαν λίθον ἀμυγδαλίτου, ὃν ἐθεώρησα μετακινήθην ἀνώφλιον νέου θολωτοῦ τάφου, διότι εἰς ὀλίγων μέτρων ἀπόστασιν ὑπῆρχεν εἰσέτι εὐκρινὴς τύμβος. Ἡ ἔρευνα ἀπεκάλυψε δύο τάφους ἀνθ' ἑνός. Τὸ μὲν ἀνώφλιον εὐρίσκετο περίπου εἰς τὴν θέσιν του. Ἡ ἔρευνα ἐκεῖ προσέκρουσεν εἰς δυστροπίαν τοῦ ιδιοκτῆτου, φοβουμένου καταστροφὴν τοῦ ἀγροῦ του. Ἐξηκριβώθη ὅμως βραχὺς κτιστὸς δρόμος καὶ ἐκαθαρίσθη μικρὸν τμήμα τῆς ὑποτιθεμένης θόλου μέχρι βάθους 1,30 περίπου. Εὐρέθησαν, ἐκτὸς ὀστράκων, κύλιξ σχεδὸν ἀκεραία καὶ τρία κρανία, ὁμοῦ μετ' ἄλλων διασπάρτων ὀστέων. Τὸ περιέργον εἶναι ἐνταῦθα, ὅτι τὰ τοιχώματα τῆς ὑποτιθεμένης θόλου εἶναι ἐντελῶς κάθετα. Πρόκειται ἐπομένως περὶ ιδιοτύπου ταφικοῦ μνημείου, καταχωρισθέντος ὡς Κουκουνάρας τ. 3, οὗ ἡ ἀνασκαφὴ ἀνεβλήθη δι' εὐθετώτερον χρόνον, ἀφοῦ προηγουμένως πληρωθῶσιν αἱ νόμιμοι διατυπώσεις ἐναντι τοῦ ἀναίτιως δυστροποῦντος ιδιοκτῆτου.

Τὸ μνημονευθὲν τυμβοειδὲς ἔξαρμα, κείμενον εἰς τὸ ἄκρον τοῦ

αὐτοῦ ἀγροῦ, περὶ τὰ 20 μ. δυτικώτερον, ἀφῆκεν ἡμᾶς ὁ ἰδιοκτήτης νὰ ἐρευνήσωμεν, ὡς ἔχον ἡλαττωμένην ἀγροτικὴν ἀξίαν. Ἀπεδείχθη, ὅτι ἔκρυπτεν ἀξιόλογον καὶ ἀρκούντως καλῶς διατηρούμενον θολωτὸν τάφον, καταχωρισθέντα ὡς Κουκουνάρας τ. 2 (σχ. 31). Ἡ θύρα διατηρεῖται ὁλόκληρος, ἀποτελουμένη ἐνταῦθα ἐξ εὐμεγέθων καὶ καλῶς πελεκημένων λίθων. Δύο ἀνώφλια διατηροῦνται ἐπ' αὐτῆς. Τὸ ἐξώτερον, μήκους 2,60 καὶ πάχους 80-90 ἐκ., ἔχει σαμαροειδῆ τομήν, ὥστε νὰ εἶναι ἐλαφρὸν καὶ στερεὸν ὁμοῦ. Τὸ ἐσώτερον ἔχει μῆκος 1,50, πλάτος 0,70 καὶ ὕψος 0,35, ἐσωτερικῶς δ' εἶναι πελεκημένον, ἀλλ' εἰς εὐθειαν γραμμὴν, χωρὶς δηλ. νὰ ἀκολουθῇ ¹⁹¹ τὴν καμπυλότητα τῆς θόλου. Ἄγνωστον, ἂν ὑπῆρχε καὶ τρίτον, ἐξώτατον ἀνώφλιον, οὗ ἡ θέσις εἶναι κενὴ ἐπὶ τῶν παραστάδων τῆς θύρας. Αὗται ἀποτελοῦνται ἐξ 9 δόμων λίθων ἐκάστη, ὕψους 15-20 καὶ μήκους 50-60 ἐκατοστῶν. Ἡ θύρα ἔχει πλάτος κάτω μὲν 1,20, ἄνω δὲ 1,05 καὶ ὕψος περὶ τὰ 1,90 μ. Εἰς τὸ κατώτατον μέρος διετῆρει τὴν τείχισιν μέχρις ὕψους 4 δόμων ἐκ κοινῶν ἀκατεργάστων λίθων, φρουριακῆς ἀληθῶς κατασκευῆς, διότι διῆκε δι' ὅλου τοῦ βάθους τοῦ στομίου (2,40 μ.).

Ἡ προφύλαξις ἀπεδείχθη ἀνωφελὴς, διότι καὶ ὁ τάφος οὗτος εἶχε συληθῇ σχεδὸν πλήρως. Ἦδη ἐπὶ τοῦ ἀνωτάτου δόμου τῆς τειχίσεως τῆς θύρας εὗρομεν ἐν κρανίον καὶ τεμάχια ὀστέων. Ἡ θόλος διατηρεῖται εἰς ὕψος ἄνω τῶν 2 μ., ἀλλ' εἰς κακὴν κατάστασιν καὶ εἶναι ἐπικινδύνως ἐτοιμόρροπος. Βρίθκει λίθων καὶ χωμάτων ἀναμειξ καὶ περιέχει ἀραιὰ ὄστρακα καὶ τεμάχια ὀστέων, ἀνθρωπίνων καὶ ζωικῶν. Εἰς ὕψος 20-25 ἐκ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου δύο στρώματα ἰσχυρᾶς καύσεως, χωριζόμενα μεταξὺ τῶν δι' ἐνδιαμέσου στρώματος γῆς 5-10 ἐκ. πάχους, διήκουν δ' ὅλης τῆς θόλου. Τὸ πῦρ ἦτο ἐντατικὸν καὶ ὥπτησεν ἐν μέρει τὸ χῶμα. Ἀπεκόμισα τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἴσως προέρχεται ἐκ καύσεως τῶν ἀγρίων βοτανῶν εἰς ἐποχὴν, καθ' ἣν εἶχεν ἤδη καταπέσει ὁ τάφος εἰς μικρὰν μόνον κλίμακα. Τοῦτο δέ, διότι εἰς τὰ βαθύτατα στρώματα τῆς θόλου ἀραιοὶ μόνον λίθοι ἀνευρίσκοντο. Ὅστ' αὖ χοίρων καὶ σιαγῶν κυνός, ὁμοῦ μετὰ λειψάνων τοῦ κρανίου, ὡς καὶ θρυμματισμένα ἀνθρώπινα ὀστᾶ, ἀνευρίσκοντο παντοῦ μεταξὺ τῆς τέφρας καὶ τῶν ἀνθρώπων, μέχρις ὕψους 10 ἐκ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου τῆς θόλου.

Σχ. 31. Θολωτός τάφος Κουκουνάρας 2.

Δεξιά της εισόδου ἀνεκαλύφθη λάκκος ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῆς θόλου, μήκους κανονικῶν ἀνδρικῶν διαστάσεων καὶ βάθους περὶ τὰ 60 ἐκ. (ἀκριβῆς μέτρησις ἦτο ἀνέφικτος). Ἐκαλύπτετο ἄλλοτε διὰ πλακῶν, ὧν μία εὐρέθη ἐντὸς τοῦ λάκκου. Ἐτέρα, κατὰ τὸ Δ. αὐτοῦ ἄκρον, ἦτο ἀκόμη ὀριζοντίως εἰς τὴν θέσιν της. Ὑπ' αὐτὴν δ' εὐτυχῶς διέφυγε τοὺς συλητὰς ἄθικτος ἡ ταφὴ μικροῦ παιδίου, ἡλικίας 5-6 ἐτῶν. Διὰ τὴν ὑπερβολικὴν ὑγρασίαν τὰ ὅσα εἶχον σχεδὸν πλήρως διαλυθῇ. Ἡ ὑπομονητικὴ ὁμως ἐργασία τῆς δ. Μ. Παντελίδου κατῳρῶθη νὰ ἀποδώσῃ τὴν γενικὴν γραμμὴν τοῦ σκελετοῦ, ὅστις ἔκειτο εἰς ὀκλάζουσας στάσιν. Ἡ κεφαλὴ ἔκειτο ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ κροτάφου. Ὀλίγον ὑπὲρ ταύτην, ἦτοι εἰς τὴν θέσιν τῆς ἀναδεδεμένης κόμης, δύο μικρὰ ἀλάβαστρα εὐρέθησαν μετὰ κλίσεως 90 μοιρῶν, ἦτοι ταῦτα εἶχον οὕτω τοποθετηθῇ, ὥστε νὰ χυθῇ τὸ περιεχόμενόν των ἐπὶ τῆς κόμης τῆς νεαρᾶς ὑπάρξεως. Ὑπὸ τὰ ἀλάβαστρα ἀνεφάνησαν δύο στεφάναι ἐκ λεπτοτάτου φύλλου καθαροῦ χρυσοῦ, ὅστις περιέβαλλεν ἄλλοτε ἄλλην ὕλην, ἀσφαλῶς ὕφασμα ἢ χονδρὸν νῆμα. Ἡ ἀνωτέρα στεφάνη ἦτο παχυτέρα τῆς κατωτέρας, ἥτις διατηρεῖ εἰσέτι ἐν τῷ μέσῳ ρόδακα ἢ μᾶλλον λευκανθές ¹⁹² (μαργαρίταν), ἐκ λεπτοῦ χρυσοῦ φύλλου. Ὅμοιον φαίνεται νὰ εἶχε καὶ ἡ ἀνωτέρα στεφάνη. Ἐπομένως ἡ κόμη τῆς προφανῶς παιδίσκης ἦτο ἀναδεδεμένη διὰ διπλῆς στεφάνης.

Περὶ τὸν λαμὸν εὐρέθησαν, τὸ πλεῖστον κατὰ χώραν, δύο περιδέραια. Τὸ πρῶτον συνίστατο ἐκ μικρῶν δισκοειδῶν ψήφων ἡλέκτρον, τὸ δεύτερον ἐκ σφαιρικῶν, ἐλαφρῶς πεπιεσμένων ψήφων κυανῆς φαγεντιανῆς. Εἰς ἀμφότερα ἡ διάμετρος τῶν ψήφων δὲν ὑπερβαίνει τὰ 4-5 χιλιοστά. Χρυσᾶ τινὰ ἐλάσματα εὐρέθησαν διάσπαρτα.

Πάντα γενικῶς τὰ εὐρήματα τῆς παρούσης ἀνασκαφῆς δὲν ἐκαθαρίσθησαν. Τὰ ἀλάβαστρα συνέκειντο ἐξ εὐθρύπτου πηλοῦ καὶ εὐρέθησαν εἰς κακὴν κατάστασιν λόγῳ τῆς ὑγρασίας. Τὸ ἐν ὁμως ἐξήχθη πρακτικῶς ἀκέραιον, ἐκ δὲ τῆς περισωθείσης γραπτῆς διακοσμήσεως συνάγεται ἐποχὴ Μυκηναϊκῇ IIB-III A1, ἦτοι ἡ τελευταία 25ετία τοῦ 15ου π.Χ. αἰῶνος.

Ὁ τάφος δὲν ἐκαθαρίσθη πλήρως, διότι ἡ περαιτέρω κένωσις τῆς θόλου ἦτο ἐπικίνδυνος. Ἐξηκριβώθη, ὅτι ἡ διάμετρος αὐτοῦ εἶναι 6 μ., ἐπομένως ἀνήκει εἰς τοὺς μεζῶνας τάφους, οἱοὶ καὶ οἱ τῆς Τρα-

γάνας. Ἡ πλήρης ανασκαφή ἐπεφυλάχθη διὰ τὴν προσεχῆ περίοδον. Εἰς εἰσέτι τάφος προσδοκᾶται νὰ ἀνακαλυφθῇ λίαν πιθανῶς εἰς ἀπόστασιν 100-150 μέτρων περαιτέρω πρὸς ΝΔ. ἐντὸς τῆς ἀγροικίας Τρύφωνος Πανταζοπούλου. Ἀλλὰ καὶ ἂν περιορισθῶμεν εἰς τοὺς τρεῖς ἤδη ἐξακριβωθέντας, ὁμοῦ μετὰ τοῦ καμπυλογράμμου μεγάρου καὶ τῶν πέριξ ἐρειπίων, εἶναι προφανὲς ὅτι εὕρισκόμεθα πρὸ σπουδαίου καὶ ἀκμαίου μυκηναϊκοῦ σταθμοῦ, ὅστις πρωίμως, ἤδη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 16ου π.Χ. αἰῶνος, ἐγκατεστάθη περὶ τὴν ὕδατοβριθῆ περιοχὴν τῆς Κουκουνάρας.

Ἡ περιοχὴ τῆς Κορώνης, ἥτις παλαιότερον ἐκαλεῖτο Ἀσίνη, σχεδὸν ἀσφαλῶς πρέπει νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸ *Rijo*, Ρίον, μίαν τῶν ἐννέα πόλεων τῶν πινακίδων τοῦ ἀνακτόρου. Γνωρίζομεν ὅτι ἔφερε καὶ τὸ ὄνομα τοῦτο. Ὁφείλω εἰς τὸν φιλόρχαιον θερμὸν ζῆλον τοῦ δημοδιδασκάλου κ. Ἀρβανίτου, ὅτι κατὰ τινα ἐκδρομὴν μου ἐκεῖ ἀνεύρομεν, πλὴν ἄλλων, καὶ ἄριστα ἐκτισμένον μικρὸν θολωτὸν τάφον. Οὗτος εὕσκεται παρὰ τὸ χωρίον Χαροκοπειό, 4 1/2 χιλιόμετρα πρὸ τῆς Κορώνης, ἐντὸς σταφίδαμπέλου τοῦ Παν. Γιαννούκου. Ἐπ' αὐτοῦ, ὡς συνήθως συμβαίνει ἐν Πυλῖα, ἔκειτο τὸ ἀλώνιον, ἔνθα ὁ ἰδιοκτῆτης ἐξήραινε τὴν σταφίδα του. Ὁ τάφος διετηρεῖτο ἄθικτος, μέχρι τῆς στιγμῆς καθ' ἣν, ξέων ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος τὸ ἀλώνιον, προσέκρουσεν ἐπὶ τοῦ ἀνωτάτου λίθου τῆς θολώσεως κατὰ τὸ 1946 ὁ Γιαννοῦκος. Ἀφῆρεσε τοῦτον, καὶ ἰδὼν, ὡς ἰσχυρίζεται, τὸν «τούρκικον κρυψῶνα», κατήλθεν ἐντὸς αὐτοῦ διὰ σχοινίου καὶ εὔρεν ἐπὶ τοῦ δαπέδου μόνον χαλκοῦν λέβητα καὶ ξίφος. Ὅντως ἓνα μικρὸν τοιοῦτον λέβητα εἶχον ἶδει εἰς τὴν συλλογὴν Καλαμῶν ὀλίγους μῆνας πρίν, ἀλλ' ὁ φύλαξ οὐδὲν ¹⁹³¹ ἕτερον ἐγνώριζεν ἢ ὅτι ἐκομίσθη ἐκ τινος χωρίου. Φαίνεται βέβαιον, ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ εὐρήματος τοῦ παρόντος τάφου, ὃπερ μόλις τῷ 1953 παρελήφθη εἰς τὴν συλλογὴν.

Ὁ τάφος διετηρεῖτο τελείως ἄθικτος, διότι ἦτο ἀρίστης κατασκευῆς ἐκ μικρῶν πλακωτῶν λίθων ἐπιμελέστατα προσηρμοσμένων, ὧν ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ἔφερε κατεργασίαν, ὅπως ἐναρμονισθῇ πρὸς τὴν καμπυλότητα τῆς θόλου. Δυστυχῶς, κατὰ τὴν δεινὴν ἐκείνην ἐποχὴν τῆς κομμουνιστικῆς ἀναρχίας, οὐδεμία ἀρχὴ ὑπῆρχεν, ἵνα φροντίσῃ περὶ τοῦ τάφου. Ὁ χωρικὸς κατέστρεψεν ἀκριβῶς τὸ ἥμισυ

τούτου ἐκ Β., ὁπόθεν ἦτο καὶ ἡ εἴσοδος, καὶ ἔκτισεν οἰκίαν διὰ τῶν λίθων. Διατηρεῖται σήμερον μόνον τὸ ἕτερον ἡμῖς. Εἶναι μικρῶν διαστάσεων καὶ φαίνεται ἀνήκων εἰς τὴν ὑστάτην περίοδον τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Αἱ περιστάσεις δὲν ἐπέτρεψαν, ὅπως ἐπανέλθω εἰς Χαροκοπεῖδ καὶ ἡ πλήρης ἔρευνα ἀνεβλήθη δι' ἐπομένην περίοδον.

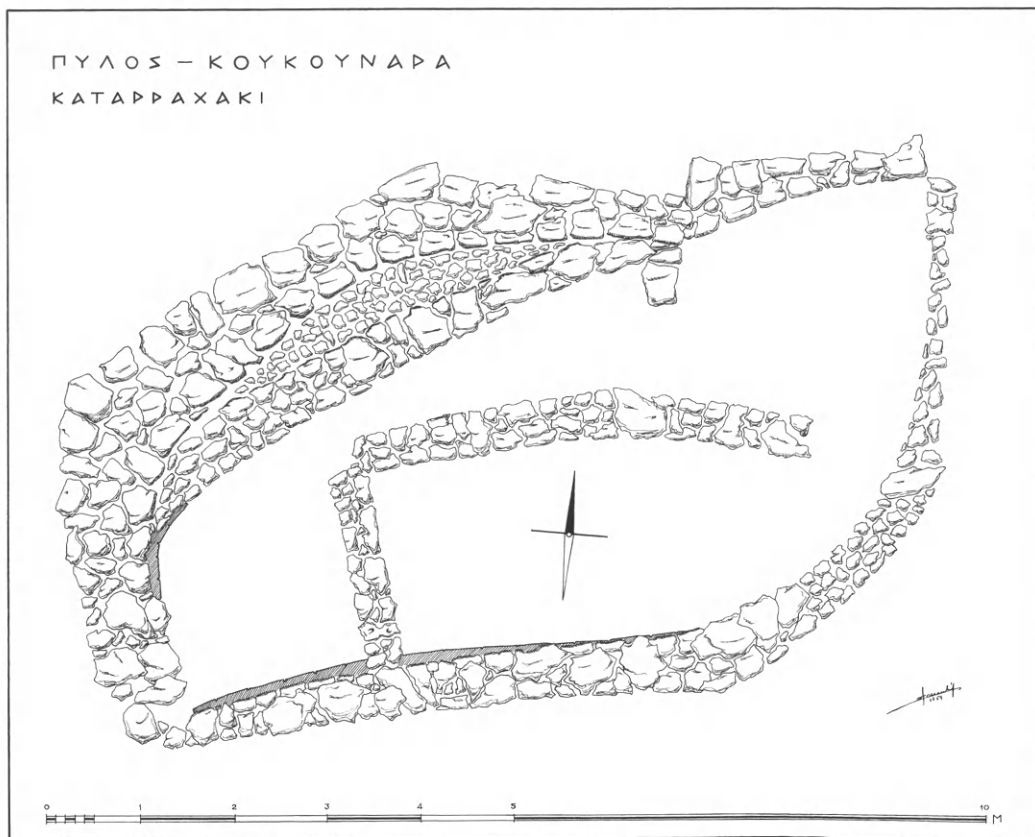
ΠΑΕ 1959, 174-179

¹⁷⁴ Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ 1959 διεξήχθησαν ἀπὸ 5 Αὐγούστου μέχρι 4 Σεπτεμβρίου καὶ περιορίσθησαν εἰς τὴν περιοχὴν Κουκουνάρας, ἡ ὁποία ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἤδη ἔτους παρουσίασε σπουδαίας μυκηναϊκὰς ἀρχαιοτήτας⁹. Ἡ νέα ἀνασκαφὴ ἐβεβαίωσεν ὀριστικῶς τὴν ὑπαρξιν ἀκμαίου πρωτομυκηναϊκοῦ συνοικισμοῦ, τοῦ ὁποίου τὰ ἔχνη παρακολουθοῦνται τουλάχιστον μέχρι τῆς Μυκηναϊκῆς IIIB ἐποχῆς. Τὰ ἀποτελέσματα ἐν συντομίᾳ ὑπῆρξαν τὰ ἀκόλουθα:

Ἡ φυσικὴ ἀκρόπολις, περὶ τὸ χιλιόμετρον πρὸς Α. τοῦ χωρίου Κουκουνάρα, Καταρραχάκι ὀνομαζομένη, ἠρευνήθη εὐρύτερον. Ἀπεδείχθη ὅτι τὸ πέρυσιν εὑρεθέν «ἀψιδωτὸν» μέγαρον ἔχει σχῆμα ἀκανόνιστον, διότι πᾶσαι αἱ πλευραὶ, πλὴν τμήματος τῆς νοτίας, δὲν εἶναι εὐθύγραμμοι (σχ. 32). Διὰ λόγους τεχνικοὺς ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ κτίσματος δὲν ἐπερατώθη τελείως, πρέπει δὲ νὰ διεξαχθῇ ὅταν τὰ χώματα θὰ εἶναι μαλακώτερα, ἵνα μὴ σημειωθοῦν ζημίαι. Ἐξηκριβώθη, ὅτι τὸ κτίσμα ἔχει δύο περιόδους, ἀμφοτέρως τῆς ΥΕ I καὶ τῆς πρωΐμου ΥΕ II περιόδου. Πρὸ τῆς Δ. πλευρᾶς αὐτοῦ ὑπάρχει εὐθὺς τοῖχος μήκους 3,92 μ., πλάτους 75 ἐκ., φέρων βάσιν κίονος κατὰ

9. Τὴν ἀνασκαφὴν τῆς Πύλου παρηκολούθησαν ὁ κ. Σπ. Ἰακωβίδης καὶ ἡ δεσπ. Μ. Παντελίδου ὡς σχεδιασταί. Ἐπισκέπται παραμενίαντες ἀρκετὰς ἡμέρας ὑπῆρξαν ὡσαύτως ὁ κ. Per. Ålin (Σουηδία) καὶ H. Mühlestein (Ἑλβετία) καὶ ἐκ

Βερολίνου οἱ κύριοι Eggers καὶ Braschen. Ἐτίμησαν ὡσαύτως τὴν ἀνασκαφὴν δι' ἐπισκέψεως ὁ νομάρχης Μεσσηνίας κ. Τσαμουλᾶς καὶ πρόκριτοι τῆς Πύλου, ὡς καὶ ἐπισκέπται καὶ φοιτηταὶ ξένοι τε καὶ ἡμέτεροι.

Σχ. 32. Καταρραχάκι, «μέγαρον».

χώραν. Ἑτέρα βάσις, οὐχὶ ὅμως κατὰ χώραν, εὐρέθη ἐντὸς τοῦ μεγάρου. Αἱ δοκιμαὶ ἔδειξαν, ὅτι πρὸς Δ. ὑπάρχει καὶ ἕτερον κτίσμα, οὐχὶ ἐκτεταμένον, ἀλλὰ προχωροῦν εἰς μέγα βάθος. Πέριξ πρὸς Β. καὶ Ν. ὑπάρχουν λείψανα τοίχων, ἐν μέρει διὰ μεγάλων λίθων ἐκτισμένα, ἀλλὰ κατεστραμμένα πλέον. Ἐπρόκειτο περὶ ἐνδιαφέροντος πρωίμου μυκηναϊκοῦ συνοικισμοῦ, ὅπου ὅμως οἱ ἀρχαιολόγοι ἔφθασαν ἄργά. Μέχρι καὶ τῆς παρούσης γενεᾶς ἐνθυμοῦνται οἱ κάτοικοι, ὅτι μετεκομίζοντο ἐντεῦθεν λίθοι εἰς τὴν Κουκουνάραν. Τὸ ἤδη ἀνασκαφὴν κτί-

σμα παρουσιάζει μέγιστον μήκος 10,80 καὶ πλάτος 5,50 μ. ἀλλὰ τὸ παρακείμενον πρὸς Δ. δυνατὸν νὰ ᾔτο μεγαλύτερον.

Κατὰ τὸ Ν. ἄκρον τῆς ἀκροπόλεως ὑπάρχει εἶδος φυσικοῦ χάσματος, τὸ ὁποῖον προφανῶς ἐχρησίμευσεν ὡς λάκκος ἀπορριμμάτων. Περιέχει ἀρίστης ποιότητος κεραμεικὴν τῆς Μυκηναϊκῆς ΙΙΑ καὶ ΙΙΒ περιόδου, ἥτις προφανῶς εἶναι εἰσηγμένη.

¹⁷⁵ Ἡ ὑπόλοιπος δραστηριότης τῆς ἐφετινῆς περιόδου ἀφιερώθη εἰς τὴν ἀνακάλυψιν καὶ ἔρευναν περαιτέρω τάφων. Ἦδη ἔφθασαν τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐπτὰ οἱ θολωτοὶ τάφοι, ἐπὶ πλεον δὲ ἀπεδείχθη, ὅτι τινὲς τῶν τύμβων κρύπτουν πολλοὺς ἕκαστος, ἀλλὰ ὑποτυπώδεις θολωτοὺς τάφους, πτωχοὺς καὶ ἀνήκοντας εἰς τὰς προχωρημένας φάσεις τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Τὰ ἀποτελέσματα ἐν συνόψει εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

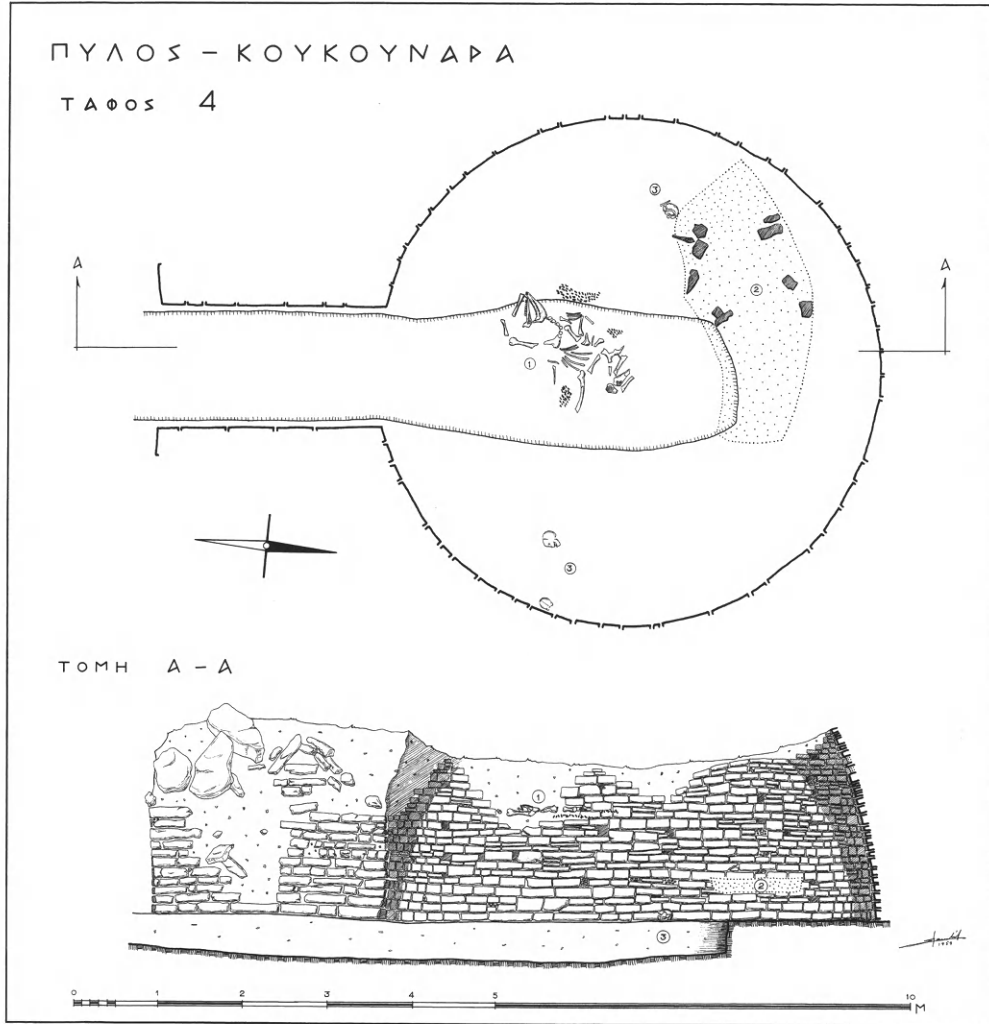
Συνεπληρώθη ὁ καθαρισμὸς τοῦ πέρυσι κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνασκαφέντος θολωτοῦ τάφου Κουκουνάρας 2 (Τσουμπρῆ). Ἡ εἰκὼν δὲν μετεβλήθη. Ὁ τάφος εἶχε συληθῇ ἐπανειλημμένως, ὥστε οὔτε ἀγγεῖον οὔτε σκελετὸς εὗρέθη, πλὴν ἀσημάντων θραυσμάτων. Τρεῖς χρυσᾶ ὀρθογώνια λεπτὰ ἐλάσματα, ἀργυροῦν σύρμα καὶ δύο λίθινα βέλη, ὁμοῦ μετὰ τεμαχίου σφραγιδολίθου ἐξ ὀρείας κρυστάλλου ὑπῆρξαν τὰ μόνα εὗρήματα.

Αἱ νέαι ἔρευναι ἐστράφησαν κυρίως εἰς τὴν ὀλίγα μέτρα πρὸς Ἀνατολὰς τῆς ἀκροπόλεως Καταρραχάκι καὶ τοῦ αὐτόθι συνοικισμοῦ ἀπέχουσαν περιοχὴν. Κατ' εὐθείαν γραμμὴν ἡ ἀπόστασις εἶναι μόνον 20-30 μέτρα, ἀλλὰ τὸ βαθὺ ρεῦμα τοῦ Ἀράπη καθιστᾷ ταύτην προσιτὴν δι' ἐπιπόνου ἀτραποῦ. Ἡ περιοχὴ, γνωστὴ ὡς Γουβαλάρη, ἐμποιεῖ ἐντύπωσιν ὡς ἐκ τῶν ἐκεῖ πυκνῶν τεχνητῶν τύμβων. Εἷς, ὁ περισσότερον περιόπτος (ἡριθμήθη ὡς τύμβος 1), δὲν ἔδωκεν ἐφέτος ἀποτελέσματα, ἂν καὶ πολλὰ στιβαρὰ ἐργαλεῖα ἐθραύσθησαν ἐναντίον τῶν ἐγκάτων του, τῶν ὁποίων τὰ χώματα ἔχουν ἀφάνταστον σκληρότητα κατὰ τὴν ξηρὰν ἐποχὴν. Ἄλλος τύμβος, ὁ ὑπ' ἀρ. 2, ἀπέδειξεν ὅτι ἔκρυπτε τρεῖς μικροὺς θολωτοὺς τάφους, τῶν ὁποίων ἡ διάμετρος δὲν φθάνει τὰ 3 μέτρα. Εἶναι πρόχειρα καὶ ἄτεχνα κατασκευάσματα, ἄνευ θύρας, οἱ δὲ νεκροὶ ἐθάπτοντο εἴτε ἄνωθεν, εἴτε ἀνοιγομένης ὀπῆς εἰς τὰ πρόχειρα τοιχώματα τῆς θόλου. Οὐδεὶς ἐκ τῶν

τριῶν τάφων ἀπέδωκε σκελετὸν οὐδὲ κἄν κρανίον ὥστε ὑπέθεσα ὅτι τὰ ὀλίγα ὁστᾶ, τὰ ὁποῖα, τεθραυσμένα ἤδη καὶ ἐλλιπῆ, ἔκειντο ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, πιθανὸν νὰ προέρχωνται ἐξ ἀνακομιδῆς λειψάνων ἀλλοῦ που τεθαμμένων. Ὁ περισσότερον ἐνδιαφέρων ἐκ τῶν τριῶν τάφων ἦτο ὁ 1 (ὁ δυτικώτατος), ὁ ὁποῖος ἔφερεν εἰς τὸ Β. μέρος πλακοειδῆ λίθον κατὰ πλάτος ὀρθιον ἰστάμενον καὶ πρὸ αὐτοῦ μικροὺς λίθους κυκλικῶς, οἵτινες ὅμως οὐδὲν ἐκάλυπτον. Τὰ εὐρήματα ἦσαν μαχαίριδιον λεπτότατον καὶ τεμάχιον ἄλλου ἐκ χαλκοῦ, χαλκῆ περόνη μήκους 10,2 ἐκ. φέρουσα εἰς τὴν κεφαλὴν ὀπὴν (ἄνευ κρίκου), βέλος ἐκ ξανθοῦ πυρίτου, πῆλινα σφονδύλια καὶ τεμάχια χειροποιήτου κεραμεικῆς, τὰ πλεῖστα ἐκ τοῦ τάφου 1, οὗ ἡ διάμετρος εἶναι 2,75 καὶ τὸ μέγιστον σφῆζόμενον ὕψος 1,15 μ.

Τρεῖς ἢ τέσσαρες ὅμοιοι τύμβοι ὑπάρχουν ἀκόμη, οἵτινες θὰ παράσχωσι πληρεστέραν εἰκόνα ἐὰν ἀνασκαφοῦν. Πρὸς Δ. τούτων, χωριζόμενος ἀπὸ τὴν ἀκρόπολιν διὰ τοῦ ρεύματος τοῦ Ἀράπη, ὑπάρχει στενόμακρος ἐπίπεδος χώρος ἐκτεινόμενος ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Ἐκεῖ ἐδοκιμάσαμεν εἰς μέρος ὅπου τινὲς λίθοι ¹⁷⁶ ἦσαν ὁρατοί, ἀπέδειξαν δ' ὅτι ἐπρόκειτο περὶ θολωτοῦ τάφου (σχ. 33), τοῦ μεγαλυτέρου καὶ πλουσιωτέρου μέχρι στιγμῆς εἰς τὴν περιοχὴν (Γουβαλάρη 1 = Κουκουνάρας 4). Ὁ τάφος ἦτο σεσυλημένος, ἀλλ' ἔχνη τοῦ ἄλλοτε πλούτου του διετηρήθησαν ἀρκετά, ἐπὶ πλεόν δὲ παρουσίασεν οὗτος τὸ καλύτερον μέχρι τοῦδε παράδειγμα ἐντατικῆς λατρείας τῶν νεκρῶν κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἐποχὴν.

Ὁ δρόμος κεῖται πρὸς Ν. Ἡ θύρα διετηρήθη κακῶς, ἄνευ ἀνωφλίου καὶ ἔφερε μόνον τοὺς κατωτάτους δόμους (ὕψος 1,10 μ.) τῆς ἄλλοτε τειχίσεως. Ἡ θόλος ἔχει διάμ. 6,25 μ. καὶ τὸ δάπεδον ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἀρκούντως σκληροῦ, ὁ ὁποῖος ἐλαξεύθη ἐπιμελῶς καὶ κατέστη ὀριζόντιος. Μεταγενεστέρως ἐλάξευσαν ἔτι βαθύτερον καὶ τὸν δρόμον καὶ τὸ κατώφλιον τῆς θύρας καὶ πεταλοειδὲς τμήμα τοῦ δαπέδου τῆς θόλου εἰς βάθος 0,50 μ. Τὸ σκάμμα τῆς θόλου ἔχει μήκος 4,50 καὶ πλάτος ἀπὸ 1,40 μέχρι 1,90 μ. Οὐδεμίαν ἄλλην ἐρμηνείαν βλέπω, πλὴν τῆς δοθείσης ἤδη διὰ τὰ παρεμφερῆ σκάμματα ἄλλων τάφων, ἥτοι ὅτι ἐγένοντο ὅπως διευκολύνουν τὴν εἴσοδον ἄρματος ἢ νεκρικῆς ἀμάξης. Ἡ εὗρεσις δύο ἐσφαγμένων

Σχ. 33. Θολωτὸς τάφος Κουκουνάρας 4.

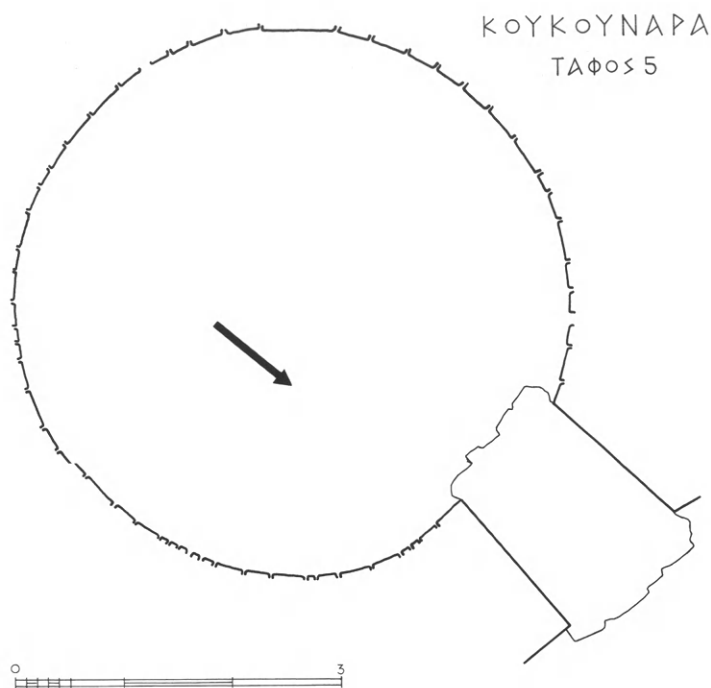
ἵππων εἰς τὸν δρόμον τοῦ τάφου τοῦ Μαραθῶνος ἴσως δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν τελευταίαν ὑπηρεσίαν τὴν ὁποίαν προσέφερον, νὰ σύρουν μέχρι τοῦ τάφου τὴν ἄμαξαν τοῦ νεκροῦ.

Ἡ θόλος διατηρεῖται μέχρις ὕψους 2,20 μ. καὶ μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν πρώτων 50 ἐκ. ἐπιχώσεως ἤρχισαν νὰ φαίνωνται ὁστᾶ ζώων. Ἐντὸς ὀλίγου παρουσιάσθη ὁλόκληρος σκελετὸς ἐλάφου, ὡς νομίζω. Πέριξ τούτου καὶ καθ' ὅλην τὴν ἐπὶχώσιν, μέχρι τοῦ δαπέδου, ὑπῆρχεν ἀπειρία ὁστῶν ἐκ βοῶν, χοίρων, ἀρνίων, κέρατα ἐλάφων καὶ 16 ὀπλαὶ ἐξ ἱπποειδῶν ἢ ἐλάφων. Εὐρέθησαν εἰσέτι τὸ κέλυφος μιᾶς χελώνης καὶ ἀπειρία ὁστράκων καρκίνων. Ἄν καὶ λείψανα μιᾶς χελώνης εὐρέθησαν εἰς τὸν τάφον 2 Κουκουνάρας, καρκίνων δὲ ὄστρακα εἰς πολλοὺς ἄλλους, εἶναι ἄγνωστον ἂν κατετίθεντο ὑπὸ ἀνθρώπων ἢ εἰσέδυσαν ἕως ἐκεῖ. Μία ἀνθρωπίνη χεὶρ καλῆς διατηρήσεως εὐρέθη ὡσαύτως εἰς τὰ ἐλληνικὰ στρώματα. Πυρᾶς καὶ θυσιῶν λείψανα ὑπῆρχον παντοῦ, κυρίως ὅμως μεγάλη πυρὰ μετὰ ὄγκων τέφρας ἔκειτο εἰς τὴν ΒΔ. πλευρὰν παρὰ τὸν τοῖχον τῆς θόλου καὶ ἐπ' αὐτοῦ τοῦ δαπέδου. Κέρατοι, τεμάχια πίθων μεγάλων, ὁμηρικοὶ σκύφοι καὶ τέλος τὰ λείψανα ἐνὸς ἀνατολίζοντος ἀγγείου (τεχνοτροπίας λακωνικῆς;) εὐρέθησαν ἐντὸς τῆς θόλου, κυρίως περὶ τὴν μνημονευθεῖσαν πυρὰν.

Οὔτε ἀγγεῖον, οὔτε σκελετός, ἀλλὰ μόνον τεμάχια ὀλίγων κρανίων εὐρέθησαν ἐντὸς τοῦ τάφου. Εὐρέθησαν ἀρκετὰ ὄστρακα, ὥστε ἴσως θὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ἀνασυγκρότησις ἐνὸς ἢ δύο ἀμφορέων πρωίμου Ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ μὲ φυλλοειδῇ ἢ ροδακοειδῇ διακόσμησιν, αἵτινες δίδουν καὶ τὴν χρονολογίαν τοῦ τάφου. Τὸν πάλαι πλοῦτον αὐτοῦ ἀποδεικνύει ἀπειρία χρυσῶν φυλλαρίων, ἐξ ὧν ἦτο κατάσπαρτος ὅλος ὁ τάφος. Εὐρέθησαν ὡσαύτως ἀφθονία ψῆ¹⁷⁷φων ἐκ λίθων ἡμιπολυτίμων, δεκάδες χαυλίων ἐκ κράνους ἢ κρανῶν καὶ ἀφθονία λιθίνων βελῶν. Τὰ πολυτιμότερα τῶν εὐρημάτων ἦσαν χρυσῇ ψῆφος λεπτῆς σπειροειδοῦς καὶ κοκκιωτῆς ἐργασίας καὶ σφραγιδόλιθοι. Ὁ εἷς εἶναι ἐκ κυάνου χρυσόδετος, ἀλλὰ παρουσιάζει μόνον πυροστροβίλον ἐκ δελφίνων ὡς γλυφὴν. Εἷς πεπιεσμένος κύλινδρος ἐκ σαρδίου φέρει ἔλαφον γονατίζουσαν, Εἷς ἀμυγδαλοειδὴς σάρδιος φέρει τετράφυλλον. Ἄτερος φέρει βοῦν βεβλημένον καὶ μυκώμενον ἐπωδύνως. Οἱ δύο κάλλιστοι εὐρέθησαν ἐντὸς τοῦ σκάμματος τῆς θόλου. Ὁ εἷς, πεπιεσμένος κύλινδρος ἐξ ἰάσπιδος, εἶναι ἡ παλαιότερα ἀπὸ ἀπόψεως ρυθμοῦ καὶ τέχνης λίθος. Φέρει πτερωτὸν γρῦπα κρατοῦντα διὰ τοῦ

ράμφους νεκρὰν ἔλαφον. Ὁ ρυθμὸς ἀνάγεται εἰς χρόνους ὀλίγον μεταγενεστέρους τοῦ 1500. Πρωτοφανὲς καὶ μεγάλου ἱστορικοῦ ἐνδιαφέροντος εἶναι τὸ θέμα τῆς τελευταίας σφραγίδος, πεπιεσμένου κυλίνδρου ἐξ ἀμεθύστου. Δύο πολεμισταὶ μονομαχοῦν διὰ τεσσάρων ξιφῶν. Τὰ δύο βραχύτερα διασταυροῦνται πρὸ τῶν κοιλιῶν των, τὰ ἕτερα δύο μακρότερα (τὸ ἐν φαίνεται καλῶς) ἀπειλοῦν τοὺς λαίμους των. Τὸ σύμπλεγμα ἐσχεδιάσθη θαυμασίως, ὅπως καλύψῃ τὸν ὀρθογώνιον χώρον τῆς σφραγίδος. Ἡ αὐστηρὰ συμμετρία τῶν μορφῶν δίδει τὴν ἐντύπωσιν θεαματικοῦ ἀγωνίσματος μᾶλλον παρὰ πραγματικῆς μάχης. Δυστυχῶς καὶ ἡ τέχνη καὶ ἡ διατήρησις τῆς σφραγίδος εἶναι μετρία.

Ἡ παρατήρησις, ὅτι εἰς τὴν Πύλον οἱ θολωτοὶ τάφοι εὐρίσκονται ἀνὰ ζεύγη, ἐλειτούργησε καὶ ἐνταῦθα καλῶς (καὶ μάλιστα δύο φορές). Ὀλίγα μέτρα πρὸς Β. τοῦ τάφου ἀνεκαλύφθη ὁ προφανῶς κατὰ τι παλαιότερος, ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει μικρότερος καὶ πτωχότερος ἀδελφός του (Γουβαλάρη 2 - Κουκουνάρας 5) (σχ. 34). Δὲν ἔχει ἀνώφλιον, ἀλλ' ἡ θύρα (βλέπουσα πρὸς Β.) διατηρεῖται τετειχισμένη ἕως ἄνω εἰς ὕψος 1,83 μ. Ἡ θόλος εἶναι ἐκτισμένη διὰ προχείρων λίθων, οὐχὶ διὰ τῶν ὠραίων πλακωτῶν τοῦ τάφου 1 (μελίστρες εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν ἐντοπίων, ὑπάρχουσαι εἰς ἓν λατομεῖον περὶ τὰ 4 χιλιομ. ἀπέχον). Ἐχει διάμετρον 4,90-5 μ. καὶ τὸ δάπεδον (φυσικὸς βράχος ὡς καὶ εἰς τὸν τ. 1) δὲν ἐλαξεύθη ὀριζοντίως, ἀλλὰ φέρει τὴν φυσικὴν κλίσιν ἀπὸ Α. πρὸς Δ. Οὐδὲν εὐρέθη κατὰ χώραν. Μία πυρὰ μετὰ τέφρας, λειψάνων ὀστέων καὶ κτερισμάτων, ἔκειτο παρὰ τὴν Δ. πλευρὰν τῆς θόλου. Τὰ τεμάχια ἐνὸς μεγάλου τριώτου ἀμφορέως μετὰ κισσοειδοῦς διακοσμήσεως δεικνύουν, ὅτι ὁ τάφος κατὰγεται τοῦλάχιστον ἐκ τοῦ 1500, ἀλλ' ὑπάρχει καὶ πολλὴ κεραμικὴ ΥΕ ΙΙΑ-Β, Τὰ εὐρήματα ἦσαν: Τεμάχια χαλκῶν σκευῶν καὶ ὄπλων, ὧν μεταξὺ ἦλοι ἐπίχρυσοι. Ψῆφοι διάφοροι καὶ εἷς σφραγιδόλιθος ἀμεθύστου φέρων βοῦν τρέχοντα καὶ μυκώμενον ἐπωδύνως. Δεκάδες λιθίνων βελῶν, τινῶν ὠραιότητων, ἐκ πολυχρῶμων ἢ διαφανῶν λίθων καὶ ἄλλα μικρὰ ἀντικείμενα. Τὸ σπουδαιότατον τῶν εὐρημάτων εἶναι πεντηκοντὰς περίπου χαυλίων, ἧτις ἐλπίζεται ὅτι θὰ ἀποτελέσῃ ὀλόκληρον κρᾶνος. Ἡ ὀπισθία πλευρὰ τῶν χαυλιοδόκτων δεικνύει

Σχ. 34. Θολωτὸς τάφος Κουκουνάρας 5.

κατεργασίαν, ἥτις πα¹⁷⁸ρουσιάζει περίπλοκον τὴν τοποθέτησιν τῶν χαυλίων ἐπὶ τοῦ κράνους καὶ οὐχὶ τόσον ἀπλὴν, ὅσον μέχρι τοῦδε ἐνομιζέτο.

Εἰς ἀπόστασιν 500 περίπου μέτρων πρὸς τὰ ΒΔ. τῆς ἀκροπόλεως Καταρραχάκι, εἰς τὴν θέσιν Ἀκόνα, ἐντὸς ἀγροῦ τοῦ Ἡλίας Ζωντανοῦ, ὑπάρχει τύμβος. Εἶναι ὁ πρῶτος ὁ ὁποῖος ἐσημειώθη κατὰ τὴν πρώτην ἀφιξίν μου εἰς Κουκουνάραν, διότι εὐρίσκεται εἰς τὸ ἄκρον τοῦ χωρίου. Ἡ ἐφετινὴ δοκιμὴ ἀπέδειξεν ἀμέσως ὅτι πρόκειται περὶ θολωτοῦ τάφου, ὅστις ὁμως ἔχει συμπέσει τόσον παραδόξως καὶ ἐπικινδύνως, ὥστε ἡ ἀνασκαφὴ του διεκόπη διὰ τὸν φόβον δυστυχήματος. Ὁ τάφος (Ἀκόνας 1 = Κουκουνάρας 6) ἔχει τὴν εἴσοδον πρὸς Ν. Ἐνῶ δὲν διατηρεῖται ἀνώφλιον, ἡ θόλος ὑπεράνω τούτου διατηρεῖται εἰς ὕψος ἄνω τοῦ μέτρου καὶ κατὰ τοιοῦτον περιέργον τρόπον, ὥστε

ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας ἐνομίζομεν, ὅτι πρόκειται περὶ ἐλλειψοειδοῦς τάφου, ὡς ὁ τοῦ Θορικοῦ. Ὅταν ἐφθάσαμεν ἐν μέτρων βαθύτερον ὁ τάφος ἤρχισε νὰ ἐπανακτᾷ κυκλικότητα, ἀλλ' ἡ ἀνασκαφὴ διεκόπη εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο.

Μόλις εἰς ἀπόστασιν 15 μ. πρὸς Νότον ἀνεκαλύφθη καὶ ἐνταῦθα διὰ τῆς πρώτης δοκιμῆς τὸ ἕτερον μέλος τοῦ ζεύγους. Ὁ νέος τάφος (Ἀκόνας 2 = Κουκουνάρας 7) ἔχει τὴν εἴσοδον πρὸς Β., ἥς μόνον τμῆμα τοῦ ἀνωτέρου μέρους εὐρέθῃ τετειχισμένον. Ἡ θόλος διατηρεῖται εἰς μικρὸν μόνον ὕψος ὀλίγον ἄνω τοῦ μέτρου. Ἔχει διάμ. 5,40, τὸ δὲ στόμιον βάθος 2,30 καὶ πλάτος 1,20 μ. (εἰκ. 35).

Οὐδὲν εὐρέθῃ κατὰ χώραν. Ὁ τάφος εἶχε πολλάκις καθαρθῇ κατὰ τὴν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν. Μεθ' ἑκάστον καθαρμὸν ἠνάπτετο πυρὰ εἰς

Εἰκ. 35. Θολωτὸς τάφος Ἀκόνας 2 (Κουκουνάρας 7).

ἐν μέρος τοῦ τάφου, εἰς ἣν ἔθετον κρέατα (ἀφθονία ζωϊκῶν ὀστέων) καὶ βαλάνους δρυός, ὧν εὗρομεν πολλὰς ἀπηνθρακωμένας. Ὡς γνωστόν, εἰς Ἑλληνικοὺς χρόνους ὁ χρησμός τῆς Πυθίας πρὸς τὴν Σπάρτην ὀνομάζει τοὺς γειτονικοὺς Ἀρκάδας βαλανηφάγους. Μικροὶ λάκκοι ἠνοίγοντο εἰς τὸ δάπεδον, οἱ ὅποιοι ἐδέχοντο τὰ ὀστᾶ παλαιοτέρων νεκρῶν, ἐνδεχομένως καὶ κανὲν κτέρισμα. Ἐν μόνον κρανίον εὐρέθη σχεδὸν ἀκέραιον καὶ τριῶν ἀκόμη οἱ θόλοι. Ἐν μόνον μικρὸν ἀλάβαστρον εὐρέθη σχεδὸν ἀκέραιον. Ἡ ὑπόλοιπος κεραμεικὴ εἶναι κυρίως ΥΕ ΙΙΑ-Β πλὴν ὀλίγων τεμαχίων ἐκ μειζόνων ἀγγείων, ἅτινα εἶναι ΥΕ ΙΙ.

Περὶ τὰ 30 λίθινα βέλη εὐρέθησαν ἐντὸς τοῦ τάφου, ὧν τὸ ἥμισυ εὐθὺς μετὰ τὴν εἴσοδον, σχεδὸν τὸ ἕτερον ἥμισυ εἰς τὴν ἔναντι τῆς εἰσόδου ἄκραν τοῦ δαπέδου καὶ ἐλάχιστα ἀνὰ τὴν ὑπόλοιπον θόλον. Εὐρέθησαν ὡσαύτως σφονδύλια στεατίτου, τεμάχιον κέρατος ἐλάφου, 15 ψῆφοι ὑάλου καὶ μάζης διαφόρων σχημάτων καὶ περίεργος φακοειδὴς σφραγιδόλιθος. Ἀποτελεῖται ἐξ ἐρυθρᾶς γεώδους οὐσίας, σύρματα δὲ ἀργύρου προφανῶς τοποθετημένα ἐντὸς τῆς ζύμης, παριστοῦν τὰς φλεβώσεις τοῦ σαρδώνυχος. Ἐφερε γλυφὴν, ἴσως βοός. Εὐρέθησαν εἰσέτι ἄρκετὰ χάλκινα. Μία μικρὰ αἰχμὴ ἀκοντίου (μόλις 9 ἐκ. μῆκος) ὁμοιάζει πρὸς παιδικὸν ἄθλημα. Ἐν γλωσσοειδὲς μαχαίριον (μῆκους 0,19 μ.) ¹⁷⁹ καὶ ἕτερον μονόστομον (μῆκ. περὶ τὰ 0,28 μ.) διατηροῦνται καλῶς, ἀλλ' ἔχουσι συστραφῆ (τὸ γλωσσοειδὲς ἐθραύσθη εἰς δύο) σκοπίμως, ἵνα καταστῶσιν ἀνάξια συλήσεως. Εὐρέθησαν ἐπίσης ἓν μονόστομον μαχαίριον καὶ ἓν ἐγχειρίδιον (μῆκος 17 ἐκ.), οὗ οἱ τρεῖς ἥλοι φέρουν ἐπένδυσιν ἀργύρου μετὰ μικρᾶς προσμείξεως χρυσοῦ (ἤλεκτρον), ἥτις προεφύλαξε τούτους ἀπὸ τῆς ὀξειδώσεως.

Εἰς τὰ πέριξ τῆς Κουκουνάρας, περὶ τὰ 3 χιλίόμε. ἀνατολικώτερον πλησίον τῶν χωρίων Κρεμμύδια καὶ Φουρτζῆ, εἰς τὰ πέριξ τοῦ χωρίου Χανδρινοῦ καὶ εἰς τὴν περιφέρειαν Μεθώνης ἐξηκριβώθησαν καὶ ἄλλοι τύμβοι, ὧν τινες τοῦλάχιστον κρύπτουν θολωτοὺς τάφους. Εἶναι φανερόν, ὅτι οἱ τοπικοὶ πρίγκιπες εἰς τὴν περιφέρειαν Πύλου κατεσκεύαζον ἕκαστος θολωτὸν τάφον διὰ τὴν οἰκογένειάν του. Ὀλίγοι ἐκ τῶν τάφων τούτων δύνανται νὰ ὀνομασθοῦν βασιλικοί.

ΠΑΕ 1960, 195-197

¹⁹⁵ Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν Κουκουνάρας ἀνεσκάφησαν πλήρως οἱ δύο θολωτοὶ τάφοι Γουβαλάρη 1 (Κουκ. 4) καὶ 2 (Κουκ. 5), ὡς δίδυμοι ἀδελφοὶ πλησίων ἀλλήλων εὐρεθέντες. Ἀμφότεροι εὐρέθησαν εἰς κατάστασιν πλήρους ἀναμοχλεύσεως, ἀκέραιον δὲ ἀγγεῖον οὐδὲ ἐν ἐξήχθῃ. Τὰ περισυλλεγένητα ὄστρακα, εὐτυχῶς, ἀποδίδουν, ἔστω καὶ ἐλλιπῇ, πολλὴν περισσότερα ἀγγεῖα ἀπὸ ὅσα εἰχομεν ἐλπίσει. Ἀμφότεροι οἱ τάφοι χρονολογοῦνται εἰς τὴν ΥΕ Ι ἐποχὴν καὶ ἐχρησιμοποίηθησαν μέχρι τῆς ΥΕ ΙΙΒ. Ὁ τάφος Α (2), ὁ μεγαλύτερος καὶ ἴσως ἐλαφρῶς νεώτερος, ὑπῆρξεν ἐπὶ πλεον κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἐποχὴν θέατρον ἐντατικῆς λατρείας τῶν νεκρῶν, ὁποῖαν εἰς οὐδένα ἕτερον τάφον μέχρι τοῦδε ἐξηκριβώσαμεν. Τὰ κατ' αὐτὸν περιεγράφησαν ἤδη εἰς τὴν ἔκθεσιν τοῦ παρελθόντος ἔτους. Ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ προστεθῇ ἐνταῦθα αὐτολεξεὶ ἢ ἀκόλουθος παράγραφος τοῦ ἡμερολογίου τῆς Τετάρτης 19 Αὐγούστου 1959: «Εὐρομεν ἐπιμήκη πυράν, τῆς ὁποίας τὸ περιεχόμενον εἶναι ἐκπληκτικὸς ἀριθμὸς ὁστῶν ἀπὸ ¹⁹⁶ πελωρίων διαστάσεων μηριαίων ὁστῶν (ἀγρίου βοός;) μέχρι σιαγόνων καὶ ὁστῶν μόσχων, χοίρων, ὀπλῶν ἵπποειδῶν, ὁσταρίων μικροτάτων ζώων, πτηνῶν καὶ παγούρων. Ἡ πυρὰ ἔχει μῆκος 2 μ...» κλπ.

Ἡ περιγραφὴ αὕτη, γενομένη εἰς ἀνύποπτον ἐποχὴν, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν παρὰ Πausanias IV 31, 7 περιγραφὴν θυσίας ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ προσφερομένης ἔτι ἐν Μεσσήνῃ εἰς τὸ μέγαρον τῶν Κουρήτων: Κουρήτων μέγαρον, ἔνθα ζῶα τὰ πάντα ὁμοίως καθαγίζουσιν· ἀρξάμενοι γὰρ ἀπὸ βοῶν τε καὶ αἰγῶν καταβαίνουσιν εἰς τοὺς ὄρνιθας ἀφιέντες εἰς τὴν φλόγα. Κυροῦνται οὕτως οἱ λόγοι τοῦ Πausanias ἀνασκαφικῶς καὶ συγχρόνως ἀποδεικνύεται, ὅτι τὸ εἶδος τοῦτο τῆς θυσίας ἦτο μεσσηνιακὸς τρόπος ἐναγισμοῦ οὐχὶ ἀποκλειστικοῦ εἰς τὴν λατρείαν τῶν Κουρήτων.

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἱκανοποιητικῶς ἀνασυσταθέντων ἀγγείων ἐξ ἀμφοτέρων τῶν τάφων ἐν εἶναι πρόχους ἀμανρόχρωμος καὶ μετὰ λοξοτιμήτου λαίμοῦ, καθαρῶς ΜΕ παραδόσεως. Ὑπάρχουν μερικὰ ἀγγεῖα ΥΕ Ι ἐποχῆς, ἄλλα φαινόμενα εἰσηγμένα καὶ ἄλλα ὄντα ἐντόπια ἀπομμήσεις. Ἐν ἐκ τῶν τελευταίων ἀγγείων τῆς περιόδου ταύ-

της είναι ο ώραϊος πίθος μετὰ στροβιλοροδάκων. Εύρέθη ἐντὸς τοῦ πεταλοειδοῦς σκάμματος τῆς θόλου τοῦ τάφου 2 ἐντὸς πυρᾶς, ἣτις περιεῖχε καὶ δύο ἑλληνικὰ ὄστρακα. Πολυάριθμα φυλλάρια χρυσοῦ, λίθινα βέλη, χαλυῖοι ἐκ κράνους καὶ μικρὰ διάφορα κοσμήματα, ἐκ τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς πάντα, εὑρέθησαν ὁμοῦ.

Ἡ ἀνασυγκροτηθεῖσα ἤδη κεραμεικὴ ἀντιπροσωπεύει πάσας τὰς ὑπολοίπους μυκηναϊκὰς περιόδους. Ἐκ τῆς πρωίμου περιόδου τοῦ Ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ, περὶ τὸ 1500, προέρχονται ἀξιόλογοι τρίωτοι πίθοι φέροντες ὡς κύριον θέμα τὸ κισσοειδὲς μετὰ τοῦ *waz* (εἰκ. 36), τοὺς διπλοὺς μακροὺς μίσχους καὶ τὴν κυματοειδῆ γραμμὴν. Ἐξειλιγμένου ἀναλόγου ρυθμοῦ, ἀνήκοντος ἤδη εἰς τὴν πρώιμον ΙΙΑ περίοδον, εἶναι μία ἄλλη σειρὰ ἀγγείων, ὧν παραδείγματα εἶναι ἀβαθὲς φιάλη καὶ πιθοκρατῆρ. Εἰς περισσότερον προχωρημένην φάσιν τῆς περιόδου ταύτης καὶ τῆς ἐπομένης (ΙΙΒ) ἀνήκουν τὰ περισσότερα τῶν συγκροτηθέντων ἀγγείων: δύο κωνικὰ ρυτὰ (τὸ μεγαλύτερον μετρεῖ ὕψος 0,37 ἄνευ λαβῆς) καὶ ραμφόστομος πρόχους μετὰ πτηνῶν ἀσυνήθους πρωτοτυπίας. Εἰς τὸν ζωγραφικὸν ρυθμὸν ἀνήκουν καὶ ὁλόκληρος σειρὰ ἄλλων ἀγγείων, κυρίως κρατῆρων, οἱ ὅποιοι δυστυχῶς εἶναι πολὺ ἐλλιπεῖς. Ἐν ἐξ αὐτῶν φέρει πτηνὰ ζωγραφούμενα εἰς τὸν πατροπαράδοτον Μεσοελλαδικὸν ρυθμὸν τὸν ἐνθυμίζοντα ἀγγεῖα τῆς Μήλου ἢ τῶν βασιλικῶν λάκκων τῶν Μυκηνῶν εἰς τὴν μίαν πλευράν. Ἄλλο εἰκόνιζε πάλιν πτηνὰ κομίζοντα εἰς τὰ ράμφη ἀντικείμενα, ἅτινα δύνανται νὰ ἐρμηνευθοῦν καὶ ὡς ρίζαι καὶ ὡς ἔρια, ἴσως δ' ἔχουν καὶ βαθυτέραν ἔννοιαν. Τὰ ὄστρακα τῆς Ἑλληνικῆς ἐποχῆς (ἐκ τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν) δὲν κατέστη δυνατόν νὰ μελετηθοῦν ἐπαρκῶς. Συνεκροτήθη ἐν τούτοις ¹⁹⁷ ἐξ ὁλοκλήρου ἡ μεγάλη κυλινδρική πυξίς, ἥς τεμάχια ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὴν περυσινήν ἔκθεσιν. Τὰ ἀγγεῖα δὲν ἦσαν δύο, ὡς ἐκεῖ ἀναφέρεται, ἀλλ' εὐτυχῶς ἐν μόνον, ἐφ' ᾧ καὶ ἐπετεύχθη πλήρης ἀνασυγκρότησις. Τὸ ἀγγεῖον φαίνεται ἀνατολικῆς προελεύσεως, ἂν καὶ ἀκριβῆ παράλληλα δὲν εὔρομεν μέχρι τοῦδε. Ὅμοία τὸ σχῆμα πυξίς ὑπάρχει ἐξ Εὐβοίας, τινὰ ὅμως ἐκ τῶν κοσμημάτων τοῦ ἀγγείου ἔχουν τὰ παράλληλά των ἐπὶ ἀττικῶν ἀγγείων τοῦ ἀνατολίζοντος ρυθμοῦ.

Εἰκ. 36. Πίθος τάφου Γαβαλάρη 2
(Κουκουνάρα).

ΠΑΕ 1961, 174-176

^{174]} Ἡ Κουκουνάρα εἶναι σπουδαῖον κέντρον πολιτισμοῦ ἀπὸ τῆς παλαιοτέρας μέχρι τῆς νεωτέρας Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Ἡ ἐπανάληψις τῶν ἀνασκαφῶν ἐσκόπει κυρίως νὰ προλάβῃ τυχὸν καταστροφὰς δύο νέων θολωτῶν τάφων, οἵτινες εἶχον ἐπισημανθῇ. Ὁ εἷς ἐξ αὐτῶν ἀνεκαλύφθη τυχαίως εἰς θέσιν Πολλὰ Δέντρα, περὶ τὸ χιλιόμετρον πρὸς Α. τοῦ χωρίου Κουκουνάρας. Ὁ ἰδιοκτήτης Νικ. Σταματελόπουλος (ἐκ τοῦ χωρίου Στενωσιὰ) θέλων νὰ φυτεύσῃ ἐλαίας προσέκρουσεν ἐπὶ τῆς θύρας τοῦ τάφου, ἧς κατέστρεψεν ἐν μέρει τὴν ἀριστερὰν παραστάδα, χωρὶς νὰ προξενήσῃ ἄλλην ζημίαν. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔδειξεν, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ μικροῦ καὶ πτωχοῦ θολωτοῦ τάφου ὑστερωτέρας Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Ἡ διάμετρος τῆς θόλου, τελείως κυκλικῆς, εἶναι 4,75 μ., οἱ δὲ τοῖχοι διατηροῦνται τὸ πολὺ μέχρις 1,20 εἰς ὕψος. Εἰς τὸ Ν. μέρος ἀνοίγεται τὸ κτιστὸν στόμιον, ὃπερ ἔχει βάθος 1,85, ἄνοιγμα δὲ 1,10 εἰς τὸ ἔξω καὶ 0,95 εἰς τὸ ἔσω μέρος. Διατηρεῖ λείψανα τειχίσεως, ὅσα ἀφῆκεν ὁ Σταματελόπουλος. Οἱ λίθοι εἶναι

μικροὶ πλακωτοὶ καὶ ἡ ἐργασία ἀρκούντως ἐπιμελής. Ὁ τάφος εἶχε χρησιμοποιηθῇ πολλάκις. Ἐνδεκα ἕως δώδεκα κρανία εὐρέθησαν, ἀλλὰ πάντα εἰς κακὴν κατάστασιν. Μόνον εἷς νεκρὸς ὀκλάζων εὐρέθη σχετικῶς ἄθικτος, ἀλλὰ καὶ οὗτος ἄνευ κρανίου. Ὑπὲρ τὸν σκελετὸν ἔκειτο μικρὰ πλάξ καὶ ἐπ' αὐτῆς κρανίον μικροῦ κυνός. Ὁ τάφος περιεῖχε μερικὰ μικρὰ ἀγγεῖα, ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ διαβρωτικὴ δύναμις τοῦ ἐρυθροῦ πηλοῦ, οὗ ἦτο πλήρης, εἶναι πολὺ μεγάλη, ὅστ' αὐτὰ καὶ ἀγγεῖα ἦσαν εἰς λίαν ψαθυρὰν κατάστασιν. Πάντως τινὰ ἐξ αὐτῶν θὰ συγκροτηθοῦν. Πάντα φαίνονται ἀνήκοντα εἰς τὴν τρίτην Μυκηναϊκὴν περίοδον.

Ὁ ἕτερος τάφος εἶχεν ἐπισημανθῇ εἰς τὸ ἀντίθετον ἄκρον τοῦ ὀρίζοντος, ἥτοι περὶ τὰ 2 χλμ. πρὸς Δ. τοῦ χωρίου, εἰς θέσιν καλουμένην Παλαιοχώρια. Ἡ ὀνομασία εἶναι χαρακτηριστικὴ, διότι πράγματι λείψανα τοίχων, ἔρμακες λίθων καὶ ὄστρακα ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας προέδιδον συνοικισμόν. Εἶχον μάλιστα περισυλλέξει καὶ τεμάχιον ἀσαμίνθου κατὰ τὴν ἐπίσκεψίν μου τοῦ 1959.

Ἡ ἐφετινὴ δοκιμὴ ἐπεβεβαίωσε τὰς παρατηρήσεις ἐπιφανείας. Ὁ ἐπισημανθεὶς τάφος, ἐπὶ μικροῦ τεχνητοῦ τύμβου, ἀπεδείχθη ἀπλοῦς κυκλικὸς περιβόλος μμούμενος θολωτὸν τάφον, χωρὶς νὰ εἶναι (εἰκ. 37). Οἱ τοιοῦτοι τάφοι ἔχουσι μὲν μίαν εἴσοδον, ἀλλ' ὁ κύκλος αὐτῶν δὲν ἀποτελεῖ θόλον. Ὑψοῦται, συνήθως διὰ μιᾶς καὶ μόνης σειρᾶς λίθων εἰς πάχος, μέχρις ὕψους 50-70 ἑκατοστῶν. Αἱ πενιχραὶ ταφαὶ καλύπτονται διὰ χώματος, ἐπ' αὐτοῦ δὲ τοπο¹⁷⁵θετοῦνται μερικὰ πλάκες καὶ χῶμα, ὥστε νὰ σχηματίζεται μικρὸς τύμβος. Ἐπιπολαιότερα παρατηρήσεις δύναται νὰ ἀπατήσῃ καὶ νὰ θεωρηθοῦν οἱ τάφοι οὗτοι θολωτοί.

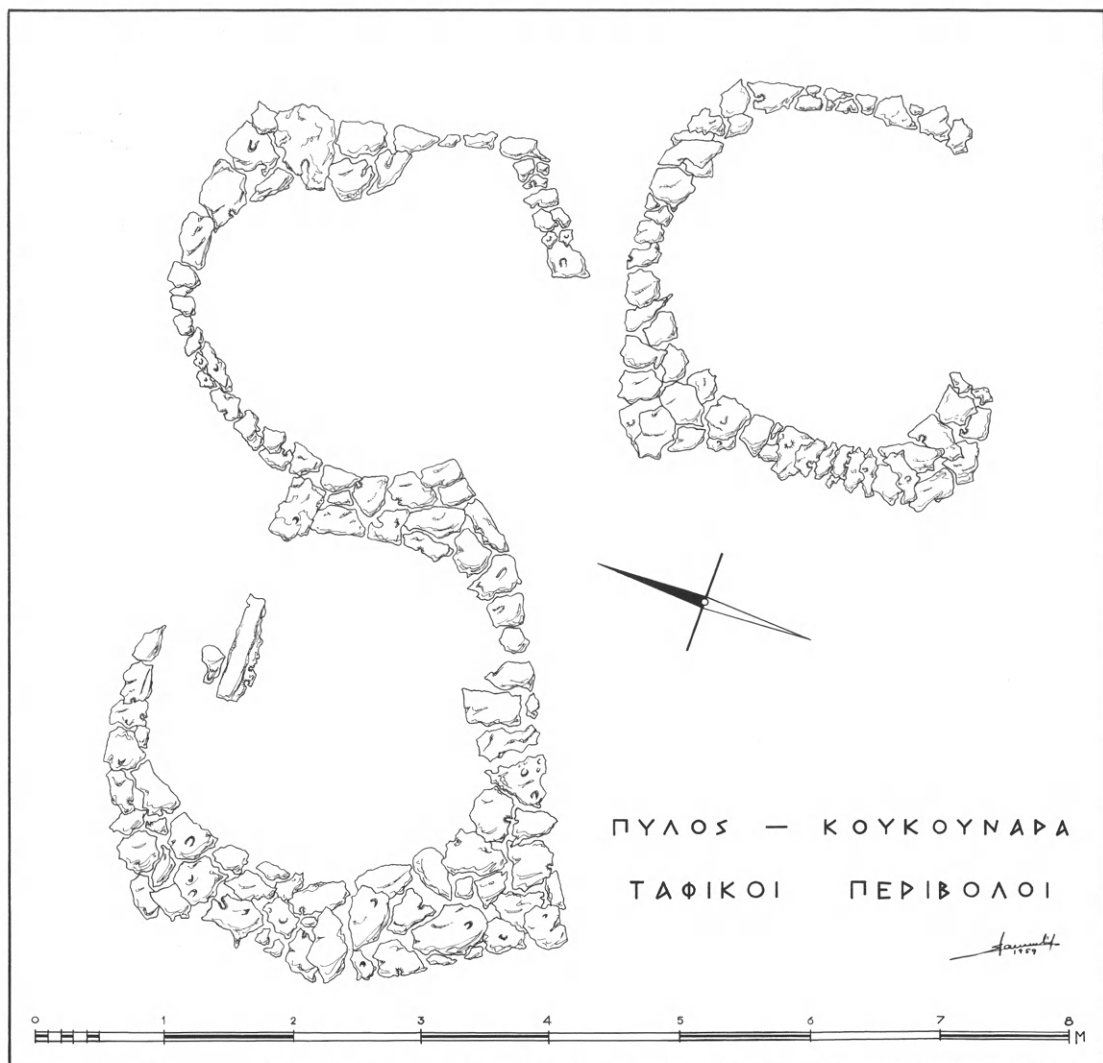
Ὁ παρὼν τάφος (ιδιοκτήτης Ἀθανάσιος Νικολακόπουλος), ὃν ἐπρόδιδεν ἡπιος τύμβος, εἶχε τὴν εἴσοδον πρὸς Ν., πλάτους 1 μ. εἰς τὸ ἔξω μέρος, 0,90 εἰς τὸ ἔσω καὶ βάθους 1,45. Ὁ ἐσωτερικὸς κύκλος, ἐλαφρῶς ἀκανόνιστος, εἶχε διάμετρον ἀπὸ 3,40 μέχρι 3,60 καὶ ἀπετελεῖτο ἀπὸ 3-4 σειρᾶς ἐπαλλήλων μικρῶν λίθων. Οὐδαμοῦ τὸ ὕψος εἶναι μεγαλύτερον τῶν 50 ἐκ., τὸ δὲ πλάτος φθάνει τὰ 0,30. Οὐδεμίαν ἐνδόκλισιν παρατηρεῖται. Εἰς ἑν-δύο σημεῖα, οὗσα ἀσθενεστάτη, εἶναι προφανῶς τυχαία. Οἱ ταφικοὶ οὗτοι περιβόλοι, ἀποτελοῦντες τὸν

Εικ. 37. Παλαιοχώρια (Κουκουνάρα), κυκλικός περίβολος.

ἔσχατον ἐκφυλισμὸν τοῦ θολωτοῦ τάφου, εἶναι ἀρκούντως κοινοὶ εἰς τὴν Πυλιακὴν περιοχὴν (σχ. 35). Ὑπάρχουν μάλιστα καὶ λαξευτοὶ περίβολοι τῆς αὐτῆς μορφῆς, ἀποτελοῦντες καὶ οὗτοι ὑποκατάστατον τῶν λαξευτῶν θαλαμωτῶν τάφων, ἀλλὰ περὶ τούτων πάντων εὐρύτερος λόγος δὲν εἶναι τοῦ παρόντος.

Τὸ περιεχόμενον τοῦ τάφου ἦτο πενιχρὸν καὶ ἀνήκει εἰς τὴν μεταγενεστέραν Μυκηναϊκὴν ἀρχαιότητα, ἴσως φθάνουσιν καὶ μέχρι τῆς ὑποδιαϊρέσεως ΠΙΓ (τεμάχια εὐρυστόμου ἀγγείου μὲ κυματοειδῆ γραμμὴν ὑπὸ τὸ χεῖλος. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ κεραμεικὴ εἶναι εἰς ἀθλίαν κατάστασιν λόγω τῆς διαβρώσεως καὶ ἀκαθάριστος εἰσέτι, ἡ ἀκριβεστέρα χρονολόγησις θὰ εἶναι δυνατὴ μετὰ τὸν καθαρισμὸν καὶ ἀποκατάστασιν τῶν ἀγγείων). Αἱ ταφαὶ δὲν εὐρέθησαν κατὰ χώραν, ἀλλὰ τὰ ὅσῃ, θρυμματισμένα καὶ διαβεβρωμένα, ἔκειντο διάσπαρτα ἢ κατὰ μικροὺς σωροὺς ἀνὰ τὸ δάπεδον. Ἐναντι τῆς εἰσόδου, εἰς τὸ βάθος τοῦ τάφου, ἔκειτο ἡ μεγαλυτέρα ἀνακομιδὴ: Ἑπτὰ κρανία μετ’

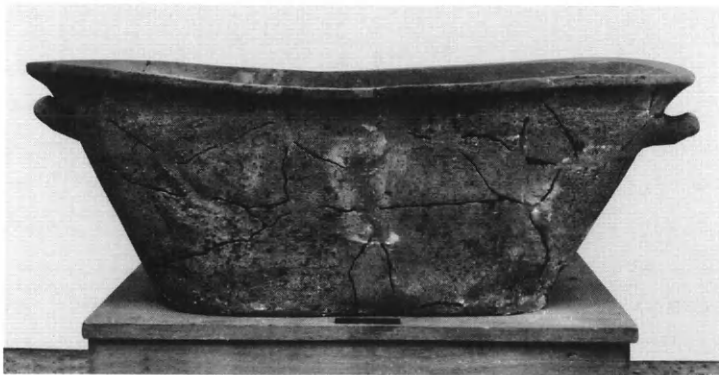
Σχ. 35. Κουκουνάρα, ταφικοί περίβολοι.

ἄλλων ὀστέων ἐν σωρῷ. Ἐμετρήθησαν ἐν συνόλῳ δέκα ἐπτὰ θόλοι κρανίων. Ἐλάχιστα ἦσαν τὰ ἀγγεῖα, ὧν πρακτικῶς ἀκέραια εἶναι μικρὰ πρόχους χονδροειδοῦς ἐρυθρωποῦ πηλοῦ, ψευδόστομος ἀμφορεὺς, ἐφ' οὗ διακρίνονται ὀλίγαι μαῦραι ταινίαι καὶ μικρὰ μόνωτος

κύλιξ μετὰ χαμηλοῦ ποδός. Εὐρέθη μία μοναδικὴ φακοειδὴς σφραγὶς στεατίτου μετὰ δύο ἀντινώτων κεφαλῶν κριοῦ καὶ – εὔρημα περιέργου – τὸ ἥμισυ (κατὰ μῆκος) μικροτάτου λιθίνου πελέκεως, μήκους τριῶν ἑκατοστῶν, ἐκ καστανόχρου ἰάσπιδος ἐπιμελέστατα λελεασμένου.

Περὶ τὰ 50 μ., πρὸς Ν. τοῦ τάφου εὐρίσκεται ἡ ἰσόπεδος κορυφὴ τοῦ ὑψώματος, μετὰ θέας ὥραίας καὶ ἀναπεπταμένης πρὸς τὸ Κορυφάσιον, τὴν Σφακτηρίαν καὶ τὸν κόλπον τοῦ Ναυαρίνου. Ἐκεῖ, ἐντὸς ἀγροῦ τοῦ Γεωργίου Δαρσαλάκη (χωρίον Χανδρινοῦ) ἠνοίξαμεν μίαν μόνην τάφρον ἀπὸ Β. πρὸς Ν. μὲ ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα. Ἀπεκαλύφθησαν τὰ θεμέλια μεγάλου καὶ πολυσυνθέτου οἰκήματος. Ἡ τάφος, μήκους 26 μ., ἔδειξε τοῦλάχιστον ἐννέα συνεχομένους χώρους, ἐξ ὧν εἷς, οὗτινος ἡδυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν τὸ περίγραμμα ἄνευ βλάβης τοῦ νεαροῦ ἐλαιοφύτου, ἔχει διαστάσεις 6x8 μέτρα. Εἰς τὸ παραπλεύρως δωμάτιον, φαινόμενον ἰσομέγεθες, εὔρομεν ¹⁷⁶ μίαν ἀσάμινθον κατὰ χώραν (εἰκ. 38). Ἔχει μῆκος 1,30 καὶ φέρει δύο λαβὰς εἰς τὰς στενὰς πλευράς. Ἦτο πλήρης μελανῆς ὀργανικῆς οὐσίας.

Εἰς τὸ πρὸς Α. συνεχόμενον δωμάτιον ἔκειντο πίθοι, ὧν εἷς ἦτο ἀκέραιος, ἐτέρου δὲ διετρεῖτο μόνον ὁ πυθμὴν. Εὐρέθησαν κωνικὰ σφονδύλια ἐκ πηλοῦ ἢ στεατίτου, τεμάχια δύο ἢ τριῶν εἰσέτι ἀσάμινθων καὶ πλῆθος κεραμικῆς τῆς τελευταίας (IIIB) Μυκηναϊκῆς

Εἰκ. 38. Χανδρινός, ἀσάμινθος ἀπὸ τὸ κτίριον.

περιόδου. Ἀφθονοῦν αἱ ἄγγραφοι ὑψίποδες κύλικες καὶ χονδροειδῆς οἰκιακὴ κεραμεικὴ. Σπουδαία εἶναι πάντως ἡ παρουσία καὶ χρῆσις ἀσαμίνθων οὐ μόνον εἰς τὸ ἀνάκτορον Ἑγγλιανοῦ, ἀλλὰ καὶ εἰς μικρότερα μέγαρα (εὗρομεν ἄλλοτε ἀσάμινθον εἰς τὸ μέγαρον Ἰκλαίνης. Τοῦτο θὰ ἐσήμαινεν ἰδιαίτερος στενὴν ἐπαφὴν μεταξὺ Πύλου καὶ Κρήτης, ἣν τελευταίως ὑπεστήριξε διὰ μακροῦς μελέτης ὁ καθ. Μ. Nils-son (*Opuscula Selecta* III 489 κέ.).

ΠΑΕ 1963, 114-121

^{114]} Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ 1963 ἐν Πύλῳ διεξήχθησαν εἰς περιορισμένην κλίμακα, διότι δυστυχῶς αἱ διατυπώσεις τῆς ἀπαλλοτριώσεως Περιστεριᾶς δὲν ἤχθησαν εἰς πέρας ἐγκαίρως, τοῦ πράγματος ὀφειλομένου εἰς ἀνεξήγητον ραθυμίαν τῶν τοπικῶν ἀρχῶν Κυπαρισσίας. Κατόπιν τούτου αἱ μὲν ἀνασκαφαὶ Περιστεριᾶς-Ἑλληνικοῦ, ἀπαιτοῦσαι πολυμελέστερον ἐπιστημονικὸν προσωπικόν, ἀφέθησαν διὰ τὸ ἐπόμενο ἐτος, διεξήχθη δὲ περιορισμένη ἀνασκαφὴ 20 περίπου ἡμερῶν εἰς Κουκουνάραν.

Ἡ Κουκουνάρα εἶναι σπουδαῖον μυκηναϊκὸν κέντρον, τὸ ὁποῖον ἤκμασεν ἀπὸ τῆς πρωΐμου μέχρι τῆς ὑστάτης Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. (Εἶναι ὁ μόνος τόπος, ἔνθα αἱ ἀνασκαφαὶ ἀπέδωκαν σκύφον μετὰ κυματοειδοῦς γραμμῆς, τυπικοῦ ρυθμοῦ «Σιταποθήκης», ἐνῶ παντοῦ ἀλλαχοῦ ἡ κεραμεικὴ σταματᾷ εἰς τὸν ρυθμὸν ΥΕ IIIB). Ὁ σκοπὸς τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφῆς ἦτο διπλοῦς, ἦτοι: πρῶτον νὰ ὑποστηλωθῇ καὶ νὰ ἀνασκαφῇ ὁ μικρὸς θολωτὸς τάφος Ἀκόνας 1. Δεύτερον νὰ ἐρευνηθῶσιν ἐκ νέου τὰ χώματα τὰ ἐξαχθέντα ἐκ τοῦ τάφου Γουβαλάρη 1 (Κουκουνάρας 4, βλ. σχ. 33). Ὁ τάφος οὗτος, ὁ μέγιστος τῆς Κουκουνάρας, ἦτο ἀναμφιβόλως ὁ σπουδαιότατος πάντων ἄλλων, ἀνήκων εἰς τὸν τοπικὸν βασιλέα. Τοῦτο ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν περισωθέντων εὗρημάτων καὶ ἐκ τῆς ἐντατικῆς λατρείας, ἥτις κατὰ τοὺς Ἑλληνικοὺς χρόνους ἠσκήετο ἐντὸς αὐτοῦ. Παραπλεύρως τοῦ τάφου τούτου ἀνεκαλύφθη ἕτερος, μικρότερος καὶ ἀρχαιώτερος, ὁ τάφος Γουβαλάρη 2 (Κουκ. 5, σχ. 34), ὅστις περιεῖχε καὶ οὗτος τὰ λεί-

ψανα σημαντικῶν εὐρημάτων (κυρίως ἄνω τῶν 50 χαυλιοδόντων κάπρου ἀνηκόντων εἰς κράνος) καὶ ἀξιόλογον κεραμεικὴν. Δυστυχῶς συνέβη σοβαρὸν ἀτύχημα ἐν τῷ Μουσείῳ Πύλου, διότι διὰ λόγους ἀσχολιάστους ὁ συγκολλητὴς κ. Ἀργύρης Μαρίνης, ὅστις ἐκαθάριζε καὶ συνεκόλλα τὰ ἀγγεῖα κατὰ τάφους, διετάχθη ἀποτόμως ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολ. Ὑπηρεσίας νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸ Μουσεῖον. Ἀκολούθως, λόγῳ ἀνακατατάξεως τοῦ Μουσείου, τὰ ἀγγεῖα, προτοῦ ἀκόμη συγκολληθῶσι πλήρως καὶ καταγραφῶσι, μετεκινήθησαν ἐπανειλημμένως καὶ ἀνεμείχθησαν μεταξύ των, ἐκτεθέντα εἰκῇ ἐντὸς δύο ἢ τριῶν προθηκῶν ὑπὸ τοῦ ἐκεῖ ἀποσταλέντος Ἐπιμελητοῦ, χωρὶς οὗτος νὰ ζητήσῃ ἄδειαν ἢ τοῦλάχιστον ὁδηγίαν τοῦ ὑπευθύνου ἀνασκαφέως. Ἐκτοτε ἡ συστηματικὴ προσπάθειά μου, τῇ βοηθείᾳ καὶ τῶν ἡμερολογίων καὶ τῆς μνήμης τοῦ ἀνασκαφέως, κατώρθωσε τὸν ἀσφαλῆ χωρισμὸν μεταξύ τῶν δύο τάφων πάντων μὲν τῶν μικρῶν εὐρημάτων, ἀρκετῶν δὲ καὶ ἐκ τῶν κυριωτέρων ἀγγείων. Δυστυχῶς δεκάδες τῶν ἀνασυσταθέντων μικρῶν ἀγγείων ὑπέστησαν ἀνεπανόρθωτον σύγχυσιν καὶ δὲν θὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ μετὰ βεβαιότητος διανομὴ αὐτῶν μεταξύ τῶν τάφων Γουβαλάρη 1 καὶ 2.

^{115]} Ἐσκέφθην ὡς ἐκ τούτου, νὰ κοσκινίσω ἐφέτος (διὰ τρίτην φορὰν) τὰ χώματα ἐκ τοῦ τάφου Γουβαλάρη 1, ὅστις εἶχεν ἀνασκαφῇ τῷ 1959. Ἄν τυχὸν ἀνευρίσκοντο νέα ὄστρακα, ἀποδεικνυόμενα ὅτι ἀνήκουσιν εἰς ὠρισμένα ἀγγεῖα, τὰ ἀγγεῖα ταῦτα ταυτίζονται ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸν τάφον 1. Ἐπὶ πλέον ἀγγεῖά τινα, ὡς οἱ κρατῆρες καὶ ἡ πρόχους τῶν πτηνῶν ἢ ἡ λακωνίζουσα κυλινδρική πυξὶς τῶν λεόντων, εἶναι ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων τόσον σπουδαῖα, ὥστε ἡ τυχὸν εὕρεσις νέων ὀστράκων ἀνηκόντων εἰς ταῦτα θὰ ἀπεξημίωνε διὰ τὴν δαπάνην καὶ τὸν κόπον.

Ἡ ἔρευνα δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐπιτυχοῦσα, ἂν καὶ πολὺ ὀλίγα ὄστρακα ἀνευρέθησαν, οὐδὲν δ' ἐξ αὐτῶν ἀνήκει εἰς τὰ ἀξιόλογα ἀγγεῖα. Τρία ὅμως ὄστρακα ἀπεδείχθη ἤδη ὅτι ἀνήκουσιν εἰς ἰσάριθμα ἀγγεῖα, ὧν οὕτως ἐπετεύχθη ἡ κατανομὴ εἰς τὸν τάφον Γουβαλάρη 1. Ἐπὶ πλέον ἀνευρέθη ὠραιότατη φακοειδὴς γλυπτὴ λίθος ἐκ λευκοῦ χαλκηδονίου. Ἡ ὀπισθία αὐτῆς ἐπιφάνεια ἔχει ἀπορραγῇ ἀρχαιοθέν, παρὰσύρασα καὶ ἐλάχιστον μέρος τῆς ἐμπροσθίας. (Διὰ

τοῦτο καὶ διέφυγε τὴν προσοχήν μας κατὰ τὴν ἀρχικὴν ἀνασκαφήν, διότι δίδει τὴν ἐντύπωσιν κοινοῦ χάλικος.) Ἡ παράστασις ὅμως διατηρεῖται πρακτικῶς ἀκεραία, ἀνερχομένων οὕτω νῦν τῶν ἐκ τοῦ τάφου σφραγίδων εἰς ἑπτὰ, ὧν μία χρυσόδετος. Φωτογραφησὶς καὶ ἐπεξεργασία τῶν εὐρημάτων Κουκουνάρας ἐκ προηγουμένων ἐτῶν ἐγένετο ἀρκετὴ κατὰ τὸ 1963, διότι παρεσχέθησαν αἱ σχετικαὶ εὐκολίαι. Τὰς κυρίας γραμμὰς τῆς ἐργασίας ταύτης θὰ ἐκθέσωμεν κατωτέρω, ἀφοῦ προηγουμένως ἐκτεθῇ ἡ γενομένη ἀνασκαφὴ τοῦ τάφου 1 Ἀκόνας.

Ὁ τάφος οὗτος, ἔκδηλος ἐντὸς τῶν ἀγρῶν διότι διετηρεῖτο ὁ τύμβος αὐτοῦ μέχρι τριῶν μέτρων ὕψους, δὲν ἀνεσκάφη ἅμα τῇ ἀνακαλύψει του, διότι οἱ τοῖχοι τῆς θόλου ἐκρέμαντο ἀπειλητικοί. Ἐφέτος ἡ Ὑπηρεσία Ἀρχαιοτήτων ἐπὶ τῇ αἰτήσει μου ἀπέστειλε τὸν κ. Χ. Σφακιανάκη, ὅστις λίαν ἐπιδεξίως ὑπεστήλωνε τὴν θόλον σὺν τῇ προόδῳ τῆς ἀνασκαφῆς. Οὕτω κατέστη δυνατὴ ἡ πλήρης ἀνασκαφὴ τοῦ τάφου, οὗτινος τὰ θεμελιώδη χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ἑξῆς: Δρόμος δὲν εἶναι γνωστὸν ἂν ὑπῆρχε, πάντως θὰ ἦτο ὑποτυπώδης. Ὁ θάλαμος εἶναι προσιτὸς διὰ στομίου, τοῦ ὁποίου τὰ τοιχώματα συγκλίνουσιν ἐμφανῶς πρὸς τὰ ἄνω, γεγονὸς ὅπερ πρέπει νὰ θεωρηθῇ δείγμα μεταγενεστέρας ἡλικίας τοῦ τάφου. Πράγματι δὲ οἱ δύο τάφοι τῆς Ἀκόνας ἀνήκουσιν εἰς τοὺς χρονολογικῶς τελευταίους τῆς Κουκουνάρας, μετὰ τὸ 1400 π.Χ. Τὸ βάθος τοῦ στομίου μετρεῖ 2,40 μ. καὶ διατηρεῖται εἰς ὕψος μέχρις 1,95 μ., ὅπερ πρέπει νὰ ἦτο καὶ τὸ ἀρχικόν. Ἀνώφλιον δὲν ὑπάρχει, διότι κατέστρεψε τοῦτο ὁ ιδιοκτήτης τοῦ ἀγροῦ, χωρὶς νὰ ὑποπτεύσῃ ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τάφου. Κατὰ τὴν βεβαίωσίν του (ἀκριβῆ προφανῶς) ὁ τάφος ἔφερε δύο ἀνώφλια. Εἰς τὴν πρόσοψιν τὸ πλάτος τοῦ στομίου ¹¹⁶ εἶναι 1,32 κάτω καὶ 1 μ. ἄνω. Ἐσωτερικῶς τὸ στόμιον ἔχει παραμορφωθῇ λόγῳ μετακινήσεως τῶν τοιχωμάτων τῆς θόλου. Κάτω εἶναι 1,20 μ. εὐρύ, ἐνῶ ἄνω μόλις φθάνει τὰ 66 ἐκ.

Ἡ θόλος ἔχει διάμετρον 6,20 μ., οἱ τοῖχοι διατηροῦνται μέχρις ὕψους 2,50 μ., ἡ δὲ ἐνδόκλισις εἶναι ἀνώμαλος λόγῳ παραμορφώσεως τῶν τοιχωμάτων. Ἀπέναντι τῆς εἰσόδου, ἥτις βλέπει πρὸς Ν., ἠνοίχθη λάκκος ὀρθογώνιος σύρριζα πρὸς τὸν τοῖχον τῆς θόλου. Ἐχει μῆκος

2,20, πλάτος 0,90 και βάθος 0,95 μ. Προωριζέτο πρὸς ταφήν τοῦ κυρίου ἢ κυρίων μελῶν τῆς οἰκογενείας, ἀλλ' ἡ ἀνόρυξις τοῦ λάκκου τούτου ὑπέσκαψε τὰ θεμέλια τοῦ τάφου, οὗ ἡ θόλος εἰς τὸ σημεῖον ἀκριβῶς τοῦτο ὑπεχώρησε πρώτη, ὡς ἡδύνατό τις νὰ συμπεράνη καὶ πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τάφου. Ὁ λάκκος ἦτο κενὸς ὀστέων, ὧν μόνον ἴχνη εὐρέθησαν. Εἰς τὴν ἐπίχωσιν αὐτοῦ ἀνευρέθη ἐνδιαφέρουσα φακοειδὴς σφραγὶς ἐκ πρασινωποῦ χαλκηδονίου παριστώσα νεανικὴν μορφήν πηδῶσαν ἐπὶ σεσαγμένου αἰγάργου. Εἰς τὸν πυθμένα τοῦ λάκκου ἀνευρέθη χαλκοῦν γλωσσοειδὲς μαχαίριον μήκους 0,185.

Ἀριστερὰ τῷ εἰσερχομένῳ, ἦτοι εἰς τὸ δυτ. μέρος τῆς θόλου καὶ εἰς ὕψος 70-80 ἐκ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου εὐρέθη σκελετὸς ἡμισείας ἐλάφου, διότι μόνον τὸ ἥμισυ τῶν ὀστέων, δύο ὅπλα καὶ ἐν κέρας ὑπῆρχον ἄθικτα κατὰ χώραν, καλύπτοντα χώρον μήκους 1,60 μ. Ἐπρόκειτο περὶ μεγαλοπρεποῦς ζώου, διότι τὸ κέρας εἶχε μήκος 0,90 μ. καὶ τὰ μηριαῖα ὅστ' ἦσαν παχύτατα. Τὸ ἐκλεκτὸν θήραμα φαίνεται ὅτι διενεμήθη μεταξὺ δύο τάφων, ὁ δ' ἔλαφος οὗτος δεικνύει τὸν πλοῦτον τοῦ θηράματος κατὰ τὴν περιοχὴν τῆς Δυτ. Πελοποννήσου, ἣτις παρέμεινε θηραματοβριθὴς μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Ξενοφώντος καὶ τοῦ Πausανίου. Παρὰ τὸ Ν. ἄκρον τοῦ ἐλάφου ἀνευρέθη μικρὰ ὑστερογεωμετρικὴ πρόχους σχεδὸν ἄθικτος, ὀλίγον δὲ περαιτέρω ἔκειντο ὁμοῦ τὰ τεμάχια ἐτέρου ἀγγείου τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, ἅτινα ἀπήρτισαν τὸ ἥμισυ περιόπου διώτου ἀβαθοῦς σκύφου. Ἡ θυσία τοῦ ἐλάφου καὶ ἡ τελευταία ἐπίσκεψις τοῦ τάφου χρονολογοῦνται οὕτω εἰς τοὺς περὶ τὸ 700 π.Χ. χρόνους.

Δύο εἰσέτι μικρὰ ὑστερομυκηναϊκὰ ἀγγεῖα ἐξ ἀπλοῦ πηλοῦ εὐρέθησαν καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ τάφου. Τὸ ἐν εἶναι κύαθος (ἐνίοτε καὶ λύχνος) καὶ τὸ ἄλλο μικρὸν κυλινδρικὸν ποτήριον. Ἀνευρέθησαν εἰσέτι μέτριος ἀριθμὸς ὀστράκων, πάντων ὑστερομυκηναϊκῶν καὶ συνήθως ἀγράφων, ἐξ ὧν εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ ἀπαρτισθῶσιν ὀλίγα μικρὰ ἀγγεῖα.

Ἦδη εἰς τὸ ὕψος τοῦ ἐλάφου, ἦτοι 80 ἐκ. ὑπὲρ τὸ δάπεδον, ἔκειντο πέντε τοῦλάχιστον κρανία, πάντα εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ τάφου. Εἰς ὕψος 50 ἐκ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου ἢ καὶ ὀλιγώτερον περισυνελέγησαν ἕτερα ὀκτὼ κρανία, ὧν τὰ τρία ὑπὲρ τὸν λάκκον. Τινὰ ἐξ αὐτῶν ἦσαν

παιδικά, τὰ δὲ κείμενα ιδίως παρὰ τὸν ἔλαφον ἦσαν ἰσχυρότατα κεκαυμένα. Ἄλλων ὁστῶν ἐλάχιστα ἵχνη ¹¹⁸ ὑπῆρχον. Ζωικά ὅμως ὅστᾱ, πλὴν τῶν τοῦ ἐλάφου, συνελέγησαν καὶ ἄλλα, ιδίως αἰγοπροβάτων.

Ἡ καῦσις τῶν κρανίων πρέπει νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς συμβᾶσα κατὰ τὰς ἐντὸς τοῦ τάφου γενομένας θυσίας καὶ ἴσως καὶ καθαρισμούς. Τὰ ἵχνη τῆς πυρᾶς ἐξετείνοντο πανταχοῦ τοῦ τάφου, ἀκόμη καὶ εἰς τὸν πυθμένα τοῦ λάκκου. Κυρίως ὅμως ἐντατικὰ εὐρέθησαν εἰς τὸ Δυτ. ἥμισυ τῆς θόλου, παρὰ τὸν ἔλαφον, ἀλλ' εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον. Δύο παχέα στρώματα τέφρας ὑπῆρχον ἐκεῖ, ὧν τὸ κατώτατον εὐθὺς ὑπὲρ τὸ δάπεδον τῆς θόλου. Τὰ δύο στρώματα τέφρας ἐχώριζε λεπτὸν στρῶμα γῆς ἰσχυρότατα κεκαυμένης καὶ ἐρυθρωπῆς.

Πάντα τὰ εὐρεθέντα κρανία καὶ λείψανα ἀνθρωπίνων ὁστῶν ἦσαν μυκηναϊκά. Οὐδεμία ἔνδειξις μεταγενεστέρας ταφῆς προέκυψεν, ὃ δὲ τάφος ἐσυχνάζετο μόνον πρὸς προσφορὰν θυσιῶν. Ἐφόσον τινὰ τῶν κρανίων εὐρέθησαν εἰς ὕψος 80 ἐκ. ὑπὲρ τὸ δάπεδον, εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ἀνακομιδὴ τῶν ὁστῶν κατὰ τὴν περιφέρειαν τοῦ τάφου, ἐν μέρει τοῦλάχιστον, ὀφείλεται εἰς τοὺς μεταγενεστέρους ἐπισκέπτας τοὺς προσενεγκόντας τὰς θυσίας. Πιθανώτατα πρόκειται περὶ οἰκογενείας ἢ οἰκογενειῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπίστευον ὅτι ὁ τάφος ἀνῆκεν εἰς προγόνους των.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΚ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ

Αἱ ἐπὶ τέλους παρασχεθεῖσαι κατὰ τὸ 1963 εὐκολίαι ἐργασίας ἐν τῷ μουσεῖῳ Πύλου ἐπέτρεψαν τὴν μελέτην τῶν εὐρημάτων Κουκουνάρας ἐκ τῶν προγενεστέρων ἀνασκαφῶν. Διὰ πρώτην φορὰν κατέστη δυνατόν νὰ ληφθῶσιν ἀποτυπώματα τῶν σφραγίδων ἐπὶ γύψου. Αὗται εἶναι αἱ ἀκόλουθοι:

1. Πεπιεσμένος κύλινδρος ἐξ ἀμεθύστου. Δύο πολεμισταὶ χιαστί, γυμνοὶ τὰ ἄνω σώματα, προφανῶς ὅμως φέροντες κράνη, μονομαχοῦσι διὰ τεσσάρων ξιφῶν. Οἱ σφαιρικοὶ μύκητες τῶν λαβῶν εἶναι ἐμφανεῖς. Τὰ ἐν τῷ μέσῳ διασταυρούμενα ξίφη εἶναι βραχύτερα, αἱ

«παραξιφίδες» τῶν μετὰ τὸ 1500 Μυκηναίων πολεμιστῶν. Ἔργασία τῆς Μυκ. ΙΙΑ-Β ἐποχῆς. Γουβαλάρη τάφος 1 (Κουκουνάρας 4).

2. Πεπιεσμένος κύλινδρος ἐξ ἐρυθρωποῦ ἰάσπιδος. Πτερωτὸς γρῦψ πρὸς ἄριστ. (νοοῦνται πάντοτε τὰ ἀποτυπώματα, ἵνα ἡ περιγραφὴ εἶναι σύμφωνος πρὸς τὰς ἐνταῦθα παρεχομένας εἰκόνας) κρατῶν εἰς τὸ ράμφος ἔλαφον. Λεπτὴ ἐργασία τῆς Μυκ. Ι-ΙΙ ἐποχῆς. Γουβαλάρη τάφος 1 (Κουκουνάρας 4).

3. Πεπιεσμένος κύλινδρος ἐκ σαρδώνυχος. Ἐλαφος πρὸς δεξιὰ, γονατίζων καὶ τετρωμένος ὑπὸ βέλους εἰς τὸ πλευρόν. Μυκ. ΙΙ ἐποχῆς. Γουβαλάρη τάφος 1 (Κουκουνάρας 4).

4. Πεπιεσμένη ἄτρακτος (κοινῶς ἀμυγδαλόσχημος) ἐξ ἡλιοτροπίου ἢ ἀναλόγου λίθου. Βοῦς πρὸς δεξιὰ ὀδυνηρῶς μυκώμενος. Ὑπὸ τὴν κοιλίαν αὐτοῦ βέλος. Μυκ. ΙΙ ἐποχῆς. Γουβαλάρη τάφος 1 (Κουκουνάρας 4).

^{119]} 5. Πεπιεσμένη ἄτρακτος ἐκ σαρδίου. Τετράφυλλον ἐκ κόκκων κριθῆς, δύο πρόσθετοι κόκκοι καὶ δύο στάχεις. Μυκ. ΙΙ-ΙΙΙ ἐποχῆς. Γουβαλάρη τάφος 1 (Κουκουνάρας 4).

6. Χρυσόδετος σφραγὶς ἐκ φαιοῦ πορώδους λίθου, ἴσως εὐτελοῦς ποιότητος λαζουρίτου. Τέσσαρες δελφίνες περὶ κοινὸν κέντρον ἐν σχήματι πυροστροβίλου. Μυκ. ΙΙΑ-Β ἐποχῆς. Γουβαλάρη τάφος 1 (Κουκουνάρας 4).

7. Φακοειδὴς σφραγὶς ἐκ λευκοῦ φλεβωτοῦ χαλκηδονίου. Ἡ ὀπισθία πλευρὰ ἔχει ἀπορραγῇ ἀσφαλῶς ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τοῦ πυρὸς τῶν θυσιῶν, παρασύρασα καὶ μικρὰ τμήματα τῆς ἐμπροσθίας περιφερείας. Δύο αἶγαγροι τρέχοντες πρὸς δεξιὰ. Ἀρίστη ἐργασία τῆς Μυκ. Ι ἐποχῆς. Πιθανῶς εἰσήχθη ἐκ Κρήτης, ἔνθα ὑπάρχει ὁ αἶγαγρος. Γουβαλάρη τάφος 1 (Κουκουνάρας 4, εὐρέθη τῷ 1963).

8. Πεπιεσμένη ἄτρακτος ἐξ ἀμεθύστου. Βοῦς πρὸς δεξ., ὑψῶν ἐπωδύνως τὴν κεφαλὴν καὶ μυκώμενος, διότι βέλος καὶ ἀκόντιον ἔχουν ἐμπαγῇ εἰς τὴν λαγόνα αὐτοῦ. Μυκ. ΙΙ ἐποχῆς. Γουβαλάρη τάφος 2 (Κουκουνάρας 5).

9. Μικρὰ φακοειδὴς σφραγὶς ἐκ πρασινωποῦ χαλκηδονίου. Αἶγαγρος πρὸς ἄριστ. ἐφ' οὗ πηδᾷ νεανικὴ μορφή. Ἐπειδὴ τὸ ζῷον εἶναι σεσαγμένον, πρόκειται οὐχὶ περὶ κυνηγετικῆς, ἀλλ' ἴσως θρησκευ-

τικῆς ἢ καὶ μυθολογικῆς σκηνῆς. Ἔργασία Μυκ. ΙΙΙΑ-Β ἐποχῆς. Ἀκόνας τάφος 2 (Κουκουνάρας 7).

Αἱ εὗρεθεῖσαι ἄνευ γλυφῶν λίθοι ὥς καὶ αἱ ψῆφοι περιδεραίων ἐκ διαφόρων ὕλικῶν δὲν ἀναφέρονται λεπτομερῶς ἐνταῦθα. Μνημονευτέα μόνον εἶναι περιέργος ἀπόπειρα, ὅπως κατασκευασθῇ μία φακοειδῆς ψῆφος ἐκ τεχνητοῦ πολυτίμου λίθου, ὥς θὰ ἐλέγομεν σήμερον. Τὸ βασικὸν ὕλικὸν εἶναι μᾶζα ἢ πηλὸς ἐρυθρός, σύρματα δ' ἀργυρᾶ ἐγκατεσπαρμένα ἐντὸς τῆς μάζης μιμοῦνται τὰς φλεβώσεις τοῦ σαρδώνυχος.

Ἐκ τῶν ἀγγείων (τινὰ ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων ἐμνημονεύθησαν ἤδη) θὰ μνημονεύσωμεν ἰδιαιτέρως ἐνταῦθα τὴν ὁμάδα τῶν φερόντων πτηνά. Πρόκειται περὶ δύο κρατήρων καὶ μιᾶς πρόχου. Ὀλόκληρος ἡ ὁμάς εἶναι πρῶμος (Μυκ. ΙΙΙΑ) καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἔργον τοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου, ἴσως καὶ τεχνίτου. Ἡ σπουδαιότης τῶν ἀγγείων τούτων εἶναι πολλαπλῇ: Ἀφ' ἐνὸς μὲν συνάπτονται πρὸς παλαιότεραν παράδοσιν, φθάνουσιν μέχρι τῆς ΜΕ περιόδου (πρβ. τὰ πτηνὰ ἐπὶ μηλιακῶν ἀγγείων Evans, *Palace of Minos* I 589, εἰκ. 405 καὶ 557, εἰκ. 404 καὶ ἐπὶ ἀγγείων ἐκ τῶν λακκοειδῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν). Ἀφ' ἐτέρου ὁμως παρουσιάζουσιν ἐκδηλον συγγένειαν πρὸς τὰ πτηνὰ ἐπὶ τῆς περιφήμου σειρᾶς τῶν κυπρομυκηναϊκῶν κρατήρων (κυρίως ὄρα Καραγεώργην, *AJA* 62, 1958, 383 κέ. καὶ 64, 1960, 278 κέ.). Τοῦτο εἶναι ἰδιαιτέρως σπουδαῖον, διότι οὕτω τῶν κρατήρων τούτων τῆς Κύπρου ἡ καταγωγή παρουσιάζεται νῦν πιθ¹²⁰ανότερον ἑλλαδικὴ καὶ δὴ ἐκ μιᾶς περιοχῆς, ἥτις καὶ ἐξ ἄλλων λόγων ὑπετέθη ὥς ἀποικίσασα τὴν Κύπρον (*Πρακτικὰ Ἀκαδ. Ἀθηνῶν* 36, 1961, 5 κέ.).

Τὰ θέματα τῶν παραστάσεων εἶναι τὰ ἐξῆς: Ὁ πρῶτος κρατὴρ ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς παρουσιάζει συνεχῇ σπεῖραν, ἐπὶ δὲ τῆς ἐτέρας ζωφόρον εἰκονίζουσαν δύο δολιχόδαιρα πτηνὰ, ἓνα ἰχθύν, ἓνα τροχόν καὶ μίαν διπλὴν σπεῖραν εἰς συμπύκνωσιν ἐνθυμιζουσαν τὸν ὁμώνυμον ρυθμόν (Close Style). Τὸ πρῶτον μάλιστα πτηνὸν φέρει καὶ νεοσσόν, νοούμενον πιθανῶς ἐπὶ τῆς ράχεως, ὥς συμβαίνει ἐπὶ ἐλεφαντίνης πόρπης εὗρεθείσης τελευταίως ἐν Κνωσῷ.

Ὁ δεύτερος κρατὴρ, κολοβὸς τὸν πόδα, φέρει ζωφόρους πτηνῶν

ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν. Ἡ μία φέρει δύο πτηνὰ μετὰ σώματος ἐπιμήκους, ἀπαρτιζομένου ἐκ δύο σφαιροειδῶν μερῶν. Ἡ ἑτέρα καὶ κυρία φέρει δύο ἐπιμήκη ὡσαύτως πτηνὰ εἰκονιζόμενα ἐν πτήσει (πτέρυγες ἐν ὑποτυπῶδει παραστάσει) καὶ κρατοῦντα εἰς τὰ ράμφη ἀνὰ ἐν περιεργον ἀντικείμενον, ὅπερ δύναται νὰ εἶναι ἔριον ἢ ρίζα ἢ κλάδος φυτοῦ. Ἐνῶ τὰ σώματα τῶν πτηνῶν εἰς τὸν πρῶτον κρατῆρα πληροῦνται ὑπὸ στοιχείων τῆς χλωρίδος, ἐνταῦθα ὁ τεχνίτης ἐφήρμοσεν ἀρχιτεκτονικὰ θέματα (τριγλύφον καὶ ἡμιρόδακας).

Τὸ τρίτον ἀγγεῖον, σφαιρικὴ πρόχους ραμφόστομος, φέρει δι' ἐρυθροποῦ ἐξιτήλου χρώματος ἐπὶ τῶν ὤμων τρία πτηνὰ. Τὰ δύο πρῶτα διατηροῦνται καλῶς, ἐξ αὐτῶν δὲ τὸ πρῶτον φέρει κατὰ τὸ σῶμα τέσσαρα ὡσεὶδῆ ἀντικείμενα, πιθανῶς θέλοντα νὰ δηλώσωσι πραγματικὰ ὠά (θῆλυ ἀμφισβητούμενον ὑπὸ δύο ἀρρένων;).

Ὁ πειρασμὸς νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὴν μυθολογικὴν σημασίαν εἰς τὰς παραστάσεις ταύτας εἶναι μέγας. Τὴν μυκηναϊκὴν μυθολογίαν ἀνεζήτησαν ἤδη ἐπὶ τῶν διατηρουμένων παραστάσεων ὁ Nilsson, ἡ Vermeule, ὁ Schaeffer, ἡ Banti, ὁ Καραγεώργης καὶ ἄλλοι ἀκόμη. Ὁ τελευταῖος εἰδικώτερον ἀναζητεῖ μετὰ καλῶν ἐπιχειρημάτων μυθολογικὴν ἔννοιαν καὶ ὡς πρὸς τὰ πτηνὰ τῶν κυπρομυκηναϊκῶν κρατῆρων (AJA 62, 1958, 384). Ὁ γερανὸς καὶ ἡ στρουθοκάμηλος ἔχουσι τὰ περιγράμματα καὶ τοὺς μακροὺς λαιμοὺς τῶν πτηνολογικῶν συνθέσεων ἐπὶ τῶν ἡμετέρων ἀγγείων. Τοὺς νεοσσοὺς ἐπὶ τῆς ράχεως αὐτῶν συνηθίζουσι νὰ φέρωσιν οἱ κύκνοι. Φαίνεται λίαν πιθανὴ μία μυθολογικὴ ἢ μάλλον λαογραφικὴ ἀπῆχσις παραμυθίων, βασιζομένων ἐπὶ ἱστορικῶν γεγονότων. Τὰ ὠὰ τῶν στρουθοκαμήλων ἦσαν περιζήτητα δῶρα διὰ τοὺς βασιλεῖς καὶ τοὺς προύχοντας τῆς Κίνας, τῆς Αἰγύπτου καὶ τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ κόσμου. Ἡ συλλογὴ τούτων συνεδέετο πρὸς σημαντικὸν κίνδυνον διὰ τὴν ἐπιθετικότητα τοῦ ἄρρενος, δυναμένου νὰ φονεύσῃ καὶ ἄνθρωπον. Ἐντεῦθεν δυνάμεθα ἴσως νὰ συμπεράνωμεν παραστάσεις λαογραφικοῦ ἐνδιαφέροντος ὡς ἡ παροῦσα ἢ τοῦ πελωρίου πτηνοῦ, ὅπερ ἐπὶ κυπρομυκηναϊκοῦ κρατῆρος ¹²¹ καταδιώκει δύο μορφὰς φευγούσας ἐφ' ἄρματος (AJA 62, 1958, πίν. 98,1). Τὰ κάρφη τὰ φερόμενα εἰς τὰ ράμφη τῶν γιγαντιαίων πτηνῶν ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου κρατῆρος δυνατὸν νὰ προϋποθέτουν

ανάλογον παραμύθιον, ἔνθα θαυματουργοὶ ρίζαι ὡς τὸ μῶλυ ἢ ἀρωματικαὶ βοτάναι ὡς ἡ κασσία καὶ τὸ κινάμωμον ἐπιστεύοντο ἀνιχνευόμεναι ὑπὸ ὀρνέων. Εἰς τοὺς ἀνατολικοὺς μύθους τοῦ Σεβὰχ Θαλασσινοῦ τὰ ὄρνεα ἀνακαλύπτουν καὶ μεταφέρουν εἰς τὰς φωλεάς των πολυτίμους λίθους, τὰ αὐτὰ δ' ἐπαναλαμβάνει ὁ Μάρκο Πόλο. Τὰ παραμύθια ταῦτα ἦσαν κοινὴ περιουσία τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ Ἡρόδοτος μᾶς ὁμιλεῖ περὶ τοῦ χρυσοῦ τῶν Ἀρριμασπῶν, τὸν ὁποῖον οὗτοι ἀφήρουν κινδυνεύοντες ὑπὸ τῶν γρυπῶν. Ὁ λιβανωτὸς συνελέγετο διὰ σημαντικῶν κινδύνων λόγῳ περωτῶν καὶ ἀλκίμων θηρίων ὁμοίων πρὸς νυκτερίδας. Τὸ δὲ κινάμωμον, ὅπερ ἄγνωστον ποῦ ἐφύετο, ἐκομίζετο ὑπὸ μεγάλων ὀρνίθων εἰς τὰ φωλεάς των, ὁπόθεν τὸ ἐξήρπαζον οἱ Ἄραβες (Ἡρόδ. III 111).

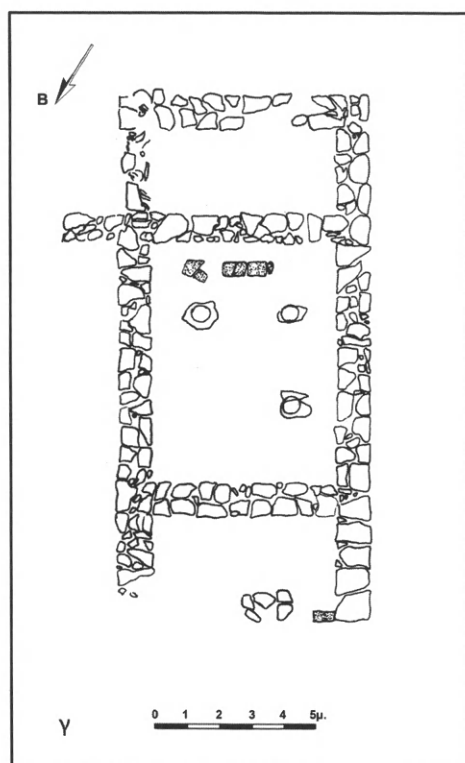
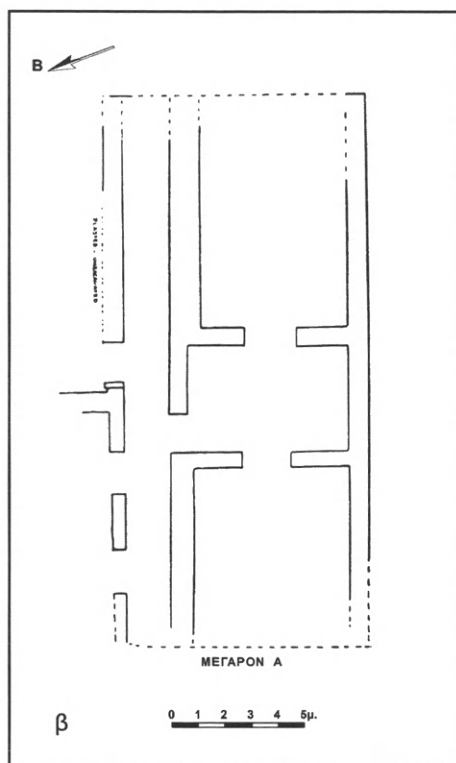
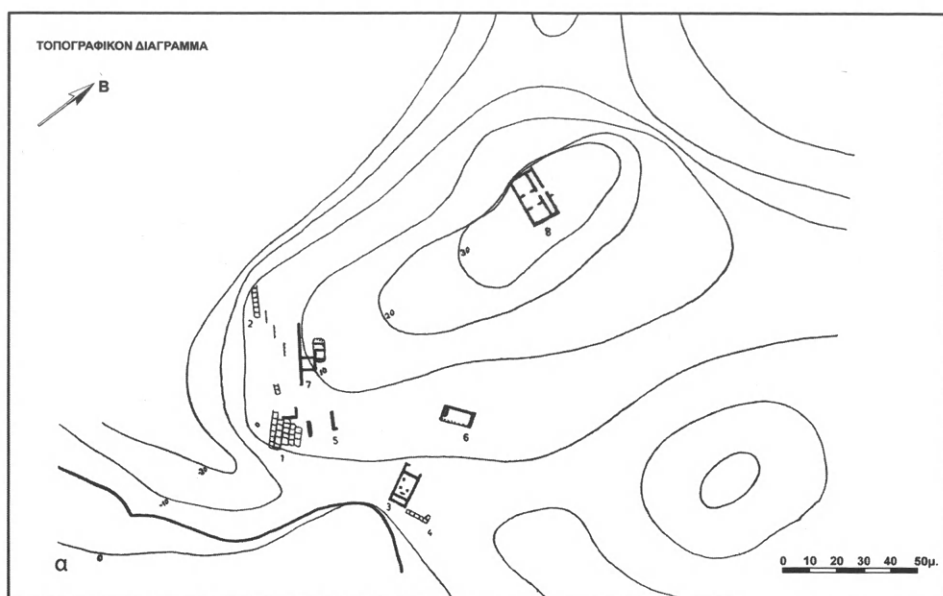
Τοιούτου εἶδους θρύλοι καὶ παραμύθια πρέπει νὰ ὑπῆρχον καὶ ἀνὰ τὸν Κρητομυκηναϊκὸν κόσμον. Τὰ παρόντα ἀγγεῖα, διατηροῦντα ἀπηχήσεις τῶν λαογραφικῶν τούτων στοιχείων, εἶναι πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ κατὰ τοῦτο πολύτιμα καὶ ἄξια εἰδικῆς μελέτης.

ΜΟΥΡΙΑΤΑΔΑ

ΠΑΕ 1960, 201-206

²⁰¹ Τὸ χωρίον Μουριατάδα κεῖται πρὸς ΒΔ. τῆς Χώρας καὶ εἰς ἀπόστασιν νοητῆς εὐθείας οὐχὶ μεῖζονος τῶν 20-25 χλμ. Ἐπειδὴ ὅμως μεταξὺ ἀμφοτέρων ἀπλοῦται ὁ ὄγκος τοῦ Αἰγαλέου, ἡ περιοχὴ εἶναι εὐκολώτερον προσιτὴ ἐκ Κυπαρισσίας, ἥς ἀπέχει περὶ τὰ 8-9 χλμ. πρὸς Ἀνατολάς. Ἡ φύσις εἶναι ὄρεινὴ καὶ ὑδατοβριθῆς, τὰ ὑψώματα ὅμως, ἂν καὶ λιθοβριθῇ, εἶναι χωματόβουνα κυρίως. Ἡ βλάστησις ὑλομανεῖ διὰ τὴν ὑγρασίαν τῆς ἀτμοσφαίρας τῆς Δυτ. Ἑλλάδος. Ἀπὸ τὰ πάλαι πυκνὰ δάση διατηροῦνται ἀκόμῃ συστάδες δρυῶν καὶ μεγαλοπρεπεῖς πρῖνοι, σφένδαμοι καὶ ἄριαί, ἐνῶ ὁ τερέβινθος καὶ ὁ σχῖνος προσλαμβάνουν διαστάσεις μεγάλων δένδρων. Οἱ λίθοι εἶναι σκληροὶ ἀσβεστόλιθοι κατὰ εὐκόλως ἀποσπώμενας στρώσεις. Διὰ τοῦτο καὶ ἀφθονοῦν οἱ ὀρθογώνιοι λίθοι εἰς τὰ κατωτέρω περιγραφόμενα κτίσματα. Εἰς βαθύτερον μέρος, περὶ τὴν ἡμίσειαν ὥραν πρὸς Ἀνατολάς, ὑπάρχει μαλακὸς πῶρος λίθος.

Περὶ τὰ 1500 μ. πρὸς Α. τοῦ χωρίου ὑπάρχει μικρὸς λόφος, ὅστις χαρακτηριστικῶς καλεῖται Ἑλληνικό. Ἀνέκαθεν ἦσαν ὁρατὰ ἐκεῖ λείψανα κτισμάτων, ἐνῶ οἱ λιθοσωροὶ (ἔρμακες, σήμερον ἄρμακάδες λεγόμενοι) ἐντὸς τῶν ἀγρῶν δεινύουν τὴν καταστροφὴν, ἣν ὑπέστησαν τὰ ἀρχαῖα κτίσματα ὑπὸ τῆς καλλιεργείας. Τὰ φαινόμενα λείψανα, ἐξ ὀχυρώσεων ἢ ἀναλημματικῶν τοίχων, εἶναι Κυκλωπεῖου κατασκευῆς, ἡ ὁποία ὑπάγεται οὐχὶ εἰς τὴν ἀργολικὴν, ἀλλ' εἰς τὴν βοιωτικὴν τεχνικὴν, παρουσιάζουσα μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὰ τεῖχη τῆς Ἄρνης (Γλᾶ) τῆς Κωπαίδος (τοπογραφικὸν σχέδιον 36α). Ἦδη ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῶν ἀγρῶν οὐ μόνον ἡ κεραμεικὴ ἥτο ἀποκλειστικῶς ὑστερομυκηναϊκὴ, ἀλλὰ καὶ τεμάχια δαπέδων καὶ κονιαμάτων τῆς αὐτῆς ἐποχῆς συνελέγησαν. Ἡ ἐντοπία παράδοσις ἀρέσκε-

Σχ. 36α-γ. Τοπογραφικὸν καὶ κτίρια Μουριάδας.

ται νὰ ἀποδίδῃ τὰ ἐρείπια εἰς τὴν Ὀμηρικὴν Ἀμφιγένειαν, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα καὶ ἀμφισβητοῦν ζωηρῶς τὰ δύο γειτονικὰ χωρία Βρύσες καὶ Μουριατάδα. Τὸ πρᾶγμα, φυσικὰ, ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ κατὰ πόσον ἡ σημερινὴ Κυπαρισσία δύναται νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν Κυπαρισσῆντα τοῦ Ὀμήρου, ὅστις ἀναφέρεται ὁμοῦ μετὰ τῆς Ἀμφιγενείας (Ιλ. Β 593). Ὁ Στράβων ὅμως ρητῶς βεβαιοῖ, ὅτι ὁ Κυ²⁰²παρισσῆς οὗτος ἔκειτο (καὶ ὁμοῦ ἡ Ἀμφιγένεια) κατὰ τὴν Μακιστίαν, πρὸς Ν. τῆς Νέδας, καὶ ὅτι ἄλλη ἦτο ἡ μεσσηνιακὴ Κυπαρισσία (Στράβ. Η 3, 25=349).

Αἱ προκαταρκτικαὶ ἡμῶν ἀνασκαφαὶ ἐνταῦθα διήρκεσαν ἀπὸ 25ης Αὐγούστου μέχρις 7ης Σεπτεμβρίου, τὰ δ' ἀποτελέσματα ἐν ἐπιγραμματικῇ συντομίᾳ εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

Ὅρατὰ ἐρείπια φαίνονται ἀρκετά, κυρίως ἐπὶ τῆς Ν. κλιτύος τοῦ Ἑλληνικοῦ. Μέγας προμαχὼν ἢ πύργος συνήπτετο πρὸς Δ. μετὰ τειχῶν ἢ τοίχων ἀναλημματικῶν, ὧν διατηροῦνται εἰσέτι σημαντικὰ τμήματα. Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀνεκαλύφθη μέγα κτίσμα, πιθανῶς τὸ ἀνάκτορον τοῦ τοπικοῦ Μυκηναίου δυνάστου (σχ. 36β). Ὁ κυρίως πυ²⁰³ρὴν, ἔχων προσανατολισμὸν ἐκ Δ. πρὸς Α., ἀποτελεῖται ἐκ τῶν τριῶν τυπικῶν χώρων (αἰθούσης, προδόμου καὶ μεγάρου) καὶ ἔχει μῆκος 18,50, πλάτος δὲ 7,50 μ. Πρὸς Β. ἐκτείνεται καθ' ἅπαν τὸ μῆκος τοῦ κτίσματος εὐρύχωρος διάδρομος (σχ. 36β), πάντες δ' οἱ χώροι (ἄριστα πάντων ὁ διάδρομος) διατηροῦν δάπεδον ἐκ κονιάματος ἐπὶ ὑποστρώματος μικρῶν χαλίκων (τὸ τυκτὸν δάπεδον τοῦ Ὀμήρου), τὸ ὁποῖον ἀναρριχᾶται καὶ ἐπὶ τῶν τοίχων εἰς ὕψος 5-8 ἐκ. Οἱ τοῖχοι ἔφερον ἐπίχρῖσμα γραπτοῦ κονιάματος (χρώματα κυανᾶ, ἐρυθρωπά, κιτρινωπά ἀραιὰ καὶ κακῆς ποιότητος). Εἰς τὸ κυρίως μέγαρον δὲν ὑπάρχουν ἵχνη ἐστίας οὔτε καὶ κιόνων. Θύρα ἐκ τοῦ προδόμου ὁδηγεῖ πρὸς τὸν βόρειον διάδρομον. Δὲν εὐρέθησαν ἵχνη θύρας ἢ στοᾶς εἰς τὴν αἴθουσαν, λόγῳ κακῆς διατηρήσεως τοῦ τοίχου. Πρὸς Β. καὶ Ν. ὑπάρχουν λείψανα κτισμάτων, ἅτινα θὰ ἐρευνηθοῦν εἰς ἐπομένῃν περιόδον. Δυστυχῶς τὸ πᾶν καλύπτεται ὑπὸ ἐπιχώσεως οὐδαμοῦ ὑπερβαίνουσας τὰ 0,20 μ. διὰ τοῦτο ἡ καταστροφὴ εἶναι σχεδὸν πλήρης. Ἐλάχιστα δείγματα κεραμικῆς εὐρέθησαν ἐπὶ τῶν δαπέδων, βεβαιοῦντα τὴν χρονολόγησιν τῆς καταστροφῆς κατὰ

τὴν ὑστάτην (IIIB-Γ) Μυκηναϊκὴν περίοδον. Εὐρέθη ὡσαύτως μικρὸν τεμάχιον ἀγγείου ἐκ Κροκεάτου λίθου καὶ ἀρκετὰ τεμάχια συντετηγμένου μολύβδου, προσκεκολλημένου εἰσέτι ἐπὶ λίθων ἐντὸς τοῦ προδόμου. Ἰχνη πυρκαϊᾶς ὅμως δὲν δεικνύει τὸ παρὸν μέγαρον.

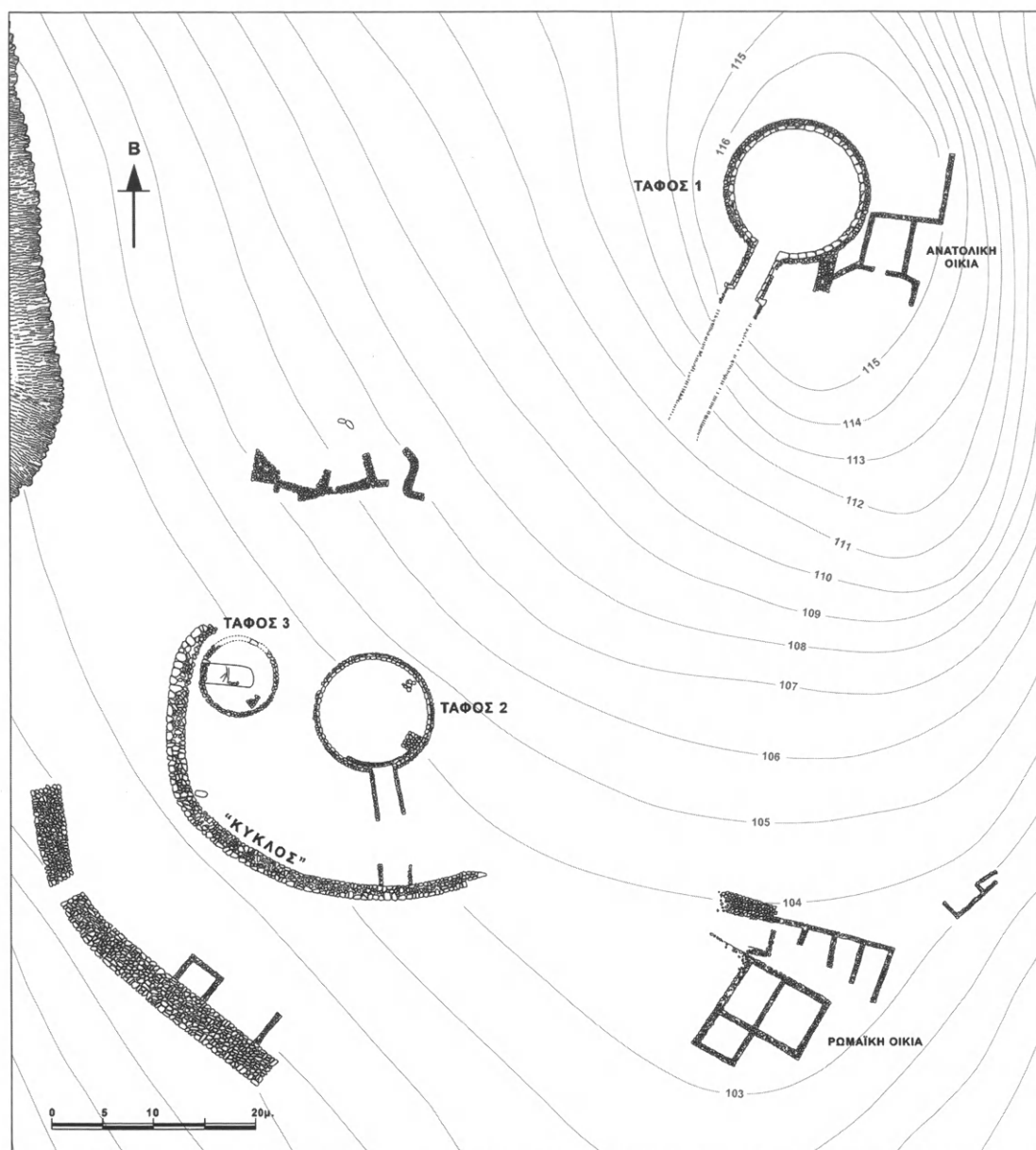
Εἰς ὅλας τὰς κλιτῦς τοῦ Ἑλληνικοῦ, πλὴν τῆς βορείας, ὑπάρχουν ἄφθονα ἱχνη οἰκημάτων, κυρίως εἰς τὸ Ν. καὶ Α. πλευρόν. Εἶναι ἐν μέρει διὰ κοινῶν, ἐν μέρει διὰ μεγάλων λίθων κυκλωπείως ἐκτισμένα. Πυργοειδῆς γωνία περὶ τὰ 50 μ. πρὸς Α. τοῦ μνημονευθέντος προμαχῶνος εἶναι ἐπιμελῶς ἐκτισμένη, ²⁰⁴ ἀλλὰ διατηρεῖται κακῶς ἐντὸς τῶν πρίνων. Παρ' αὐτὴν ἀνεσκάφη ἕτερον σημαντικὸν κτίσμα. Ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλου μεγάρου μετὰ τεσσάρων ὀγκωδῶν λιθίνων βάσεων διὰ τοὺς κίονας, ὧν αἱ τρεῖς διατηροῦνται κατὰ χώραν. Δὲν ὑπάρχει ἱχνος ἐστίας, ὑπάρχουν ὅμως μία σειρὰ πωρίνων πλακῶν πρὸς τὸ Ν. μέρος τοῦ μεγάρου (τὸ ὑπόλοιπον κτίσμα σύγκειται ἐξ ἀσβεστολίθου). Δύο μικρότερα δωμάτια, ἐν εἴδει προδόμου καὶ ὀπισθοδόμου, συμπληρώνουν τὸ κτίσμα, τὸ ὁποῖον εἰς τὸν πρόδομον (πρὸς Β.) διατηρεῖ εἰσέτι πωρίνην πλάκα κατὰ χώραν (σχ. 36γ). Δὲν θὰ ἦτο ἀδύνατον, νὰ σκεφθῶμεν περὶ ναοῦ. Δυστυχῶς καὶ πάλιν τὸ ἄροτρον κατέστρεψε τὸ πᾶν, διότι τὸ κτίσμα ἦτο σχεδὸν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας. ²⁰⁵ Συνολικὸν μῆκος 16,80 μ. Πλάτος 7,95. Τοῦ κυρίως μεγάρου διαστάσεις ἐσωτερικαὶ 7,70×5,90.

Παραλειπομένων ἄλλων κτισμάτων, ὧν δύο (5 καὶ 6) διὰ πελωρίων λίθων, περιγράφομεν τελευταῖον τὸν θολωτὸν τάφον, ὅστις κεῖται περὶ τὰ 200 μ. πρὸς ΒΑ. ἐπὶ τῆς κλιτύος λόφου. Διατηρεῖται εἰς καλὴν κατάστασιν. Μικρὸν μέρος τῆς κορυφῆς τῆς θόλου ἔχει καταρρεῦσει, ἡ δὲ σχηματισθεῖσα ὀπὴ ἦτο εἰς πάντας γνωστὴ ὡς «τρύπα τοῦ βασιλῆα», ἔχουσα διάμ. 2,65. Ὁ τάφος εἶναι μικρὸς ἀλλ' ἀρχιτεκτονικῶς ἐνδιαφέρων. Ἐνῶ ἡ διάμετρος τῆς θόλου εἶναι 4,80, ὁ τάφος προσπίπτει λίαν ὑψηλὸς διότι διατηρεῖται σήμερον εἰς ὕψος 4,60, ἐπομένως θὰ ἔφθανε τουλάχιστον 6 μ. ὕψος. Τοῦτο συμβαίνει, διότι ὁ ἀρχιτέκτων ἀπὸ σκοποῦ κατεσκεύασε τὰ τοιχώματα τῆς θόλου σχεδὸν κάθετα μέχρι τοῦ ὕψους τοῦ ἀνωφλίου, ἐκεῖθεν δὲ μόνον ἤρχιζεν ἡ θόλωσις. Αἱ παραστάδες τῆς εἰσόδου ἐσωτερικῶς (τὸ εὐπαθέστερον μέρος παντὸς θολωτοῦ τάφου) εἶναι ἐνταῦθα σχεδὸν

κάθετοι. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ καλὴ διατήρησις τοῦ τάφου. Τὸ ἀνωτέρω χαρακτηριστικὸν συναντῶμεν καὶ εἰς τινὰς τῶν θαλαμωτῶν τάφων Βολιμιδίων, οἵτινες ἴσως θὰ ἀποδειχθοῦν σπουδαῖοι, ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς τῶν θολωτῶν τάφων.

Ὁ τάφος Μουριατάδας εἶχε τμήμα τοῦ δρόμου (μήκους 3,10 μ.) ἐπενδεδυμένον δι' ἀργῶν λίθων. Ἡ θύρα ἔχει ὕψος 1,80, πλ. 1,05 κάτω καὶ 0,85 ἄνω, τὸ δὲ ἐπικαθήμενον ἀνώφλιον ἔχει μῆκος μόνον 1,25. Ἡ θύρα ἔφερε κανονικὴν τεῖχισιν ὕψους 0,60, ὑπὲρ αὐτὴν ἀκανονίστως λίθους εἰς ὕψος 0,80, τὰ δὲ τελευταῖα 0,35 ἦσαν κενά. Μεταξὺ τῶν ἀκανονίστων λίθων καὶ ἐπὶ τῆς παρυφῆς τῆς κανονικῆς τειχίσεως εὐρέθησαν τὰ λείψανα οὐχὶ ὀλιγωτέρων τῶν ὀκτὼ ζώων, θυσιασθέντων εἰς τὴν εἴσοδον τοῦ τάφου. Συνήθως οἱ σκελετοὶ ἦσαν ὀλόκληροι, ἅπαξ ἴσως μικροῦ μόσχου, ἅπαξ κυνός, οἱ δὲ λοιποὶ χοιριδίων. Αἱ θυσίαι δὲν εἶναι σύγχρονοι καὶ δὲν εἶναι χρονολογήσιμοι. Ἐσωτερικῶς εὐρέθησαν εἰς ὕψος ὑπὲρ τὸ ἀνώφλιον, εὐθὺς μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν συμπεσόντων λίθων τῆς θόλου, τὰ λείψανα ἕξ ἄλλων θυσίων, ἔνθα ἐκάησαν τμήματα ζώων μόνον. Μέχρι τοῦ δαπέδου τῆς θόλου ἡ ἐπίχωσις συνίστατο ἐκ χώματος καὶ ἀραιῶν λίθων. Ἐλάχιστα λείψανα εὐτελῶν ἀγγείων εὐρέθησαν, μυκηναϊκῶν καὶ πρωτοχριστιανικῶν. Ὁ τάφος εἶχε καθαρισθῇ πολλάκις καὶ τελείως. Ἀνθρακες καὶ ζωικά ὀστᾶ ὑπῆρχον ἀρκετά, ὡς καὶ πολλὰ κελύφη χελωνῶν (ἕξ τουλάχιστον), ἀλλ' ἴσως αὗται ἀπεσύρθησαν ἐκεῖ ἐκουσίως. Τρεῖς ἦσαν πλησίον ἀλλήλων, ἡ μία ἀνάστροφος, ὅπερ ὑπὸ τῶν σοφωτέρων θεατῶν ἡρμηνεύθη ὡς μονομαχία μεταξὺ ἀρρένων.

Ὅτε ἡ κένωσις τῆς ἐπιχώσεως τῆς θόλου ἔφθανε πρὸς τὸ δάπεδον, τὸ ἔναντι τῆς εἰσόδου τμήμα παρουσίασε τόσα ἀναρίθμητα ὀστᾶ ζώων, ὥστε νὰ δίδουν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἔκειντο ἐκεῖ ὡς ἀπορροίματα. Περίπου εἰς τὸ κέντρον ²⁰⁶ τοῦ δαπέδου τὰ μαλακὰ χώματα ὑπεδείκνυνον ὑπαρξιν λάκκου. Πράγματι, εἰς βάθος 1 μ. εὐρέθη μικρὸς τάφος κιβωτιόσχημος μετὰ κτιστῶν τοιχωμάτων καὶ λεπτῶν πλακῶν καλυπτήρων. Εἶχε διαστάσεις 1,05×0,57 μ. καὶ περιεῖχε μόνον ἐλάχιστα λείψανα ὀστέων παιδίου. Λείψανά τινα κτιστὰ εἰς τὸ αὐτὸ βάθος παρατηρηθέντα ἀφέθησαν πρὸς ἔρευναν διὰ τὸ ἐπὶ ὄν ἔτος.

Σχ. 37. Τοπογραφικὸν Περιστεριᾶς.

ΠΕΡΙΣΤΕΡΙΑ (σχ. 37)

ΠΑΕ 1960, 206-209

²⁰⁶ Τὴν 8ην Σεπτεμβρίου ἤρχισεν ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ εἰς θέσιν Περιστεριά, περὶ τὸ χιλιόμετρον πρὸς Β. τοῦ χωρίου. Πρόκειται περὶ λόφου ὑπερκειμένου τοῦ μεσσηνιακοῦ αὐλῶνος, τὸν ὁποῖον διαρρέει ὁ Κυπαρισσῆϊς ποταμός (εἰκ. 39). Πρὸς Δ. τοῦ λόφου τούτου, χωριζόμενον ὑπὸ βαθείας χαράδρας, ἔνθα ἀναβλύζει ἀέναος πηγὴ, ὑπάρχει ἕτερον ὕψωμα, Κουκιρῖκου καλούμενον, ἀμφοτέρω δὲ διακρίνονται μακρόθεν διὰ τοὺς ἐπὶ τῆς κορυφῆς αὐτῶν δύο τεχνητοὺς τύμβους. Ὁ δυτικώτερος κρύπτει ταφὰς ἐντὸς πίθων ΠΕ/ΜΕ ἐποχῆς, ἥτοι εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸν τύμβον Ἀγίου Ἰωάννου Παπουλίων (βλ. ἀνωτ. σ. 99 κέ.). Ὁ τύμβος ὅμως τῆς Περιστεριάς ἔκρυπτεν ἓνα τῶν σπουδαιοτέρων καὶ ἀρχαιοτέρων μέχρι τοῦδε γνωστῶν θολωτῶν τάφων. Οἱ χωρικοὶ διηγοῦντο, ὅτι ἐχρησίμευσεν ὡς λατομεῖον ἐξαγωγῆς πωρολίθων πελεκητῶν πρὸς κατασκευὴν γεφύρας, τεμαχισθέντος μάλιστα ἐνὸς πελωρίου πωρολίθου διὰ δυναμίτιδος.

Εἰς βάθος 0,60 ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀμβλέος τύμβου ἐφάνη ταχέως πελώριον ἀνώφλιον ἐξ ἀμυγδαλίτου, φέρον ἄνω γλυφὴν καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας πλευράς, πρὸς καλυτέραν ὑποδοχὴν τοῦ ὑπερκειμένου τοίχου. Ἦτο τὸ τρίτον καὶ τελευταῖον, ἐσώτατον ἀνώφλιον τοῦ ὑπερμεγέθους τάφου. Τὸ μεσαῖον, ἐξ ἀμυγδαλίτου ὡσαύτως, κατάκειται εἰς δύο τεμάχια πέραν τοῦ τάφου πρὸς Ν., ἐνῶ τὸ ἐξώτατον, τὸ ὁποῖον ἦτο ἐκ πώρου, ἀπεκομίσθη τεμαχισθὲν ὑπὸ τῶν φουρνέλλων, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἀνωτάτων δόμων τῆς προσόψεως τοῦ τάφου, ἀποτελουμένης ὡσαύτως ἐκ πελεκητῶν πώρων.

Ἦρκεσαν μόνον δύο ἡμέραι, ὅπως ἀναφανῇ τὸ ἄνω μέρος τῆς μεγαλοπρεποῦς ταύτης προσόψεως, τῆς ὁποίας δύο λίθοι τῆς ἀρι-

Εἰκ. 39. Ὁ λόφος τῆς Περιστεριᾶς καὶ ὁ Κυπαρισσήεις (Ρέμα Περιστεριᾶς).

στερᾶς παραστάδος φέρουν βαθέως καὶ ἐπιμελῶς κεχαραγμένα δύο γνωστὰ λατομικὰ σημεῖα τῆς Κνωσοῦ, τὸν κλάδον καὶ τὸν διπλοῦν πέλεκυν (εἰκ. 40). Προχωρούσης τῆς ἀνασκαφῆς ἀπεδείχθη, ὅτι τὸ ἀπομένον ἀνώφλιον εἶχε διαρραγῇ, εἶχε διαρραγῇ δὲ καὶ ὁ ὑπ' αὐτὸ τοῖχος ἀμφοτέρων τῶν παραστάδων τοῦ στομίου, αἱ ὁποῖαι οὕτω ἐκρέμαντο πρὸς τὰ ἔσω. Ἀφαίρεσις τῶν χωμάτων ὑπὸ τὸ ἀνώφλιον συνεπήγετο κίνδυνον ἄμεσον, δι' ὃ καὶ ἐξητήθη ταχίστη ἀποστολὴ ἐνὸς μηχανικοῦ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως, ἵνα ὑποδείξῃ ἡμῖν τὸν τρόπον περαιτέρω ἀνασκαφῆς, ἄνευ φόβου δυστυχημάτων. Δυστυχῶς ὁ μηχανικὸς δὲν ἀπεστάλη.

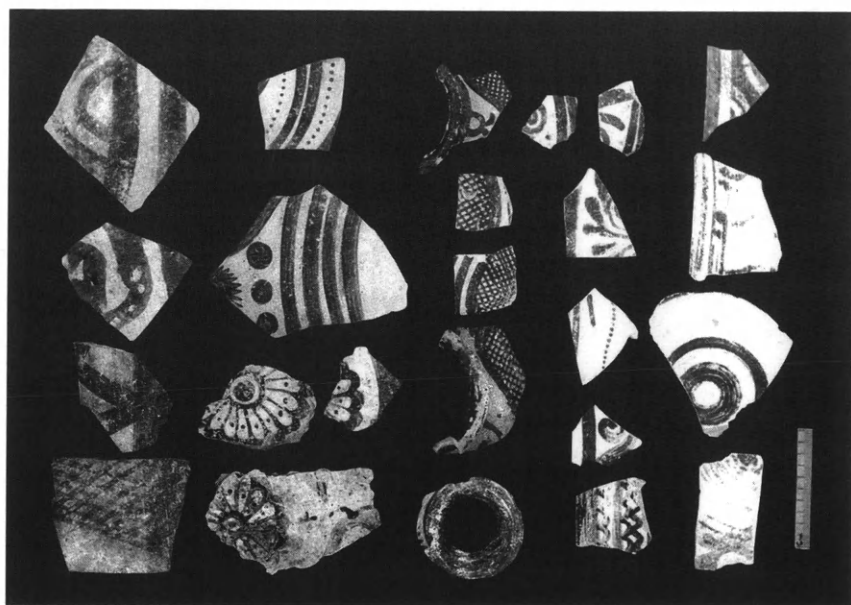
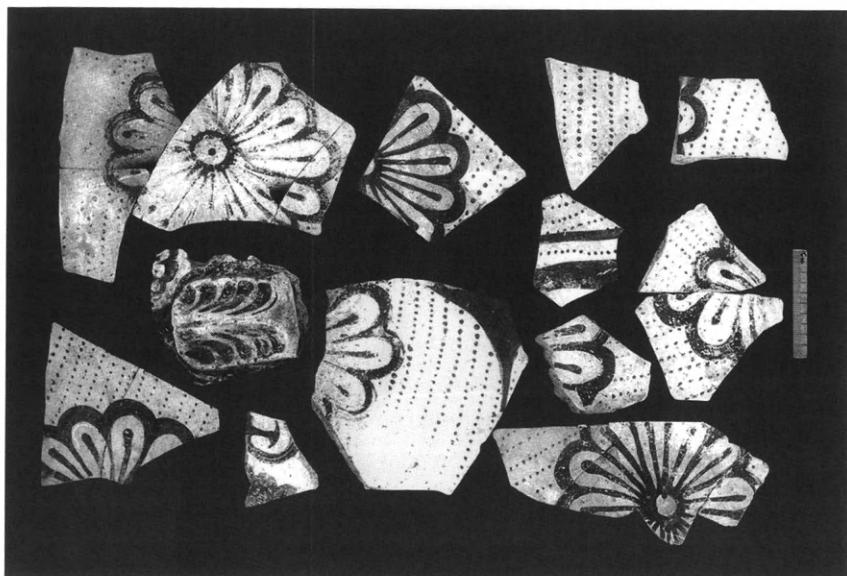
Εικ. 40. Τὸ ἄνω μέρος τῆς εἰσόδου τοῦ θολωτοῦ τάφου 1 τῆς Περιστεριᾶς. Ἀριστερὰ δύο λατομικὰ σημεῖα.

Κατόπιν τούτου μετεβάλομεν σχέδιον ἀνασκαφῆς, σκάψαντες μόνον τὸν ²⁰⁷ δρόμον καὶ μικρὸν τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς θόλου, ἔνθα ἠδυνήθημεν νὰ φθάσωμεν μέχρι τοῦ δαπέδου. Ὁ δρόμος τοῦ τάφου ἀνοίγεται πρὸς Ν. καὶ εἶχε μῆκος 28 μ. πλάτος δὲ 3,30 μ. Φέρει ἐπένδυσιν τοίχου ἐξ ἀπλῶν λίθων λογάδων μέχρις ἀποστάσεως 1,90 μ. ἀπὸ τῆς θύρας, τὸ δὲ δάπεδόν του, μέχρι μήκους 12 μ. ἀπὸ τῆς θύρας, εἶναι ἐπεστρωμένον διὰ μικρῶν χαλίκων ἄγνωστον ἔτι ἂν ἄλλοθεν κομισθέντων, ὡς συνέβαινε καὶ εἰς τὸν τάφον τοῦ Κορυφασίου. Ἡ θύρα εὐρέθη τετειχισμένη δι' ἐπιμελεστάτου τοίχου πλακωτῶν λίθων μέχρις ὕψους 2,80 μ. διατηρουμένου. Ὑπεράνω τούτου

υπάρχει στρώμα χρώματος 0,20-0,30 πάχους, εἴτα διατηροῦνται, ὀλίγον ἐσωτέρον, δύο σειραὶ λίθων ἄλλης, μεταγενεστέρας καὶ ἀμελεστέρας τειχίσεως τῆς θύρας (βλ. εἰκ. 40). Τὸ ὑπόλοιπον μέρος, μέχρις τοῦ ἀνωφλίου, εὐρέθη πλήρες χωμάτων καὶ λίθων ἀναμειξ. Τὸ συνολικὸν ὕψος τῆς θύρας ἦτο 5,10 μ., τὸ δὲ πλάτος 2,33 κάτω καὶ περίπου 2,20 ἄνω. Τὸ συνολικὸν βάθος τοῦ στομίου εἶναι 6 μ.²⁰⁸ (ὑπὸ τὸ ἀνωφλιον), ἀλλὰ ἔχει μετακινηθῇ τὸ ἐσωτερικὸν μέρος τῶν τοίχων ὑπὸ τὸ βάρος τοῦ ἀνωφλίου.

Ὁλόκληρος αὕτη ἡ ἀνωτάτη ἐπίχωσις, ἀπὸ τοῦ ἀνωφλίου μέχρι τοῦ ἀνωτάτου μέρους τῆς ἀρχικῆς τειχίσεως, περιεῖχε μυκηναϊκά τινα ὄστρακα ὁμοῦ μετὰ τεμαχίων ὠραίων μελαμβαφῶν ἀγγείων κλασσικῆς ἐποχῆς καὶ θραυσμάτων μεγάλων κεράμων. Ἀπὸ τοῦ σημείου ὅμως, ὁπόθεν ἀρχίζει ἡ διατηρουμένη ὠραία τείχισις τῆς θύρας, τὰ ὄστρακα ἦσαν μόνον μυκηναϊκὰ μέχρι τοῦ πυθμένου τοῦ δρόμου, μεταξὺ δ' αὐτῶν, ἤδη ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας, ἦσαν καὶ ΥΕ Ι/ΙΙ ὄστρακα, ὡς καὶ τινα ἀμαυρόχρωμα (εἰκ. 41-42). Ἡ εἰκὼν διετηρήθη ἡ αὐτὴ μέχρι τέλους, ἐπομένως τὸ μέρος τοῦτο τοῦ δρόμου παρέμεινε ἀδιατάρακτον ἀπὸ τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.

Ἐσωτερικῶς εἰς τὴν θόλον ἐπεχειρήσαμεν νὰ ἀνοίξωμεν μίαν τάφρον ἐγκαρσίως πρὸς τὴν διεύθυνσιν τοῦ δρόμου (ἐπομένως ἀπὸ Δ. πρὸς Α.), πρὸς σπουδὴν τῆς στρωματογραφίας. Ἀπεδείχθη, ὅτι ἡ πελωρία θόλος εἶχε συμπέσει, καταρρεύσαντος πρὸς τὰ ἔσω πρῶτον τοῦ δεξιοῦ τῷ εἰσερχομένῳ (ἀνατολικῷ) τοιχώματος. Ἐπ' αὐτοῦ ἔπεσε τὸ δυτικὸν καὶ ὑπὲρ ἀμφότερα ἔκειτο ἀνεστραμμένος κῶνος χρώματος λευκάζοντος εἰς τὰ ἄκρα καὶ μελανοῦ περὶ τὸ μέσον, ἥτοι ὁ ἄλλοτε ὑπὲρ τὴν θόλον τύμβος. Τὴν τάφρον ἠλάσαμεν εἰς βάθος μέχρι 3 μ. περίπου, ὁπότε ἤρχισαν νὰ κρημνίζονται οἱ λίθοι ἐκ τῶν τοιχωμάτων καὶ ἠναγκάσθημεν νὰ σταματήσωμεν. Εἰς τὸ ἀνατολικώτατον ὅμως μέρος τῆς τάφρου, κατόπιν καταλλήλου στερεώσεως τῶν τοιχωμάτων, κατωρθώσαμεν νὰ φθάσωμεν μέχρι τοῦ πυθμένου, οὗτινος ἐκαθαρίσαμεν τμῆμα δύο περίπου τ.μ. Αἱ ἐπιτευχθεῖσαι παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ μικροῦ τούτου τμήματος εἶναι αἱ ἀκόλουθοι: Ὁλόκληρος ἡ ἐπίχωσις τῆς θόλου παρουσιάζει πλῆθος ὀστράκων. Ὅσα εἶναι γραπτά, εἶναι ἀμαυρόχρωμα καὶ ΥΕ Ι/ΙΙ. Ὑπάρχουν ὡσαύτως τεμάχια

Εικ. 41-42. Περιστεριά, τάφος 1. Ώστρακα ἀπὸ τὰ κατώτατα στρώματα τῆς θόλου.

χειροποιήτου, ενίοτε ἐγχαράκτου χονδροειδοῦς κεραμεικῆς (τὸ ἀποκληθέν «ἀδριατικὸν» στοιχεῖον. Τὰ ὄστρακα ταῦτα προφανῶς ἀνήκον εἰς τὰ χῶματα, τὰ ὁποῖα ἐσωρεύθησαν ὑπὲρ τὴν θόλον.

Ἀπεδείχθη, ὅτι εἰς τὸ Α. μέρος ὁ τοῖχος τῆς θόλου διατηρεῖται εἰς ὕψος μόνον 1,20, ἀποτελούμενος ἀπὸ ἑξ σειρὰς ἰσοϋψῶν, ψευδοῖσοδόμως ἐκτισμένων λίθων. Μέχρις ὕψους 0,80 περίπου ἀπὸ τοῦ δαπέδου ὑπῆρχον οἱ τελευταῖοι λίθοι τῆς καταπεσοῦσης θόλου, ἄρα ὁ τάφος εἶχεν ἤδη τὴν ἐπίχωσιν ταύτην, καθ' ἣν ἐποχὴν κατέρρευσεν. Εἰς τὴν κορυφὴν τῆς ἐπιχώσεως ταύτης εὔρομεν ἄνθρακας, ἄφθονον τέφραν, ὅστ' αὖ ζῶων καὶ τεμάχια ἐλληνιστικῶν χυτρῶν καὶ μελαμβαφῶν ἀγγείων. Ἀκολουθῶς τὸ χῶμα ἦτο σχεδὸν καθαρὸν, περιέχον μόνον ἀραιοὺς λίθους. Τὰ κατώτατα 0,15-0,20 συνέκειντο ἐκ λευκῆς καθαρᾶς ἀργίλλου, ἣτις προφανῶς εἶναι ἀποτέλεσμα διηθήσεως ἐκ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων. Εἶτα ἐφάνη τὸ δάπεδον τῆς θόλου, συγκείμενον ἐκ μειζόνων ἢ ²⁰⁹ μικρῶν χαλίκων, ὡς καὶ τὸ τοῦ δρόμου. Ψήγματα χρυσοῦ ἀνεφάνησαν ἀμέσως ἀλλὰ καὶ τέσσαρα θραύσματα μελαμβαφοῦς ἐλληνιστικοῦ ἀγγείου ἐπ' αὐτοῦ τοῦ δαπέδου τῆς θόλου. Ὁ τάφος, ὡς καὶ πάντες οἱ ὅμοιοι ἀδελφοί του, ἔχει πρὸ πολλοῦ ὑποστῇ γενικὴν ἀναμόλυνσιν καὶ σύλησιν.

Πάντως ἡ σπουδαιότης τοῦ μνημείου τούτου εἶναι σημαντικὴ. Ἄν καὶ κατατάσσεται εἰς τὴν κατηγορίαν Β (μεσαίαν) τοῦ Wace, ἐν τούτοις φαίνεται νὰ ἀνήκῃ εἰς τὸν 16ον π.Χ. αἰῶνα. Παρουσιάζει ἐπὶ πλέον ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὴν Κρήτην διὰ τῶν ἐν τῇ προσόψει λατομικῶν σημείων, καὶ δὴ πρὸς τὴν Κνωσὸν εἰδικώτερον. Εἶναι ἐνωρὶς νὰ ἀποπειραθῶμεν ἐρμηνεῖαν τοῦ φαινομένου τούτου, πάντως αἱ σχέσεις αἱ εἰδικώτεραι μεταξὺ Κνωσοῦ καὶ Πύλου εἶναι ἀκόμη ζωηραὶ διὰ τὸν ποιητὴν τοῦ Ὀμηρικοῦ ὕμνου εἰς Ἀπόλλωνα, ὅστις ποιεῖ Κρήτας ἀπὸ Κνωσοῦ Μινωίου πλέοντας ἐπὶ πρῆξιν καὶ χρήματα ἐς Πύλον ἡμαθόεντα Πυλοιογενέας τ' ἀνθρώπους (393 κέ. Allen).

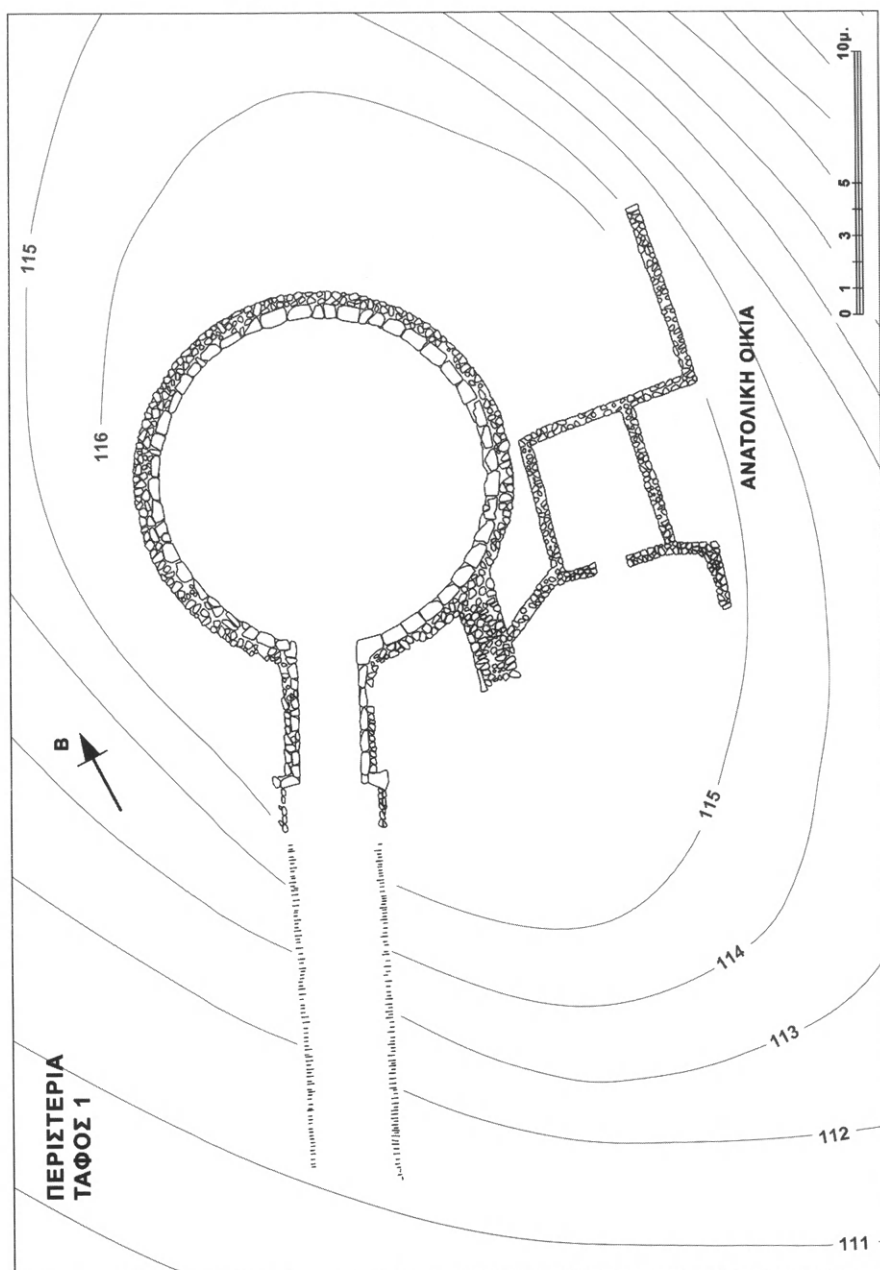
Ὁ λόφος τῆς Περιστεριᾶς διατηρεῖ ἀκόμη ἴχνη κατοικιῶν, αἱ ὁποῖαι φαίνονται ὅλαι τῆς παλαιότερας Μυκηναϊκῆς περιόδου. Μία οἰκία ἀνεσκάφη ὁλόκληρος. Εἶναι ΥΕ Ι ἐποχῆς καὶ δεικνύει ἴχνη καὶ δευτέρας, κατὰ τι μεταγενεστέρας διασκευῆς. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου εὐρέ-

θησαν δύο παιδικαὶ ταφαί. Εὐρήματα ἐπιφανείας ἐπὶ τοῦ λόφου ἦσαν λίθιναι σφῦραι, λειαντῆρ δονάκων τῶν βελῶν καὶ μικραὶ λεπίδες ἐκ πυρίτου. Δὲν ὑπάρχουσιν ἴχνη ἐκ τῆς μεταγενεστέρας Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Ὁ τόπος οὗτος φαίνεται νὰ ἐγκατελείφθη περὶ τὸ τέλος τοῦ 15ου αἰῶνος καὶ τοῦτο καθιστᾷ ἔτι δυσκολωτέραν τὴν ταύτισιν πρὸς οἰανδήποτε πόλιν τῆς παραδόσεως. Ἡ φύσις τῆς τοποθεσίας, ἔνθα καὶ σήμερον ἀργοκυλοῦν τὰ ὕδατα τῆς πηγῆς τοῦ λόφου καὶ τῆς κοίτης τοῦ Κυπαρισσήεντος, θὰ ἐπέτρεπεν ὅπως σκεφθῶμεν τὴν ὁμηρικὴν Ἀμφιγένειαν, ἣτις ἐν τῷ Καταλόγῳ συνεκφέρεται μετὰ τοῦ Κυπαρισσήεντος. Τὸ ζήτημα εἶναι, τί ἐννοεῖ ὁ Ποιητὴς διὰ τοῦ τελευταίου τούτου ὀνόματος; Πόλιν (ὁπότε θὰ ἔπρεπε νὰ λέγεται μᾶλλον Κυπαρισσήεσσα ἢ Κυπαρισσιὰς) ἢ αὐτὸν τοῦτον τὸν ποταμὸν μετὰ τῆς περιοχῆς του; Τὸ ζήτημα εἶναι οὐχὶ ἀπλοῦν, ἀφοῦ μάλιστα ἡ Περιστεριὰ κατεστράφη ἐνωρίτατα καὶ ἴσως ἦτο ἄγνωστος πλέον κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς συνθέσεως τοῦ Καταλόγου.

ΠΑΕ 1961, 169-174

^{169]} Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ 1961 ἐν Πύλῳ περιορίσθησαν εἰς τὴν ἔρευναν τῶν δύο παλαιότερων ἀνασκαφῶν Περιστεριᾶς καὶ Κουκουνάρας. Εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Μουριατάδας δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ περαιτέρω ἔρευνα, διότι χρονίζει τὸ ζήτημα τῆς ἀπαλλοτριώσεως.

Ὁ λόφος Περιστεριᾶς, παρὰ τὸ χωρίον Μύρον Κυπαρισσίας, ἀποδεικνύεται ἤδη τὸ σπουδαιότερον κέντρον παλαιομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, μέχρις ὥρας τοῦλάχιστον, εἰς ὅλην τὴν Δυτικὴν Πελοπόννησον. Ὁ λόφος καὶ οἱ ἰσχυροὶ δυνάσται, οἵτινες ἤδρευον ἐπ' αὐτοῦ φαίνεται ὅτι ἤλεγχον ἐκεῖθεν ὁλόκληρον τὴν διάβασιν τοῦ μεσσηνιακοῦ αὐλῶνος πρὸς τὴν πεδιάδα Σουλίμας, τὸ Στενυκλάριον πεδίον καὶ ἐκεῖθεν πρὸς τὴν περιοχὴν τῆς Ἰθώμης καὶ τῆς εὐδαίμονος Μεσσηνίας, τῆς Μακαρίας τῶν ἀρχαίων. Ἡ περιοχὴ Κοπανακίου καὶ Μαλθίου (τοῦ Δωρίου κατὰ Valmin καὶ ἄλλους), τῆς Οἰχαλίας καὶ

Σχ. 38. Τάφος 1 Περιστεριάς.

Ἀνδανίας, αἵτινες κατὰ τὰς ἀρχαίας παραδόσεις ἦσαν ἡ πηγή τῶν μεσσηνιακῶν ἡρωικῶν γενεῶν, ἐξηρτῶντο ἐκ τῆς ὀχυρᾶς Περιστεριᾶς, ἣτις ἀπετέλει τὴν κλεῖδα τῆς διαβάσεως. Περὶ τὰ 20 χλμ. βορειότερον κεῖται ὁ Κακόβατος, ἡ Πύλος τοῦ Νέστορος κατὰ τὸν Δαῖρπφελδ. Ἐν τούτοις οἱ θολωτοὶ τάφοι τοῦ Κακοβάτου ὑπολείπονται κατὰ πολὺ τῶν τῆς Περιστεριᾶς. Εἶναι περιέργον, ὅτι ὁ μῦθος δὲν μᾶς διέσωσε καμμίαν ἀνάμνησιν. Ἡ θέσις, ὑπὲρ τὸν Κυπαρισσήεντα ποταμὸν καὶ μὲ ἄφθονον πηγὴν σχηματίζουσιν παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ λόφου μικρὰ τέλματα, δίδει τὸ δικαίωμα νὰ σκεφθῶμεν τοῦλάχιστον τὸ Ἔλος, μίαν τῶν ἐννέα πόλεων τοῦ Νέστορος.

Ὁ μέγας θολωτὸς τάφος (ἀπὸ τοῦδε τάφος 1, ὅρα σχ. 38) ἐσκάφη περαιτέρω, χωρὶς νὰ περατωθῇ ἡ ἀνασκαφή του, ἐνῶ μόλις 70 μ. νοτιώτερον ἀνευρέθη καὶ ἐνταῦθα ὁ ἀδελφὸς τάφος 2. Αἰτίαι, δι' ἃς οὐδὲ κατὰ τὰ 1961 ἀνεσκάφη πλήρως ὁ τάφος 1, εἶναι οὐ μόνον ἡ ἀπώλεια χρόνου, μέχρις ὅτου ἡ Ὑπηρεσία Ἀναστηλώσεως δυνήθῃ νὰ μετατοπίσῃ τὸ ἀνώφλιον, ἀλλὰ καὶ τὸ μέγεθος τῆς θόλου, πλήρους λίθων καὶ χωμάτων ἕως ἄνω. Τὸ ἔσω ἀνώφλιον (βάρους 22 τόννων περίπου) ἦτο διηρημένον εἰς δύο ὑπὸ σχισμῆς προξηνηθείσης ὑπὸ τοῦ ὑπερκειμένου βάρους. Ἡ Ὑπηρεσία Ἀναστηλώσεως δι' ἐπιδεξίαν μεθόδων, ὀφειλομένων εἰς τὴν ἐμπειρίαν τοῦ κ. Ἀ. Κολοκοτσᾶ, μετετόπισε κατ' ἀρχὰς τὸ ἀνατολικόν (καὶ μικρότερον) τμήμα τοῦ ἀνωφλίου, ἀκολούθως ὥθησε τὸ ὑπολειπόμενον, μεγαλύτερον, μέρος πρὸς τὴν ἔξω πλευρὰν τοῦ στομίου τοῦ τάφου (εἰκ. 43). Ἐπιτευχθείσης τῆς στερεώσεως ¹⁷⁰ τοῦτου ἐπὶ τῶν παραστάδων τοῦ στομίου, ἠδυνήθημεν νὰ σκάσωμεν καὶ τὸ στόμιον καὶ τὸ ἀμέσως μετὰ τοῦτο ἐσωτερικὸν μέρος τῆς θόλου.

Τὸ στόμιον τοῦ τάφου, μήκους 5,50 μέτρων, ἀπεδείχθη ὅτι ἔφερε τείχισιν καὶ εἰς τὴν πρόσοψιν καὶ εἰς τὸ ὀπίσθιον μέρος, ἅπας δὲ ὁ πελώριος χώρος ἦτο συμπαγῶς πλήρης λίθων καὶ χωμάτων. Τούτων ἀπομακρυνθέντων, ἀπεδείχθη ὅτι τὰ τοιχώματα τοῦ στομίου ἐκαλύπτοντο ἄλλοτε ὁλόκληρα ὑπὸ λευκωποῦ ἀσβεστοκονιάματος, ἐντεῦθεν δ' ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἀτελὴς κατεργασία τῶν πελεκητῶν λίθων, δι' ὧν τὸ στόμιον τοῦ τάφου ἐκτίσθη. Ἀφθονα ἵχνη τοῦ κονιάματος

Εἰκ. 43. Περιστεριά, τάφος 1. Ἀνώφλιον με ρωγμὴν.

διατηροῦνται οὐ μόνον εἰς τοὺς ἄρμούς, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῶν πελεκητῶν λίθων.

Τῆς θόλου ἐσκάφη μέχρι τοῦ δαπέδου τὸ ἥμισυ περίπου, τὸ πρὸς τὴν εἴσοδον (ἦτοι πρὸς Νότον) εὕρισκόμενον. Τὸ δάπεδον, ἐπιμελῶς πελεκημένον καὶ λελεασμένον, σύγκειται ἐκ τοῦ κροκαλοπαγοῦς φυσικοῦ πετρώματος. Πέρυσιν εἶχον ἐκλάβει τὸ μικρὸν τμήμα, ὅπερ εἶχον κατορθώσει νὰ φθάσω, ὡς τεχνητὸν χαλικοστρωτον δάπεδον. Ἦδη ἀποδεικνύεται, ὅτι καὶ εἰς τὸν δρόμον τοῦ τάφου καὶ εἰς τὴν θόλον τὸ δάπεδον εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ φυσικὸς βράχος, ἐξ ὃ ὅ συνίσταται ὁ λόφος τῆς Περιστεριᾶς, ὦν μετρίας σκληρότητος, ὥστε νὰ λαξεύεται ὅπως οὖν εὐχερῶς.

Ἡ ἐπίχωσις τῆς θόλου συνίσταται μέχρι τέλους ἐκ λίθων καὶ χωμάτων, προερχομένων ἐκ τῆς κατακρημνίσεως τοῦ τάφου καὶ τοῦ ἐπ' αὐτοῦ τύμβου. Ἄφθονα ὄστρακα ἀμαυρόχρωμα YE I-II, ἐλληνικὰ καὶ

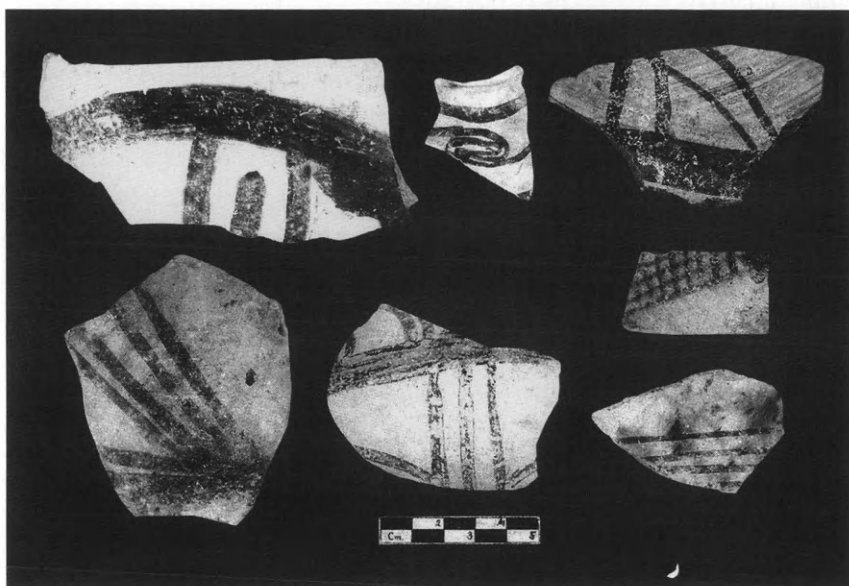
έλληνιστικά, έρμηνεύουν τὰ πεπρωμένα τοῦ μεγάλου τούτου νεκρικοῦ θαλάμου. Τὰ τεμάχια έλληνιστικῆς κεραμεικῆς, ὁμοῦ μετὰ μεγάλων τεμαχίων κεράμων, ἦσαν ιδιαιτέρως ἄφθονα πέριξ τῆς εἰσόδου. Μέγα ὅμως στρώμα θυσιῶν Ἑλληνικῆς ἐποχῆς καλύπτει ὁλόκληρον τὴν θόλον. Πρὸ τῆς θύρας, εὐρίσκεται τὸ στρώμα τοῦτο εἰς ὕψος 1,60 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, κατέρχεται δ' ἐφόσον προχωρεῖ ἐσώτερον, ἵνα καταλήξῃ εἰς ὕψος 0,30 παρὰ τὸν τοῖχον τῆς θόλου ἔναντι τῆς θύρας. Τὸ πάχος τοῦ στρώματος συνήθως εἶναι ὀλίγων ἑκατοστῶν, ἀλλ' εἷς τινα σημεῖα εἶναι παχὺ μέχρι 0,30 μ. Λεῖψανα ὀστέων ζώων (βοοειδῶν, προβάτων καὶ χοίρων), ἄφθονος τέφρα καὶ ἄνθρακες, κέραμοι καὶ ὄστρακα μικρῶν, μελαμβαφῶν, συνήθως έλληνιστικῶν ἀγγείων, ἀποτελοῦσι τὸ στρώμα τοῦτο. Τὰ ὄστρακα ἀνήκουν κυρίως εἰς τὸν 4ον καὶ 3ον π.Χ. αἰῶνα, τινὰ ὅμως φθάνουν μέχρι τοῦ 5ου αἰῶνος.

Τὸ δάπεδον τῆς θόλου εἶναι πανταχοῦ λεῖον. Πλὴν ὀστράκων, ἐλάχιστα καὶ ἀσήμαντα ἵχνη ἐκ τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς διεσώθησαν, ἥτοι ὀλίγα ψῆφοι ἐξ ἡμιπολυτίμων ὕλικῶν καὶ φυλλάρια χρυσοῦ. Ἡ κεραμεικὴ εἶναι κυρίως ἀμαυρόχρωμος καὶ YE I-II, ἀλλ' εὐρέθησαν καὶ τινες πόδες κυλίκων. Ἐσυχνάζετο λοιπὸν ὁ τάφος καὶ κατὰ τὴν YE III ἐποχὴν, εἰς τὸ γεγονός δὲ τοῦτο ¹⁷¹ καὶ οὐχὶ εἰς τοὺς ἐπισκέπτας τῆς Ἑλληνικῆς ἐποχῆς δέον νὰ ἀποδοθῇ ἡ πλήρης σύλλησις τούτου.

Συνεχόμενα πρὸς Ἀνατολὰς ἀνεκαλύφθησαν τὰ ἐρείπια μεγάλης οἰκίας, καταστραφεῖσης πρὸς ἀνέγερσιν τοῦ τάφου (εἰκ. 44). Οἱ τοῖχοι ὅμως τοῦ ὑπολειφθέντος τμήματος διατηροῦνται εἰς ὕψος μέχρις ἐνὸς περίπου μέτρου, διότι ἀφέθησαν ὅπως ἀποτελέσουν ἀναλήμματα πρὸς συγκράτησιν τῶν χωμάτων τοῦ ὑπὲρ τὸν τάφον χυθέντος τεχνητοῦ τύμβου. Τὰ ὄστρακα τὰ προερχόμενα ἐκ τοῦ τύμβου τούτου ἀντιστοιχοῦσιν ἀκριβῶς πρὸς τὰ τῆς οἰκίας (εἰκ. 45), ἥτις εἶναι μεσοελλαδικὴ - πρῶμος μυκηναϊκὴ. Ἐπὶ πλέον, ἀντικείμενα οἰκιακῆς χρήσεως ὥς ἀκόναϊ, σφονδύλια πῆλινα, κελύφη θαλασσίων ὀστρέων κλπ. ἀνευρεθέντα ἐντὸς τῆς οἰκίας, ἀνευρέθησαν καὶ εἰς τὰ χώματα τοῦ τύμβου. Εἶναι προφανὲς ὅτι τὰ χώματα τοῦ τύμβου τούτου συνελέγησαν ἐκ τῶν πέριξ τῶν οἰκιῶν τοῦ συνοικισμοῦ, αἱ ὁποῖαι ἡχρηστεύθησαν χάριν τοῦ τάφου.

Είκ. 44. Περιστεριά, πρωτομυκηναϊκή (ἀνατολική) οἰκία.

Είκ. 45. Περιστεριά, Ἀνατολική Οἰκία, ἀμανρόχρωμη κεραμεική.

Εἰκ. 46. Περίστεριά, Ἀνατολική Οἰκία, κιβωτιόσχημος τάφος.

Ἡ οἰκία ἀπετελεῖτο ἐκ πολλῶν δωματίων, ὧν ἓν διατηρεῖται ὁλόκληρον. Οἱ τοῖχοι εἶναι εὐθύγραμμοι, ἀλλ' ὀλίγη φροντίς τῶν ὀρθῶν γωνιῶν ὑπάρχει. Ἐντὸς τῶν δωματίων καὶ τῶν αὐλῶν ἀνεκαλύφθησαν ἑπτὰ μικροὶ κιβωτιόσχημοι τάφοι περιέχοντες σκελετοὺς ἀπὸ δύο μέχρι καὶ πέντε νηπίων, ἄνευ οὐδενὸς ἄλλου κτερίσματος (εἰκ. 46). Εἰς μίαν γωνίαν ἀνεκαλύφθη κατὰ χώραν πηλίνη στάμνος. Ἐντὸς αὐτῆς περιείχετο μικρὸς δίσκος σκύφος καὶ ὀπισθεν τούτου ἔκειντο τρία πήλινα σφονδύλια. Ἐν κύπελλον (τύπου «Keftiu») μετὰ στολιδωτῆς διακοσμήσεως γραπτῆς (rippling) ἀνευρέθη πρακτικῶς ἀκέραιον ἐντὸς τοῦ δωματίου 2 (εἰκ. 47).

Περὶ τὰ 70-80 μέτρα πρὸς ΝΔ. διεξήχθησαν μερικαὶ δοκιμαί, καθ' ἃς ἡμέρας αἱ ἐργασίαι τῆς Ἀναστηλώσεως ἠμπούδιζον τὴν ἀνασκαφὴν εἰς τὸ μέγαν τάφον. Ἡ προσπάθεια ἡμῶν ἦτο, νὰ εὕρεθῇ καὶ ὁ δευτερος· πράγματι δ' οὐ μόνον οὗτος ἀνευρέθη, ἀλλὰ καὶ μέγα καμπυλόγραμμον οἰκοδόμημα (βλ. σχ. 37). Ὁ τάφος 2, φαινόμενος πενιχρότερος καὶ κατὰ τι μικρότερος, προφανῶς δὲ καὶ ἀρχαιότερος τοῦ τάφου 1, ἔχει τὸν δρόμον ἀκριβῶς πρὸς Ν. Τὸ στόμιον διατηρεῖται καλῶς, φέρει δ' εἰσέτι τὴν τείχισιν τῆς θύρας, ἣτις φράσσει μόνον τὸ ὀπίσθιον ἥμισυ. Μόνον λεπτὸν στρώμα χώματος ἐκάλυπτε τὸν τάφον,

Εἰκ. 47. Περίστεριά, Ἀνατολικὴ Οἰκία, κύπελλον τύπου «Keftiu».

ὅστις ὅμως ἦτο τελείως ἀόρατος. Ἀπομακρυνθέντος τοῦ χώματος ἐφάνη ὁ κύκλος τοῦ τάφου καὶ ἡ θόλος ἦτο πλήρης ἐκ τῶν συμπεσόντων λίθων. Ὁ κύκλος εἶναι ἐκτισμένος διὰ μικρῶν πλακωτῶν λίθων καὶ ἔχει πλάτος ἀπὸ 1,30 μέχρι καὶ 1,80 ἐνιαχοῦ, εἶναι δὲ πηλόκτιστος. Ἡ διάμετρος, ὡς φαίνεται νῦν, εἶναι ἐσωτερικὴ μὲν ἀπὸ 9,50 μέχρι 10,50, ἐξωτερικὴ δὲ ἐκ Δ. πρὸς Α. 12,30. Ὁ τάφος, προφανῶς ἔνεκα μετακινήσεως τοῦ ἐδάφους, ἔχει παραμορφωθῇ κατὰ τι.

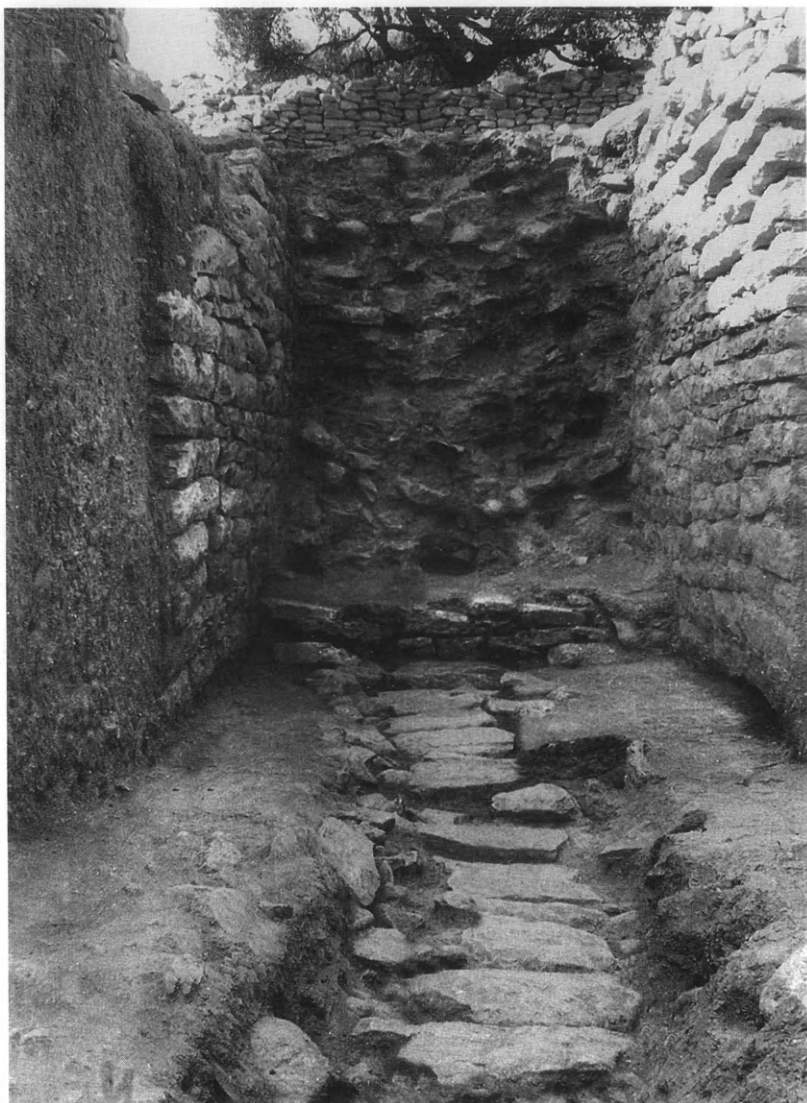
Μικρὸν μόνον τμήμα τῆς θόλου, ἀκριβῶς ὀπισθεν τῆς θύρας, ἀνεσκάφη μέχρι τοῦ πυθμένος. Ἀπεδείχθησαν τὰ ἑξῆς: Ὁ τάφος κατέπεσεν εἰς ἄγνωστον ^{172]} εἰσέτι ἐποχὴν. Εἰς τὸ μέρος τῆς θύρας διατηρεῖται μέχρις ὕψους 3,30 μέτρων. Δεξιὰ τῆς εἰσόδου εἰς ἀπόστασιν 2,10 μ., ὑπάρχει κτιστὸν βάθρον ἢ βωμὸς μήκους 1,80, πλάτους 1,25 καὶ ὕψους 0,75, ἐρειδόμενος ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς θόλου (εἰκ. 48). Ἡ τετειχισμένη θύρα ἔχει πλάτος κάτω 2,10 μ., ἄνω δ' εἰς τὸ σφωζόμενον σημεῖον 1,60 μόνον. Ἡ τεῖχισις φέρει εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ δαπέδου τῆς θόλου ^{173]} ὀχετὸν 20x2 ἐκ. ἐκδίδοντα πρὸς τὸν δρόμον, παχὺ δὲ στρῶμα ἰλύος ξηρᾶς δεικνύει, ὅτι ὕδατα ἔτρεχον διὰ τοῦ τάφου καὶ παρίστατο ἀνάγκη νὰ δοθῇ εἰς αὐτὰ διέξοδος (εἰκ. 49). Ὁ τάφος φαίνεται πλήρως σεσυλημένος. Εὐρέθησαν ὀλίγοι ψῆφοι ἠλέκτρον, θραύσματα χαλκοῦ καὶ ἀνθρωπίνων ὀστέων καὶ πλῆθος χρυσῶν ψηγμάτων, ἀφθο-

Εἰκ. 48. Περιστεριά, τάφος 2, ἀπὸ ΒΔ.

νωτέρων ἢ εἰς τὸν τάφον Α. Ὅλιγα τεμάχια ἐνὸς μελαμβανοῦς τριώτου ἀμφορέως δεικνύουν ἐποχὴν περὶ τὸ 1500, διότι ὁ τάφος στερεῖται καὶ κεραμεικῆς εἰσέτι, τοῦλάχιστον εἰς τὸ ἀνασκαφὲν τμήμα.

Ὁ τάφος οὗτος κεῖται πλησίον πελωρίου πεταλοειδοῦς; κτίσματος, οὗτινος φαίνεται νὰ κατέστρεψε τὸ ἀνατολικὸν σκέλος. Ἐπειδὴ πρέπει πρῶτον νὰ πραγματοποιηθῇ ἀπαλλοτριώσεις τοῦ χώρου, μόνον ἀτελῶς ἡρευνήθη τὸ κτίσμα τοῦτο, ἴσως τὸ σπουδαιότατον ἀρχιτεκτόνημα τῆς Περιστεριάς. Ὁ ἄξων τοῦ οἰκοδομήματος ἀπὸ Β. πρὸς Ν. ἔχει μῆκος 23 περίπου μέτρων. Ἡ εἴσοδος εἶναι πρὸς Β. διατηρεῖται δ' ἀκεραία ἢ δεξιὰ παραστὰς τῆς εἰσόδου. Καταλήγει εἰς αἰχμήν, λεπτυνομένου βαθμηδὸν τοῦ τοίχου, ὅστις ἔχει πάχος 2 μέτρων, δια-

Εἰκ. 49. Περιστεριά, τάφος 2, δρόμος, ὀχετὸς καὶ κάτω λείψανα παλαιότερας τειχίσεως τῆς εἰσόδου.

τηρούμενος εἰς ὕψος 1 μ. καὶ πλέον. Ἡ ἐξωτερικὴ (δυτικὴ) πλευρὰ τοῦ τοίχου ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλων λίθων, ἡ ἐσωτερικὴ ἐκ μικρῶν.

Μικρὸν μόνον μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ κτίσματος ἀνεσκάφη, ἀκριβῶς παρὰ τὴν εἵσοδον, ἐν τῇ προσπαθείᾳ ἡμῶν, ὅπως καθορίσωμεν τὴν φύσιν τοῦ οἰκοδομήματος. Δὲν ἐφωτίσθημεν ὁμῶς, διότι προσεκρούσαμεν ἐπὶ κυκλικοῦ θολωτοῦ κατασκευάσματος, οὗ ἡ διάμετρος ὑπολογίζεται εἰς 6-6,50 μ. Πρὸς στιγμὴν ὑπεθέσαμεν, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ πελώριον κυκλικοῦ σιροῦ, ὅστις περιέκλειε κύκλῳ τὰς μικροτέρας κυκλικὰς σιταποθήκας κατὰ τὸ γνωστὸν ὑπόδειγμα τῆς περιφῆμου μηλιακῆς πυξίδος (Bossert, *Altikreta* εἰκ. 403). Ὅπως δῆποτε, τὸ μικρὸν κυκλικὸν κτίσμα, καίπερ φέρον δάπεδον λιθόστρωτον, εἶναι πιθανώτατα τρίτος θολωτὸς τάφος. Ὑπολείπεται ἐπομένως ἡ ἐρμηνεία, ὅτι τὸ πελώριον καμπυλόγραμμον κτίσμα, οὗ μόνον ἀνάλογον εἶναι τὸ «κυκλικὸν» κτίσμα ὑπὸ τὸ ἀνάκτορον τῆς Τίρυνθος, εἶναι μᾶλλον συναφὲς πρὸς τοὺς τάφους. Ἴσως μάλιστα δικαιούμεθα νὰ τὸ ὀνομάσωμεν περίβολον. Δυστυχῶς δὲν ἐξηκριβώθη ἡ χρονολογία του. Ἡ σκαφὴ πρὸ τοῦ δυτ. τοίχου ἀπέδωκε μέγα πλῆθος ὑστερομυκηναϊκῆς (III A-B) κεραμεικῆς, κυριώτατα ἀγράφων κυλίκων. Τὸ ἐσωτερικὸν ἀπέδωκε ἐλάχιστα ὄστρακα, πάντα «ἄχρωνα» ἐξ ἐρυθρῶπου, κακῶς ὠπτημένου πηλοῦ. Δύο μόνον μικρὰ ὄστρακα εἶναι YE I, ὧν τὸ ἓν, εὐρεθὲν εἰς βάθος 1,20 πρὸς B. τῆς εἰσόδου, δεικνύει ἐνόφθαλμον σπεῖραν. Πάντως εἶναι φανερόν, ὅτι τὸ κτίσμα κατεστράφη ἐν μέρει μέχρι καὶ τῶν θεμελίων εἰς τὸ N. μέρος ἔνθα ἡ ἐπίχωσις εἶναι μικρά.

Μικραὶ δοκμαὶ ἐγένοντο εἰς διάφορα σημεία τοῦ λόφου Περιστεριᾶς, προκειμένου νὰ προταθῇ ἡ ἀπαλλοτρίωσις τοῦ χώρου. Παντοῦ ὑπάρχουν λείψανα τοίχων καὶ ἀνευρίσκεται ἀφθονωτάτη ὑστερομυκηναϊκὴ κεραμεικὴ εἰς κάθε δοκιμῇν. Περὶ τὰ 25 μ. πρὸς A. τοῦ τάφου 2 ἀνεφάνησαν τὰ ἔχνη ¹⁷⁴ οἰκίας μετὰ πολλῶν χώρων, ἥτις φαίνεται νὰ ἐχρησιμοποιήθῃ ἐκ νέου κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν, ἐνῶ εἰς τὰ βαθύτερα στρώματα παρουσιάζει κεραμεικὴν μυκηναϊκὴν III A-B καὶ ἄφθονα οἰκιακὰ ἐργαλεῖα, ὡς καὶ τεμάχια πηλίνων εἰδωλίων.

ΠΑΕ 1962, 90-98

⁹⁰ Αί ἔρευναι τοῦ 1962 ἐν Πύλῳ διήρκεσαν ἀπὸ τῆς 23ης Ἰουλίου μέχρι τῆς 8ης Σεπτεμβρίου. Αἱ ἀνασκαφαὶ περιορίσθησαν εἰς μόνην τὴν Περιστεριάν. Τοπογραφικαὶ ὁμως ἐξερευνήσεις ἐγένοντο εἰς διάφορα μέρη: Πήδασον, Χανδρινοῦ (ἐνθα εὐρέθη τεχνητὸς τύμβος εἰς θέσιν Κισσός, ἕτερος ἐντὸς ἀγροῦ Μαρίας Σκαφιδᾶ, πολλὰ δὲ ἄλλα ἵχνη Μυκηναϊκῆς καὶ Μεταμυκηναϊκῆς ἐποχῆς εἰς τὰ πέριξ) καὶ ἄλλας τοποθεσίας. Πλησίον τοῦ χωρίου Σχινόλακκα καὶ εἰς ὀλίγων λεπτῶν ἀπόστασιν ἀπὸ τῶν Παλαιοχωρίων Κουκουνάρας, ἐνθα πέρυσι διεξήχθη ἐπιτυχῆς σκαφή, ἐσημειώθη πλῆθος λακκοειδῶν τάφων, ἴσως ὁμως Χριστιανικῆς ἤδη ἐποχῆς. Ἔτι περαιτέρω πρὸς τὸ χωρίον, εἰς θέσιν Παληάλωνα (ἀγρὸς Ν. Βισβίκη) ὑπάρχει μυκηναϊκὸν κτίσμα, πλησίον δὲ τούτου (ἀγρὸς Κων. Καλογεροπούλου) εὐρέθησαν μυκηναϊκαὶ ψῆφοι ἐκ κυανῆς ὑάλου καὶ χαλκῇ τριχολαβίς. Τινὰ τῶν εὐρημάτων τούτων κατέληξαν εἰς τὸ μουσεῖον Πύλου.

Εἰς τὸ μουσεῖον Χώρας εἰργάσθη ἐπὶ δύο μῆνας ὁ ἀρχιτεχνίτης κ. Ζαχ. Κανάκης, ἐργασθεὶς συγχρόνως καὶ εἰς τὰ εὐρήματα παλαιότερων ἐτῶν τοῦ μουσείου Πύλου. Τὸ σπουδαιότερον ἀποτέλεσμα ἦτο ἡ συγκρότησις δύο νέων μεγάλων ταφικῶν πίθων ἐκ τοῦ τύμβου Ἀγίου Ἰωάννου Παπουλίων. Ὁ εἷς ἀνασυγκροτηθεὶς ἔδειξεν ὕψος 1,98 μ. καὶ τὸ ἐνδιαφέρον ἀτρακτοειδὲς σχῆμα, τὸ ὁποῖον εἰς τὸ μέσον παρουσιάζει ἐλαφρὰν ἄρθρωσιν. Ὁ ἕτερος πίθος ἦτο ὁ τοῦ κεντρικοῦ μέρους τοῦ τύμβου, ὃν κατέθραυσαν οἱ χωρικοί. Ἐλλείπουν μερικὰ τεμάχια, ἀλλ' ἡ ἀνασυγκρότησίς του ἐπετεύχθη ἄνευ δυσκολίας. Τὸ ὕψος του φθάνει 1,78 μ.

Διὰ λόγους ἀνασκαφικῆς τακτικῆς αἱ ἀνασκαφαὶ περιορίσθησαν εἰς μόνην τὴν Περιστεριάν. Πράγματι, τῇ βοήθειᾳ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, συνετελέσθη ἡ διαδικασία ἀπαλλοτριώσεως ὁλοκλήρου τοῦ λόφου ἐπὶ τῇ βάσει τοπογραφικοῦ σχεδίου τοῦ κ. Ἰω. Μπαντέκα. Προεῖχεν ὡς ἐκ τούτου ἡ πληρεστέρα ἐξακριβωσις τῆς ὑπάρξεως ἀρχαιοτήτων ἀνὰ τὴν ἀπαλλοτριουμένην ἔκτασιν.

Ἦτο ἤδη γνωστὸν ἐκ τῶν προηγουμένων σκαφικῶν περιόδων, ὅτι ὁλόκληρος ὁ ὠρεῖος λόφος, ἀπρόσιτος ἀπὸ τῶν τριῶν πλευρῶν

καὶ βατὸς μόνον ἐκ Νότου, παρουσίαζεν ἵχνη τῆς μυκηναϊκῆς ἀρχαιότητος. Διὰ τῆς ⁹² ἐφετεινῆς ἐρεῦνης τὸ πρᾶγμα ἐξηκριβώθη πλήρως. Μόνη ἡ κορυφὴ τοῦ λόφου φαίνεται ἐλευθέρα κτισμάτων. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ εἶναι πλήρης κτισμάτων, ἴσως μεμονωμένων οἰκημάτων. Ἡ νοτία κατὰ τὸ μέγιστον μέρος καταλαμβάνεται ὑπὸ τῶν τάφων.

Εἰς τὸ ὑπολειπόμενον Ν. καὶ ΝΑ. τμήμα ἠνοίξαμεν δύο μεγάλας τάφρους σταυροειδῶς. Ἡ βορειονοτία ἔχει μῆκος 41 καὶ ἡ ἀνατολικοδυτικὴ 48 μέτρων. Παντοῦ ἐνεφανίσθη ἡ αὐτὴ εἰκὼν, ἥτις συνίσταται εἰς τοίχους καὶ ἐγκατεσπαρμένους λίθους εὐθὺς ὑπὸ τὸ καλλιεργήσιμον στρῶμα, ἐνῶ τὰ ὄστρακα, ἃν καὶ κατὰ μεγάλην πλειονότητα μυκηναϊκά, περιέχουν καὶ ποσοστὸν ἐλληνιστικῆς καὶ μεταγενεστερᾶς κεραμικῆς, ὡς καὶ θραύσματα κεράμων. Ἡ ἐντύπωσις τοῦ παρόντος εἶναι, ὅτι τοῦλάχιστον μέρος τῶν ἀναφανέντων τοίχων εἶναι Ἑλληνικῆς ἐποχῆς. Ἐνιαχοῦ ὑπάρχουν χαλिकόστρωτα δάπεδα, ὑπὸ τὰ ὅποια τὰ ὄστρακα εἶναι μόνον μυκηναϊκά.

Ἐν τῷ μεταξύ (Πέμπτην 22 Αὐγούστου) ἠνοίξαν κυριολεκτικῶς οἱ καταρράκται τοῦ οὐρανοῦ, φαινόμενον τοῦ ὁποίου εἶχομεν ἤδη πικρὰν πείραν ἐκ προηγουμένων ἐτῶν εἰς τὴν περιοχὴν ἐκείνην. Ἐν διαστήματι ὀλίγων ὥρῶν ὁ θολωτὸς τάφος 2, ὁ δρόμος του, αἱ τάφροι καὶ πᾶσα ἄλλη κοιλότης μετεβλήθησαν εἰς λίμνας, τῶν ὁποίων τὰ ὕδατα διετηρήθησαν ἐπὶ ἑβδομάδας. Τοῦτο ἠνάγκασεν ἡμᾶς ὅπως ἀνοίξωμεν τρίτην τάφρον κατὰ τὴν προέκτασιν τοῦ δρόμου τοῦ τάφου 2 πρὸς διέξοδον τῶν ὑδάτων, διότι ἄλλως ταῦτα θὰ ἐλίμναζον ἐντὸς τῆς θόλου καθ' ὅλον τὸν χειμῶνα. Ἡ τάφος αὕτη, ἐκταθεῖσα πρὸς Ν. εἰς ἀπόστασιν σχεδὸν 35 μ. ἀπὸ τοῦ τάφου, ἔπρεπε νὰ φθάσῃ ἐνιαχοῦ εἰς βάθος σχεδὸν 2 μέτρων, ἵνα καταστῇ δυνατὴ ἡ φυσικὴ ροὴ τῶν ὑδάτων. Ἡ εὐκαιρία πρὸς σπουδὴν καὶ τῆς στρωματογραφίας ἔδειξε τὰ ἑξῆς:

Εἰς βάθος 1 μ. περὶπου ὑπὸ τὸ καλλιεργήσιμον ἔδαφος ἀνεφάνησαν λίθοι, τινὲς τῶν ὁποίων ἀνήκουν εἰς τοίχους καλῶς ἐκτισμένους καὶ ἀρκετὰ παχεῖς. Λεῖψανα ἀνθρώπων καὶ τέφρα ἐνεφανίσθησαν ἐνιαχοῦ. Διὰ τὸ στενὸν τοῦ χώρου δὲν ἐγένετο σαφές, ἂν πρόκειται περὶ δαπέδου, ἐστίας ἢ μᾶλλον περὶ πυρᾶς θυσιῶν. Πάντα τὰ

ὄστρακα εἰς τὸ βάθος τοῦτο εἶναι YE I-II, ὁμοῦ δὲ μετ' αὐτῶν εὐρέθησαν καὶ σχετικῶς ἄφθονα πήλινα εἰδώλια, περὶ ὧν κατωτέρω.

Αἱ ἀνωτέρω δοκιμαστικαὶ σκαφαὶ κατηνάλωσαν τὸ πλεῖστον τοῦ χρόνου καὶ τῶν χρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ πραγματικῶς σκαφικὴ ἐργασία περιορίσθη εἰς τὸν θολωτὸν τάφον 2, διότι ὁ τάφος 1, διαρκούντος τοῦ χειμῶνος, ὑπέστη σημαντικὴν ἐρείπωσιν καὶ δὲν ἀπετόλμησα τὴν περαιτέρω ἀνασκαφὴν του. Οὐδεὶς θὰ ἦτο πρόθυμος νὰ ἐργασθῇ ἐντὸς τῆς θόλου, ἥς τὸ ἥμισυ περίπου παραμένει ἄσκαφον, ἐνῶ ἐπικινδύνως κρέμανται τὸ πελώριον ἀνὼφλιον καὶ οἱ διερωγότες τοῖχοι τῆς θολώσεως 4-5 μέτρα ⁹³ ὑπεράνω τοῦ δαπέδου. Ἡ ἐργασία ἐντὸς τοῦ σπουδαίου τούτου τάφου θὰ εἶναι ἄκρως προβληματικὴ ἄνευ τῆς συνεχοῦς παρουσίας τῆς Ἀναστηλώσεως, διότι ὑπάρχει ἄμεσος κίνδυνος δυστυχήματος.

Αἱ ἐργασίαι κατ' ἀνάγκην περιορίσθησαν εἰς τὸν τάφον 2. Ἡ δυσκολία ἀνασκαφῆς τῆς θόλου τοῦ τάφου τούτου ἔγκειται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι δὲν τολμῶμεν νὰ ἀφαιρέσωμεν τὴν παχεῖαν τεῖχισιν τοῦ στομίου, διότι θὰ καταπέσῃ ἡ ἀνατολικὴ τούτου παραστάς, ἣτις ἀρχαιόθεν ἔχει ὑποστῇ νεῦσιν πρὸς τὰ ἔσω. Ὅταν διὰ τελευταίαν φορὰν εἶχε τειχισθῇ ἡ θύρα τοῦ τάφου (πιθανῶς κατὰ τὴν YE III περίοδον), ὑπῆρχεν ἤδη ἡ μετατόπισις αὕτη ὀλοκλήρου τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς θόλου, ἣτις ἐν τέλει ἐπέφερε καὶ τὴν πτῶσιν τοῦ τάφου.

Ἡ θόλος, διὰ τοῦτο, κενοῦται ἄνωθεν, γεννωμένου καὶ προβλήματος τοποθετήσεως τῆς ἀπειρίας τῶν ἐξαγομένων λίθων, δεδομένου ὅτι ἀμφοτέρων τῶν τάφων αἱ θόλοι ἔχουν παχυτάτους τοίχους. Οἱ ἐξαγόμενοι λίθοι, πάντες ἐκλεκτῆς ποιότητος, πλακωτοί, ἀρκούντως κατεργασμένοι καὶ μεταφερθέντες μακρόθεν, ἀναγκαστικῶς κτίζονται ἐκ νέου εἰς μάνδρας καὶ μακροὺς τοίχους πέριξ τῶν δύο τάφων. Ἐφέτος ἐπωφελήθημεν τῆς παρουσίας τῶν κτιστῶν καὶ διὰ μικρᾶς προσθέτου δαπάνης εἰς ξύλα, κεράμους καὶ κονίαμα κατεσκευάσθη φυλακεῖον εὐπρόσωπον καὶ καλῶς ἀποκρυβέν, ὥστε δὲν εἶναι ὁρατὸν οὔτε μακρόθεν οὔτε καὶ ἐγγύθεν. Εἶχεν ἀκριβῶς στεγασθῇ ἤδη, ὅτε κατέλαβεν ἡμᾶς ἡ καταιγίς, τὴν ὁποίαν εἶχομεν ἐγκαίρως ὑποπτεύσει.

Ἡ προσπάθεια ἡμῶν ἐφέτος συνεκεντρώθη εἰς τὸ νὰ σκάψωμεν τὸ

τρίτον τεταρτημόριον τῆς θόλου (τὰ δύο ἄλλα εἶχον σκαφή κατὰ τὸ 1961) καὶ νὰ καθαρίσωμεν καὶ τὸν δρόμον. Τὰ ἀποτελέσματα ὑπῆρξαν ἐν συντόμῳ τὰ ἀκόλουθα:

Ἀφοῦ ἐκαθαρίσθη ἐπιμελῶς καὶ ἐγένετο κάθετος ἡ τομὴ τῆς ἐπιχώσεως τῆς θόλου, ἥς τὸ ἥμισυ εἶχεν ἤδη καθαρισθῇ κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος, ἐφωτογραφήθη καὶ ἐσχεδιάσθη. Ἡ τομή, ἣτις ἔχει διεύθυνσιν ἀπὸ Α. πρὸς Δ., δεικνύει ὅτι, ὅταν κατέπεσεν ἡ θόλος, τὸ δάπεδον αὐτῆς ἐκαλύπτετο ὑπὸ στρώματος ἰλῦος καθαρᾶς, ἣτις πρὸς Α. ἀρχίζει εἰς τὸ μηδὲν καὶ πρὸς Δ. ἔχει πάχος σχεδὸν 1 μ. ἀκριβῶς. Τοῦτο δέ, διότι ἀκολουθεῖ τὴν ἀντίστοιχον κλίσιν τοῦ δαπέδου τῆς θόλου, ὅπερ εἶναι ὁ ἀκατέργαστος κροκαλοπαγῆς βράχος, ἐνῶ ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ γηίνου τούτου στρώματος εἶναι ὀριζοντία. Ἡ ὑπόλοιπος ἐπίχωσις τῆς θόλου σύγκειται ἐκ λίθων καὶ χώματος. Μέχρι βάθους σχεδὸν 1 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας συνηντήσαμεν καὶ ἐφέτος ἀραιὰ ὄστρακα Ἑλληνικῆς ἐποχῆς καὶ τινὰ τεμάχια κεράμων. Κατόπιν ἡ ἐπίχωσις γίνεται καθαρὰ μυκηναϊκή. Τὰ ἀνευρισκόμενα ὅμως ὄστρακα εἶναι ἀραιὰ καὶ ἐλάχιστα τούτων εἶναι γραπτά.

⁹⁴ Εἰς βάθος 1,60 ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας (καὶ εἰς ὕψος 2,20 ἀπὸ τοῦ δαπέδου) εὐρέθη, ἐστημένον ὄρθιον μεταξὺ λίθων καὶ ἐρειδόμενον ἐπὶ τοῦ Β. τοιχώματος τῆς θόλου, εὐμέγεθες χυτροειδὲς ἀγγεῖον. Φέρει δύο ὀριζοντίας λαβὰς καὶ μίαν μαστοειδῆ ἀπόφυσιν, τοῦτο ὅμως δὲν ἀποδεικνύει, ὅτι τὸ ἀγγεῖον εἶναι μυκηναϊκόν. Ἔχει ὕψος 30 καὶ διάμετρον 25 ἑκατοστῶν. Πλησίον καὶ πέριξ τοῦ ἀγγείου ὑπῆρχον πολλὰ λείψανα πυρᾶς καὶ μικροὶ ἄνθρακες. Οὐ μακρὰν δ' εὐρέθη καὶ τεμάχιον σιδηροῦ δρεπάνου, ἴσως οὐχὶ ἄσχετον πρὸς τὰ ἀνωτέρω. Κενωθείσα ἡ χύτρα εὐρέθη περιέχουσα μόνον χῶμα μετὰ τινων λειψάνων μικρῶν ἀνθράκων εἰς τὸν πυθμένα.

Ὅταν ἡ σκαφή ἐφθασεν εἰς τὸ τέλος, τὸ δάπεδον τῆς θόλου ἐνεφανίσθη καὶ πάλιν ὡς ἀκατέργαστος κροκαλοπαγῆς βράχος. Λείψανα δευτέρου «βωμοῦ» ἀνεκαλύφθησαν, ὅστις ὅμως τρεῖς-τέσσαρας λίθους διατηρεῖ κατὰ χώραν. Ἡ φωτογραφία εἰκ. 50 δεικνύει τὸ ΒΑ. τμήμα τῆς θόλου ὁμοῦ μετὰ τοῦ περυσينوῦ (δεξιὰ) καὶ τοῦ ἐφετεινοῦ «βωμοῦ». Μεταξὺ αὐτῶν εἶδος αὐλάκος ἔχει σκαλισθῇ ἐλαφρῶς εἰς τὸ δάπεδον τῆς θόλου.

Εικ. 50. Περίστεριά, τάφος 2, θόλος, οί δύο «βωμοί».

Ὁ καθαρισμὸς τοῦ δρόμου τοῦ τάφου ἀπέδωκε τὰ ἀκόλουθα ἀποτελέσματα: Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν χωμάτων ἐπιφανείας πλῆθος λίθων, μεγάλων συνήθως, εὐρέθησαν πληροῦντες τὸν δρόμον καὶ σχηματίζοντες ὁμοίομορφον στρῶμα μέχρι ἀποστάσεως 11 μέτρων ἀπὸ τοῦ τετειχισμένου στομίου. Προχωρούσης τῆς ἀνασκαφῆς εἰς βάθος ἐξηκριβώθη, ὅτι τμῆμα πάχους 1,40 μ. εἰς τὸ ἐξώτατον μέρος τοῦ δρόμου ἀπετέλει τοῖχον, οἱ δὲ ὑπόλοιποι λίθοι ἦσαν ἀτάκτως ἐρριμμένοι ἐντὸς τοῦ δρόμου μεταξὺ τοῦ τοίχου τούτου καὶ τοῦ τετειχισμένου στομίου.

Περατωθείσης τῆς ἐξαγωγῆς τῶν λίθων καὶ χωμάτων ἀπεδείχθη, ὅτι εἰς τὸν πυθμένα τοῦ δρόμου ὑπῆρχεν ὀχετὸς κεκαλυμμένος διὰ σειρᾶς πλακωτῶν λίθων (βλ. εἰκ. 49). Τὴν παρουσίαν τούτου εἶχομεν

ἤδη συμπεράνει ἀπὸ τοῦ προηγουμένου ἔτους λόγῳ ἀντιστοίχου ὀπῆς εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς τειχίσεως τοῦ στομίου. Πράγματι, μέχρι καὶ σήμερον, κατὰ τὸν χειμῶνα ὁ τάφος συλλέγει ὕδατα, τὰ ὅποια ἐν μέρει ἀναβλύζουν. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἰλὺς ἐντὸς τῆς θόλου. Ὁ πλήρως ἤδη ἀνασκαφεὶς δρόμος, ἀπὸ τῆς τειχίσεως τοῦ στομίου μέχρι τοῦ ρηθέντος τοίχου, ἔχει πλάτος 2 μ. καὶ μῆκος 9,15 μ., διατηροῦνται δὲ τετειχισμένοι αἱ παρειαὶ τοῦ εἰς τὸ τέλος ἐπὶ διάστημα 1,85 μ. ἀπὸ τοῦ ρηθέντος τοίχου. Τὸ δάπεδον καὶ ὁ ὀχετὸς εὐρίσκονται εἰς βάθος 3 μ. ἀπὸ τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους.

Ὁ ρηθεὶς ἐγκάρσιος τοίχος, ὅστις οὕτω θέτει πρόωρον τέρμα εἰς τὸν δρόμον τοῦ τάφου, παρουσιάζει εἰς μὲν τὴν ὀπισθίαν ὄψιν του (τὴν πρὸς ⁹⁵τὸν δρόμον) καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ ἀμελεστέραν τοιχοδομήν διὰ λίθων ἀναμειξ πλακωτῶν καὶ ὀλοιτροχῶν. Ἡ ἐξωτερικὴ του ὁμῶς ἐπιφάνεια (ἡ πρὸς Ν.) εἶναι ἐπιμελέστατα ἐκτισμένη διὰ πλακωτῶν λίθων. Παρακολουθηθεῖσα μέχρι τέλους εἰς τὸ πρὸ τοῦ δρόμου σημεῖον εὐρέθῃ ἔχουσα ὕψος 1,80, εἰς δὲ τὰ θεμέλια ὑπῆρχεν ὀπή τοῦ ὀχετοῦ πρὸς περαιτέρω δίοδον τῶν ὑδάτων (βλ. εἰκ. 48).

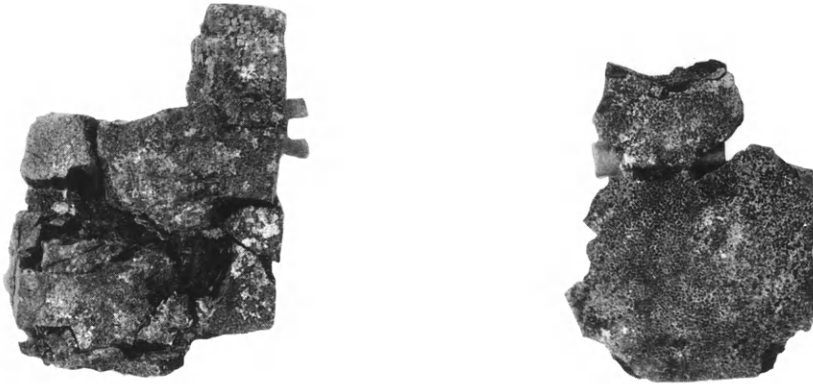
Ἐνεκα τοῦ μεγάλου βάθους τῶν ἐπιχώσεων, μόνον ἐπὶ μικρὸν διάστημα ἐκαθαρίσθη ὁ τοίχος οὗτος. Ἀπεδείχθη, ὅτι παρουσιάζει κυρτότητα καί, τὸ σπουδαιότερον, ὅτι συνεχίζεται πρὸς Δυσμᾶς καὶ πρὸς Ἀνατολάς. Παρακολουθησαμεν τοῦτον πρὸς Δ. ἐπὶ τινὰ μέτρα, ὥστε νὰ δύναται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον, ὅτι εἶναι εἷς καὶ ὁ αὐτὸς πρὸς τὸ πέρυσιν ὀνομασθὲν πεταλοειδὲς κτίσμα, τὸ ὁποῖον τώρα φαίνεται μᾶλλον κυκλικόν. Ἐπειδὴ δὲ ἐφέτος ἐφάνησαν καὶ νέα ἵχνη ἐντὸς τοῦ «πετάλου», τὰ ὅποια ἀποδεικνύουν ὅτι πρόκειται περὶ τρίτου θολωτοῦ τάφου, διαμέτρου 7 μ. περίπου, ἔπεται ὅτι ὁ μέγας οὗτος κύκλος (ὑπελογίσασμεν τὴν διάμετρον αὐτοῦ εἰς 32 μ.), περιέβαλλε τὸν ταφικὸν τοῦτον χώρον. Δὲν φαίνεται ὁμῶς πιθανόν, ὅτι πρόκειται περὶ σωστοῦ κυκλικοῦ περιβόλου. Ἡ μελλοντικὴ σκαφὴ θὰ φωτίσῃ τὸ πρόβλημα τοῦτο ὥς καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ προορισμοῦ τοῦ κολοσσιαίου τούτου ἔργου. Ἡ εὕρεσις πολλῶν εἰδωλίων καὶ πολλῶν θραυσμάτων κεραμεικῆς πρὸ τοῦ τοίχου φαίνεται νὰ προδίδουν σεβασμόν, διότι τὰ εἰδώλια ζώων καὶ ἀνθρώπων δυσκόλως δύνανται νὰ ἐρμηνευθῶσιν ἄλλως, ἀφοῦ μάλιστα πολλαχοῦ εὐρέθησαν ἄνθρακες καὶ

Εἰκ. 51-52. Περιστεριά, τάφος 2. Περιδέραια ἡλέκτρον (εἰκ. 51) καὶ ἀμεθύστου (εἰκ. 52).

τέφρα. Γοητευτική εἶναι ἡ ἰδέα, μήπως ὁ «κύκλος» περιέβαλλε παλαιότερους τάφους καὶ οὐχὶ τοὺς θολωτοὺς (βλ. σχ. 37).

Τὰ κινητὰ εὐρήματα, πλὴν μεγάλου ὄγκου ὀστράκων συλλεγέντων ἐκ τῶν τάφρων, ὑπῆρξαν τὰ ἀκόλουθα: Ἐντὸς τῆς θόλου εὐρέθη ἀφθονία θραυσμάτων ἐκ χαλκῶν σκευῶν, φυλλάρια χρυσοῦ, ὧν τινὰ φέροντα ἐμπίεστον διακόσμησιν, μικρὰ καὶ μεῖζονες ψῆφοι ἡλέκτρον (εἰκ. 51), ἀρκετὰ σφαιρικὰ ψῆφοι ἀμεθύστου (εἰκ. 52) καὶ ὀλίγα τεμάχια ἀργυροῦ σκεύους, τὸ ὁποῖον ἐκοσμεῖτο ἐνθέτως. Διατηροῦνται τρία τεμάχια φέροντα χρυσᾶ κρίνα καὶ σειρὰν χρυσῶν δισκαρίων, ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς, ἅτινα ἦσαν αἱ κεφαλαὶ χρυσῶν ἥλων. Τὰ σπουδαιότερα ὅμως εὐρήματα ἐκ τῆς θόλου ἦσαν πλακίδιον ὀρθογώνιον ἡλέκτρον μετὰ περιπλόκου διατρέψεως

Εἰκ. 53. Περιστεριά, τάφος 2, τμήματα πλακιδίων ἡλέκτρον ἀπὸ τὴν θόλον καὶ τὸν δρόμον.

(εἰκ. 53) καὶ πήλινον εἰδώλιον. Ἀμφότερα εὐρέθησαν ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως τῆς θόλου ἀριστερὰ τῷ εἰσερχομένῳ, ὥστε εἶχον παρασυρθῇ ὁμοῦ μετὰ τῆς ἰλύος. Τὸ πλακίδιον ἡλέκτρον ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν περιδεραίων, τὰ ὅποια, ὡς ἀπέδειξεν ὁ Hachmann,⁹⁶ προέρχονται ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ πολιτισμοῦ Wessex ἐν Ἀγγλίᾳ. Τὰ τελευταῖα ἐπὶ ἐλληνικοῦ ἐδάφους εὐρεθέντα ὅμοια πλακίδια προέρχονται ἐκ τοῦ περιβόλου Β τῶν Μυκηνῶν καὶ ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Miložić. (Ὅρα περὶ πάντων τούτων Sp. Marinatos, *Atti del VI Congr. Intern. delle Scienze Preist. e Protoistoriche* I (1962) 161 κέ., ἰδίως 166-167 μετὰ περαιτέρω βιβλιογρ.) Δεύτερον ὅμοιον πλακίδιον εὐρέθη ὀλίγας ἡμέρας βραδύτερον μεταξὺ τῶν λίθων τῆς τειχίσεως τοῦ στομίου τοῦ τάφου (βλ. εἰκ. 53). Ἀποδεικνύεται οὕτω καλύτερον ὁ μέγας ρόλος τῆς πυλιακῆς περιοχῆς εἰς τὸ μετὰ τῆς Δύσεως ἐμπόριον, περὶ οὗ ὁμιλῶ ἐν ἐκτάσει εἰς τὴν ἀνωτέρω μελέτην μου.

Τὸ πήλινον εἰδώλιον (εἰκ. 54), ὕψους 0,105 μ., ὁδηγεῖ ἡμᾶς πρὸς τὴν Κρήτην, διότι εἶναι γυνὴ γυμνὴ τὸ στήθος προσευχομένη κατὰ τὸν γνωστὸν τύπον «Πετσοφᾶ», ἀναγόμενον εἰς Μεσομινωικοὺς χρόνους. (Παράλληλα τελευταίως: Πλάτων, *Κρητ. Χρονικά* Ε', 1951, πίν.

Εἰκ. 54. Περίστεριά, τάφος 2, εἰδῶλιον γυναικός.

ΣΤ ἄνω καὶ Η κάτω ἄρ.) Τὸ κάτω σῶμα εἶναι κωδωνοειδὲς καὶ ἔφερεν ὀριζοντίας γραπτὰς ζώνας, μόλις διακρινομένας, διὰ καστανοῦ, διὰ τοῦ ὁποίου ἦσαν γραπτὰ καὶ αἱ λεπτομέρειαι τοῦ προσώπου. Ἡ ὀπτησις εἶναι κακὴ καὶ φρονῶ ὅτι πρόκειται περὶ ἐντοπίας ἀπομμήσεως. Τὸ κωδωνόσχημον κάτω σῶμα εἶναι ἐνταῦθα κωνικώτερον ἢ εἰς τὰ γνήσια μινωικὰ ἔργα καὶ αἱ χεῖρες φέρονται ἐνταῦθα ἀντιστρόφως ἢ εἰς τὰ κρητικὰ ἔργα πρὸς τὴν κοιλίαν καὶ τὸν ὦμον. Πάντως εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ στενὴ σχέσις τῆς Περίστεριάς πρὸς τὴν Κρήτην, ἥς ἕτερον πειστήριον ἔχομεν ἤδη τὰ λατομικὰ σημεῖα ἐπὶ τῆς προσόψεως τοῦ τάφου 1.

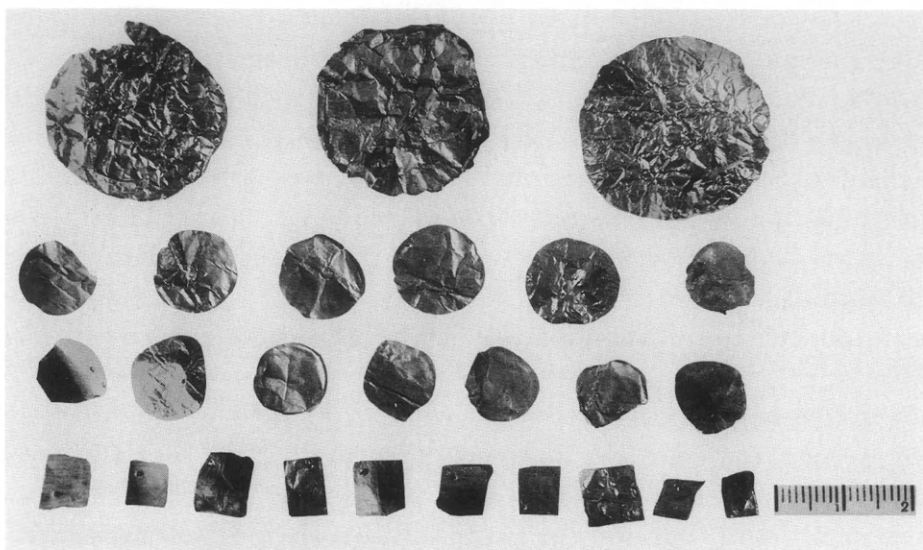
Περαιτέρω εἰδῶλια ἀνευρέθησαν πρὸς παντὸς εἰς τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τοῦ «Κύκλου». Εἰκονίζουσιν βόας, ἴσως ἵππους καὶ ἀνθρώπους. Ἐν φέρει καλῶς διατηρουμένην γραπτὴν διακόσμησιν δεικνύουσαν ὀφθαλμούς, περιδέλαιον καὶ κόμμωσιν, εἶναι δὲ ΥΕ I ἢ II χρονολογίας. Τὸ ἕτερον φέρει κοῖλους ἡμισφαιρικοὺς ὀφθαλμούς.

Σχεδὸν ἐκπληκτικὴ δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ἡ ἀφθονία τῶν φύλλων χρυσοῦ, ὀλίγα τῶν ὁποίων σχετικῶς εὐρέθησαν ἐντὸς τοῦ στρώματος ἰλύος τῆς θόλου, τὰ δὲ πλεῖστα εἰς τὸν δρόμον, πρὸ τοῦ τετειχισμένου στομίου. Ἐκείντο ἐκεῖ μεταξὺ τῶν λίθων, κυρίως ὅμως ἐντὸς λεπτοῦ στρώματος 5 ἑκατοστῶν τοῦ μέτρου, τὸ ὅποιον ἦτο μελανὸν καὶ πληρὲς μικρῶν ἀνθράκων, εὐρίσκετο δὲ εἰς ὕψος 0,35 ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ δρόμου καὶ κατελάμβανεν ἅπαν τούτου τὸ πλάτος. Εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος ἀνεκαλύφθησαν καὶ τὰ ἴχνη παλαιότερας τειχίσεως τοῦ στομίου, διατηρουμένης μόνον εἰς δύο ἢ τρεῖς δόμους τῶν κατωτάτων λίθων.

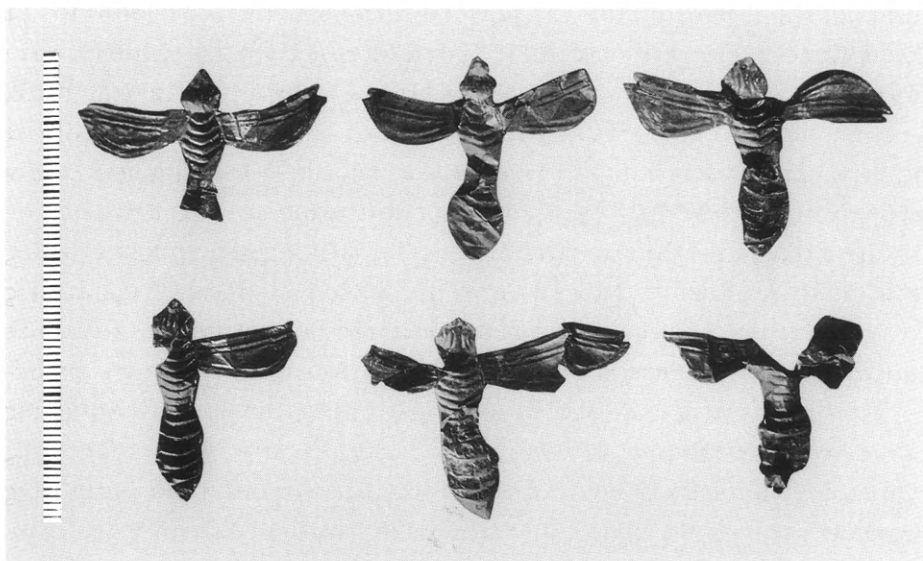
⁹⁷ Τὸ χρυσοφόρον τοῦτο στρώμα διήκει διὰ μέσου τῶν διακένων τῆς λιθίνης τειχίσεως καὶ προχωρεῖ πρὸς τὸν δρόμον εἰς ἀπόστασιν 1,50-2 μέτρων. Εἶναι δύσκολον πρὸς τὸ παρὸν νὰ δώσωμεν ἐξήγησιν τοῦ πράγματος. Ἐχει τις τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι εἶναι ἀποτέλεσμα ἐκχειλίσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς θόλου, ὅποτε τὰ εὐρήματα (σχεδὸν ἀποκλειστικῶς φυλλάρια χρυσοῦ καὶ ἤλεκτρον, ἥτοι ἐλαφρὰ ἀντικείμενα) παρεσύρθησαν πρὸς τὰ ἔξω ὑπὸ τῶν ὑδάτων.

Τὰ φυλλάρια ταῦτα ἦσαν ἄφθονα, ὥστε, καθὼς συνελέγοντο ὁμοῦ μετὰ μικροῦ ὄγκου τοῦ περιβάλλοντος χώματος, ἐπληροῦντο ἐξ αὐτῶν ὀλόκληροι κάδοι ὕδατος (κουβάδες). Ὀλίγα θραύσματα χαλκῶν σκευῶν καὶ ἀρκετὰ ψῆφοι ἠλέκτρον, ἀμεθύστου (μετὰ μιᾶς ἢ δύο ἐκ σαργίου) καὶ ὑαλομάζης ἦσαν τὰ λοιπὰ εὐρήματα ἐκ τοῦ δρόμου. Ἐντὸς τῶν λίθων τῆς τειχίσεως εὐρέθη ἡ δευτέρα πλὰξ ἠλέκτρον καὶ εἰς τὸ ἕτερον ἄκρον τοῦ δρόμου, παρὰ τὸν «Κύκλον», πλὴν ἀραιοτάτων φυλλαρίων χρυσοῦ εὐρέθη καὶ μέγας χρυσεπένδυτος ἥλος, εἴτε ἐκ ξίφους εἴτε ἐκ μεγάλου σκεύους. Βλέπει τις, ὅτι εἰς ἐποχὴν πάντως Μυκηναϊκὴν, ἡ σύλησις τῆς θόλου ὑπῆρξε κανονικὴ καὶ πλήρης, ὥς εἰ ὠφείλετο εἰς ἐχθρικὴν χεῖρα.

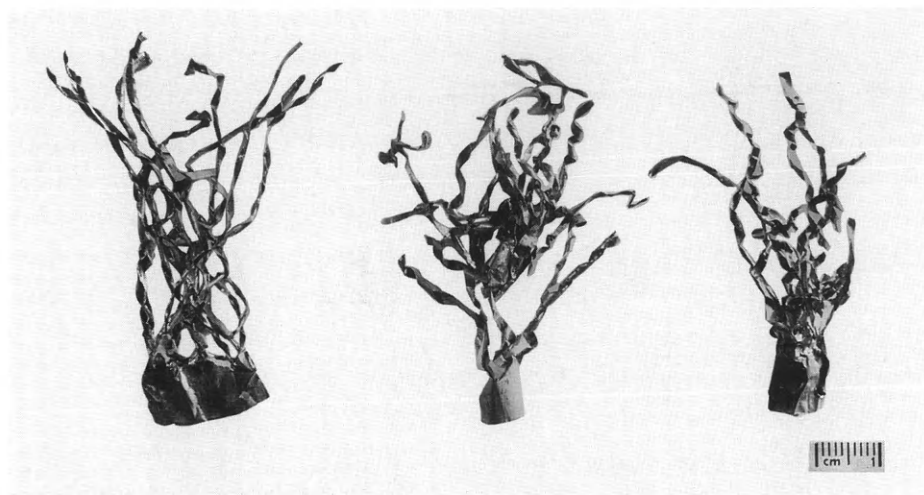
Τὰ εὐρεθέντα φυλλάρια χρυσοῦ (τὰ ὁποῖα συνήθως ἀποδίδομεν εἰς χρυσοποιίκιλτα φορέματα) ἦσαν κατὰ τὸ μέγιστον μέρος ἀκόσμητα. Μεταξὺ αὐτῶν καταλέγονται καὶ ταινίαι, δισκάρια διαφόρων μεγεθῶν καὶ ὀρθογώνια ἢ τετράγωνα τεμάχια χρυσοῦ φύλλου φέροντα ἐνίοτε μίαν τόσον μικρὰν ὀπὴν, ὥστε οὐχὶ ἥλος, ἀλλὰ βελόνη καὶ νῆμα ἐχρησιμοποιήθησαν πρὸς στερέωσίν των (εἰκ. 55).

Εἰκ. 55. Περιστεριά, τάφος 2, ρόδακες καὶ φολίδες χρυσοῦ.

Εἰκ. 56. Περιστεριά, τάφος 2, χρυσαῖ μέλισσαι.

Εἰκ. 57. Περιστεριά, τάφος 2, χρυσοὶ θύσανοι.

Τινὰ φύλλα, ἐνίοτε σημαντικοῦ μεγέθους, φέρουν καὶ ἐμπίεστον διακόσμησιν: Ρόδακας κυρίως, ἀλλὰ καὶ φυλλοειδῆ καὶ ρομβωτὴν καὶ ἄλλα θέματα. Τὰ πλέον ἐνδιαφέροντα τῶν χρυσῶν τούτων εὗρημάτων ἦσαν σειρὰ μελισσῶν (εἰκ. 56) καὶ ἔξ ἄλλα ἀντικείμενα (εἰκ. 57). Κατὰ τὴν μορφήν καὶ τὴν τεχνικὴν τῆς κατασκευῆς εἶναι ἀπολύτως ὅμοια πρὸς τὸ μοναδικὸν ὅμοιον ἀντικείμενον ἐκ τῶν βασιλικῶν λάκκων τῶν Μυκηνῶν, Karg, *Schachtgräber v. Mykenai* πίν. LVI (τάφος V).

Περιγράφεται ὡς λοφίον κράνους (Helmbusch). Εἶναι ὅμως βέβαιον, ὅτι τὰ ἀντικείμενα ταῦτα ταυτίζονται πρὸς τοὺς ὁμηρικὸς θυσάνους, οἵτινες περιγράφονται ὡς κόσμος τῆς αἰγίδος, ἀλλὰ καὶ ζωνῶν (Ἰλ. Ξ 181) καὶ ρητῶς ἀναφέρονται ὡς χρυσοί. Ἔχομεν ἐπομένως ἐν ἐπὶ πλέον ἀπὸ τὰ *realia* τοῦ Ὀμήρου, ἐρμηνευόμενον ἀσφαλῶς διὰ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀνασκαφῶν. Εὗρέθη καὶ ἀριθμὸς τις χρυσῶν μελισσῶν, αἵτινες ἀνηρτῶντο, ὡς δεικνύει ὅπῃ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς.

Τὸ περιεργότερον τῶν εὗρημάτων εἶναι τὰ τεμάχια ἐξ ἐλεφαντοστοῦ ἅτινα εὗρέθησαν ἐντὸς τῆς θόλου τοῦ τάφου 2. Ἐπρόκειτο ἢ

^{98]} περὶ λαβῆς ἢ περὶ σκεύους ἄλλου, τοῦ ὁποίου τὰ ἄκρα ἔληγον ἐν μέρει καμπύλως. Ἀνὰ διαστήματα τὸ σκεῦος ἔφερεν ὅπας μαστοειδῶς ἐξεχούσας. Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι, ὅτι καὶ κατὰ τὸ χεῖλος καὶ πέριξ τῶν ὀπῶν τὸ σκεῦος ἔφερε τὴν διάστικτον ὀφιοειδῆ γραμμὴν, ἣτις ἀπαντᾷ μὲν βεβαίως καὶ ἐπὶ μυκηναϊκῶν ἔργων τέχνης, ἀλλ' εἶναι γνωστὴ ἐπὶ ὀστεινῶν κυλινδρικών ἀντικειμένων εὐρεθέντων εἰς τὴν Κεντρικὴν Εὐρώπην (Karel Tihelka, *Der Veterov (Vieterschauer) Typus in Mähren, Kommission für das Äneolith, und die ältere Bronzezeit* 1958, 92, πίν. 1-3). Ὁμοίον ἀντικείμενον ἐκ τῆς πρωΐμου περιόδου τοῦ Σιδήρου εὐρέθη τελευταίως κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας ἐν Κοζάνῃ: *Τὸ Ἔργον* 1960, 101, εἰκ. 117.

Ἡ πρώτη ἐντύπωσις, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἐλεφαντίνης κώπης ξίφους, καθίσταται προβληματικὴ κατὰ τὴν λεπτομερεστέραν ἐξέτασιν τῶν ἀντικειμένων τούτων, ὧν ἡ ἐργασία εἶναι λεπτὴ καὶ ἀνήκει εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ 15ου π.Χ. αἰῶνος.

ΠΑΕ 1964, 92-95

^{92]} Ἐφέτος ἠρευνήθη τελειωτικῶς ὁ μέγας τύμβος «Κουκιρίκος», ὅστις κείμενος εἰς ἀπόστασιν 500 μ. πρὸς Δ. τῆς Περιστεριᾶς καὶ χωριζόμενος ἀπ' αὐτῆς διὰ βαθείας χαράδρας, ἦτο λίαν περὶοπτος. Ἦτο γνωστὸν ἐκ προηγουμένων δοκιμῶν, ὅτι εἰς τοῦλάχιστον μέγας ταφικὸς πίθος, ὀριζοντίως κείμενος ἐκρύπτετο ὑπὸ τὸν τύμβον. Ἡνοίχθησαν δύο μεγάλοι τάφροι, διχοτομήσασαι τὸν πελώριον τύμβον μέχρι τοῦ παρθένου ἐδάφους. Ἐπὶ πλεόν ἠνοίχθη καὶ περιφερειακὴ τάφος, κυρίως εἰς τὸ Α. καὶ Β. μέρος τοῦ τύμβου. Τὰ ἀποτελέσματα εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

Ὁ τύμβος ἦτο πελωρίων διαστάσεων. Σήμερον ἀκόμη ἀν καὶ ἡ κορυφὴ του εἶχεν ἰσοπεδωθῇ πρὸς δημιουργίαν ἀλωνίου, ἔχει ὕψος 3-4 μέτρων. Τὸ ὕψος τοῦτο ὅμως εἶναι ἐν μέρει φυσικόν. Ἡ διάμετρος εἶναι μεταξὺ 16 καὶ 20 μέτρων. Ἡ περιφερειακὴ τάφος ἔδειξεν, ὅτι εἰς τὸ Α. καὶ τὸ Β. μέρος ἡ βάσις τοῦ τύμβου περιλαμβάνετο ἐντὸς στερεοῦ, ἀλλ' ἀμελῶς ἐκτισμένου ξηροτοίχου, πάχους ἀπὸ 1 μέχρις

1,30 μ., ύψους δὲ μόνον εἰς 2-3 σειρὰς τῶν ἀκαταλλήλων λίθων (μεγάλων χαλίκων ποταμίων, τῶν ἐλληνιστὶ λεγομένων ὀλοιτρόχων). Εἶναι φανερόν, ὅτι οἱ λίθοι ἐκομίσθησαν ἐκ τοῦ Κυπαρισσήεντος, ὅστις ρέει εἰς τὴν βᾶσιν ἀμφοτέρων τῶν λόφων, τοῦ τε παρόντος καὶ τοῦ τῆς Περιστεριᾶς. Ὁ περιβόλος ἀνευρέθη δια⁹³τηρούμενος εἰς τρία σημεῖα ὧν τὸ μεγαλύτερον ἔχει μῆκος 4,70 μ.

Ὁ ἐκ προηγουμένων δοκιμῶν γνωστὸς πίθος ἔκειτο παρὰ τὴν ΒΔ. περιφέρειαν τοῦ τύμβου. Τὰ τεμάχια του ἦσαν ἐσκορπισμένα ὑπὸ τῶν ποιμένων. Παρέμενεν ὅμως κατὰ χώραν τὸ κατώτερον ἡμισυ τοῦ πίθου, ὅστις ἦτο κεκλιμένος μὲ τὸ στόμιον πρὸς Β. Ὑπὸ τὸν λαμδὸν ὑπάρχει τὸ σύνηθες σχοίνινον κόσμημα. Κατὰ τὰ ἄλλα τὸ ἀγγεῖον εἶναι χονδροειδές, ἐξ ἀκαθάρτου πηλοῦ. Τὸ διατηρούμενον τεμάχιον εἶχε μῆκος 1,42 καὶ μέγιστον πλ. 1,00 μ. Ἐντὸς αὐτοῦ διετηροῦντο τὰ μακρὰ ὅστ᾽ αὐτῶν ποδῶν καὶ εἰς βραχίων συνεσταλμένου νεκροῦ μὲ ἵχνη κρανίου πρὸς τὸ μέρος τοῦ πυθμένος. Εἰς ἀκόμῃ πίθος φαίνεται ὅτι εὗρίσκετο εἰς τὴν ἀνατ. περιφέρειαν τοῦ τύμβου, ὃν ὅμως ἀπὸ δεκάδων ἐτῶν εἶχον καταστρέψει οἱ χωρικοί, οἵτινες δυστυχῶς κατὰ δόσεις λέγουν τὴν ἀλήθειαν, ἣν ἐπιστοποίησαν καὶ τεμάχια ἐντὸς τοῦ παρακειμένου ἀγροῦ.

Τὸ κέντρον τοῦ τύμβου, οὐδὲν ἔδειξεν, ἂν καὶ ἐφθάσαμεν εἰς βάθος 3 μ. ἐντὸς τοῦ παρθένου χώματος. Ἐξηκριβώθησαν μόνον τὰ ἐξῆς: Εἰς βάθος 85-90 ἐκ. ὑπὸ τὸ σημερινὸν ἔδαφος ὑπάρχει στρῶμα καύσεως πάχους 2-3 ἐκ., τὸ ὁποῖον διήκει δι' ὅλης τῆς ἐκτάσεως τοῦ τύμβου. Εἰς τὸ στρῶμα τοῦτο, μάλιστα κατὰ τι βαθύτερον, ἔκειτο καὶ ὁ ταφικὸς πίθος. Ἐπομένως αὕτη ἦτο ἡ ἀρχικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἔνθα ἔθαψαν, ἐθυσίασαν καὶ ἔκαυσαν πυράν, εἶτα ἐτυμβοχόησαν. Ἐντὸς τοῦ κεκαυμένου τούτου στρώματος, εὗρέθησαν τεμάχια μεγάλου φαιοῦ μινυεῖου ἀγγείου, ἴσως κρατῆρος. Συγκροτεῖται τὸ πλεῖστον τοῦ χεῖλους, ὑπάρχει δὲ καὶ μέρος τῶν πλατειῶν λαβῶν (τὰ τεμάχια ἀσυγκόλλητα καὶ ἀμελέτητα εἰσέτι). Ἐκ τοῦ εὐρήματος τούτου χρονολογεῖται καὶ ὁ τύμβος, ὃν ἡ ἐντὸς τῶν πίθων ταφὴ χαρακτηρίζει ἤδη ὡς πρῶμον ΜΕ.

Ἐπὶ τοῦ ὠραίου λόφου Περιστεριᾶς (βλ. εἰκ. 39), ἀπαλλοτριωθέντος ἤδη, ἡ πρώτη ἡμῶν φροντίς ἦτο νὰ ἐξακριβώσωμεν, ποῦ δυνάμεθα

νὰ ἀπορρίπτωμεν τὰ χρώματα τῆς ἀνασκαφῆς. Ἦνοιξάμεν διὰ τοῦτο ἀρκετὰς τάφρους εἰς ἡμετέρους καὶ ξένους πέριξ ἀγρούς, ἔνθα οἱ ἰδιοκτῆται εὐχαρίστως δέχονται τὴν ἀπόρριψιν χωμάτων. Οὕτω συνέβη νὰ ἀνακαλύψωμεν τὸ νότιον τεῖχος τῆς Περιστεριᾶς, οὗ τὴν ὑπαρξιν εἶχομεν ὑποθέσει ἤδη, ἐντὸς ἀγροῦ τῆς Γαρυφαλλιάς Δημοπούλου. Λίθοι τινὲς κυκλωπείου φύσεως ἔχουσι διασωθῇ εἰς τὴν ΝΔ. γωνίαν τῆς ἀκροπόλεως Περιστεριᾶς εἰς μῆκος 7,40 μ. Τούτων συνέχειαν ἀποτελεῖ τὸ εὑρεθὲν τεῖχος. Τὸ διατηρούμενον τμήμα σώζεται εἰς μῆκος 30 μ. ἀπὸ Δ. πρὸς Α. Ἔχει πλάτος 2,80 μ. διατηρεῖ ἄνοιγμα πύλης πλάτους 2 μ. περίπου. Ὅπισθεν τοῦ τείχους ἀνεφάνησαν τοῖχοι καὶ ἀνεσκάφη πλήρως ἐν μικρὸν δωμάτιον 2,90×2,50 μ. ἄνευ εἰσόδου (ὄρα τὸ σχέδιον 37). Ἡ σκαφή ⁹⁴ εὐρίσκεται ἀκόμη εἰς τὴν ἀρχήν, ὥστε δὲν δύναται νὰ ὑποστηρίξῃ τις ὅτι πρόκειται περὶ «κοίλου τείχους» (Casemate Wall) ὡς συμβαίνει συχνότατα εἰς τὰς ὀχυρώσεις τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Συρίας. Μόνον εἰς μικρὸν ὕψος (30-50 ἐκ.) διατηρεῖται τὸ τεῖχος καὶ σύγκειται ἐκ μικρῶν λίθων. Παρὰ τὴν πύλην ἀνεκαλύφθη μικρὸν χαλκοῦν μαχαίριον καλλωπισμοῦ ἀρίστης διατηρήσεως (μῆκος 12 ἐκ.).

Κατὰ τὰ λοιπὰ ἡ ἀνασκαφή περιορίσθη εἰς τὴν ὀλοσχερῇ ἀποκάλυψιν τοῦ θολωτοῦ τάφου 2, ἐφόσον ὁ τ. 1 εἶναι λίαν ἐτοιμόρροπος καὶ ἐπικίνδυνος. Ὁ τ. 2 ἀνεσκάφη ἤδη πλήρως καὶ πρόχειρα ἔργα στερεώσεως διὰ ξύλων ἐγένοντο εἰς τὴν θύραν. Ἐσωτερικῶς κατεσκευάσθη διὰ λίθων καὶ τσιμέντου μία μικρὰ ἀντηρὶς παρὰ τὸν «βωμόν», ὅστις καὶ οὗτος θὰ ἠδύνατο νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς ἀρχαία ἀντηρὶς. Ἐπειδὴ τὸ πρόσθιον τμήμα τῆς θόλου εἶχεν ἐκβαθυνθῇ πρὸς ἔξοδον τῶν ὑδάτων, ἅτινα συνέλεγεν ὁ τάφος, εἶδος μικροῦ θρανίου κατεσκευάσθη ἐκατέρωθεν τῆς θύρας, ἵνα προφυλάξῃ τὰ θεμέλια. Ὑψος τοῦ θρανίου 0,30. Πλάτος 0,25 μ.

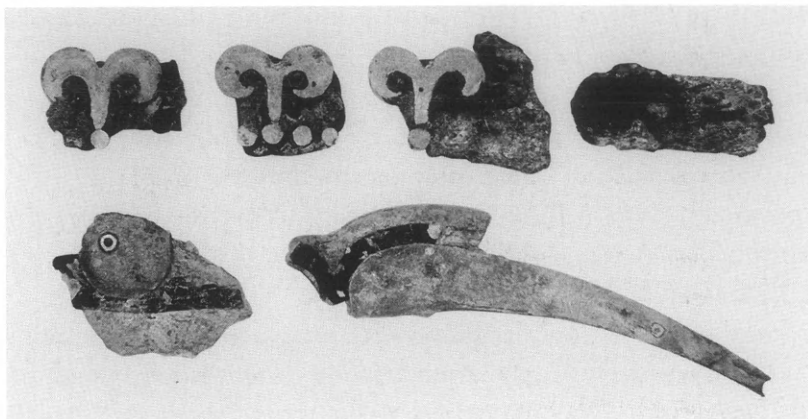
Νῦν ἡ ἱστορία τοῦ τάφου καθίσταται σαφής: Ἡ ἐκβάθυνσις αὕτη τοῦ δαπέδου τῆς θόλου ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν εἰς τὸν δρόμον, πρὸ τῆς θύρας, ἀπόρριψιν τῆς λεπτῆς μελανῆς ταφικῆς ἐπιχώσεως τοῦ δαπέδου. Ἐντεῦθεν ἡ ἀφθονία τῶν εὐρημάτων χρυσοῦ, ἡλέκτρου καὶ ἄλλου ὕλικου, ἡ εὑρεθεῖσα ἐντὸς τοῦ δρόμου, ἀκριβῶς εἰς τὸ ὕψος

τῶν καλυπτήρων πλακῶν τοῦ ὀχετοῦ καὶ ἐντὸς μελανοῦ στρώματος ὀλίγων ἑκατοστῶν πάχους.

Ἡ διάμετρος τῆς θόλου (B.-N. καὶ A.-Δ.) εἶναι 10,60. Τὸ μέγιστον σωζόμενον ὕψος (ἐναντι τῆς θύρας, εἰς τὸ B. μέρος τοῦ τάφου) εἶναι 3,50 μ. Σχεδὸν παντοῦ ὅμως διατηρεῖται ἰσοῦψῆς ἡ θόλος. Τοῦ στομίου τὸ μήκος εἶναι 5,15 μ. Πλάτος ἔσω 2,05 (κάτω, ἄνω ὅμως λόγῳ καὶ παραμορφώσεως τῶν παραστάδων εἶναι 1,60). Τὸ ἔξωτ. πλάτος εἶναι 2,35 κάτω, 2,10 ἄνω.

Ἐκ τῶν συλλεγέντων ὀστράκων (συμπληρωθέντων διὰ τῶν κατὰ τὸ 1962 συλλεγέντων) ἀπηρτίσθη σχεδὸν πλήρως ἀμφορεὺς τρίτος ὠραίου ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ. Δεύτερος συνεκροτήθη ἀρκούντως, ὑπάρχουν δὲ καὶ τμήματα ἄλλων ἀγγείων, δι' ὧν δίδεται ἡ χρονολογία τοῦ τάφου περὶ τὸ 1500. Ἡ μακροχρόνιος χρῆσις ἐπέφερε τὴν πλήρη σύλησιν τοῦ τάφου ἐκ μέρους τῶν Μυκηναίων. Ὅ,τι περιεσώθη δεικνύει ἀπλῶς τὸν ἀρχικὸν πλοῦτον τῶν κτερισμάτων, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως δὲ ταύτης προέχουσι τεμάχια ἀργυρῶν ἀγγείων (ἄφθονα) καὶ πολλὰ χιλιόγραμμα θραυσμάτων ἐκ χαλκῶν ἀγγείων. (Ἐφέτος εὗρέθη πυθμὴν μεγάλης πρόχου ἢ ἀμφορέως κατὰ χώραν.) Ἰδιαίτερος σπουδαία ἦσαν ἀγγεῖον μὲ ἐνθετον διακόσμησιν χρυσῶν κρίνων, ἀργυρῶν θεμάτων (δελφίνων;) καὶ νιέλλο (εἰκ. 58). Ἥλοι ⁹⁵ (τινὲς ὀγκώδεις) ἐπενδεδυμένοι τὰς κεφαλὰς διὰ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου προέρχονται ἐκ ξιφῶν ἢ σκευῶν. Τὰ παντοῖα χρυσᾶ φύλλα εὗρέθησαν ἐν μεγίστῃ ἀφθονίᾳ. Ἐν (ροδάξ) εὐρίσκεται ἀκόμη προσκεκολλημένον ἐπὶ τῆς πετροποιηθείσης ἰλύος. Ἐξητάσαμεν ἐν πρὸς ἐν μετὰ προσοχῆς τὰ ἀπειράριθμα φυλλάρια. Εἴτε εἶναι ἄμορφα (σήμερον τοῦλάχιστον) εἴτε προέρχονται ἐκ μεγάλων ροδάκων. Τὸ φύλλον εἰς τὴν περὶπτωσιν ταύτην εἶναι ἐξαιρετικῶς λεπτόν.

Συνήθως ἐκ παχυτέρου φύλλου σύγκεινται πολυάριθμα δισκάρια ἢ ὀρθογώνια πλακίδια καὶ στενόμακροι ταινία. Φυλλάρια καὶ δισκάρια φέρουν ἀνὰ μίαν μόνην ὀπὴν, εὗρέθησαν δὲ καὶ ὀλίγοι μικρότατοι χρυσοὶ ἥλοι. Συνήθως λέγομεν, ὅτι τὰ χρυσᾶ φύλλα ἐκόσμουσαν φορέματα. Ἄγνωστος ὅμως εἶναι εἰσέτι ἡ χρῆσις των. Εὗρέθησαν ὡσαύτως περαιτέρω παραδείγματα χρυσῶν μελισσῶν (μία ὀπὴ εἰς τὴν κεφαλὴν πρὸς ἀνάρτησιν) καὶ χρυσῶν θυσάνων. Εἷς ἦτο ἀπολύτως

Εἰκ. 58. Περιστεριά, τάφος 2, θραύσματα ἐνθέτων ἀργυρῶν καὶ χαλκῶν σκευῶν.

ἄθικτος καὶ ἐπιτρέπει νὰ σπουδάσῃ τις ἐν ἀνέσει τὸν τρόπον καὶ τὸ σχῆμα τῆς κατασκευῆς του. Μέγας ἀριθμὸς ψήφων μικρῶν ἡλέκτρον συνελέγη. Διὰ τῶν καλύτερον διατηρουμένων ἐξ αὐτῶν ἀπηρτίσθη τὸ περιδέραιον τῆς εἰκ. 52.

ΠΑΕ 1965, 109-120

¹⁰⁹ Αἱ ἀνασκαφαὶ Περιστεριάς (σχ. 37) ἀπέδωκαν κατὰ τὴν ἐφετεινὴν περίοδον λίαν ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα. Κατὰ τὸ πρόγραμμα ἡμῶν ἐπρόκειτο νὰ συνεχισθῇ ἡ ἀνασκαφή καὶ νὰ γίνουν αἱ ἀπαραίτητοι ὑποστήλωσεις εἰς τοὺς θολωτοὺς τάφους. Κατέφθασε μετὰ φορτίου ξυλείας ὁ ἐργοδηγὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κ. Χαρίλαος Σφακιανάκης, παρηγγέλθησαν δ' ἀμέσως καὶ σιδηροδοκοὶ ἐκ Πατρῶν. Διὰ τούτων ἐγένετο ἡ ὑποστήλωσις τοῦ στομίου τοῦ μεγάλου θολωτοῦ τάφου 1 συμφώνως πρὸς τὰ σχέδια τοῦ ἀρχιτέκτονος τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεων

Εικ. 59. Περιστεριά, τάφος 1. Ὑποστηλώσεις τῆς θόλου καὶ τῆς θύρας.

κ. Αἶαντος Βαζιριαντζίκη (εἰκ. 59). Ἐπειδὴ καὶ ἡ κατὰ πολὺ μικροτέρα θύρα τοῦ θολωτοῦ τάφου 2 ἔχρηζεν ἐπειγούσης στερεώσεως (εἵχομεν ὑποστηλώσει ταύτην προχείρως διὰ ξύλων) κατεσκευάσαμεν ὅμοιον σιδηροῦν πλαίσιον καὶ διὰ ταύτην (εἰκ. 60). Ἐπὶ πλέον ὁ τάφος οὗτος ἐστερεώθη εἰς τὰ κινδυνεύοντα τμήματα τῆς θόλου του διὰ σειρᾶς κτιστῶν ἀντηρίδων. Ὁ δρόμος τοῦ τάφου ἦτο ἄλλοτε τετειχισμένος εἰς τὰ τοιχώματά του, διότι ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει βράχος, ἀλλὰ μαλακὴ γῆ. Ὀλίγα ὅμως μέρη διετηρήθησαν. Ἐπειδὴ δ' ἐπανειλημμένως εἶχον κρημνισθῇ τὰ χώματα τῶν παρειῶν τοῦ δρόμου, συνεπληρώσαμεν τὴν τείχισιν. Ὁ ἰδικὸς μας τοῖχος ἐτοποθετήθη 0,10 μ.

Εἰκ. 60. Περιστεριά, τάφος 1, υποστηλώσεις τῆς θόλου, τῆς θύρας καὶ τοῦ δρόμου.

ἐσώτερον τοῦ παλαιοῦ πρὸς εὐκόλον διάκρισιν. Ἐπὶ πλεόν, ὅπου διε-
τηροῦντο λίθοι τῆς παλιᾶς τειχίσεως, ἀφέθησαν ὅπαὶ εἰς τὸν νέον
τοῖχον, ἵνα ὥσιν ὁρατὰ τὰ λείψανα τοῦ παλαιοῦ.

Ἡ μεγάλη ὅμως καὶ δύσκολος ἐργασία συνετελέσθη εἰς τὸν μέγαν
θολωτὸν τάφον 1, οὗ ἡ θόλος εὗρίσκετο εἰς λίαν ἐπικίνδυνον κατὰ-
στασιν (σχ. 38). Ἡ Διεύθυνσις Ἀναστηλώσεως εἶχε θέσει πρὸς ἡμᾶς
ὄρον τὴν πλήρη ἀνασκαφὴν τῆς θόλου, ἵνα ἐν συνεχείᾳ ἀρχίσῃ τὸ
ἔργον τῆς Ἀναστηλώσεως. Ἡ ἐκκένωσις ὅμως τῆς θόλου ἦτο ἀδύνατος
ἄνευ εἰδικῶν μέτρων υποστηλώσεως. Πράγματι, πλὴν τῶν κατωτάτων
6-7 δόμων, πάντες οἱ λίθοι τῆς θόλου ἔχουσιν ὑποστῆ ἀπίστευτον

σύνθλιψιν, τινὲς δὲ ἔχουν κυριολεκτικῶς μεταβληθῇ εἰς χάλικας. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν ἰσχυρῶς κρυσταλλικὴν ὑφήν τοῦ χρησιμοποιεθέντος λίθου, ὅστις θραύεται ὡς ὕαλος. Ἐπειδὴ δ' ὁ τάφος ἀνήκει εἰς τὴν πρῶτον ἐποχὴν καὶ οἱ ἀρχιτέκτονες δὲν εἶχον εἰσέτι συγκο¹¹⁰μίσει ἀρκετὴν πείραν, ἐνομίσθη ὅτι τὸ ὑπερβολικὸν πάχος τῶν τοίχων τῆς θόλου (ἄνω τοῦ μέτρου) προσέδιδε μεῖζονα στερεότητα. Ἄν ὑπολογισθῇ τὸ βάρος καὶ τοῦ πελωρίου τύμβου χώματος, ὅστις ἐσωρεύθη ὑπὲρ τὴν θόλον, ἀσφαλῶς δὲ καὶ ἡ ἐπίδρασις σεισμῶν, θὰ γίνη νοητὸν διὰ ποῖον λόγον πάντες οἱ λίθοι τοῦ τάφου καὶ τὰ ἀνώφλια καὶ μετ' αὐτῶν οἱ τοῖχοι τοῦ στομίου ὑπέστησαν ρωγμὰς, μέχρις ὅτου ἡ θόλος ἐξεκλειδῶθη καὶ τελικῶς κατέρρευσεν. Ὁ πελώριος ὄγκος τῶν ἐξαχθέντων λίθων ἐξ ἀμφοτέρων τῶν τάφων, κατακλύσας κυριολεκτικῶς πάντας τοὺς ἐλευθέρους χώρους τῆς ἀνα¹¹¹σκαφῆς, μαρτυρεῖ καὶ περὶ τῶν νεκρῶν βαρῶν, ἅτινα τόσον ὀλεθρίως ἐπέδρασαν ἐπὶ τῆς στερεότητος τοῦ τάφου.

Ἡ βαθμιαία μεθοδικὴ ὑποστήλωσις τοῦ τάφου 1 ἐγένετο κατὰ τρόπον ἐξόχως εὐφυῆ καὶ τολμηρὸν ὑπὸ τοῦ κ. Σφακιανάκη. Μετὰ τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ στομίου διὰ τοῦ σιδηροῦ πλαισίου ἐγένοντο μερικαὶ ἐγκάρσιοι στερεώσεις συμπληρωματικαὶ διὰ συνθέτων ξυλίνων ὑποστηλωμάτων. Ὁρχισεν ἀκολουθῶς ἄνωθεν μετὰ προσοχῆς ἡ ἀφαίρεσις μερικῶν λίθων καὶ χωμάτων τῆς θόλου καὶ ἐντὸς ὀλίγου δάσος ἐκ ξυλίνων στηριγμάτων ὑπεστήριξε κατὰ τὸ δυνατόν τὰ ἐρείπια τῶν τοιχωμάτων. Ἐφόσον προεχώρει ἡ ἐκκένωσις τῆς θόλου ἐβελτιοῦτο καὶ ἡ στήριξις. Οὕτως ἡ πλήρης ἀνασκαφὴ ἐπετεύχθη, ἐφαρμοσθείσης ὁμῶς καὶ τῆς ἐξῆς μεθόδου: Ἐκαστον τμήμα τῆς θόλου, τὸ ὁποῖον ἐκαθαρίζετο, ἐπενδύετο ἀμέσως διὰ ξηρολιθιάς ἐξ αὐτῶν τούτων τῶν καταπεσόντων λίθων. Οὕτω, μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀνασκαφῆς, ἡ θόλος εὐρέθη ἐπενδεδυμένη. Τὰ τῆς περιγραφείσης ἐργασίας βλέπει τις ἐπὶ τῶν εἰκ. 61-62. Ἐπὶ τῆς εἰκ. 63 βλέπει τις τὴν κατάστασιν τῶν τοιχωμάτων τῆς θόλου καὶ συγχρόνως τὴν γινομένην ἐπένδυσιν διὰ ξηρολιθιάς.

Αἱ ἐργασίαι αὗται ὁμῶς δὲν εἶναι μόνιμοι. Ὁ τάφος 1 Περιστεριάς ἀνήκει εἰς τὰ περιφημότερα μνημεῖα τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀλλὰ καὶ παντὸς προϊστορικοῦ πολιτισμοῦ. Καθῆκον ἡμῶν εἶναι νὰ τὸν διασώσωμεν.

Εἰκ. 61. Περιστεριά, τάφος 1, τὸ δυτικὸν τμήμα τῆς θόλου ἀνεσκαμμένον.

Εἰκ. 62. Περιστεριά, τάφος 1, ὑποστήλωσις πρὸς τῆς ἀνασκαφῆς.

Εἰκ. 63. Περιστεριά, τάφος 1, ὑποστηλώσεις τῆς θόλου καὶ τῆς θύρας.

Ἡ Ὑπηρεσία Ἀναστήλωσεως ὀφείλει ἄνευ ἀναβολῆς νὰ λάβῃ πάντα τὰ μέτρα πρὸς συστηματικὴν ἀναστήλωσιν τοῦ μνημείου τούτου, τὸ ὁποῖον, μὲ τὴν πελεκητὴν πρόσοψιν καὶ μὲ τὰ μινωικὰ λατομικὰ σημεῖα ἐπ' αὐτῆς προσλαμβάνει καὶ ἐντελῶς ἰδιαιτέραν ἱστορικὴν σημασίαν ὥς πρὸς τὴν πορείαν καὶ τὰς διασταυρώσεις τῶν πολιτισμῶν.

Αἱ στερεωτικαὶ ἐργασίαι ἔσχον καὶ ἕτερον εὐχάριστον ἀποτέλεσμα, τὴν ἀπόκτησιν τῶν πρώτων ἀγγείων τῆς σκοτεινῆς Μεταμυκηναϊκῆς περιόδου, ἅτινα, διὰ τὴν σπάνιν τοιούτων εὗρημάτων, εἶναι πολύτιμα. Ἐν Τριφυλίᾳ μάλιστα εἶναι τὰ πρῶτα καὶ μόνα γνωστὰ παραδείγματα. Πρόκειται περὶ ἑπτὰ μικρῶν ἀγγείων εὗρεθέντων εἰς θέσιν Ρῖξες, κατὰ τὸ ἥμισυ περίπου τῆς διαδρομῆς ἀπὸ Κυπαρισσίας

πρὸς Περιστεριάν (6 χλμ. ἀπὸ Κυπαρισσίας ἐπὶ λοφίσκον). Τὰ ἀγγεῖα εὔρεν ἐντὸς πίθου, οὗτινος τὸ κατώτερον αἰχμηρὸν τμήμα ἐσώθη, ὁ σιδηρουργὸς τῆς ἀνασκαφῆς κ. Βασίλειος Λαμπρόπουλος καὶ προθύμως παρέδωκε ταῦτα ἡμῖν. Ἐπέμεινε ρητῶς, ὅτι οὐδ' ἵχνος τέφρας ἢ ἀνθρώπων ἢ ὀστέων ὑπῆρχεν ἐντὸς τοῦ πίθου, ὅστις εὐρέθη κεκλιμένος ἐντὸς τοῦ ἀγροῦ του. Δύσκολον ὅμως εἶναι νὰ φαντασθῇ τις, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἄλλης περιπτώσεως ἐκτὸς τάφου, ¹¹² ἴσως παιδικοῦ, οὗτινος εἶχον διαλυθῇ τὰ ὀστᾶ. Τὰ ἀγγεῖα εἶναι τὰ ἐξῆς:

1) Τέσσαρα μικρὰ καὶ ἐν μέρει μικρότατα προχοῖδια, ἅτινα μόνον ὡς παιδικὰ ἀθύρματα εἶναι νοητά. Ἐν ἐκ τούτων εὐρίσκεται εἰσέτι ἐντὸς μεζονος κυάθου. Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα σύγκεινται ἐκ πορώδους καστανοῦ ἢ μελανοῦ πηλοῦ καὶ εἶναι χειροποίητα.

2) Τρεῖς τροχήλατοι μόνωτοι κύαθοι. Ὁ πρῶτος φέρει μελαμβαφῇ τὴν κάτω κοιλίαν ἐπὶ κιτρινωποῦ πηλοῦ, ὅστις ἄβαφος παραμείνας ὑπὸ τὰ χεῖλη φέρει πριονοειδῇ γραμμὴν μὲ ὀξεῖς ὀδόντας (ὑψ. 0,063, διάμ. χειλέων 0,073). Παρόμοιος ἦτο καὶ ὁ δεύτερος κύαθος, ἀλλ' ἀποξεσθεὶς ὑπὸ τοῦ εὐρετοῦ διατηρεῖ ἐξίτηλον τὴν πριονοειδῇ γραμμὴν. Ἐφερε καὶ ἐσωτερικῶς τὸ μελαμβαφὲς βερνίκωμα. Ὁ τρίτος δὲν φέρει τὴν πριονωτὴν γραμμὴν, ὑπάρχει ὅμως στενὴ ἐξηρημένη ζώνη ὑπὸ τὰ χεῖλη. Ἐντὸς αὐτοῦ ἀφέθη τὸ μικρὸν χειροποίητον κυάθιον ἢ προχοῖδιον ὡς εὐρέθη.

Πιστεύω, ὅτι τὰ ἀγγεῖα ταῦτα ἀνήκουσιν εἰς Πρωτογεωμετρικὴν μᾶλλον ἢ Ὑπομυκηναϊκὴν ἐποχὴν καὶ ἀποτελοῦσιν ἐνδιαφέροντα δείγματα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀποσυνθέσεως, ὅποτε ὁ ἀπομείνας πληθυσμὸς διεσπάρη καὶ κατῴκει κωμηδὸν ἢ κατὰ ἀγροικίας.

Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως Περιστεριᾶς ὑπῆρξαν τὰ ἀκόλουθα:

Δύο ἔρευναι ἐγένοντο κατὰ τὸ νότιον ὄριον τῆς ἀκροπόλεως, ἡ πρώτη εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον (ΝΑ. τομεὺς) καὶ ἡ δευτέρα εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον (ΝΔ. τομεὺς). Εἰς τὸν ΝΑ. τομέα πλὴν ἱχνῶν τοῦ τείχους, ὅπερ ἀπὸ τοῦ βατοῦ ΝΑ. μέρους περιέβαλλε τὴν ἀκρόπολιν, εὐρέθησαν οἱ τοῖχοι μυκηναϊκοῦ οἰκοδομήματος καὶ ὑπὲρ τοῦτο οἱ τοῖχοι ἐτέρου οἰκοδομήματος τῆς πρῶμου Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς (εἰκ. 64, ἔνθα κάτω εἶναι ὄρατοὶ οἱ μυκηναϊκοὶ καὶ ἄνω οἱ

Εικ. 64. Περίστεριά, ΝΑ. τομέυς. Μυκηναϊκὸν κτίσμα κάτω ἀπὸ ρωμαϊκόν.

ρωμαϊκοὶ τοῖχοι). Τὸ ρωμαϊκὸν οἰκοδόμημα δὲν φαίνεται νὰ ᾔτο οἰκία. Σύγκειται ἐκ δύο δωματίων, ὧν τὸ ἓν εἶναι ἐστρωμένον (ἀκανονίστως) διὰ τεμαχίων κεράμων καὶ τὸ ἕτερον φέρει ἐν τῷ μέσῳ κυκλικῶς σειρὰν ὁμοίων τεμαχίων κεράμων. Χαλκοῦν νόμισμα, ἐφ' οὗ ἀναγιγνώσκεται τὸ ὄνομα τοῦ Νέρωνος, δίδει καὶ τὴν χρονολογίαν (βλ. σχ. 37).

Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο ἔχει ἀβαθῶς θεμελιωθῇ ἐντὸς τῶν μυκηναϊκῶν στρωμάτων. Τὰ ὀλίγα ρωμαϊκὰ ὄστρακα ἀνευρίσκονται ὁμοῦ μετὰ μεγάλου πλήθους μυκηναϊκῶν, σπανίως γραπτῶν, συνηθέστερον δὲ ἀγράφων. Μία κύλιξ εἶναι σχετικῶς καλῆς διατηρήσεως, ἀνήκουσα καὶ αὕτη καὶ ὅσα ἄλλα ὄστρακα εἶναι χαρακτηριστικὰ πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ αὐτῶν, μᾶλλον εἰς ΠΙΑ καὶ ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει ὅστε-

Εἰκ. 65. Περιστεριά, τάφος 1, ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ ἐλληνιστικὸν στρώμα.

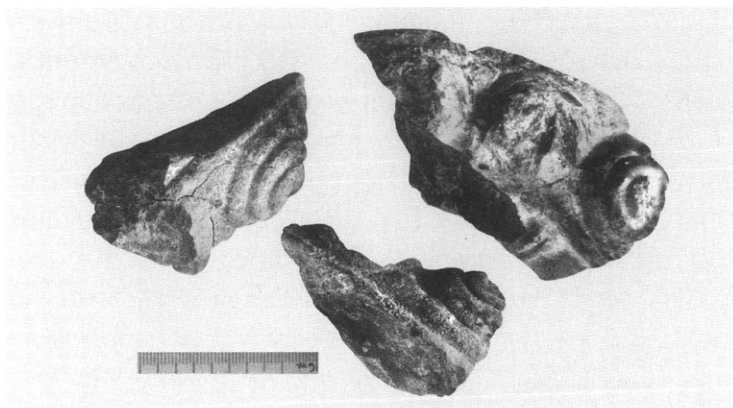
ρωτέραν τῆς IIIB περιόδου. Εὐρέθησαν ὁμοίως μερικὰ εἰδώλια τετραπόδων καὶ ἀνθρωπίνων μορφῶν, σφονδύλια πήλινα ἢ ἐκ στεατίτου, ἴχνη χαλκοῦ, μερικαὶ λίθιναι ¹¹³ ἀκόνας καὶ εὐτελὲς φακοειδὲς ψῆφος στεατίτου μετὰ ἰχνῶν κυκλικῆς γλυφῆς τοῦ τρυπάνου.

Εἰς τὸν ΝΔ. τομέα ἀνεφάνη τμῆμα τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ τείχους καὶ κατὰ μῆκος αὐτοῦ χαλικοστρωτον δάπεδον. Μικρὸν μόνον τμῆμα ἀνεσκάφη καὶ ἐκ τῶν ὀλίγων εὕρημάτων ἰδιαίτερος μνημονευτέα εἶναι πήλινα εἰδώλια γυμνῶν γυναικείων μορφῶν ἀξιολόγου πλαστικότητος.

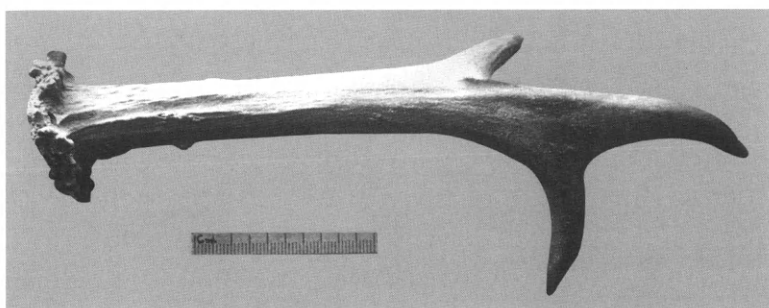
Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς θόλου τοῦ τ. 1 παρέσχεν ἐκ μὲν τοῦ ἐλληνιστικοῦ κεκαυμένου στρώματος τῶν θυσιῶν πλῆθος ἀγνύθων καὶ μελαμβαφῶν ὀστράκων, ἐξ ὧν συνεκροτήθησαν μερικοὶ ἀναθηματικοὶ κύαθοι καὶ ποτήρια (εἰκ. 65). Κάτωθεν τοῦ στρώματος τούτου (εὕρισκομένου εἰς ὕψος 50-80 ἐκ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου τῆς θόλου) εὐρέθησαν πολλὰ ὄστρακα πρωίμων καὶ μεσαίων μυκηναϊκῶν ἀγγείων, ἐπὶ δὲ τοῦ δαπέδου κυρίως πλῆθος θραυσμάτων ἐκ πιθαμορῶν Ἀνακτορικοῦ καὶ πρωίμου καὶ προκεχωρημένου ρυθμοῦ. Εὐρέθησαν ὡσαύτως τὰ τεμάχια λιθίνου γλυπτοῦ λύχνου ἐκ μέλανος λίθου (εἰκ. 66), κέρατα ἐλάφων ἐκ τοῦ ἐλληνιστικοῦ στρώματος (εἰκ. 67) καὶ ἄμορφα τεμάχια χαλκοῦ.

Ἐκ τοῦ πάλαι πλούτου τοῦ τάφου, πλὴν τεμαχίων χρυσῶν φύλλων, ἀνευρέθησαν:

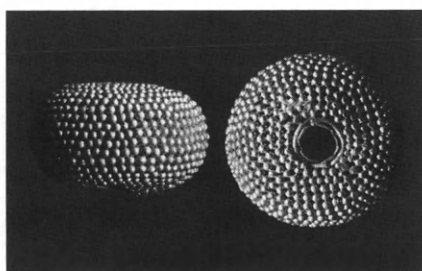
Δύο χρυσαῖ φύλλα ἐν σχήματι τοῦ ἱεροῦ κισσοῦ-waz (εἰκ. 68).

Είκ. 66. Περιστεριά, τεμάχια λιθίνου λύχνου.

Είκ. 67. Περιστεριά, τάφος 1, κέρασ έλάφου.

Είκ. 68-69. Περιστεριά, τάφος 1, χρυσά έλάσματα waz (είκ. 68) και χρυσή κοκκιδωτή χάνδρα (είκ. 69).

Χρυσή ψήφος μεγέθους μικροῦ κερασίου μετὰ θαυμασίας μορφέσεως (κοκκιδωτῆς) διακοσμήσεως (εἰκ. 69). Εἶναι σφαῖρα ἐλαφρῶς πεπιεσμένη καί, κατὰ εὐστοχον παρατήρησιν τῆς βοηθοῦ τῆς ἀνασκαφῆς δ. Β. Δαραδήμου, μιμεῖται μᾶλλον τὸν καρπὸν τῆς κομάρου ἢ τὸ μύρον. Ἡ ἔκφρασις τοῦ Ὀμήρου μορόεις χαρακτηρίζει ἐπιτυχέστατα τὴν θαυμασίαν ταύτην ἐργασίαν. Πλέον τῶν χιλίων μικροτάτων σφαιριδίων ἔχουσι προσκολληθῆ ἓν πρὸς ἓν ἐπὶ τῆς χρυσῆς ἐπιδερμίδος τῆς ψήφου, ἵνα ἀπαρτίσωσι τὸν καρπὸν τῆς κομάρου (*arbutus unedo*), ἣτις καὶ ἐπὶ τῶν πινακίδων τῆς Κνωσοῦ ἀναφέρεται *ko-ma-ra* [... (ὄρα L. Stella, *La civiltà micenea* (1965) 176-7).

Τέλος εὐρέθησαν δύο συναπτόμενα χρυσᾶ φύλλα ἐξ ἐπενδύσεως σκεύους τινός, ἅτινα διασώζουσι τμήμα σπουδαίας παραστάσεως: Ἑπτὰ ἀνθρώπιναι μορφαὶ ἐναλλὰξ ὑψηλότεραι καὶ χαμηλότεραι (φαίνονται ὡς ἔφηβοι καὶ παῖδες) βαίνουν πρὸς ἀριστερά. Ἡ καλύτερον διατηρουμένη μορφή χειρονομεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς μὲ ἀνοικτοὺς δακτύλους. Ἡ ἀριστερὰ εὐρίσκεται ἐπὶ τοῦ στήθους παρὰ τὸν μαστόν. Πρὸ τοῦ στήθους δυσδιάκριτον τρισκελὲς ἀντικείμενον. Τὸ ἔδαφος μεταξὺ τῶν μορφῶν πληροῦται καθέτων ραβδώσεων διδουσῶν περίπου τὴν ἐντύπωσιν τὴν οἰκείαν ἐκ τοῦ ρυτοῦ τῶν «λικμη-¹¹⁴τήρων» Ἀγίας Τριάδος. Ἴσως πρόκειται καὶ ἐνταῦθα περὶ ἀναλόγου ὁμίλου, διότι πολεμιστὰὶ δὲν εἶναι (εἰκ. 70).

Τὰ σπουδαιότερα ἀποτελέσματα ἀπέδωκεν ἡ ἔρευνα τοῦ «Κύκλου» (ἂν καὶ ἀπεδείχθη ἐν τῷ μεταξὺ ὅτι πρόκειται περὶ ἡμικυκλίου). Τὸ μνημειῶδες τοῦτο κατασκεύασμα, διαμέτρου ἄνω τῶν 30 μέτρων, ἠρευνήθη ἐφέτος καλύτερον. Ἐξωτερικῶς καταλήγει εἰς μὲν τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον εἰς γωνίαν (εἰκ. 71), ἀλλ' ὁ τοῖχος προχωρεῖ καὶ πέραν ταύτης. Ἐπειδὴ δὲ πρῶιμα ὄστρακα (ΥΕ Ι), εἰδώλια καὶ ἱχνη πυρᾶς παρουσιάζονται ἐνταῦθα, ἀφέθη ἡ συμπλήρωσις τῆς ἀνασκαφῆς δι' εὐθετώτερον χρόνον. Πράγματι, ἄνευ κατασκευῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ μέχρι Περιστεριᾶς, πρὸς ἄνοδον καταλλήλων μηχανικῶν μέσων, ἡ ἀνασκαφὴ καθίσταται πολὺ δαπανηρὰ λόγῳ τῶν μεγάλων ἐπιχώσεων. Εἰς τὸ ἕτερον ἄκρον, τὸ δυτικόν, ὁ «Κύκλος» καταλήγει εἰς αἰχμήν, ὡς ἦτο ἤδη γνωστόν.

Ἐντὸς τοῦ «Κύκλου» κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο εἶχεν ἤδη ἐντοπισθῆ

Εἰκ. 70. Περιστεριά, τάφος 1, χρυσοῦν ἔλασμα με παράστασιν πομπῆς ἀνδρῶν.

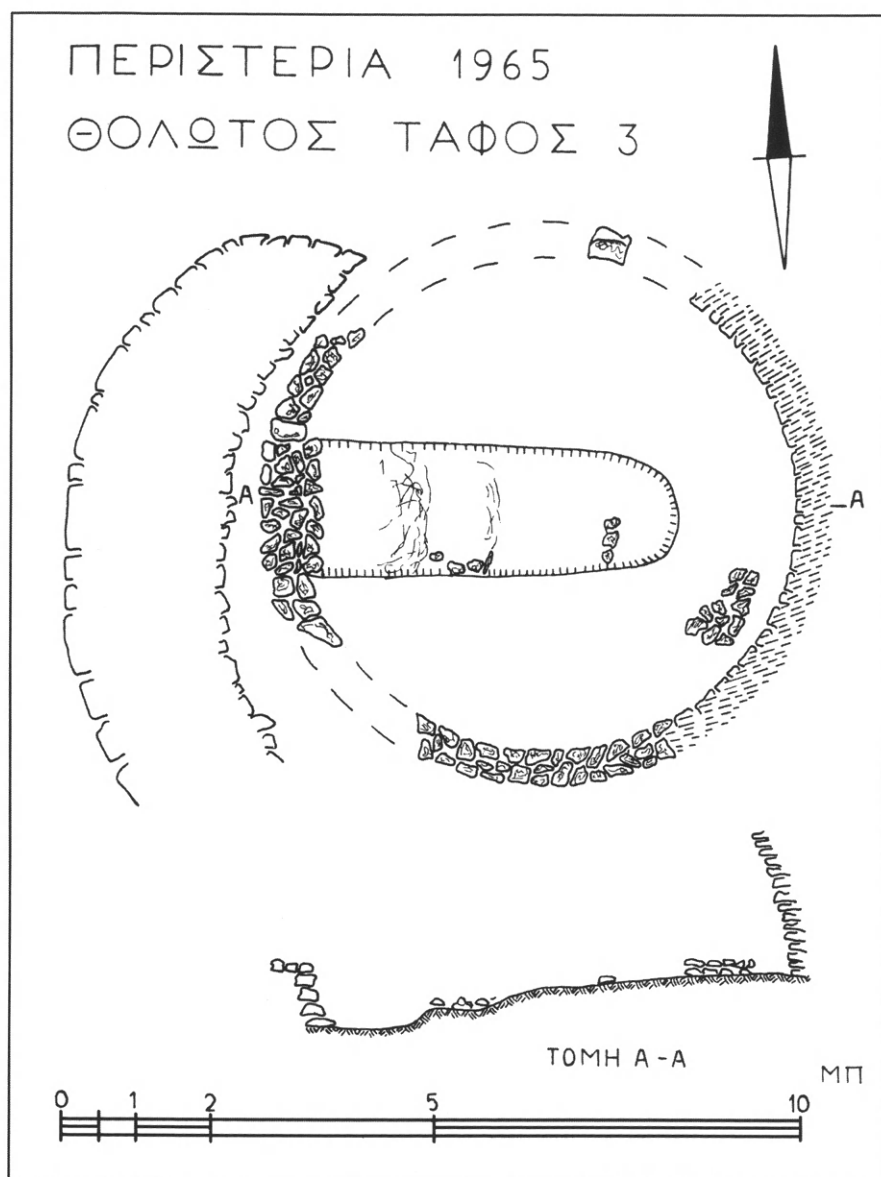

Εἰκ. 71. Περιστεριά, ὁ «Κύκλος» ἀπὸ Α.

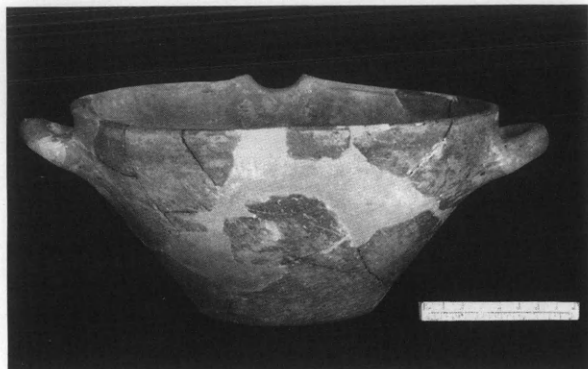
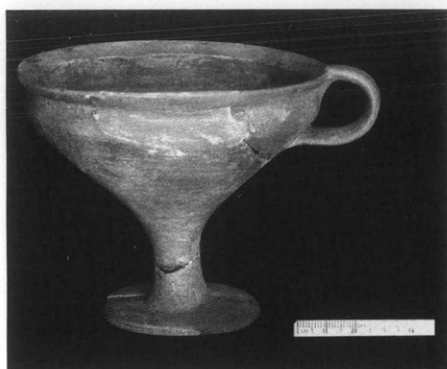
ὁ θολωτὸς τάφος 3, ὅστις ἐφέτος ἠρευνήθη πλήρως (σχ. 39). Ἡ ὅλη οἰκοδομικὴ αὐτοῦ δεικνύει, ὅτι εἶναι ὁ νεώτατος πάντων, εἶναι δὲ καὶ ὁ μικρότατος. Ἡ διάμετρος του ἦτο 6,90 μ. καὶ μόνον ἐν τεμάχιον τῆς θόλου εἰς τὸ ἀν. μέρος διατηρεῖται μέχρις ὕψους 2 μ. περίπου. Τῆς ὑπολοίπου θόλου διατηρεῖται εἰς τινα σημεῖα μόνον ἢ κατωτάτη σειρὰ τῶν πρώτων λίθων τῶν θεμελίων. Ὀλόκληρος ἡ θόλος συνέκειτο ἐκ μικρῶν πλακωτῶν λίθων ἄλλης ποιότητος, οὐχὶ τόσον κρυσταλλικῆς, ὅσον ἡ τῶν τάφων 1 καὶ 2. Κατὰ τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς θόλου ὑπάρχει μικρόν, ἀκανονίστως τριγωνικὸν βάθρον, μήκους 1,10 μ. Τὸ ἔδαφος τῆς θόλου σύγκειται κατὰ μὲν τὸ Β. μέρος ἐκ τοῦ φυσικοῦ κροκαλοπαγοῦς βράχου, κατὰ δὲ τὸ Ν. μέρος ὑπάρχει καὶ ἐλαφρὰ ἐπίχωσης ἀργιλωδούς ὑφῆς, ἵνα ἐπιτευχθῇ ὀριζοντίωσις.

Τάφος στενὴ, ἀνοιχθεῖσα ἀπὸ Β. πρὸς Ν. ἐντὸς τῆς θόλου, σκοπὸν εἶχε νὰ ἐρευνηθῇ καλύτερον τὸ ὑπέδαφος ἐντὸς τοῦ «Κύκλου», ὅστις ἐπιδέχεται μὲν καὶ ἄλλας ἐρμηνείας ἀλλὰ δὲν ἠδύνατο νὰ ἀποκλεισθῇ ἢ ὑπόνοια, ὅτι δυνατόν νὰ περιέκλειε λακκοειδεῖς τάφους, παλαιότερους τῶν θολωτῶν, ὡς συμβαίνει ἐν Μυκῆναις. Ἡ τάφος οὐδὲν ἀπέδωκε, διότι ἐντὸς ὀλίγου συνηντήσαμεν τὸ σκληρὸν φυσικὸν πέτρωμα. Ἀκολούθως ἠγοίχθη σταυροειδῶς ἑτέρα τάφος ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς, ὅπου ὡσαύτως παρουσιάζει κλίσιν ὁ φυσικὸς βράχος. Τὴν φορὰν ταύτην τὰ ἀποτελέσματα ὑπῆρξαν εὐτυχῇ.

Ἐνῷ ὀλόκληρος ἡ θόλος οὐδὲν παρουσίασεν εὕρημα, πλὴν ὀστράκων κατὰ τὸ πλεῖστον ΜΕ, ἅτινα ἀνῆκον προφανῶς εἰς τὴν ἐπίχωσιν τοῦ Κύκλου (τινὰ τῶν ἀνασυγκροτηθέντων ἀγγείων ἐνταῦθα εἰκ. 72, 73, 74, 75), ἥρχισαν νῦν νὰ ἀναφαίνονται ὑπὸ τὸ δάπεδον ψήγματα φυλλαρίων χρυσοῦ. Ταῦτα ^{116]} ἀπέβαινον διαρκῶς πολυαριθμότερα, ἐνίοτε δὲ τὰ φύλλα ἦσαν σημαντικῶν διαστάσεων. Συγχρόνως παρουσιάσθη σειρὰ λίθων ἐντὸς τῆς τάφρου, ἣν διὰ τοῦτο διεπλατύναμεν. Οἱ λίθοι ἦσαν πάντες μικροὶ πλακωτοί, ὡς καὶ οἱ τῶν τοίχων τῆς θόλου καὶ ἦσαν ἀρχικῶς ἀραιοί (εἰκ. 76). Βαθύτερον ἀνεφάνη δεύτερον στρώμα πυκνότερον ἐκ τῶν αὐτῶν λίθων, τὰ χρυσᾶ μικρὰ εὐρήματα ἐπολλαπλασιάζοντο, ὧν μεταξὺ μία γλαυξ, τρίτωνες, ρόδακες, χρυσοὶ θύσανοι. Τέλος, προσκείμενα πρὸς τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς τάφρου, ἐνθα εἶχε γίνεи ἤδη σαφές, ὅτι ὁ βράχος εἶχε λατομηθῇ εἰς

Σχ. 39. Τάφος 3 Περιστεριάς.

Εἰκ. 72. Περιστεριά, κύλιξ ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸν κτίσμα τοῦ ΝΑ. τομέως.

Εἰκ. 73. Περιστεριά, σκύφος ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ «Κύκλου».

Εἰκ. 74. Περιστεριά, κύαθοι μὲ δακτυλιόσχημον λαβὴν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ «Κύκλου».

Εἰκ. 75. Περιστεριά, ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ «Κύκλου».

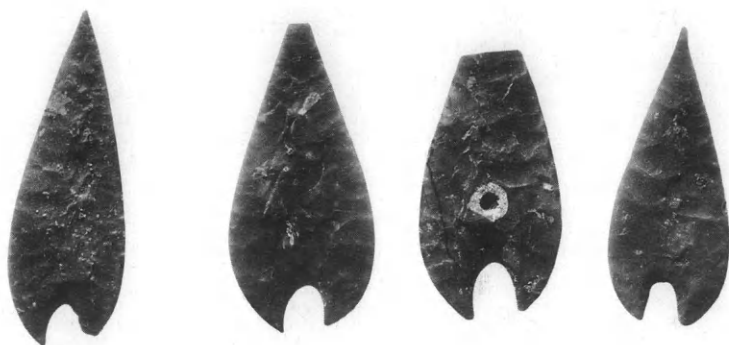

Εἰκ. 76. Περιστεριά, τάφος 3, πρώτοι λίθοι τῆς ἐπιχώσεως τοῦ λάκκου.

ἀβαθῇ λάκκον, ἀνεφάνησαν πρῶτον τὸ χρυσοῦν κύπελλον 1, ἀκολούθως τὸ διάδημα καὶ εἶτα τὸ χρυσοῦν κύπελλον 2.

Συγκινητικὸς ὑπῆρξεν ὁ ἐνθουσιασμὸς τῶν ἐργατῶν, πάντων κατοίκων Μύρου, οἵτινες θεωροῦν τὴν Περιστεριὰν τέκνον καὶ προῖον τῶν πολυετῶν προσπαθειῶν των. Πάντες προσεφέρθησαν νὰ χρησιμεύσουν ὡς νυκτερινοὶ φρουροί, δύο ἐξ αὐτῶν, ὁ Ἀλέξανδρος Ζαφειρόπουλος καὶ ὁ Θεόδωρος Παρασκευόπουλος, προσκομίσαντες τὴν τροφὴν καὶ τὰ κλινοσκεπάσματά των διενυκτέρευσαν ἐπὶ τόπου. Τὴν μεθεπομένην ἡμέραν εὐρέθη καὶ τὸ τρίτον κύπελλον, τὸ ὁποῖον ἔκειτο μονῆρες περὶ τὰ 50 ἐκ. νοτιώτερον.

Ταχέως ἐγένετο ἀντιληπτόν, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ λάκκου ἐντὸς τοῦ σκληροῦ κροκαλοπαγοῦς βράχου ἀπὸ Α. πρὸς Δ., ἔχοντος συνολικὸν

Εικ. 77. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος, αιχμαὶ βελῶν ἐκ πυρίτου.

μῆκος 2,70-2,80 μ., πλάτος δὲ 0,90 μ. Μόνον πρὸς τὸ Ν. μέρος ὁμως καὶ εἰς μῆκος 1,80 μ. ὁ λάκκος εἶναι βαθὺς μέχρι 0,80 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ δαπέδου τῆς θόλου. Τὸ ὑπόλοιπον πρὸς Ἀνατολὰς μέρος τοῦ λάκκου, μήκους 0,90 μ. εἶναι ἀβαθέστερον, μέχρις ὅτου πρὸς Ἀνατολὰς συγχέεται πρὸς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ βράχου. Μόνον δύο-τρεῖς μικροὶ πλακωτοὶ λίθοι εὑρεθέντες εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὡς εἰ ἦσαν ἐκτισμένοι (βέβαιον ὁμως δὲν εἶναι), ὑπεδείκνυνον πιθανῶς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ λάκκου. Τὰ κύπελλα καὶ τὸ διάδημα ἔκειντο μετὰ τὸ ἀβαθέστερον τοῦτο τμήμα τοῦ λάκκου. Κατὰ τὸν πλήρη καθαρισμὸν ὀλοκλήρου τοῦ λάκκου εὑρέθησαν καὶ πάντα τὰ μικρότερα εὐρήματα. Ἐπὶ πλέον, εἰς τὸ ἀβαθεῖς τμήμα τοῦ λάκκου, εὑρέθησαν ψῆφοι ἑξ ἡμιπολυτίμου ὕλικου καὶ ἐν σωρῷ καὶ μὲ τὰς αιχμὰς πρὸς τὸ αὐτὸ μέρος, ἐπομένως ἀποκείμεναι ἐκεῖ ὡς δέσμη βελῶν, τριάκοντα αιχμαὶ ἑξ ὀπιανοῦ καὶ κυριώτατα ἐκ καστανοῦ πυρίτου (εἰκ. 77).

Σκελετοῦ ἢ ὀστέων οὐδ' ἵχνος εὑρέθη ἐντὸς τοῦ λάκκου. Κατὰ τὸ νότιον ὁμως αὐτοῦ τοίχωμα, ὅπερ σύγκειται ἐκ λίθων κτιστῶν, οὓς θὰ ἡδύνατό τις νὰ ἐρμηνεύσῃ ὡς τοίχισιν τῆς θύρας τῆς θόλου τοῦ τάφου 3, εὑρέθησαν τὰ ἀκόλουθα: Ἐντὸς κοιλώματος ἐπὶ τούτῳ ἀφεθέντος ἐντὸς τῆς λιθιδῆς ἔκειντο ἐν μετακομιδῇ τὰ καλῶς διατηρούμενα ὀστᾶ σκελετοῦ (εἰκ. 78) ἀποτελούμενα ἐκ κρανίου, μακρῶν

Είκ. 78. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος, ταφή.

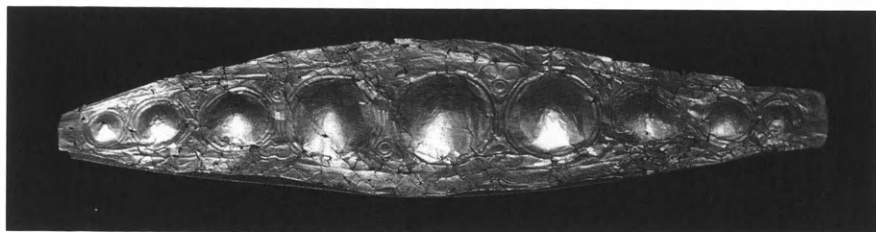
ὀστέων, πλευρῶν καὶ τινων σπονδύλων.¹¹⁷ Ἀκόμη καὶ ἡ πύελος διε-
τηρεῖτο ἀσυνήθως καλῶς. Ὅμοῦ μετ' αὐτῶν κατεσπαρμένα εὗρέθησαν
φυλλάρια χρυσοῦ καὶ τὰ τεμάχια δύο ἀγγείων, ἐξ ὧν ἀπετελέσθη
ὁλόκληρος ὁ πιθαμοφορεύς (εἰκ. 79) καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ ῥαδινοῦ
ἀμφορέως τῆς εἰκ. 80. Ὀλίγη δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, ὅτι πρό-
κειται περὶ τοῦ νεκροῦ ἢ ἐνὸς τῶν νεκρῶν τοῦ λάκκου, οὗτινος οὕτω
πιστοῦται καὶ ἡ χρονολογία, ἂν καὶ ᾗτο φανερὰ ἐκ μόνων τῶν
χρυσῶν εὕρημάτων. Τὰ ἀγγεῖα εἶναι δυτικοπελοποννησιακῆς τεχνι-
κῆς, χειροποίητα καὶ μετρίας ὀπτήσεως. Ἀνήκουσι χρονικῶς εἰς πρώι-
μον ΥΕ περίοδον (εἶναι νωπὴ εἰσέτι ἡ μεσομινωικὴ ΙΙΙ παράδοσις).
Ἐπομένως τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰῶνος εἶναι τὸ χρονικὸν πλαίσιον τοῦ
εὗρεθέντος θησαυροῦ. Τὰ κυριώτατα ἀντικείμενα εἶναι τὰ ἀκόλουθα
(πάντα χρυσαῖ).

Εἰκ. 79-80. Περίστεριά, τάφος 3, λάκκος, πιθαμοφορεὺς καὶ ραδινὸς ἀμφορεὺς.

1) «Διάδημα» τοῦ γνωστοῦ τύπου ἐκ τοῦ εὐρήματος Schliemann ἐν Μυκῆναις. Μῆκος 0,43 μ., μέγιστη διάμετρος 0,103 μ. (εἰκ. 81). Τὸ πλησιέστερον ἐκ Μυκηνῶν ἀνάλογον εἶναι τὸ τοῦ τάφου I, Karo, *Schachtgräber v. Mykenai* ἀρ. 184, πίν. XXXV.

2) Τρεῖς χρυσᾶ κύπελλα ἀριθμούμενα κατὰ τὴν σειρὰν τῆς ἀνακαλύψεως αὐτῶν. Τὸ ὑπ' ἀριθ. 1 εἶναι μόνωτος ἀβαθῆς κύαθος κοσμούμενος ὑπὸ συνεχῶν σπειρῶν καὶ συγκεντρικῶν κύκλων ὑπὸ τὸν πυθμένα (ῥυθὸς 0,045 μ., διαμέτρον 0,16 μ. (εἰκ. 82). Τὸ ὑπ' ἀριθ. 2 δύναται νὰ συγκαταλεχθῇ μεταξὺ τῶν ἀρίστων γνωστῶν κυπέλλων. Ἔχει τὸ σχῆμα τὸ συνήθως ἀποκαλούμενον «Kestiu» μετὰ μεσαίας ἀναγλύφου ζώνης καὶ ἀτέρμονος σπείρας καλυπτούσης ὁλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀγγείου (εἰκ. 83). Ὑπὸ τὸν πυθμένα συγκεντρικοὶ κύκλοι

Εἰκ. 81. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος, χρυσοῦν διάδημα.

Εἰκ. 82. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος, χρυσοῦν κύπελλον 1.

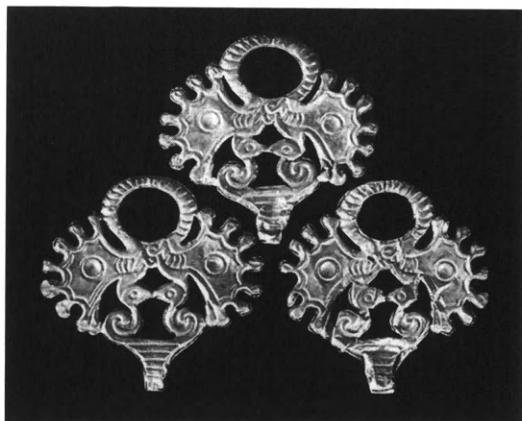
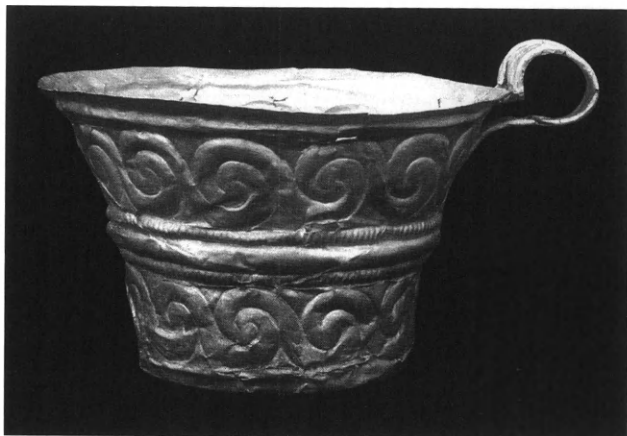
καί, περιέργως, μικρὰ κανονικὴ στρογγυλὴ ὀπή (ὁρατὴ ἐπὶ τῆς εἰκ. 84 εἰς τὸ ἄνω δεξιὸν μέρος τοῦ πυθμένους). Ἡ ἀκριβεία τοῦ σχεδίου καὶ ἡ σταθερότης τῆς χειρὸς τοῦ τεχνίτου εἶναι ἀξιοθαύμαστα καὶ τὸ κύπελλον ὑπερέχει κατὰ πολὺ τοῦ ἀδελφοῦ ποτηρίου ἐκ τῶν βασιλικῶν λάκκων τῶν Μυκηνῶν, Karg, *Schachtgräber v. Mykenai* ἀρ. 629, πίν. CXXV (ὕψος 0,135 μ., διάμετρος 0,195 μ., πίν. 135 καὶ 138). Τὸ τελευταῖον κύπελλον ὑπ' ἀριθ. 3 δὲν σύγκειται ἐκ καθαροῦ χρυσοῦ ὡς τὰ προηγούμενα, ἀλλὰ φέρει ἐλαφρὰν πρόσμειξιν ἀργύρου καὶ λευκάζει ἐλαφρῶς. Τὸ ἔλασμα ὡσαύτως δὲν εἶναι τόσον μαλακὸν καὶ διὰ τοῦτο ὑπέστη τὰς μεγαλυτέρας φθορὰς κατὰ τὴν σύνθλιψιν ὑπὸ τῶν λίθων, ἥτις εἶχε παραμορφώσει ὁλόκληρον τὸν θησαυρόν. Τὸ ποτήριον εἶναι τοῦ αὐτοῦ μὲ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 2 σχήματος καὶ φέρει δύο

Εἰκ. 83-84. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος, χρυσοῦν κύπελλον 2. Στὴν εἰκ. 84 διακρίνεται μικροσκοπικὴ ὁπὴ εἰς τὴν βάσιν.

σειρὰς συνεχοῦς σπείρας καὶ τοὺς συγκεντρικοὺς κύκλους τοῦ πυθμένος (εἰκ. 85). Τὰ λεγόμενα κύπελλα Keftiu (λ.χ. ἐκ τοῦ τάφου τοῦ Senmut, Evans, PM II, 2, 534, εἰκ. 338) εἶναι μὲν τοῦ αὐτοῦ σχήματος, ἀλλὰ στεροῦνται τῆς μεσαίας ἀναγλύφου ζώνης καὶ ἐπὶ πλέον φέρουσι λαβὴν τύπου Βαφειοῦ (ῥυθὸς 0,075 μ., διάμετρος 0,12 μ.).

¹¹⁸ Ὁ βράχος ἐπὶ τοῦ ὁποίου εὐρίσκοντο τὸ διάδημα καὶ τὰ ποτήρια, ἦτο κεκαλυμμένος ὑπὸ ἀφθονίας λεπτοτάτων χρυσῶν φύλλων. Τινὰ ἦσαν συνεχῇ καὶ ἐκάλυπτον ὁλοκλήρους κόχλακας τοῦ κροκαλοπαγοῦς βράχου, ὡς εἰ τὸ ἔδαφος ἦτο ὑπεστρωμένον διὰ τοῦ χρυσοῦ φύλλου ἢ δι' ὑφάσματος χρυσοποικίλου ἢ ἴσως σκεύους (σφυρίδος, ταλάρου, ξυλίνου κιβωτιδίου) κεχρυσωμένου. Ὅπισθεν τοῦ κυπέλλου 2 καὶ ἐν μέρει ὑπὸ τοῦτο ὑπῆρχεν ἀρχικῶς ἀργυροῦν μόνωτον κύπελλον. Διὰ τὴν ὀξειδωσιν ὅμως καὶ διὰ τὸν περιέργον νόμον, καθ' ὃν ἐπὶ γειτνιάσεως δύο μετάλλων τὸ ἀγενέστερον φθείρεται ταχύτερον εἰς ὄφελος τοῦ εὐγενεστεροῦ, μόνον τὸ μελανὸν χρῶμα τοῦ χρώματος ὑπεδείκνυε μέρος τοῦ χεῖλους, τῆς λαβῆς καὶ μικροῦ μέρους τῆς κοιλίας τοῦ ἀγγείου. Ὑπὸ τὴν λαβὴν διεκρίνετο ἀστραγαλωτὸν κόσμημα. Δι' ἀκετόνης ἐσκληρύναμεν καὶ μετεφέραμεν εἰς τὸ Μουσεῖον Χώρας

Εἰκ. 85-87. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος. Εἰκ. 85. Χρυσοῦν κύπελλον 3.
Εἰκ. 86. Χρυσαῖ πεταλοῦδαι με̐ waz. Εἰκ. 87. Χρυσοῦν ἔκτυπον ρόδον.

τὸ λείψανον μετὰ τμήματος τῆς λαβῆς τοῦ ἀγγείου, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν εἶναι τι πολὺ περισσότερον ἀπὸ ἀπλοῦν χῶμα.

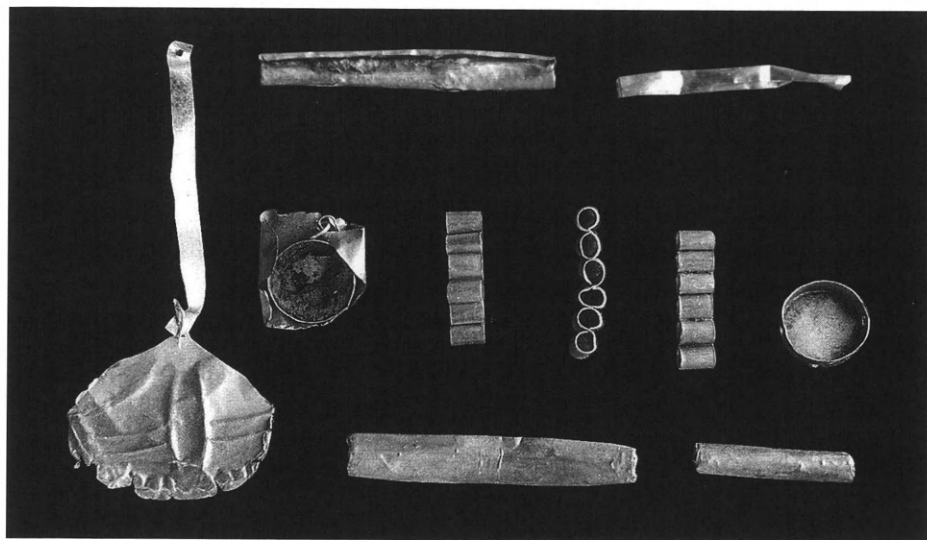
Ἐκ τῶν μικροτέρων χρυσῶν ἀντικειμένων τῶν ἀνὰ τὸν λάκκον εὐρεθέντων ἀπεικονίζονται ἐνταῦθα τὰ κυριώτατα. Ἐπὶ τῆς εἰκ. 86

εικονίζονται τρία ἐκ τῶν πέντε εὐρεθέντων ὠραίων καὶ πρωτοφανῶν κοσμημάτων, ἅτινα σύγκεινται ἐκ δύο φύλλων ἕκαστον, εἶναι δηλαδὴ διπλοπρόσωπα, ἀλλὰ τὸ ὀπισθεν μέρος εἶναι λεῖον. Τὸ κύριον θέμα εἶναι περίτεχνος συνδυασμὸς δύο ἱπταμένων ἀντωπῶν ψυχῶν (πεταλουδῶν) μετὰ εἰδους *waz* ὑπὲρ τὰς κεφαλὰς των. Αἱ κοιλίσαι ἐνοῦνται κάτω σχηματίζουσαι βρόχον. Ὡς δὲ τὰ σήμαντρα Ζάκρου ἀποδεικνύουν, ὁ βρόχος οὗτος ἐθεωρήθη κατόπιν ὡς ἄνω μέρος (Evans, *PM* I, 702, εἰκ. 525b). Τὸ σύνολον, πράγματι εἶναι τόσον πεφροντισμένον, ὥστε τὸ κόσμημα τοῦτο εἶναι σχεδὸν μαγικὴ εἰκὼν δυναμένη νὰ χρησιμοποιηθῇ καὶ ἀνάστροφος. Ἡ συμβολικὴ σημασία εἶναι σχεδὸν βεβαία, δηλοῦσα ἴσως τὴν ἀναγέννησιν τῆς ψυχῆς.

Ἡ εἰκ. 87 εἰκονίζει πεντάφυλλον ἄνθος κοινὸν εἰς τὴν κρητομυκηναϊκὴν τέχνην, τὸ ὁποῖον ταυτίζεται πρὸς τὸ «ἄγριον ρόδον» (Evans, *Οἰκία τῶν Τοιχογραφιῶν ἐν Κνωσῷ*) ἢ πρὸς τὸ ἄνθος τοῦ κίστου (ἀλαδάνου). Εὐρέθησαν πολλὰ παραδείγματα.

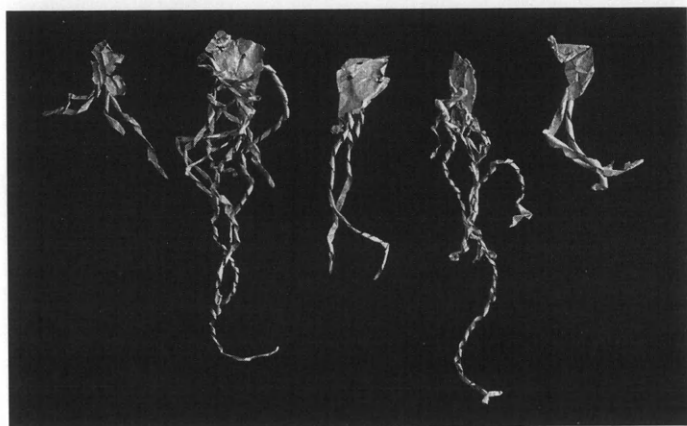
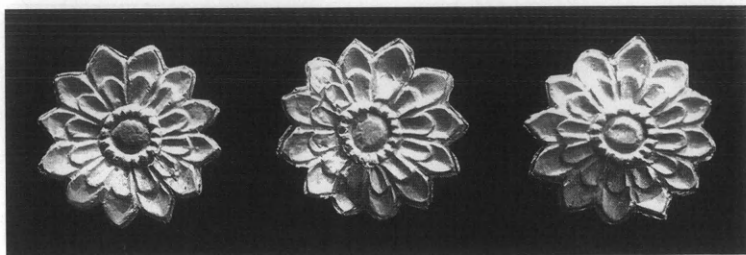
Ἐπὶ τῆς ἐπομένης εἰκόνης 88 εἰκονίζονται δύο ἱπτάμενα πτηνά, τὰ ὁποῖα δέονται εἰσέτι μελέτης. Πρόκειται περὶ ἱερῶν πτηνῶν, ἀναμφιβόλως δὲ τὴν αὐτὴν σημασίαν ἔχει καὶ ἡ χρυσοῦ γλαῦξ (ὑψ. 0,038 μ.) ἣτις ἐνταῦθα εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν ἀθηναϊκῶν νομισμάτων. Τὴν σημασίαν τῆς γλαυκὸς ἐνταῦθα δὲν δυνάμεθα εἰσέτι νὰ σχολιάσωμεν πλήρως. Ἴσως εἶναι πτηνὸν τῆς αἰωνίας νυκτὸς τοῦ θανάτου. Ἐνδιαφέρον εἶναι, ὅτι καταντᾷ τὸ κατ' ἐξοχὴν σύμβολον τῆς περιοχῆς, ἀφοῦ γλαῦκες χρυσαῖ εὐρέθησαν καὶ εἰς τὸν Κακόβατον καὶ εἰς τὸν Ἑγγλιανόν. Τὴν πιθανὴν καταγωγὴν τῆς ἀθηναϊκῆς γλαυκὸς ἐκ Πύλου (διὰ τῶν Νηλειδῶν) ὑπέθεσα ¹¹⁹ πρὸ πολλοῦ, θεωρεῖ δὲ δυνατὴν καὶ ὁ καθηγητὴς Blegen. Ἴσως ὅμως ἡ μελέτη τοῦ πτηνοῦ τούτου ἐν σχέσει πρὸς ἀνατολικά πρότυπα δύναται νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ εἰς μεγαλύτερας σημασίας συμπεράσματα.

Ἐπὶ τῆς εἰκόνης 89 φαίνονται: Ἐξάρτημα φέρον ἐμπίεστον πετρωτὸν ἀντικείμενον, ἴσως δακτυλόπτερον. Τινὲς ἐκ τῶν πολλῶν εὐρεθέντων στενομάκρων σωλήνων, οἵτινες ἀνῆκον εἰς σύνθετα περιδέτρια. Τρία ἀντικείμενα ἐκ στερεοῦ φύλλου χρυσοῦ ἀποτελούμενα ἐκ ἑξ σωληνίσκων ἕκαστον. Ὑποθέτω ὅτι καὶ ταῦτα προέρχονται ἐκ συνθέτων περιδεραίων, ὧν αἱ μικραὶ ψῆφοι, φερόμεναι ἐπὶ ἐπαλλήλων

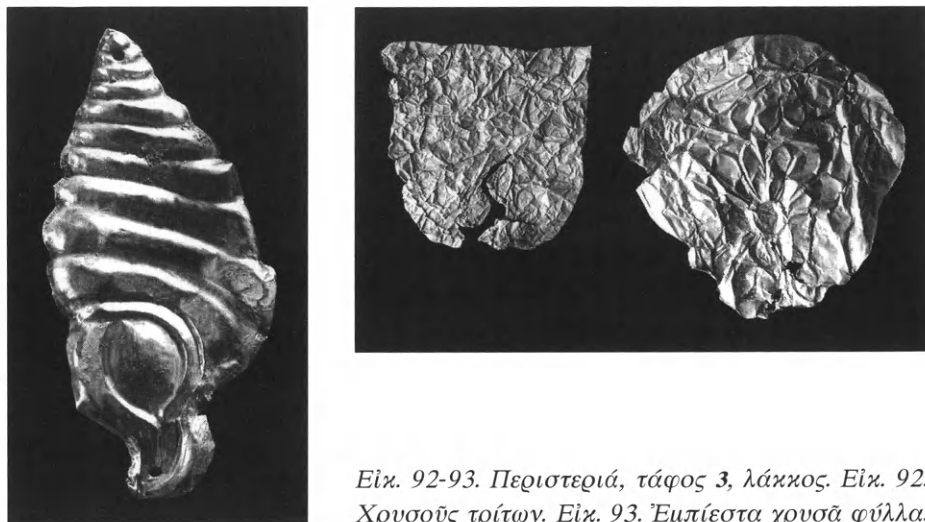
Εικ. 88-89. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος. Εικ. 88. Χρυσά πτηνά. Εικ. 89. Χρυσά
ελάσματα και σωλήνες.

θωμίγγων, εἶχον ἀνάγκην στηριγμάτων, ἵνα διατηροῦνται εἰς τὴν
θέσιν των. Δύο χρυσὰ καψύλια, τὸ ἐν ἐστερεωμένον ἐντὸς χρυσοῦ
φύλλου καὶ διασφῶζον κυανῇν οὐσίαν, δι' ἧς ἦτο πεπληρωμένον, εἶναι
δυσκολώτερον νὰ ἐρμηνευθῶσιν.

Εἰκ. 90-91. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος. Εἰκ. 90. Χρυσοὶ ἀνθορόδακες.
Εἰκ. 91. Χρυσοὶ θύσανοι.

Ἐπὶ τῆς εἰκόνης 90 βλέπει τις μερικοὺς ἐκ τῶν εὐρεθέντων ἀνθο-
ροδάκων, οἵτινες ἔχουσι καὶ ὀπίσθιον πρόσωπον, λείον ὅμως καὶ
φέρουν μόνον τὰς ἐγκοπὰς στερεώσεως. Πιθανῶς οἱ ρόδακες γενικῶς
ἦσαν κοσμήματα τῆς κόμης. Ἡ εἰκ. 91 δεικνύει μερικοὺς ἀποσυντεθει-
μένους καὶ μερικοὺς ἡμιδιατηρουμένους θυσάνους. Εὐρέθησαν πάντες
σχεδὸν ὁμοῦ ἐν σωρῷ, ὁμοῦ δὲ μετ' αὐτῶν λεπτὰ χαλκᾶ σύρματα καὶ
κωνικὰ χρυσᾶ καψύλια. Τὰ χάλκινα σύρματα σχετίζονται πρὸς τὴν
χρησιμοποίησιν τῶν θυσάνων, ἀλλὰ δυστυχῶς οὐδὲν εὐρέθη εἰς τὴν
θέσιν του.

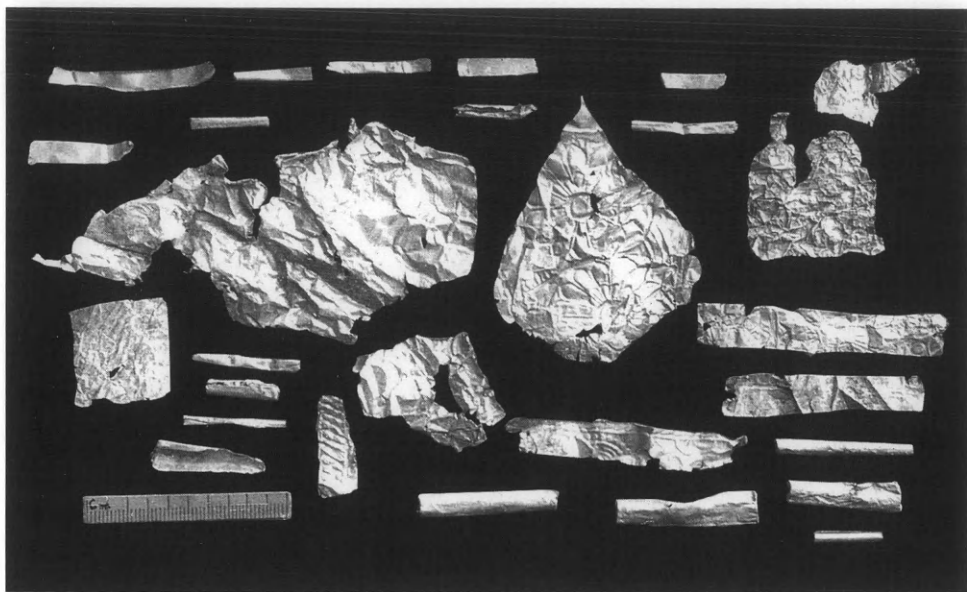

Εἰκ. 92-93. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος. Εἰκ. 92. Χρυσοὺς τρίτων. Εἰκ. 93. Ἐμπιέστα χρυσᾶ φύλλα.

Ἡ εἰκ. 92 δεικνύει ἓνα (ἐκ τῶν πολλῶν εὑρεθέντων) χρυσοῦν τρίτωνα (Dolium Trito). Ὑψὸς 0,047 μ. Οὗτος, ὡς καὶ ἡ γλαῦξ καὶ τινὰ ἄλλα κοσμήματα, σύγκεινται ἐκ στερεωτέρου χρυσοῦ φύλλου καὶ φέρουσιν ἀνὰ δύο ὁπᾶς.

Ἐπὶ τῆς εἰκ. 93 εἰκονίζονται ἐμπιέστα χρυσᾶ φύλλα. Τὸ ἐν ἐξ αὐτῶν εἶναι ἡμιελλειποειδές, τὸ δ' ἕτερον καρδιόσχημον. Τὸ τελευταῖον τοῦτο, ὡς ἀποδεικνύει ἕτερον πληρέστερον παρὰδειγμα (εἰκ. 94), ἔφερεν εἰς τὸ ἄνω μέρος ἄγκιστρον, δι' οὗ ἠδύνατο νὰ ἀναρτᾶται. Ἡ εἰκ. 94 δεικνύει περαιτέρω σωληνωτὰ ἀντικείμενα, ἅτινα ἐτυλίσσοντο πιθανώτατα περὶ τοὺς θώμιγγας περιδεραίων, καὶ ἀριθμὸν φύλλων καὶ ταινιῶν κεκοσμημένων ἐμπιέστως διὰ διαφόρων θεμάτων.

Πολλὰ προβλήματα προσδοκᾶται νὰ λυθῶσι διὰ τῆς περαιτέρω ἀνασκαφῆς τοῦ «Κύκλου». Δὲν εἶναι ἀκόμη ἀπολύτως σαφές, ἂν ὁ περιγραφεὶς θησαυρὸς προέρχεται πράγματι ἐκ λακκοειδοῦς τάφου τοῦ τύπου Μυκηνῶν, ἂν καὶ τὸ πρᾶγμα εἶναι λίαν πιθανόν. Τὸ σκάμμα τοῦ θολωτοῦ τάφου 3 εἶναι πεταλοειδές, τοιαῦτα δὲ σκάμματα εἶναι γνωστὰ καὶ ἐκ τοῦ ἀσυλήτου τάφου Ρούτση 2 καὶ ἐκ τοῦ τάφου Γουβαλάρη 1 (Κουκουνάρας 4) καὶ ἐκ τοῦ ¹²⁰ τάφου Τραγάνας 2. Δὲν

Εικ. 94. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος. Χρυσά ελάσματα και σολήνες.

εἶναι ἀκόμη σαφὲς διατὶ ἐκτίσθη καὶ διατὶ κατεστράφη ὁ θολωτὸς τάφος 3 ἐν Μυκηναϊκῇ εἰσέτι ἐποχῇ. Οὐδὲν ἀποδεικνύει, ὅτι ἐκτίσθη διὰ νὰ περιλάβῃ νεκρούς, ἀφοῦ οὐδὲ τὸ παραμικρὸν ταφῆς σημεῖον εὕρεθῇ. Ἀλλὰ καὶ ὁ σκοπὸς τοῦ «Κύκλου», ὅστις ἠχρήστευσε καὶ τοῦτον καὶ τὸν θολωτὸν τάφον 2, δὲν εἶναι ἀκόμη σαφές. Πάντως, ἂν ἐγένετο διὰ νὰ περιλάβῃ παλαιότερους λακκοειδεῖς τάφους, ὑπόθεσις ἣτις ἐφάνη βεβαιουμένη ἐκ τῆς ἐφετεινῆς δοκιμῆς, τότε ὑπάρχει βάσιμος ἐλπίς νὰ ἀνευρεθῶσι καὶ ἄλλοι ὅμοιοι τάφοι καὶ ἴσως ὑπὸ ὄρους εὐνοϊκωτέρους ἢ ὁ τοῦ προβληματικοῦ εἰσέτι πρώτου λάκκου.

ΧΑΝΔΡΙΝΟΣ, ΚΙΣΣΟΣ, ΤΟΥΡΛΙΔΙΤΣΑ

ΠΑΕ 1966, 119-132

¹¹⁹ Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ 1966 ἐν Πύλῳ διεξήχθησαν εἰς περιορισμένην κλίμακα. Ἐπέστρεψα μὲν ἐξ Αὐστραλίας (ἐνθα εἶχον μεταβῆ ὡς ξένος καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Sydney) τὴν 1ην Ὀκτωβρίου, ὅτε ἔληγεν ἡ τετράμηνος ἄδειά μου, ἀλλ' ἦτο ἀργὰ πλέον. Εἰς τὴν Περιστεριάν, ἣν ἐπεσκέφθην ἐν συνεχείᾳ, μοὶ ἐδηλώθη ὅτι οὐδὲ ἓνα ἐργάτην ἡδυνάμην πλέον νὰ εὔρω, διότι εἶχεν ἀρχίσει ἤδη ἡ καλλιέργεια τῶν ἀγρῶν καὶ ἡ συγκομιδὴ τοῦ ἐλαιοκάρπου. Ὡς ἐκ τούτου, κατόπιν ἡμερῶν τινων ἐργασίας εἰς τὸ μουσεῖον Χώρας, ἐνθα καὶ κατέγραψα ἀρχαῖα ἀκατάγραφα τῶν παρελθουσῶν ἀνασκαφῶν, ἐξετέλεσα μικρὰν σκαφὴν εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ χωρίου Χανδρινοῦ (Πυλίας). Ἐκεῖ, κατὰ τὴν ἔρευνάν μου παλαιότερων ἐτῶν, εἶχεν ἐξακριβωθῇ ἡ ὑπαρξίς ἀρκετῶν τύμβων καὶ ἄλλων μεταγενεστέρων ἀρχαιοτήτων ἐπιφανείας. Ὁ ἔφορος τῆς περιοχῆς κ. Γιαλούρης μὲ εἶχεν εἰδοποιήσει, ὅτι εἷς τῶν τύμβων τούτων ἀνεμοχλεύθη καὶ παρεκάλεσεν, ὅπως ἀνασκάψω τοῦτον διὰ τὸν φόβον μερίζονος καταστροφῆς.

Ἡ ἀνασκαφὴ αὕτη ἐκρίθη ἐπιβεβλημένη παρὰ τὰς δυσμενεῖς συνθήκας τῆς ἐποχῆς ταύτης τοῦ ἔτους. Ὀλίγους ἐργάτας εὔρον ἐπιτοπίως τῇ βοηθείᾳ τῶν κοινοτικῶν ἀρχῶν καὶ τῆς Χωροφυλακῆς. Εἷς ὅμως καὶ μόνος ἦτο ἡσκημένος, ὃν ἐκόμισα μετ' ἐμοῦ ἐκ Χώρας, ἀφοῦ ἀνέλαβον καὶ τὰς δαπάνας τῆς ἐκτὸς κατοικίας παραμονῆς αὐτοῦ. Ὁ καιρὸς ὑπῆρξεν ἀρκούντως εὐμενῆς καὶ εἰργάσθημεν ἄνευ μεγάλης δυσκολίας.

Τὸ χωρίον Χανδρινοῦ κεῖται εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ κωνικοῦ ὄρους Ἁγίος Ἡλίας, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Καλαμῶν-Πύλου, δώδεκα χιλιόμετρα πρὸ τῆς τελευταίας ταύτης. Ὀλίγον πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ χωρίου κεῖται ἡ ἀγροτικὴ τοποθεσία Κισσός. Πρὸς Νότον βαθεῖα χαράδρα

χωρίζει ταύτην ἀπὸ τοῦ βουνοῦ τοῦ Ἁγίου Ἡλίας. Ἀκριβῶς ἐπὶ τῶν χειλέων τῆς χαράδρας, εἰς τὸ Ν. ἄκρον ἀγροῦ ἀνήκοντος εἰς τὸν Κωνστ. Ψυχάρην, εἶχον ἐπισημάνει πρὸ ἐτῶν τὸν τύμβον. Διέπραξα τὴν ἀπερισκεψίαν νὰ εἴπω ἐνώπιον τῶν συνοδευόντων με χωρικῶν, ὅτι πιθανῶς ὑπὸ τὸν τύμβον κρύπτεται τάφος. Ἡ τυμβωρυχία καὶ ἡ ἀρχαιοκαπηλία ἦσαν ἀκόμη ἄγνωστοι. Δυστυχῶς τώρα ὠργανωμέναι σπεῖραι ἤρχισαν καὶ ἐκεῖ τὸ φθοροποιὸν ἔργον των, ἐσημειώ¹²⁰θησαν δὲ τὰ πρῶτα κρούσματα λαθροσκαφῶν, ὧν αὐτουργοὶ εἶναι οἱ ἐργάται (ἐλάχιστοι εὐτυχῶς) τῶν ἐπισήμων ἀνασκαφῶν. Εἰς τὴν παροῦσαν περίπτωσιν ὁ ἰδιοκτήτης, πρόφασιν ποιούμενος τὴν φύτευσιν ὀλίγων ἐλαιοδένδρων, ἔσκαψεν εἰς τὴν ΝΑ. παρυφὴν τοῦ τύμβου. Ἐρμακες λίθων ἐντὸς τοῦ ἀγροῦ του εἶναι μάρτυρες τῆς καταστροφῆς κτισμάτων. Εὐτυχῶς ἡ ζημία ἦτο μικρά. Τὰ εὗρεθέντα ἀρχαῖα, ἥτοι ὄστρακα μεγάλου πίθου, κολοβά τινα μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα, ἓν σφονδύλιον στεατίτου καὶ μικρὸν χαλκοῦν μαχαίριον, κατέληξαν εἰς τὸ μουσεῖον Πύλου. ¹²¹ Ἐπεσημάνθη ταυτοχρόνως καὶ ἕτερος μεῖζων τύμβος εἰς τὴν περιοχὴν. Ἡ περιοχὴ Σωληναρίου, κειμένη περὶ τὸ χιλιόμετρον πρὸς ΝΑ. τοῦ χωρίου, καλεῖται χαρακτηριστικῶς Τουρλιδίτσα. Ἡ ἐφετεινὴ σκαφὴ ἐπέτυχε πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν βροχῶν νὰ ἐρευνήσῃ τὸν μὲν τύμβον Κισσοῦ σχεδὸν πλήρως, τὸν δὲ τῆς Τουρλιδίτσας (εἰς δύο στάδια) ὡσαύτως. Εἰς τὴν ἐργασίαν μου βοηθὸν πρόθυμον καὶ ἐπιδεξίαν ἔσχον τὴν φιλόλογον δεσπ. Κωνσταντῖναν Κόκκου. Τὰ ἀποτελέσματα ἔχουσιν ὡς ἔπεται.

Ο ΤΥΜΒΟΣ ΚΙΣΣΟΥ

Παρὰ τὸν κυρίως τύμβον, περὶ τὰ 30 μέτρα πρὸς Βορρᾶν, ἐφαίνετο ἕτερον ἐλαφρὸν ἔξαρμα ἐντὸς τοῦ ἀγροῦ, ὅπερ, μὴ καλλιεργούμενον, ἐκαλύπτετο ¹²² ὑπὸ πυκνῆς βλαστήσεως ἀκανθῶν καὶ κομάρων. Τοιαῦται νησίδες ἐντὸς ἀγρῶν κανονικῶς καλλιεργουμένων προδίδουν σχεδὸν κατὰ κανόνα τὴν ὑπαρξιν ἀρχαίων. Λόγῳ τῶν λίθων τὸ ἄροτρον ἢ ἡ ἀξίνη συναντοῦν ἐμπόδια καὶ τὸ τμήμα ἐκεῖνο ἐγκαταλείπεται ἀκαλλιεργητόν. Πράγματι, ἡ ἀνασκαφὴ ἡμῶν ἅμα τῇ ἀπο-

κοπή της ύλης ἀπεκάλυψεν ἀφθόνους λίθους καὶ ἀρκετὰ ὄστρακα, ἅτινα ὅμως ἐφαίνοντο Πρωτοχριστιανικῆς ἐποχῆς. Ἡ ἐργασία τότε περιορίσθη εἰς ἓν σημεῖον καὶ ἤχθη εἰς βάθος. Ἀπεκαλύφθη λείψανον εὐθέος τοίχου καὶ πολλὰ τεμάχια κεράμων καὶ ἀγγείων ἀπλοῦ ἐρυθροποῦ πηλοῦ μετὰ προσμείξεως μαρμαρυγίου. Εὐρέθη ὡσαύτως μικρὰ χαλκῇ λαβὴ ¹²³ εὐτελοῦς σκεύους. Ἡ ἀνασκαφὴ ὡς ἐκ τούτου ἐγκατελείφθη καὶ περιορίσθημεν εἰς μόνον τὸν τύμβον.

Τὸ ὕψος τοῦ τύμβου Κισσοῦ ὑπολογίζω ὅτι δὲν θὰ ὑπερέβαινε ποτὲ τὰ 4 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀγροῦ καὶ ἴσως ἦτο μόνον 3 μ. Ἡ ἀρχικὴ διάμετρος τοῦ τύμβου εἰς τὴν βάσιν του πρέπει νὰ ἦτο τοῦλάχιστον περὶ τὰ 12 μέτρα. Λόγω τῆς διαβρώσεως ἀκριβεστέρα ἐκτίμησις εἶναι ἀδύνατος.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ιδιοκτήτου κατέστρεψε τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τῆς ἐπιφανείας, ἀλλὰ καὶ τοῦ βάθους τοῦ τύμβου, περίπου τὸ ἓν τρίτον τοῦ συνόλου. Μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀνασκαφῆς ἡμῶν ἡ εἰκὼν τῶν πραγμάτων ἔχει ὡς ἑξῆς:

Τὸ κέντρον τοῦ τύμβου, εἰς βάθος δὲ ὀλιγώτερον τοῦ μέτρου ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἐπιφάνειαν (ὅπερ ὅμως ἐν τῇ ἀρχαιότητι θὰ ἦτο μεγαλύτερον), κατελάμβανον ταφαὶ ἐντὸς πίθων. Δύο εὗρομεν κατὰ χώραν, τρίτον δὲ κατὰ τι νοτιώτερον ἀπεκόμισεν ὁ Ψυχάρης. Τὴν περιφέρειαν τοῦ τύμβου κατελάμβανον μικροὶ περίβολοι ἀποτελούμενοι ἐξ ὀλίγων σειρῶν λίθων καὶ τόσον ἀτελῶς τοποθετημένων, ὥστε δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ σταθοῦν ἐπὶ πολὺ, ἂν δὲν περιεβάλλοντο ὑπὸ τῶν χωμάτων τοῦ τύμβου. Ἐνα ἀσφαλῶς, ἴσως δὲ καὶ δύο τοιοῦτους περιβόλους τοῦ ΝΑ. μέρους τοῦ τύμβου κατέστρεψεν ὁ Ψυχάρης, καθὼς καὶ τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ Α., εὕρισκομένου εἰς τὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ τύμβου. Ἀθικτοὶ περιεσώθησαν οἱ περίβολοι Β-Δ, εἰς τῶν ὁποίων τὴν λεπτομερεστέραν περιγραφὴν προχωροῦμεν.

Ταφικὸς περίβολος Α. Διατηρεῖται καλῶς τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ περιβόλου τούτου, ὄντος ἀρχικῶς ἐλλειψοειδοῦς ἢ πεταλοειδοῦς, ἀπετελεῖτο δ' ἐκ μιᾶς μόνης ἢ τὸ πολὺ δύο σειρῶν λίθων. Σχεδὸν προσκεκολλημένα ἐπὶ τοῦ τοιχώματος εὐρέθησαν τέσσαρα θρυμματισμένα ἀγγεῖα ¹²⁴ καὶ ἐκ πηλοῦ λευκωποῦ λίαν εὐθρύπτου. Τὰ τρία

ἐξ αὐτῶν ἦσαν ἀλάβαστρα. Ἐκ δὲ τῶν ὑπὸ τοῦ Ψυχάρη παραδοθέντων ἀρχαίων ἐν ἀλάβαστρον, τεμάχια μεγάλου λευκωποῦ ἀγγείου καὶ ἐν σφονδύλιον προέρχονται ἐντεῦθεν. Εἶναι δ' ὁ Ψυχάρης ἀκριβολόγος καὶ φιλαλήθης, ὥς ἐξ ἐπανειλημμένων δοκιμῶν διεπίστωσα. Οὐδὲν ὁστοῦν εὗρέθη κατὰ χώραν. Περαιτέρω εὗρέθη καὶ μόνωτος κύλιξ μετὰ μετρίως ὑψηλοῦ ποδός.

Ταφικὸς περίβολος Β. Εἶναι ὁ μέγιστος πάντων, ἐλλειψοειδής, μετρῶν 3,50 μ. μείζονος καὶ 1,50-2,00 μ. ἐλάσσονος διαμέτρου. Οἱ λίθοι τοῦ περιβόλου, ἀμελῶς τοποθετημένοι (ὅπως εἰς ὅλους γενικῶς τοὺς περιβόλους), εἶναι εἰς δύο καὶ ἐνίοτε τρεῖς σχεδὸν παραλλήλους σειράς. Ὁ μέγιστος χρησιμοποιηθεὶς λίθος καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ τύμβου, μήκους 1,10 μ., εὐρίσκεται εἰς τὴν Β. πλευρὰν τοῦ περιβόλου τούτου. Εἰς ὑψηλὰ στρώματα εὗρέθησαν τεμάχια ἀνθρωπίνων ὀστῶν διάσπαρτα. Κατὰ 45 ἐκ. βαθύτερον ἔκειτο ἄλλο νεκρικὸν στῶμα μὲ ἓνα τοῦλάχιστον νεκρόν, ἔτερα δὲ 15 ἐκ. βαθύτερον τρίτος νεκρὸς ἀνεφάνη. Πάντως οὐδαμοῦ ὑπῆρχε πλήρης σκελετός, τὰ ἐναπομένοντα ὅμως ὀλίγα ὅστ' ἦσαν ὀριζόντια καὶ ἔδιδον τὴν ἐντύπωσιν κανονικῶν συνεσταλμένων σκελετῶν, ὧν τὰ λοιπὰ τμήματα ἐξηφανίσθησαν. Πάντα ἔκειντο εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ τάφου, ἐνῶ εἰς τὸ δυτικὸν ἀνεφάνη ὀλόκληρος σιαγὼν μόσχου. Ἡ λεπτομερὴς ἀποκάλυψις πάντων τούτων ἦτο ἀδύνατος λόγῳ ἀπειλητικῆς βροχῆς καὶ ἐλλείψεως ἡσκημένου ἐργάτου. Διὰ τοῦτο τὰ λείψανα ἐπεχώσθησαν ἐκ νέου, ἀφεθέντα ὡς εἶχον. Οὐδὲν κτέρισμα ἀπέδωκεν ὁ τάφος.

Ταφικὸς περίβολος Γ. Εἶναι ὁ μικρότατος πάντων, σχήματος τετραγώνου καὶ διαστάσεων 1,50×1,50 μ. περίπου. Εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον ἔκειντο ὀλίγα λείψανα πρώτου ἐνταφιασμοῦ, τεμάχια τοῦ κρανίου καὶ κατάλοιπα μακρῶν ὀστῶν. Περὶ τὰ 15-20 ἐκ. χαμηλότερον εὗρέθη ἄλλος ἐνταφιασμός, χωρὶς νὰ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ἂν ἦτο παλαιότερος ἢ νεώτερος, μᾶλλον ὅμως τὸ δεύτερον ἀληθεύει (καὶ διὰ τοῦτο κατεστράφη ἐν μέρει ἢ ὑπερκεμένη ταφή). Εἰς τὴν δευτέραν περὶπτωσιν ὀκλάζων νεκρὸς νεαρᾶς ἡλικίας εἶχε ταφή, οὗ μερικὰ ὅστ' εὗρέθησαν κατὰ χώραν. Πρὸ τῶν ποδῶν του ἔκειντο μικρὰ ραμ-

φόστομος πρόχους ἔξ ἀπλοῦ πηλοῦ καὶ ἐν μόνωτον ποτήριον λίαν κατεστραμμένον.

Ταφικὸς περιβόλος Δ. Εἶναι ὁ τελευταῖος καὶ ἡ Ν. πλευρά του εἶναι κατεστραμμένη. Φαίνεται νὰ εἶχε σχῆμα ἀκανονίστως ὀρθογώνιον καὶ τὸ μέγιστον διατηρούμενον μῆκος εἶναι 2 μ. Παρουσίασε τὰ περισσότερα ὀστᾶ καί, ὁμοῦ μετὰ τοῦ Α, τὰ περισσότερα ἀγγεῖα, ἅτινα ἔκειντο πάντα ὁμοῦ κατὰ τὴν βορείαν στενὴν πλευράν. Πάλιν ὁμως τὰ ὀστᾶ ἦσαν πάντα τεθραυσμένα καὶ ¹²⁶ ἐν ἀταξία. Τὰ ἀγγεῖα, πάντα μικρὰ καὶ εἰς κακὴν κατάστασιν, ἐξήχθησαν ὁμοῦ μετὰ τῶν χωμάτων καὶ μετεφέρθησαν μετὰ πάντων τῶν λοιπῶν εὐρημάτων εἰς τὸ μουσεῖον Πύλου. Πιθανῶς εἰς τὸν τάφον τοῦτον ἀνῆκε καὶ τὸ χαλκοῦν μαχαίριον, τὸ ὁποῖον παρέδωκεν ὁ Ψυχάρης. Ὑποδεικνύει τὴν θέσιν μὲ βεβαιότητα ὡς κεμένην παρὰ τὸ Ν. πλευρὸν τοῦ τάφου. Ἐπειδὴ ὁμως ἐκεῖ εὐρέθησαν λίθοι τινὲς δὲν ἀποκλείεται καὶ ἡ ὕπαρξις πέμπτου περιβόλου, ὃν ὁ ἰδιοκτήτης κατέστρεψε, ὡς δεικνύουν οἱ ἐκεῖ που σεσωρευμένοι λίθοι.

Κιβωτιόσχημος τάφος. Μεταξὺ τῶν ταφικῶν περιβόλων Γ καὶ Δ ὑπάρχει τριγωνικὸς χώρος περικλεισμένος δι' ἀπλῆς σειρᾶς λίθων. Ἐντὸς αὐτοῦ εὐρέθησαν τὰ λείψανα μικροῦ (ἀσφαλῶς παιδικοῦ) κιβωτιοσχήμου τάφου ἀποτελουμένου ἐξ ὀρθίων μικρῶν πλακῶν λευκοτάτου λίθου, ἴσως γύψου. Δύο ἐξ αὐτῶν (ἢ μία πολὺ μικρὰ) διατηροῦνται εἰσέτι ὀρθιαὶ κατὰ χώραν. Μία ἔναντι τούτων εἶναι κατὰ χώραν, ἀλλὰ κεκλιμένη καὶ τέλος μία μεγάλη (ἴσως τὸ κάλυμμα τοῦ τάφου) εὐρίσκεται ἡμιορθία παραπλεύρως. Οὐδὲν κτέρισμα εὐρέθη. Οἱ τοιοῦτοι παιδικοὶ τάφοι εἶναι ἄλλως κατὰ κανόνα ἀκτέριστοι.

Οἱ ταφικοὶ πίθοι Ε καὶ Ζ. Ὡς ἐλέχθη, οἱ πίθοι ἦσαν τρεῖς, ἀλλὰ τὸν ἓνα κατέστρεψε ὁ Ψυχάρης. Κατὰ χώραν εὐρέθησαν οἱ δύο ἕτεροι, λαβόντες τὴν ἀρίθμησιν Ε καὶ Ζ. Ἀμφότεροι εἶναι κεκλιμένοι ὀριζοντίως μὲ τοὺς πυθμένας πρὸς Α. καὶ τὰ στόμια πρὸς Δ., τὰ ὁποῖα ὁμως δὲν ὑπάρχουν. Ἐπαναχρησιμοποιήθησαν πίθοι κολοβοί, ὁμοίως δὲ καὶ τὰ ἐν τῷ μουσεῖῳ τεμάχια δὲν ἀποτελοῦν ὁλόκλη-

ρον ἀγγεῖον καὶ ὁ Ψυχάρης, βεβαιῶν ὅτι συνέλεξε πάντα τὰ τεμάχια, ἀπεδείχθη φιλαλήθης. Ὁ πίθος μάλιστα Ζ ἀποτελεῖται ἐκ μόνου τοῦ κατωτέρου ἡμίσεος· αἰχμηροῦ δ' ὄντος τοῦ ἀγγείου, εἶναι ἀπορίας ἄξιον πῶς ἐνεσφηνώθη ἐκεῖ ὁ νεκρός, ὅστις ἦτο ἐνήλικος. Τὸ μήκος τοῦ νεκροῦ δὲν ὑπερβαίνει τὰ 60 ἐκ. καὶ τοῦ πίθου τὰ 70 ἐκ. Ἡ σύνθλιψις ἦτο πολὺ μεγάλη καὶ ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι λόγοι νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι οἱ ὀκλαζόντες νεκροὶ ἐδέοντο ἢ ἐτυλίσσοντο στενῶς προτοῦ ἐνταφιασθοῦν. Εἰς τὸν αἰχμηρὸν πυθμένα τοῦ πίθου εὐρίσκονται τὰ ὀστέα τῶν ποδῶν τοῦ νεκροῦ καὶ ἐπ' αὐτῶν τὸ κρανίον.

Ὁ πίθος οὗτος ἀφέθη ἐπὶ τόπου, ὡς καὶ ὁ ἕτερος, χωρὶς νὰ μετακινηθῶσι, καὶ ἐπεχώθησαν ἐκ νέου διότι δὲν ὑπῆρχε δυνατότης ἐξαγωγῆς τούτων μετὰ τὴν ἐκσπάσασαν κακοκαιρίαν. Τοῦ πίθου Ε εἶχον ἀφαιρεθῇ τεμάχια τινα, χωρὶς νὰ ἐξακριβωθῇ ἂν ἐντὸς αὐτοῦ κρύπτεται νεκρός. Βεβαιω¹²⁷θέντος τοῦ ἀδυνάτου περατώσεως τοῦ ἔργου, τὰ τεμάχια τοῦ πίθου ἐπανατέθησαν εἰς τὴν θέσιν των καὶ παχὺ στρώμα τῆς Μητρὸς Γῆς ἐκάλυψεν αὐτοὺς ἐκ νέου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ. Εἶναι διὰ τοῦ πρώτου βλέμματος σαφές, ὅτι ὁ τύμβος Κισσοῦ ἐδέχθη τοὺς νεκροὺς πτωχοῦ συνοικισμοῦ ἀγροτῶν καὶ ποιμένων. Ἡ σημασία του ἔγκειται μόνον εἰς τὰ ἔθιμα καὶ τὸν τρόπον ταφῆς. Οἱ ἐντὸς τῶν πίθων νεκροὶ ἴσως ἦσαν κάπως περισσότερον προνομιοῦχοι τῶν λοιπῶν. Φαίνεται ἐν τούτοις, ὡς νὰ πρόκειται περὶ δευτέρας τοποθετήσεως τῶν νεκρῶν ὑπὸ τὸν τύμβον.

Ἡ κεραμεικὴ εἰς πάσας τὰς περιπτώσεις εἶναι πολὺ πενιχρᾶς κατασκευῆς. Ὁ πηλὸς εἶναι συνήθως λευκωπός, κακῆς ὀπτήσεως καὶ ἄνευ χρωμάτων. Ἐνίοτε ὁ πηλὸς εἶναι σκοτεινόχρους καὶ ἀκάθαρος, ὅποτε τὰ ἀγγεῖα ¹²⁸εἶναι βαρέα μετὰ παχέων τοιχωμάτων. Σχήματά τινα (τῶν κυλίκων κυρίως) ἀνάγονται εἰς τὴν μεσοελλαδικῆς παραδόσεως κατηγορίαν, ἐξ ἧς πηγάζουν καὶ αἱ Ἐφυραϊκαὶ κύλικες. Μερικὰ ἀγγεῖα, ὅπως τὰ ἀλάβαστρα, ἀνήκουν εἰς τὸ α' ἡμῖον τοῦ 15ου αἰῶνος (Μυκ. ΙΑ πρώιμα). Μέρος δὲ τῆς ὑπολοίπου κεραμεικῆς ἀνήκει εἰς τὴν ὑστερωτέραν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν (Μυκ. ΙΙΑ-Β). Εἶναι δὲ χαρακτηριστικόν, ὅτι οὐδὲν ἀγγεῖον δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν ὑστῆτην φάσιν (ΙΙΙΓ), ἥτις εἶναι ἀνύπαρκτος ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Πύλου.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΘΕΝΤΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΜΒΟΥ ΚΙΣΣΟΥ

Περίβολος Α

1) Κύλιξ δίωτος «Έφυραϊκού» σχήματος. Πηλός λευκωπός. Κακή ὄπτησις. Ύψος 0,14.

2) Τρίωτον εὐρύστομον κυπελλοειδὲς ἀμφορείδιον. Λευκωπὸς κακῆς ὄπτησεως πηλός. Ύψος 0,11.

3-4) Δύο ἀλάβαστρα τρίωτα μετὰ κυλινδρικής κοιλίας. Πηλὸς λευκωπός, μετρία ὄπτησις. Ύψος 0,09 καὶ 0,08.

Περίβολος Γ

5) Πρόχους μετὰ λοξοτήτου, εὐρέος στομίου. Πηλὸς καστανόφαιος ἀκάθαρος. Παχέα τοιχώματα. Ύψος 0,17.

6) Τρίωτον σταμνίον ὠχροῦ, κακῶς ὀπτημένου πηλοῦ. Ύψος 0,23.

7) Πρόχους φαιοῦ πηλοῦ μετὰ κυκλικοῦ στομίου. Ύψος 0,225.

Περίβολος Δ

8) Δίωτον λεβήτιον ὠχροῦ πηλοῦ. Ύψος 0,085.

9) Ψευδόστομος ἀμφορεὺς λευκοῦ πηλοῦ. Ύψος 0,085.

10) Τρίωτον μικρὸν λεβητοειδὲς ἀλάβαστρον ὠχροῦ πηλοῦ. Ύψος 0,05.

11) Κύλιξ Έφυραϊκοῦ τύπου μετὰ λίαν χαμηλοῦ ποδός. Ύψος 0,115. Ὡχρός, κακῶς ὀπτημένος πηλός.

12-13) Δύο εὐρύστομα προχοΐδια μετὰ εὐρυνομένου λαίμοῦ καὶ κυκλικῶν χειλέων. Πηλὸς λευκὸς κακῆς ὄπτησεως. Ύψος ἐκάστου τῶν ἀγγείων 0,11.

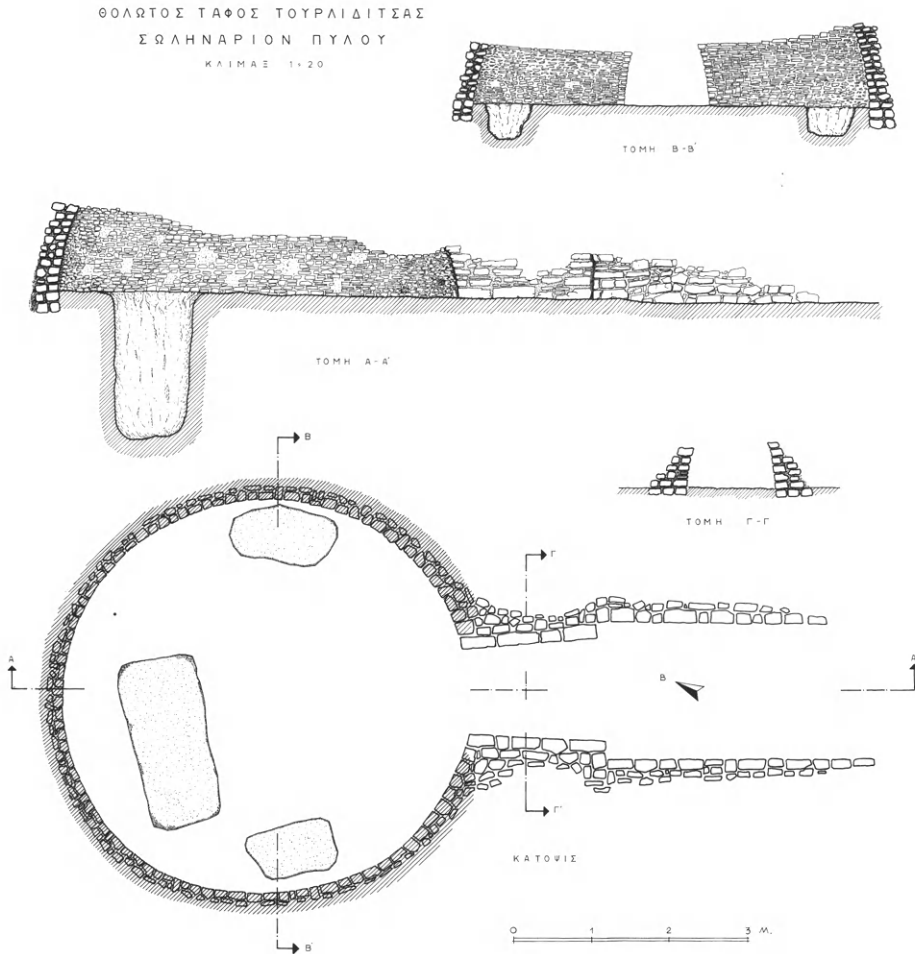
129 | ΤΟΥΡΑΙΔΙΤΣΑ

Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ τύμβου τούτου ἦτο αἰνιγματική. Ἐκαλύπτετο (καὶ καλύπτεται εἰσέτι, πλὴν τοῦ ἀνασκαφέντος τμήματος) ἀπὸ πυκνὴν βλάστησιν καὶ μεγάλα δένδρα δρυῶν εἰς τὴν Β. πλευράν. Ἐφαίνετο μέγας, ἀλλὰ δὲν ἦτο, διότι μόνη ἡ ἀπὸ Β. πρὸς Ν. διάμετρος τοῦ ἦτο σημαντικὴ (περὶ τὰ 40 μ.), ἐνῶ ἡ ἀπὸ Α. πρὸς Δ. ἦτο πολὺ μικροτέρα. Ἡ τοποθεσία εἶναι πετρώδης καὶ οἱ πέριξ ἄγροὶ λεπτόγεοι. Μετά τινος δισταγμοῦς ἐδόθη εἰς τοὺς ἐργάτας ἐντολὴ νὰ ἀρχίσουν τὴν ἔρευναν εἰς τι σημεῖον ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ τύμβου. Πράγματι, ὀλίγας ὥρας βραδύτερον, ἀνεφάνησαν τὰ σημεῖα τοῦ δρόμου ἐνδὸς θολωτοῦ τάφου (σχ. 40).

Ὁ δρόμος οὗτος ἦτο τετειχισμένος κατὰ τὰς πλευράς, ἀλλ' ἦτο μικρῶν διαστάσεων. Ἡ ἐπίχωσις τοῦ ἀπετελεῖτο ἐκ σκληροτάτου χώματος (ριτσινιάς) καὶ ἦτο ἀνάμεικτος μετὰ τινων λίθων. Περιεῖχεν ἄφθονα ὅστ᾽ αὖ καὶ ὀδόντας βοοειδῶν καὶ τεμάχια μεγάλων χονδροειδῶν ἀγράφων πίθων ΜΕ παραδόσεως, μόνον εἰς τὸ ἐσώτατον μέρος, πρὸ τῆς θύρας. Ἡ ἀνασκαφὴ παρετάθη ἐπὶ τρεῖς μόνον ἡμέρας, διακοπεῖσα περὶ τὴν μεσημβρίαν τῆς τελευταίας ἡμέρας λόγῳ ἐπιδεινώσεως τοῦ καιροῦ, ἀλλ' ἐπαναληφθεῖσα βραδύτερον, κατὰ τὸ 1967, ὅποτε καὶ ἐπερατώθη. Τὰ ἐπιτευχθέντα ἀποτελέσματα ἦσαν τὰ ἀκόλουθα:

Τοῦ τάφου ἀνεσκάφη κατὰ τὴν πρώτην σκαφὴν ὁλόκληρος ὁ βραχὺς δρόμος, τὸ στόμιον καὶ μικρὸν τμήμα τῆς προσθίας θόλου, χωρὶς ὅμως νὰ φθάσωμεν εἰς τὸν πυθμένα τῶν δύο τελευταίων τμημάτων. Τὰ τοιχώματα τοῦ δρόμου εἶναι ἐπενδεδυμένα διὰ μικρῶν πλακωτῶν λίθων. Τὸ ἀριστερὸν τοίχωμα διατηρεῖται καλύτερον μέχρι μήκους 2,75 μ. ἀπὸ τῆς θύρας. Τὸ πλάτος τοῦ δρόμου εἶναι 1,70 μ.

Τὸ στόμιον τοῦ τάφου στενοῦται πρὸς τὸ μέρος τῆς θόλου, ὥστε ἔχει κάτοψιν τραπεζίου. Τὰ τοιχώματα συγκλίνουν πρὸς τὰ ἄνω. Διατηροῦνται λείψανα ἀμελεστάτης τειχίσεως καὶ εἰς τὰ δύο ἅκρα τοῦ στομίου. Ὁλόκληρος ἡ ἐπίχωσις ἐνταῦθα ἦτο πλήρης ὀστῶν ζῴων καὶ πολλῶν ὀδόντων βοός, τοῦτο δὲ παρατηρήθη καὶ εἰς τὸ μικρὸν τμήμα τῆς θόλου, τὸ ὁποῖον ἀνεσκάφη ὀπισθεν τῆς θύρας. Ὁμοῦ μετὰ τῶν

Σχ. 40. Θολωτός τάφος Τουρλιδίτσας.

ζωικών όμως υπήρχον και ανθρώπινα ὀστᾶ καὶ ὀστρακα ἀγγείων ἀχρώμων. Ταῦτα προέρχονται ἐκ τῆς ἀναμοχλεύσεως τοῦ τάφου, ἥτις φαίνεται νὰ εἶναι πλήρης. Τὰ ὀστᾶ τῶν ζώων, ἐπεὶ συνοδεύονται καὶ ὑπὸ ἀνθράκων, ἐρμηνευτέα ὡς λείψανα θυσιῶν ἢ τοῦλάχιστον

νεκροδείπνων είτε της Μυκηναϊκής εποχής, είτε πιθανώτερον ἐκ μεταγενεστέρας, ἦτοι Ἑλληνικῆς καὶ Ἑλληνιστικῆς περιόδου, διότι εὑρέθησαν ὅστρακα τῶν περιόδων τούτων.

Τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς θόλου πολὺ μικρὸν τμήμα ἀνεσκάφη, ἀκριβῶς παρὰ τὴν θύραν. Πλησίον τοῦ ὑποτιθεμένου πυθμένος τῆς θόλου εὑρέθη χαλκοὺς ¹³⁰¹ ἥλος, ἐκ ξίφους προφανῶς, μετὰ ἐπενδύσεως ἐκ φύλλου εὐτελοῦς χρυσοῦ, καὶ ἐν γλωσσοειδὲς μαχαίριον (ξυρόν). Εἶναι καλῆς διατηρήσεως, διατηρεῖ καὶ τοὺς τρεῖς ἥλους τῆς λαβῆς καὶ ἔχει μῆκος 0,205.

Ἡ ἐπακολουθήσασα πλήρης ἀνασκαφὴ τοῦ τάφου δὲν ἀπέδωκε πολλὰ νεώτερα ἀποτελέσματα: Ὁ δρόμος τοῦ τάφου ἔδειξεν, ὅτι τὸ ἀρμολόγημα μεταξὺ τῶν πλακωτῶν λίθων τῆς ἐπενδύσεως ἐγίνετο διὰ λευκῶν χαλίκων πρὸς διακοσμητικούς λόγους. Τοῦ στομίου τὰ τοιχώματα συγκλίνουνσι τόσον ἰσχυρῶς πρὸς τὰ ἄνω, ὥστε ἴσως δὲν ὑπῆρχε κἄν ἀνώφλιον, ἀλλὰ τὸ στόμιον κατέληγε τριγωνικῶς ἄνω δίκην κουφιστικοῦ τριγώνου. Τοῦτο διαφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ σχεδίου τοῦ τάφου (σχ. 40, τομὴ Γ-Γ), τὸ ὁποῖον ὀφείλεται εἰς τὸν ἀρχιτέκτονα τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως κ. Α. Βαζιριαντζίκη.

Ἡ πλήρης ἀνασκαφὴ τῆς θόλου ἔδειξεν, ὅτι ὁ τάφος ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μικρῶν πριγκιπικῶν τάφων διαμέτρου 5 μέτρων (ὁ παρὼν ἀριθμεῖ 5,10 μ. διαμέτρου), ἐξ ὧν γέμει ἡ περιοχὴ τῆς Πύλου. Τὸ μέγιστον σφζόμενον ὕψος τῶν τοίχων τῆς θόλου (ἐναντι τῆς θύρας) εἶναι 1,20 μ., οἱ δὲ λίθοι εἶναι πλακωτοί, μετρίων ἢ καὶ μικρῶν διαστάσεων.

Εἰς τὸ δάπεδον τῆς θόλου εὑρέθησαν δύο λακκοειδεῖς βόθροι δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου καὶ εἰς βαθὺς λάκκος εἰς τὸν μυχόν, ἐναντι τῆς θύρας. Ὁ δεξιὸς βόθρος (1,10×0,50 μετὰ μεγίστου βάθους 0,50) καὶ ὁ ἀριστερός (1,10×0,60 μετὰ βάθους 0,40) οὐδὲν περιεῖχον, οὐδ' ὅσοι οὐδὲ λίθον πλὴν ἐλαχίστων ἀγράφων ὀστράκων. Ὁ λάκκος εὑρέθη σεσλημένος. Αἱ διαστάσεις αὐτοῦ εἰς τὸ μέρος τῶν χειλέων ἦσαν 2,20×1,00, εἰς δὲ τὸ Ν. ἄκρον εὑρέθησαν ἐν ἀταξίᾳ τρεῖς ἐκ τῶν ἄλλοτε καλυπτήρων αὐτοῦ πλακῶν. Ἡ μεγίστη ἔχει μῆκος 1 μ. πλάτος 0,50 καὶ πάχος 0,12. Τὸ βάθος τοῦ λάκκου ἔφθανε τὰ 1,60 μ. Εἰς τὰ ἀνώτατα στρώματα (15-20 ἐκ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου) ἀνεφάνησαν

ὄστρακά τινα καὶ σχεδὸν ἡμίσεια κύλιξ τοῦ Ἐφυραϊκοῦ τύπου. Καθ' ὅλην τὴν λοιπὴν ἐπίχωσιν ἀνεφαίνετο ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ὄστρακόν τι ἄγραφον. Ἐν χεῖλος σταμνοειδοῦς ἀγγείου ἐδείκνυε ταινίας καὶ πριονοειδῆ γραμμὴν δι' ἐρυθροκαστάνου χρώματος. Εἰς τὸν πυθμένα ἔκειντο ἐλάχιστα ἵχνη ὀσῶν ἢ ἀκριβέστερον τὰ ἀποτυπώματα τούτων ἐπὶ τοῦ ἐρυθροποῦ πηλοῦ (ριτσινιά), ὅστις ἀσκεῖ ὀλεθρίαν διαβρωτικὴν ἐπίδρασιν. Τὰ ὄστρακα ἦσαν ἄγραφα καὶ κιτρινωποῦ ἢ λευκωποῦ πηλοῦ, γενικῶς δὲ πτωχῆς κατασκευῆς.

Ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῆς θόλου, πλησίον τοῦ λάκκου, εὐρέθη τὸ μοναδικὸν λίθινον βέλος τοῦ τάφου. Ὑπεράνω ὅμως τοῦ λάκκου ἔκειντο τὰ ἀφθονώτατα εὐρεθέντα ἵχνη λατρείας, ἥτοι ὅσα μεγάλων ζώων (βοοειδῶν, χοίρων ἢ ἴσως καὶ ἄλλων ζώων) καὶ ὄστρακα μικρῶν καὶ μεγάλων ἀγγείων Ἑλλην¹³¹ϊνικῆς ἢ Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς (μεγάλαι λεκάναι ἢ κάδοι ἢ αἰχμηροὶ ἀμφορεῖς), ὧν μεταξὺ καὶ τεμάχια δακρυδόχων. Λίθινος λύχνος κολοβὸς ἐκ πορφύρου εὐρέθη ἐπὶ τοῦ χεῖλους τοῦ τάφου.

Ἡ ὁλοκληρωτικὴ σύλησις τοῦ τάφου διαφαίνεται καὶ ἐκ τῆς πενίας εἰς κεραμεικὰ εὐρήματα. Μόνον τρία ἀγγεῖα κατέστη δυνατόν νὰ ἀνασυνγκροτηθῶσιν, εἷς τρίωτος πιθαμορεύς, μία κύλιξ Ἐφυραϊκοῦ τύπου καὶ εἷς ἄωτος κύαθος. Οὐδὲν γραπτὸν ἀγγεῖον περιεσώθη, ἀλλὰ τὸ σύνολον τῶν εὐρημάτων (συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ λιθίνου λύχνου καὶ τοῦ γλωσσοειδοῦς ξυροῦ, ὅπερ μετὰ τὸ 1400 π.Χ. ἐξαφανίζεται)¹⁰ δεικνύουν τὴν χρονικὴν τοποθέτησιν τοῦ τάφου. Ἀνήκει εἰς τὴν Μυκ. II καὶ IIIA ἐποχὴν, ἥτοι καλύπτει ὁλόκληρον τὸν 15ον π.Χ. αἰῶνα, ἐπιζήσας πιθανῶς καὶ κατὰ τὴν ἀμέσως ἐπομένην περίοδον. Ὁ πιθαμορεύς, τὸ ἀρχαιότερον ἀγγεῖον τοῦ τάφου, εἶναι τυπικὸν δεῖγμα τῶν μέσων τοῦ 15ου αἰῶνος (Μυκ. IIB).

Ὅ,τι προσδίδει ἰδιαιτέραν σημασίαν εἰς τὸν ἄλλως πενιχρὸν τάφον εἶναι πρῶτον τὸ ἰδιότυπον σχῆμα τῆς εἰσόδου του καὶ εἶτα ἡ

10. Ὅρα τὴν ἱστορίαν τοῦ ὄργάνου τούτου μετὰ περαιτέρω βιβλιογραφίας ἐν

Archaeologia Homerica τευχ. Β', σ. Β 32, εἰκ. 13 g καὶ σημ. 209 (Marinatos).

διὰ μίαν εἰσέτι φορὰν πιστουμένη λατρεία τῶν Μυκηναϊκῶν νεκρῶν κατὰ τοὺς Ἑλληνικοὺς χρόνους. Τὸ ἀρχιτεκτονικὸν τοῦ τάφου ἐνδιαφέρον συνίσταται εἰς τὴν πιθανῶς τριγωνικὴν μορφήν τοῦ στομίου του, οὗ τὸ ἄνοιγμα ἡλαττοῦτο ἐφόσον προεχώρει πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου. Πράγματι, ἐνῶ τὸ πλάτος τοῦ στομίου ἐξωτερικῶς μετρεῖ 1,35 μ. εἰς τὸ ἐσωτερικὸν μέρος ἐλαττοῦται εἰς 1,15 μ. Εἰς τὸ μέσον τοῦ στομίου τὸ πλάτος εἰς δάπεδον εἶναι 1,20, ἐνῶ εἰς 55 ἑκατοστῶν ὕψος (διότι τόσον μόνον ὕψος διατηρεῖται εἰς τὸ δεξιὸν τοίχωμα) τὸ πλάτος ἐλαττοῦται εἰς 1 μέτρον.

Ὡς πρὸς τὴν λατρείαν τῶν νεκρῶν, αὕτη πιστοῦται καὶ εἰς τὸν δρόμον καὶ εἰς τὸ στόμιον καὶ ἐντὸς τῆς θόλου, ὡς ἐλέχθη. Ἐκ τῶν ἀφιερωθέντων ἀγγείων οἱ ὀξυπύθμενοι ἀμφορεῖς τοῦ οἴνου εἶναι ἤδη καλῶς γνωστοὶ ἐκ τῆς νεκροπόλεως Βολιμιδίων, ἔνθα ὁ τελευταῖος εὐρεθεῖς¹¹ εἶναι ἐνεπίγραφος. Ἐκ τοῦ παρόντος τάφου ἔχομεν τὸ δεῦτερον παράδειγμα: Εὐμέγεθες τεμάχιον καδοειδοῦς ἀγγείου συγκολληθὲν ἐκ τριῶν θραυσμάτων ἔφερεν ἐκτεταμένην ἐπιγραφὴν. Δυστυχῶς εἰς ἀμφοτέρως τὰς περιπτώσεις ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἐπιγραφῶν δὲν κατέστη δυνατή.

Εἰς τὴν παροῦσαν ἐπιγραφὴν ἔχομεν νὰ κάμωμεν μὲ κεφαλαιογράμματον γραφὴν ἴσως τοῦ 3ου, ἂν μὴ καὶ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Ἀλλὰ μόνον ἐν ἡ δύο γράμματα δύνανται νὰ ἀναγνωρισθῶσι μετὰ τινος ἀσφαλείας. Ἡ αἰτία εἶναι αἱ διαβρωτικαὶ ιδιότητες τοῦ κοκκινωποῦ πηλοῦ, ὧν πεῖραν ὀδυνηρὰν ἔχομεν ^{132]}πολλαχόθεν οἱ ἀρχαιολόγοι, διότι κατατρῶγει καὶ τὴν ἐπιφάνειαν τῶν ἀγγείων εἰς ἀρκετὸν βάθος. Τοῦτο εἶναι δυστύχημα, διότι ἐνῶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ ἀμφορέως Κεφαλοβρύσου πρόκειται περὶ προελεύσεως καὶ ποιότητος τοῦ οἴνου προφανῶς, ἐνταῦθα σχεδὸν ἀσφαλῶς πρόκειται περὶ ἀφιερώσεως. Ἀπωλέσθη οὕτω σημαντικὴ εὐκαιρία, ἐξ ἧς θὰ ἐμανθάνομέν τι θετικώτερον περὶ τῆς ἐν Μεσσηνίᾳ ἐντατικῶς ἀσκουμένης λατρείας τῶν Μυκηναϊκῶν νεκρῶν, περὶ ἧς ἤδη ἐπανειλημμένως ἔχομεν διαλάβει¹².

11. Κεφαλοβρύσου τάφος 2, ὄρα ἀνωτ. σ. 78.

12. Ὅρα κυρίως *Das Altertum* 1, 1955, 147 κέ.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ ΤΟΥ ΤΑΦΟΥ ΤΟΥΡΛΙΔΙΤΣΑΣ

1 Εὐμεγέθης τρίωτος ἀμφορεὺς συγκολληθεὶς ἐκ πληθώρας τεμαχίων εὐρεθέντων πανταχοῦ τοῦ τάφου. Πηλὸς ὠχρὸς μετρίας ὀπτήσεως. Ὁ λαίμῳς μᾶλλον στενός. Λαβαὶ εὐμεγέθεις τοξοειδεῖς μετὰ μεσαίας νευρώσεως. Ἐλάχιστα ἵχνη ἐρυθροῦ χρώματος ἐπὶ τῶν ὤμων καὶ προιονοειδοῦς γραμμῆς ἐπὶ τῶν χειλέων. Ὑψος 0,46.

2 Εὐμεγέθης δίωτος κύλιξ μετὰ μετρίως ὑψηλοῦ ποδός. Πηλὸς ὠχρός. Ἐλλιπής. Εὐρέθη εἰς τὰ ἀνώτερα στρώματα τοῦ λάκκου τοῦ τάφου. Ὑψος 0,175. Διάμετρος 0,11.

3 Ἄωτος κύαθος ἐξ ἀπλοῦ πηλοῦ. Ἐλλιπής. Διάμ. 0,11.

4 Λίθινος λύχνος ἐκ πορφύρου σκοτεινοῦ χρώματος. Ἐλλιπής καὶ λίαν διαβεβρωμένος τὴν ἐπιφάνειαν. Διάμετρος 0,14 μ.

5 Δίωτον εὐμέγεθες καδοειδὲς ἀγγεῖον Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς συγκροτηθὲν κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ, ἀλλὰ μετὰ πολλῶν χασμάτων. Πηλὸς ἀπλοῦς ἄχρους. Διάμετρος τῶν χειλέων 0,25.

6 Τὸ κατώτατον μέρος μεγάλου καὶ εὐρέος ὀξυπυθμένου ἀμφορέως ἢ πίθου ἐξ ἀπλοῦ πηλοῦ ἀκαθάρτου μετὰ τεμαχίων τετριμμένης κεράμου. Ἴσως χρονολογητέον εἰς Ἀρχαϊκὴν περίοδον. Διάμετρος εἰς τὸ σημεῖον τοῦ σφζομένου ὕψους 0,42.

7 Τὸ κάτω ἥμισυ αἰχμηροῦ ἀμφορέως ἐξ ἀπλοῦ πηλοῦ, Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Σφζόμενον ὕψος 0,33.

8 Τὸ ἥμισυ περίπου εὐμεγέθους καδοειδοῦς ἀγγείου ἐξ ἀπλοῦ πηλοῦ. Ἦτο ἀρχαιόθεν τεθραυσμένον, διότι διατηρεῖ μολύβδινον σύνδεσμον. Κατὰ τὸν πυθμένα ὀπὴ ἐκροῆς εἰς τὸ τοίχωμα τῆς κοιλίας. Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ὑψος 0,285.

9 Ὅστρακον ἐκ καδοειδοῦς ἀγγείου ὁμοίου πρὸς τὸ προηγούμενον. Πηλὸς ἀπλοῦς. Λεῖψανα ἐπιγραφῆς ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας. Μέγιστον μῆκος 0,27.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Μαρινάτος, Σπ. 1. Άνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, *ΠΑΕ* 1952 (1955), 473-496, εἰκ. 1-14.
2. Άνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, *ΠΑΕ* 1953 (1956), 238-250.
3. Άνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, *ΠΑΕ* 1954 (1957), 299-316.
4. Παλαίπυλος, *Das Altertum* 1, 1955, Heft 3, 140-163.
5. Άνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, *ΠΑΕ* 1955 (1959), 245-255, πίν. 93-97.
6. Άνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, *ΠΑΕ* 1956 (1961), 202-206, πίν. 95-102.
7. Excavations near Pylos, 1956 (translated by John Boardman, January 1957), *Antiquity* 31, 1957, 97-100, πίν. IVb-VIII.
8. A Magnificent Find of Homeric Gold and Gems from an Unplundered Tomb of Nestor's Pylos Including Superb Inlaid Daggers, *The Illustrated London News*, April 6, 1957, 540-544, εἰκ. 1-26.
9. Masterpieces in Miniature Gems-seals. Pottery from Tombs of Pylos Princes, *The Illustrated London News*, April 27, 1957, 690-691, εἰκ. 1-12.
10. Άνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, *ΠΑΕ* 1957 (1962), 118-120, πίν. 52.
11. Mykenentum und Griechentum: Aus den neuen Forschungen in Pylos (Zusammenfassung), *Acta Congressus Madvigiani, Proceedings of the Second International Congress of Classical Studies, Hafniae 1954*, Vol. I, General Part (1958) 317-323.
12. Άνασκαφὴ Πύλου, *ΠΑΕ* 1958 (1965), 184-193, πίν. 143-150.
13. Άνασκαφαὶ Πύλου, *ΠΑΕ* 1959 (1965), 174-179, πίν. 146-150.
14. Κρήτη καὶ Μυκηναϊκὴ Ἑλλάς. Φωτογραφίαι Μὰξ Χίρμερ (Ἀθῆναι 1959) 127, πίν. 236, ἔγχρ. πίν. 43, σχ. 35.
15. *Kreta und das Mykenische Hellas. Aufnahmen von M. Hirmer* (Hirmer Verlag, München 1959) 131, πίν. 236, ἔγχρ. πίν. XLIII, σχ. 34-35.
16. *Crete and Mycenae. Photographs by Max Hirmer* (translated by John Boardman, Thames and Hudson, London 1960) 190, πίν. 236, ἔγχρ. πίν. 43, σχ. 28.

17. *Creta e Micene. Fotografie di M. Hirmer* (Firenze, Sansoni Editore 1960) 153, πίν. 236, πίν. ἔγχρ. XLIII.
 18. *Crete and Mycenae. Photographs by Max Hirmer* (New York 1960, Henry N. Abrams, Inc., 1960) 190, πίν. 369, πίν. ἔγχρ. XLII.
 19. Ἀνασκαφαὶ Πύλου (1952-1960). Ἑλληνικὸς τομεύς, *ΑΔ* 16, 1960, Β, 112-119, πίν. 91-99 (1962).
 20. Ἀνασκαφαὶ Πύλου, *ΠΑΕ* 1960 (1966), 195-209, πίν. 151-161.
 21. Die Pylosforschungen in den letzten sieben Jahren, *Atti del settimo congresso internazionale di Archeologia classica I* (Roma 1961) 221-225.
 22. Problemi Omerici e Preomerici in Pilo, *La Parola del Passato*, Fasc. LXXVIII, τόμ. 1961, 219-232.
 23. Ἀνασκαφαὶ Πύλου, *ΠΑΕ* 1961 (1964), 169-176, πίν. 126-137.
 24. Die messenischen Grabungen und das Problem des homerischen Pylos, *Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, Jahrgang 1961, Nr. 25, Wien 1962, 235-248, πίν. 1-2.
 25. Ἀνασκαφαὶ Πύλου, *ΑΔ* 17, 1961/62, Β, 101-103, πίν. 106-110.
 26. Ἀνασκαφαὶ Πύλου, *ΠΑΕ* 1962 (1966), 90-98, πίν. 93-102.
 27. Πύλος, *ΑΔ* 18, 1963 (1964), Β, 99-100, πίν. 118-122.
 28. Ἀνασκαφαὶ Πύλου, *ΠΑΕ* 1963 (1966), 114-121, πίν. 87-98.
 29. Ἀνασκαφαὶ Πύλου, *ΑΔ* 19, 1964 (1966), Β2, 163-164, πίν. 163-165.
 30. Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, *ΠΑΕ* 1964 (1966), 78-95, πίν. 81-98.
 31. Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, *ΑΔ* 20, 1965 (1967), Β1, 201-206, πίν. 201-212.
 32. Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, *ΠΑΕ* 1965 (1966), 102-120, πίν. 115-144.
 33. A Gold Treasure from the Realm of Nestor, *The Illustrated London News*, December 4, 1965, Archaeol. Section No 2238, 32-33.
 34. Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, *ΑΔ* 21, 1966 (1967), Β1, 166-168, πίν. 166-172.
 35. Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, *ΠΑΕ* 1966 (1968), 119-132, παρένθ. πίν. Α, πίν. 100-114 (περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἔκθεσις περὶ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἔτους 1967).
 36. Problemi archeologici e filologici di Pilo, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, Fasc. Terzo (Roma 1967) 7-18.
- Λῶλος, Ἰ. Ὁ Μαρινάτος στὴν Πύλο, στὸ J. L. Davis (ἐπιμ.), *Πύλος ἡ ἀμμον-δερεή, Ἱστορικὸ καὶ ἀρχαιολογικὸ ταξίδι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Νέστορα ἕως τὴν ναυμαχία τοῦ Ναβαρίνου* (ἐκδ. Παπαδήμα, Ἀθήνα 2005) 85-57.
- Schachermeyr, F. *Die ägäische Frühzeit 2* (Wien 1976) 53 καὶ 149 (Chandrinis-Kissos, Tourliditsa).

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΙΣ

- I. Χάρτης Μεσσηνίας. Μὲ κόκκινον σημειώνονται αἱ θέσεις ὅπου ἐπε-
σημάνθησαν καὶ ἀνεσκάφησαν μυκηναϊκαὶ καὶ ἄλλαι ἀρχαιότητες.
II. Τοπογραφικὸν τῆς τοποθεσίας Βολιμιδίων κατὰ τὸ 1961.

ΣΧΕΔΙΑ

1. Βολιμίδα, τάφος **K1**.
2. Βολιμίδα, τάφος **K3**.
3. Βολιμίδα, τάφος **A1**.
4. Βολιμίδα, τάφος **A2**.
5. Βολιμίδα, τάφος **T1**.
6. Βολιμίδα, τάφος **T2**.
7. Βολιμίδα, τάφος **K4**.
8. Βολιμίδα, τάφος **K5**.
9. Βολιμίδα, τάφος **K6**.
10. Βολιμίδα, τάφοι **T1**, **K3**, **A8**, **A9**, **T2**, θέσις κοιλωμάτων ὀροφῆς.
11. Βολιμίδα, τάφος **A4**.
12. Βολιμίδα, τάφος **A5**.
13. Βολιμίδα, τάφος **A6**.
14. Βολιμίδα, τάφος **A7**.
15. Βολιμίδα, τάφος **A9**.
16. Βολιμίδα, τάφος **A8**.
17. Βολιμίδα, τάφος **B3**.
18. Βολιμίδα, τάφος **B4**.
19. Βολιμίδα, τάφος **B5**.
20. Βολιμίδα, τάφος **M1**.
21. Κεφαλόβρυσον, τάφος **1**.
22. Ταφικὸς τύμβος Παπουλίων.

23. Τύμβος Ρούτση.
24. Θολωτοὶ τάφοι Μυρσινοχωρίου (Ρούτση), τοπογραφικόν.
25. Θολωτὸς τάφος Μυρσινοχωρίου (Ρούτση) 1.
26. Θολωτὸς τάφος Μυρσινοχωρίου (Ρούτση) 2.
27. Θολωτὸς τάφος Τραγάνας 1.
28. Θολωτὸς τάφος Τραγάνας 2.
29. Θολωτὸς τάφος Βουφράδος (Βοῖδοκοιλιᾶς).
30. Θολωτὸς τάφος Κουκουνάρας 1.
31. Θολωτὸς τάφος Κουκουνάρας 2.
32. Καταρραχάκι, «μέγαρον».
33. Θολωτὸς τάφος Κουκουνάρας 4.
34. Θολωτὸς τάφος Κουκουνάρας 5.
35. Κουκουνάρα, ταφικοὶ περιβόλοι.
36. Τοπογραφικὸν καὶ κτίρια Μουριατάδας.
37. Τοπογραφικὸν Περιστεριᾶς.
38. Τάφος 1 Περιστεριᾶς.
39. Τάφος 3 Περιστεριᾶς.
40. Θολωτὸς τάφος Τουρλιδίτσας.

ΕΙΚΟΝΕΣ

1. Κορωνιοῦ, τάφος 6, ἐργαλεῖα Μυκηναίου τεχνίτου.
2. Ἀγγελοπούλου, τάφοι 7, 6, 5 καὶ 4. Διακρίνονται καὶ οἱ λακκοειδεῖς ἐλληνιστικοὶ τάφοι.
3. Ἀγγελοπούλου, τάφος 5, μὲ τὴν εἵσοδόν του φραγμένην ἀπὸ μεγά-
λην πλάκα.
4. Ἀγγελοπούλου, τάφος 6, ρυτὸν μὲ κεφαλὰς ἐλάφων καὶ βοός.
5. Ἀγγελοπούλου, τάφος 6, σωρὸς ἀγγείων.
6. Ἀγγελοπούλου, τάφος 6, νεκρὸς ἐκτερισμένος μὲ ψευδόστομον ἀμφο-
ρέα εἰς τὸν ἀριστερὸν μηρὸν καὶ ἐλληνιστικὸν λύχνον εἰς τὸν
δεξιὸν ὦμον.
7. Ἀγγελοπούλου, τάφος 9, δρόμος, εἵσοδος καὶ κόγχη.
8. Ἀγγελοπούλου, τάφος 6, θραυσμέναι κύλικες πρὸ τῆς εἵσόδου.

9. Ἀγγεῖα ἀπὸ τοὺς τάφους τῶν Βολμιδίων.
10. Βοριᾶ, τάφος 5, νοτία ὁμὰς ἀγγείων.
11. Βοριᾶ, τάφος 5, σκελετὸς λάκκου 2.
12. Ἄγ. Ἡλίας, τάφος 1.
13. Βοριᾶ, ὑπόκαυστον.
14. Βοριᾶ, τάφος 7, σκελετοί.
15. Βοριᾶ, τάφος 7, ψευδόστομος.
16. Βοριᾶ, τάφος 7, πρόχους.
17. Βοριᾶ, τάφος 7, τρίωτος ἀμφορίσκος.
18. Κεφαλόβρυσον, τάφος 1.
19. Ἀγγεῖα τοῦ τάφου Κεφαλοβρύσου 1.
20. Ἀγγεῖα τοῦ τάφου Κεφαλοβρύσου 1.
21. Ταφικὸς τύμβος Ἄγ. Ἰωάννου Παπουλίων, ἀπὸ Δ.
22. Τύμβος Παπουλίων, πίθος κατὰ χώραν.
23. Τύμβος Παπουλίων, ταφικὸς πίθος.
24. Τύμβος Παπουλίων, ἀγγεῖον.
25. Τύμβος Παπουλίων, κεντρικὸν κτίσμα.
26. Θολωτὸς τάφος Μυρσινοχωρίου (Ρούτση) 2, ταφὴ λάκκου 1.
27. Θολωτὸς τάφος Μυρσινοχωρίου (Ρούτση) 2, ἐγχειρίδιον καὶ χάνδραι τελαμῶνος ἀπὸ τὸν λάκκον 2.
28. Θολωτὸς τάφος Μυρσινοχωρίου (Ρούτση) 2, ἀλάβαστρον.
29. Θολωτὸς τάφος Τραγάνας 1, δρόμος καὶ εἴσοδος.
30. Θολωτὸς τάφος Τραγάνας 1, σωρὸς χαλκῶν σκευῶν δρόμου.
31. Θολωτὸς τάφος Τραγάνας 1, αὔλακες δρόμου.
32. Θολωτὸς τάφος Τραγάνας 1, χαλκᾶ βορείας αὔλακος δρόμου.
33. Χρυσοῦν περιδέραιον τοῦ τάφου Τραγάνας 2.
34. Θολωτὸς τάφος Τραγάνας 2, σφραγιδόλιθοι τοῦ λάκκου 3 καὶ τῆς θόλου.
35. Θολωτὸς τάφος Ἀκόνας 2 (Κουκουνάρας 7).
36. Πίθος τάφου Γουβαλάρη 2 (Κουκουνάρα).
37. Παλαιοχώρια (Κουκουνάρα), κυκλικὸς περιβόλος.
38. Χανδρινός, ἀσάμινθος ἀπὸ τὸ κτίριον.
39. Ὁ λόφος τῆς Περιστεριᾶς καὶ ὁ Κυπαρισσήεις (Ρέμα Περιστεριᾶς).

40. Τὸ ἄνω μέρος τῆς εἰσόδου τοῦ θολωτοῦ τάφου 1 τῆς Περιστεριᾶς. Ἀριστερὰ δύο λατομικὰ σημεῖα.
41. Περιστεριά, τάφος 1. Ὅστρακα ἀπὸ τὰ κατώτατα στρώματα τῆς θόλου.
42. Περιστεριά, τάφος 1. Ὅστρακα ἀπὸ τὰ κατώτατα στρώματα τῆς θόλου.
43. Περιστεριά, τάφος 1. Ἀνώφλιον μὲ ρωγμὴν.
44. Περιστεριά, πρωτομυκηναϊκὴ (ἀνατολική) οἰκία.
45. Περιστεριά, Ἀνατολικὴ Οἰκία, ἀμαυρόχρωμη κεραμεικὴ.
46. Περιστεριά, Ἀνατολικὴ Οἰκία, κιβωτιόσχημος τάφος.
47. Περιστεριά, Ἀνατολικὴ Οἰκία, κύπελλον τύπου «Keftiu».
48. Περιστεριά, τάφος 2, ἀπὸ ΒΔ.
49. Περιστεριά, τάφος 2, δρόμος, ὁχετὸς καὶ κάτω λείψανα παλαιότερας τειχίσεως τῆς εἰσόδου.
50. Περιστεριά, τάφος 2, θόλος, οἱ δύο «βωμοί».
51. Περιστεριά, τάφος 2, περιδέραιον ἡλέκτρον.
52. Περιστεριά, τάφος 2, περιδέραιον ἀμεθύστου.
53. Περιστεριά, τάφος 2, τμήματα πλακιδίων ἡλέκτρον ἀπὸ τὴν θόλον καὶ τὸν δρόμον.
54. Περιστεριά, τάφος 2, εἰδώλιον γυναικός.
55. Περιστεριά, τάφος 2, ρόδακες καὶ φολίδες χρυσοῦ.
56. Περιστεριά, τάφος 2, χρυσαῖ μέλισσαι.
57. Περιστεριά, τάφος 2, χρυσοῖ θύσανοι.
58. Περιστεριά, τάφος 2, θραύσματα ἐνθέτων ἀργυρῶν καὶ χαλκῶν σκευῶν.
59. Περιστεριά, τάφος 1. Ὑποστηλώσεις τῆς θόλου καὶ τῆς θύρας.
60. Περιστεριά, τάφος 1. Ὑποστηλώσεις τῆς θόλου, τῆς θύρας καὶ τοῦ δρόμου.
61. Περιστεριά, τάφος 1, τὸ δυτικὸν τμήμα τῆς θόλου ἀνεσκαμμένον.
62. Περιστεριά, τάφος 1, ὑποστήλωσις πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς.
63. Περιστεριά, τάφος 1, ὑποστηλώσεις τῆς θόλου καὶ τῆς θύρας.
64. Περιστεριά, ΝΑ. τομεύς. Μυκηναϊκὸν κτίσμα κάτω ἀπὸ ρωμαϊκόν.
65. Περιστεριά, τάφος 1, ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ ἐλληνιστικὸν στρώμα.
66. Περιστεριά, τεμάχια λιθίνου λύχνου.

67. Περιστεριά, τάφος 1, κέρας έλάφου.
68. Περιστεριά, τάφος 1, χρυσά έλάσματα waz.
69. Περιστεριά, τάφος 1, χρυσή κοκκιωτή χάνδρα.
70. Περιστεριά, τάφος 1, χρυσοῦν έλασμα με παράστασιν πομπής ανδρῶν.
71. Περιστεριά, ό «Κύκλος» από Α.
72. Περιστεριά, κύλιξ από τὸ ρωμαϊκὸν κτίσμα τοῦ ΝΑ. τομέως.
73. Περιστεριά, σκύφος από τὸ έσωτερικὸν τοῦ «Κύκλου».
74. Περιστεριά, κύαθοι με δακτυλιόσχημον λαβὴν από τὸ έσωτερικὸν τοῦ «Κύκλου».
75. Περιστεριά, άγγεϊά από τὸ έσωτερικὸν τοῦ «Κύκλου».
76. Περιστεριά, τάφος 3, πρῶτοι λίθοι τῆς επιχώσεως τοῦ λάκκου.
77. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος, αϊχμαϊ βελῶν εκ πυρίτου.
78. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος, ταφή.
79. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος, πιθαμορφεύς.
80. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος, ραδινὸς άμορφεύς.
81. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος, χρυσοῦν διάδημα.
82. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος, χρυσοῦν κύπελλον 1.
83. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος, χρυσοῦν κύπελλον 2.
84. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος, χρυσοῦν κύπελλον 2, διακρίνεται μικροσκοπική όπή εις τὴν βάσιν.
85. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος, χρυσοῦν κύπελλον 3.
86. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος, χρυσαϊ πεταλοῦδαι με waz.
87. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος, χρυσοῦν εκτυπον ρόδον.
88. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος, χρυσά πτηνά.
89. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος, χρυσά έλάσματα καϊ σωλῆνες.
90. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος, χρυσοϊ άνθορόδακες.
91. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος, χρυσοϊ θύσανοι.
92. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος, χρυσοῦς τρίτων.
93. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος, έμπίεστα χρυσά φύλλα.
94. Περιστεριά, τάφος 3, λάκκος, χρυσά έλάσματα καϊ σωλῆνες.

SUMMARY

CONTENTS

Preface	265-267
Volimidia, Chamber Tombs	269-279
Koroniou 1 270. Koroniou 2 270. Koroniou 3 270. Angelopoulou 1 271. Angelopoulou 2 271. Tsouleas 1 271. Tsouleas 1α 272. Tsouleas 2 272. Koroniou 4 273. Koroniou 5 273. Koroniou 6 273. Angelopoulou 2 274. Angelopoulou 4 274. Angelopoulou 5 274. Angelopoulou 6 274. Angelopoulou 8 275. Voria 3 276. Voria 4 276. Voria 5 276. Mastoraki 1 277. Hag. Elias 1 277. Hag. Elias 2 277. Roman Hypocaust 278. Iklaina 278. Angelopoulou 10 278. Angelopoulou 11 279	
Volimidia - Kephlovrysson	280-281
Voria 7 280. Kephlovrysson 3 280. Kephlovrysson 2 281. Kephlovrysson 1 281	
Kephlovrysson	282-283
Kephlovrysson tomb 4 282. Kephlovrysson tomb 5 282. Kephlovrysson tomb 6 283	
Vlachopoulon	283-284
Papoulia	284-286
Hag. Ioannis tumulus 284. Katarrachaki tholos tomb 286	
Myrsinochori (Routsi)	286-290
Tholos tomb 1 287. Tholos tomb 2 287	
Tragana	290-293
Tholos tomb 1 290. Tholos tomb 2 291	
Voidokoilia	293
Koryphasion	293-294
Koukounara	294-303
Buildings 294. Tholos tomb 1 294. Tholos tomb 3 295.	

Tholos tomb 2 295 and 297. Katarrachaki, megaron 296. Charokopeio 296. Small tholos tombs 297. Tholos tomb 4 297, 302. Tholos tomb 5 298, 302 Tholos tomb 6 299. Tholos tomb 7 299	
Palaiochoria	301
Akona	302-303
Finds from earlier excavations	303-304
Mouriatada	304-305
Corridor building 305. Sanctuary 305. Tholos tomb 305.	
Peristeria	305-311
Tholos tomb 1 305. East House 305, 309. Tholos tomb 2 307. Cross wall to dromos of Tomb 2 307. "Circle" 307. Tholos tomb 3 308. Mycenaean wall beneath the Roman building 310	
Kookirikos	310
Chandrinos	311
Kissos	311-313
Tumulus 311. Burial precinct A 312. Burial precinct B 312. Burial precinct Γ 312. Burial precinct Δ 312. Cist grave 312. Burial pithoi E and Z 312. List of vases from Kissos 313	
Tourliditsa	313-316
Tholos tomb 313. List of vases from Tourliditsa 315	
List of illustrations	317-321

PREFACE

Spyridon Marinatos, Director General of the Greek Archaeological Service, University Professor and Academician, is universally known as the excavator of Akrotiri at Thera, visited each year by tens of thousands of visitors to Greece. But, before he started this excavation he was already known to professional and amateur antiquarians for his work in Crete, his birthplace Cephalonia, Thermopylae and Marathon as also for his many and various publications.

But his main and lasting contribution to Mycenaean archaeology was his excavations in Messenia which lasted without interruption for 15 years, from 1952 when the investigation of the Mycenaean palace at Englianos, interrupted by WW II, was to be resumed by the Archaeological Society at Athens in collaboration with the University of Cincinnati. Marinatos agreed with his American counterpart, Professor C. W. Blegen, to leave the latter in charge of the palace while engaging himself in investigating the cemeteries near the palace and to discover and explore more sites in the general area. He started with the tomb groups at Volimidia, some 6 km. N. of the palace, but covered eventually the whole area between Peristeria and Mouriata to the North and Charokopeio near Korone to the South, i.e. practically all of Messenia. His reports, published yearly in the records of the Archaeological Society, broadened and complemented our knowledge of the region, where 18 large (including Englianos) and smaller Mycenaean sites were discovered and excavated. They comprise 10 large and 18 smaller and less well built tholos tombs, implying the existence of an equal number of rulers and potentates in the area. Between them, Blegen and Marinatos showed

Messenia to be a region on a par with the principal centers of Mycenaean civilisation, the Argolid and Boeotia. Now, Blegen and his team managed to publish the palace of Englianos in exhaustive detail, but Marinatos, taking up in 1967 his excavation in Thera and continuing till his fatal accident there in 1974, did not have the time to produce a full publication of his work in Messenia, so that with the exception of some much earlier accounts about a «citadel» and three tholos tombs at Kakovatos which led Dörpfeld to identify the site with Nestor's seat, and two forsaken attempts by Stais and later by Kourouniotis to excavate the two tholos tombs at Tragana, nothing was known about Mycenaean Messenia, apart from Blegen's contribution. Marinatos' explicit, comprehensive and lively reports, written in his inimitable vividly fluent style, remained buried in 15 consecutive volumes of the Archaeological Society's yearly accounts among the numerous other excavation reports and various additional activities of the Society. So it was decided to make his reports easily accessible to everybody interested by producing this volume, organized geographically by sites and not, as they had been printed, chronologically year by year, supplemented by 35 plans, measured and drawn by the present writer (plans 1-35), 1 (plan 36) of the topography and the buildings at Mouriatada, 3 (plans 37, 38 and 39) of the topography and tombs 1 and 3 on the Peristeria hill, the plan (pl. 40) of the Tourliditsa tomb and the photographs taken by Marinatos to illustrate his reports.

The Messenia excavations were visited occasionally by colleagues of his like Emily and Cornelius Vermeule, Professor Beck with a group of the University of Zurich, Professor F. Schachermeyr of the University of Vienna, also accompanied by some students of his and by Professor Al. Cambitoglou. Mainly, however, Marinatos invited groups of his students to follow the excavations, to contribute to the work and to familiarize themselves with what they would have to cope with in the performance of their profession in the future. The technicians A. Kolokotsas and Ch.

Sfakianakis who by shoring up the tombs at Peristeria made possible their exhaustive excavation should also be mentioned, as also the vase mender Z. Kanakis for his work on pithoi from Papoulia and other vases.

The Secretary General of the Archaeological Society Dr. B. Petrakos, who encouraged me to undertake and organize the present volume, has my special thanks as have also the members of the Board of the Archaeological Society who decided on his suggestion to include it into the series of the Society's publications. Finally, I was lucky to have Mrs Electra Andreadi to curate its edition. Our collaboration was a pleasure.

SP. IAKOVIDIS

EXCAVATIONS AT PYLOS 1952-1966

Praktika 1952, 473-495

Excavations in the area of Pylos began in 1939 just before the war as a result of a collaboration between Konstantine Kourouniotis of the Greek Archaeological Service and the American archaeologist Carl Blegen of the University of Cincinnati. As is well known, Blegen eventually discovered the palace of Ano Englianos, so-called Nestor's. In 1952, after the end of the war, excavations were resumed but because Kourouniotis had passed away, I replaced him. The funding was provided by the Archaeological Society at Athens. Mr. Blegen suggested that we share the excavation of the palace, but I thought it was more appropriate to let him be in charge of this project and decided to concentrate on the investigation of the cemeteries around the palace and, eventually, to discover more settlements in the general area.

VOLIMIDIA

Chora District. In 1952, the first cluster of chamber tombs was excavated at a distance of 1 km. north of the small town of Chora and at 5 km. from the palace of Englianos, at the site called Volimidia. The area is rich in springs and lies at the feet of mount Aigaleon. The ground consists of a compact but soft poros stone. Perhaps this is the reason why this particular spot was chosen as a burial place. The tombs were divided into five groups, each lying about 100 meters apart. Each group consists of 3-5 tombs; all had been robbed already in antiquity as their roofs had caved in. The tombs have been given names according to the name of the proprietors of the fields who kindly allowed us to

dig in their property. The municipality of Chora most generously granted us the use of their school for the safe-keeping of the finds.

Eleven crates of pottery and skeletal material have been stored this season alone and require further study. The following is only a brief summary. The groups have been named *Koroniou* (3 tombs); *Angelopoulou* (2 tombs); *Tsoulea* (3 tombs).

Koroniou 1 (plan 1) was used as a stable by the locals and its earliest sherds date to LH I. Nothing much was found there. It was excavated by G. Mylonas. The dromos was not excavated.

Koroniou 2 is a horse-shoe shaped tomb. I have the impression that it was never finished and its finds were very poor. In the top-layer we found one supine skeleton (probably the last person to be buried). Four skulls lay scattered around. Under this layer, at a depth of 0,20 m., were more disarticulated skeletons. It is noteworthy that the skulls had been pushed to the sides. About a dozen of small LH IIIA pots were found there together with remnants of a bronze knife.

Koroniou 3 (plan 2). This tomb lies 15 m. west of the other. It had been excavated in 1929 by some member of the Archaeological Service but no report was found. It is evident to me that the earth had been moved around and that the layers had been disturbed. The dromos is 5,30 m. long. The door is almost rectangular, 1,20 m. high and 1,10 m. wide. The chamber contained:

Three circular pits with LH I sherds. This shows that the tomb was in use from LH I - LH III onwards.

7 niches containing skeletons of previous burials, especially skulls.

11 stone arrows and the stone core from which they were made. Some of the arrows were unused.

One well-preserved mug.

A two-handled spouted bowl.

Of the four skeletons, one belonged to an adolescent 1,40 m. tall. Both his hands covered the area of the genitals. Another skeleton belonged to a woman. It is excellently preserved but the feet are missing. Her head was turned to the left; her left hand was extended whereas her right arm was placed on her belly. Next to her head was a stone on top of which stood a small amphora.

Angelopoulou 1 (plan 3), was situated 1,50 m. west of the former group and had been recently used as a stable for oxen by the locals. It is the largest tomb of the group having a diameter of 6,10 m. (not a perfect circle). As it was full of Hellenistic and Roman pottery, it evidently had been rediscovered at that time. Its fill had been disarranged repeatedly and its contents were all mixed up. Its pottery ranges from LH I - LH III. The most interesting finds are:

6 stone arrowheads and two steatite loom-weights.

The skeleton of a woman, head turned to the right; left arm extended; right arm resting on the belly; legs and pelvis forcefully shoved into the burial pit. A curious fact is that the body still exuded a stench so strong, that it was disturbing to the workmen.

Angelopoulou 2 (plan 4) was full of 4th century BC and Hellenistic pottery. Its dromos and part of its tholos showed signs of cult in Hellenistic times. There were some remnants of deer-horns and a jugged arrowhead, probably both used for hunting in Mycenaean times.

The *Tsouleas group* lay at a distance of about 100 m. to the east and consisted of three tombs. The owner had been an odd character, a mathematician by profession who, when realizing the existence of antiquities in his plot, fenced it off carefully and excavated it by himself. He was a romantic; he did not sell any of the finds but evidently kept them for his own pleasure.

Tsouleas 1 shared its dromos with a tomb-like niche which we have named *Tsouleas 1a* (plan 5). The dromos common to the two had a length of 7 m. In its fill, we found a mixture of Hellenistic and Roman sherds. How they got there is a puzzle. Perhaps a dump had been dug in later periods, the shaft reaching the Mycenaean levels. Inside the tomb, next to the door, was found half of a LH III kylix. The interior of the tomb was intact. The fill consisting of black earth had ten vessels on the floor all of which had stood upright originally. Three were stirrup jars. There were also four jugs, two small amphoras and one kylix. Below them was another layer containing several clusters of human bones in total disorder, as well as some pots.

In the entrance there was a rectangular grave pit of 1,90×1,80, and

a depth of 0,40 m. which contained skeletal material, as well as pottery. Noteworthy among the remnants is a human skeleton with a skull of remarkable thickness. In general, each niche contained two skulls while each circular pit contained three. Only one skeleton was undisturbed, its left leg being placed over the right one. There were no finds apart from pottery, all dating to LH III (some 40 in total).

Tsouleas 1a. The tomb had been completely robbed. The only finds were a LH II alabastron and two burials in a pit.

Tsouleas 2 (plan 6) is an almost perfect circle of 3,10 m. diameter and a height of 2,35 m. Next to it was a pitgrave covered by Roman tiles, one of many in the area. A shallow pit next to the entrance covered with slabs contained the skull of a baby. Next to it lay the burial of a child, aged 3-5 years with a feeding bottle between his legs (area of the genitals). The tomb contained three pits in which lay the bones of a child, an adolescent and one more skull. The pottery dates to LH III. It is possible that the tomb was especially made for children. The burial was disturbed in Roman times.

Only preliminary conclusions may be drawn about these tombs. The most important one concerns their form. All are almost circular and have been chiseled in the rock to create the chamber. The softness of the rock evidently made the process easier. Each of the tombs had a conical roof topped by a breast-shaped cavity. At first, I thought the latter was a socket for a wooden triangular revolving device, ensuring the circular shape of the tomb but this thought was abandoned during the next season.¹

The lower part of some of these tombs seems to have been dug into the local soft rock while their top, higher than the surface, was built in stone. This technique reminds of tombs excavated on the island of Kephallonia; note, however, that the latter date to the last Mycenaean

1. See Spyros Iakovidis in *Charisterion to A. K. Orlandos* 98-111. Marinatos denounces his own view in *Praktika* 1954

because he realised that the device was not in the center of the tomb.

period.² The interesting relationship between the Ionian islands and the Pylos district is a fruitful topic that deserves further study.

Another conclusion is that this cluster of the tombs could not have belonged to the administrative district of Ano Englianos. An independent township *must* have existed in this area.

As regards burial customs, it is interesting that the dead were accompanied by few grave gifts only. This is probably due to the fact that the tombs were constantly re-used and the precious materials were taken away each time the graves were opened for a new burial. This theory would explain why the pits (bothroi) and niches at the circumference contain nothing precious.

Praktika 1953, 238-249

Excavations this season were conducted in the *Koroniou* and *Angelopoulou* plots. In the *Koroniou* tomb cluster, which we began exploring in the previous season, we added a new tomb, *Koroniou* 4 (plan 7). We also discovered that tomb 1 had a smaller one adjacent to it and that the latter gave access to a third one, so that *Koroniou* 1 is actually a triple tomb. Tombs 5 and 6 lie 10 m. to the west.

Koroniou 5 (plan 8) was small and had been destroyed during the Roman Imperial period. The most notable finds were stone arrowheads and knives.

Koroniou 6 (plan 9) has a dromos with a small side niche. The main tomb gives the impression of a columbarium because it contains 14 niches as well as circular pits. Pit 5 was filled with stone and metal tools and probably belonged to an artisan. The tools were a stone hammer, a stone plaque (with two of its sides forming a right angle) and tools for cutting, grinding and chiseling.

Angelopoulou 3 was a Roman potter's kiln.

2. Sp. Marinatos, *Ephemeris* 1933, 70 ff.

The above mentioned tombs are particularly interesting because they show how Mycenaean burials were rediscovered in the Roman period and became a focus of ancestor worship.

Angelopoulou 2 is of particular interest because of the information it yielded about burial customs of the Mycenaean and Hellenistic periods. The dromos fill shows that the bodies were inserted through the aperture at the top of the walling of the door. Once filled, the tomb was forgotten. It was however rediscovered in the Hellenistic period at which time it was re-excavated. Its floor had pyres of two distinct periods, Mycenaean and Hellenistic, the pottery of these respective periods lying atop the respective pyres (see plan 4). In the north side was a well-preserved skeleton of a pig which was lying on its back, his legs upwards. The entire fill was replete with Hellenistic pottery. Two coins were also found, one of Argos, the other of Messene.

Angelopoulou 4 (plan 11) was replete with Roman and Early Christian pottery, lamps (one with a cross) and a scarab. About *tomb 5* (plan 12), the only fact worth mentioning is that its door was blocked at some later time by a large slabstone (fig. 3) and that the fill contained Geometric pottery, a bronze double axe and some gold and amber pieces.

Angelopoulou 6 (plan 13) was the most interesting of all tombs. In front of the door's threshold lay the skeleton of a gigantic man of two meters length. Unfortunately there were no finds and the body can therefore not be dated. The fill included Late Geometric and Roman terra sigillata pottery as well as late Geometric vases. Together with the pottery were bones of large animals, bovines or deer, as well as deer horns. This shows that such animals existed in the Roman period, a fact attested also by Pausanias when he talks about Skillous (V 6, 6). The matter became even more fascinating when a rhyton decorated with clay deer and oxen heads was discovered at the bottom of the tomb clearly associated with the Mycenaean layer. This vessel stood at the top of 50 other pots (plan 5). On the floor, lay two skeletons in shallow graves accompanied by Mycenaean and Hellenistic burial gifts. Possibly the stag-rhyton gave rise to the idea that the buried men of the previous age were hunters of large animals.

Angelopoulou 7 and 9 (the latter being a double one) (fig. 7) is a group of unremarkable tombs (plans 14-15) and I shall therefore skip their description.

Angelopoulou 8 (plan 16) was empty of fill, had two pits and fragments of bones lying around. Left of the entrance lay the only *in situ* burial. A small three-handled amphora lay next to the left shoulder, and 24 more pots on the floor.

The Mycenaean burial customs may be reconstructed as follows. The dead were placed on the floor in an extended position. When the floor was fully occupied, the skeletons were removed and placed within niches or circular pits. The earliest burials date to LH I attested by Vapheio-type cups (fig. 9) and the latest to LH III. From the earlier period (LH I) worth mentioning are two seals, one showing the sails of a ship, the other a lioness with a bird above her and a bucranium below. The doors were normally walled up after the first burials but the walling was partially opened for subsequent burials. Generally speaking, the tombs did not yield any valuable metal finds. Libations took place in front of the door at the entrance. The occasion was probably the sealing of the door at which time some kylikes were smashed on the spot (fig. 8).

Praktika 1954, 299-308

In the summer of 1954, we continued digging the chamber tombs in the plot of Ioannis Vorias, the heir of Tsouleas.³ All of them have more or less the same form as those of the previous season and formed distinct clusters with a small distance between them.

3. Participants in this season's dig were: Spyros Iakovidis who drew the excellent plans, Maria Pantelidou, Argyro Pantelidou, Dimitris Kakambouras, Dionysis Minotos, Efie Demetriadou, G.

Beckel, Tasoula Demetriadou, and Avra Papademetriou. Visitors were H. Brunsting (from Leiden, Holland), W. Auerbach, J. Warren, Elike Zanna.

Voria 3 (plan 17) lies beneath the water supply system of the town of Chora and was therefore utterly destroyed. Its roof collapsed at an unknown period. It contained three rectangular pits. It also contained a niche in the west wall next to which was another rectangular pit.

Pit 1 contained bones, a metal spear-head (the first to have been found in Pylos), a broad chisel, two dozens of stone and metal arrow tips and four small vessels of LH III date. The most interesting feature of this tomb was the burials themselves. At the bottom of Pit 1 were two skeletons (one larger and one smaller) in a posture of tender embrace. The larger one was in extended position (height 1,55 m.); against its left shoulder rested the head of the smaller one embraced by the larger skeleton. Was this a married couple or mother and daughter? They were buried simultaneously and therefore must have died at the same time.

Pit 2 had been sealed and was therefore intact. The burial had been destroyed by humidity. It contained seven skulls and an equal amount of pottery. The niche in the tomb had been blocked by vertically placed slabs and contained no burial gifts.

Voria 4 (plan 18) lies 15 m. west of the former tomb and had been robbed through an aperture on its collapsed roof. The dromos was intact and contained an unusual amount of kylikes. Before the threshold of the door, in the exact center of the dromos, was a strange vertical hole of a diameter of 0,25. The floor contained several pieces of large Mycenaean vessels and five circular pits one of which contained the skeleton of a large man (height: 1,75 m.). Some other pits contained skulls and very little pottery; one feeding bottle was almost intact.

Voria 5 (plan 19) presented great interest as it gave clear evidence of intrusion during the Late Roman period. At some point, a large fissure had been opened at the roof of the tomb but, curiously enough, there was no robbery. The original opening had possibly served as a refuse pit, as may be inferred by the blackened earth in its fill; it contained large sherds, broken glass vases, iron knives and tools, millstones, many bones of animals, including boar's tusks, and a bronze coin of the emperor Constantius. On the floor lay Mycenaean sherds and

pieces of terra sigillata. The floor also contained six niches, as well as pits and two rectangular shafts, both covered with slabs. Two groups of pottery were found. One group by the second niche, consisted of eleven pots set around a collar-necked jar (fig. 10). Also, fourteen spindle whorls and conuli were found around the same jar and, as it seemed, they had spilled from it. To the south, between circular pits 5 and 6, was a second cluster of pottery, consisting of fourteen vessels, all of which were found almost intact. Among these pots there is an unusual jug with strainers both at the mouth and at a side spout, and a small amphora stopped with the base of a kylix and surrounded by eleven steatite spindle whorls. All the pottery belongs to the LH III period. On the floor were pieces of silver or lead wires, perhaps remnants of jewellery.

Grave pit 1, covered with slabs, contained fragments of tibia and hand-bones of a fifteen year-old. The skeleton of grave pit 2 (fig. 11) was found in disorder which is difficult to explain. It may be that the dead had been buried with contracted legs leaning against a thick pillow or mattress. After the disintegration of the pillow, the skeleton collapsed on itself. The tomb contained at least six or seven skulls which were found blackened by the humidity of the earth.

Tomb Mastoraki 1 (plan 20) lies between the *Angelopoulou* and *Koroniou* groups. It was discovered in the Venetian period and had been thoroughly looted. Additional finds were two silver coins, bearing the inscription VENETIAE ... DUX, all found in the fill. The tomb itself contained three grave pits and two niches. Among the finds were remnants of 3 knives, glass and sard beads and a late Geometric trefoil-mouthing found in pit 1.

The new necropolis of Hagios Elias lies at the other end of Chora. Only one tomb was excavated completely which was named *Maniatis 1* (fig. 12). It had another one next to it but we dug only the dromos of the latter. The finds were poor consisting of a one-handled cup, a stirrup jar, pieces of a cup, a knife. The dromos contained many kylikes.

The necropolis in question is to be dated later than Volimidia and belongs to the end of the Mycenaean period. The dromoi are narrow

and very long; their sides incline inwards on the upper level. The tombs are not perfect circles. In *tomb 1* four whole and two fragmentary skulls were found, all belonging to children.

A *Roman Hypocaust* (fig. 13) lay within the land of M. Vorias, 30 m. away from the cluster of the aforementioned tombs. There were rumors in the area that the ruins belonged to an old church but the information was false, originating perhaps in the fact that the area had been used as a Christian graveyard. One of the skeletons had a Turkish coin next to its neck. The graves had damaged a Roman bath of which only the hypocaust remained; all traces of the frigidarium, tepidarium and caldarium have been lost. Large pieces of glass showed that the windows had glass panes. This to my knowledge is unique for Greece at the time.

Iklaina (Niklaina) was a settlement containing a rectangular building and a Cyclopean retaining wall and other walls which could not be clearly distinguished. A double wall of more than 10 m. length with a north-south orientation was detected and two fragments of red and blue painted plaster. A bath larnax of the known Cretan variety (see fig. 8) was found and plenty of LH III pottery. A palace may have existed there.⁴

Praktika 1960, 198-201

The Palaipylos/Volimidia area was re-investigated this season.

Angelopoulou 10. The tomb had been built over by the owner of the lot so that we could clear only part of it. It had been disturbed in Archaic, Hellenistic and Roman times, as was evident from the sherds in the fill. The fill contained also Mycenaean pottery and human bones which yield evidence of the disturbance. Of the human bones, the most

4. The excavations are now continued by Professor Michael Cosmopoulos of the

University of Missouri, St. Louis. See <http://iklaina.org/> (NM).

remarkable was the lower jaw of a man with one remaining tooth. All other teeth had been lost and the mandible had become one hard solid mass, presumably the result of years of toothless chewing. Herodotus also describes teeth and jaw blended together (Hdt 9, 83) and it was said of king Pyrrus as also of a son of Proussias, king of Bithynia, that their upper teeth had blended with the bone.

On the floor were three extended skeletons which must have been buried simultaneously because of the way they were positioned in relation to each other; all heads were oriented towards the south, accompanied by three-spouted jars and small Mycenaean objects as well as burned animal bones.

The dimensions of the tomb are: Dromos 1,55 m. width (in front of door); length more than 3 m.; height of door 1,70 m. The height of the tholos is 2,35. The door was walled in with a height of 1,70 m., width 1,30 m. (lower level).

Of the nearby *tomb 11* we were able to clear the whole chamber. In front of the walled door we found fragments of kylikes together with an intact one. The fill in the chamber had been repeatedly disturbed: more than 47 skulls together with pottery of later periods were dispersed among the upper layers. Lower down lay fragments of pithoi and on the floor pieces of thin stucco, steatite conuli, a large gold plated circlet and a few small late Mycenaean vases. Around the floor of the tomb were ten small niches full of human bones and containing one or two skulls. In the middle was a pit containing a skeleton probably of Hellenistic times, without gifts.

The next tomb of the *Voria* group (*tomb 6*), lay 100 m. to the east (fig. 14). It was intact but poor and contained two skeletons in the fill above the floor and four directly on the floor. Skeletal material from previous burials had been pushed at the sides across the door or was buried in two shallow grave pits, containing two skulls each, and a bronze dagger. The slight disorder of the finds is most evident from the fact that much pottery has fallen from a higher level probably because of earthquakes. One more skeleton lay on the bottom of the southern pit. The pottery all dates to LH IIIA-B.

VOLIMIDIA - KEPHALOVRYSSON

Praktika 1964, 78-89

During this campaign three more chamber tombs were excavated. One of them, designated *Voria* 7 belonged to the Volimidia group. The other two *Kephalovrysson* 2 and 3, were situated along the modern road from Chora to the locality of Kephalovrysson. Another one, designated *Kephalovrysson* 1 was not a chamber tomb but had the form of a large irregular shaft grave.

The *Voria* 7 tomb lay near the hypocaust. Its dromos is partly blocked by a quadrangular 2,74×2,44 construction with stucco lined walls and a floor of small square slabs, most probably a cistern related to the hypocaust. The door was walled up. The circular chamber contained a small heap of earth clods and fragments of Roman tiles fallen in as a result of the construction of a cistern. On the floor lay a few bones and two stirrup jars (fig. 15), fragments of kylikes, jars and jarlets, feeding bottles, a cup and a cylindrical alabastron (figs 16, 17), all of them dated to LH IIIA1 and LH IIIB, as also a few small beads and parts of a necklace of glass, steatite and semi-precious stones.

The other tomb (*Kephalovrysson* 3) had been penetrated by the roots of the neighbouring trees. On top of the 0,15 to 0,35 thick fill lay two skulls and a bell cup. At floor level there was a pit containing a young woman and 8 niches, some empty and some full of fragmentary skulls and bones. One of them yielded two bronze knives, a small amphora with rudimentary handles, a small jar with cutaway neck, three cups, two arrow graters and two whetstones. From two other niches come a two handled pot, two stone arrowheads and one edge knife. The finds date the tomb to the LH I-II - LH IIIA2 period.

Kephalovrysson 4. It lies next to the foundations of a private house, so we were able to excavate only part of the dromos. In its fill were found fragments of a skull, a few bones, parts of a kylix and some sherds.

Kephalovrysson 2. Its dromos has a niche, closed by a slightly displaced slab; the walling of its door had been partly torn down in Hellenistic or Roman times. In the chamber the upper fill contained tiles, one or two badly fired clay pans, part of a pithos, and animal bones among which the skull of a bull. All these are unmistakable signs of later sacrifices to the dead «ancestors», as witness a pointed-bottom amphora bearing a difficult to decode inscription. Lower down, two skeletons lay without grave gifts. A pit beneath one of the dead yielded LH I-II pottery. The chamber has eight niches. Two were empty; the others were full of bones. On the floor lay skulls and feeding bottles, alabastra, jugs and stirrup jars, dating to the LH IIIA till LH IIIB period. The upper layer in the dromos niche contained a skeleton with Hellenistic grave gifts. Beneath that a child's burial appeared, furnished with a type Φ figurine and three LH IIIA pots.

Kephalovrysson 1 (plan 21). At first a small pit was located covered with stone slabs and containing a contracted skeleton. Its discovery led to the adjoining main irregular shaft surrounded by stone walls, a real shaftgrave which, when cleared, was found to contain the bones of two or three skeletons packed aside to make room for the last one, contracted, *in situ*. In the NW. corner lay two double cups, one more vase and a bronze knife. The last burial was surrounded by more than 20 vases, some within larger ones: two craters, one large skyphos with four small bowls attached inside (fig. 19), a skyphos with a loop-handle and a cup attached to it inside (fig. 20, above), and 6 double cups. Also, four conuli, two double edged and two single edged bronze knives were found. These last had a small hump on their back. In front of the dead man's face lay 41 arrowheads and two more on his skull. Near them a whetstone and tens of flint chips as also a small piece of a boar's tusk were found.

The skyphos-like vase with the four bowls inside is known from the Aegean, Egypt, Syria and from as far as Central Europe. It was used for spinning two threads into a bifilar one. As to the double cups, actually two cups connected by a short stem and a common loop-handle (fig. 20, below), they must be what Homer calls δέπας

ἀμφικύπελλον, but this is not the place to elucidate this much discussed question.

KEPHALOVRYSSON

Praktika 1965, 102-109

Kephalovrysson 4. This year we cleared its chamber, which was full to the top with an upper layer of stones and rubbish. It was dated by a few sherds to the Hellenistic period. We found also plenty of discarded sheep, goat and dog bones. Deeper down lay the fragments of a jug above a pit occupied by two Hellenistic burials. Other finds were a Mycenaean straight-sided three-handled alabastron, a clay loom weight and several broken human skulls. The tomb, discovered in Hellenistic times, was obviously used as a dump.

Kephalovrysson 5. To the W. of 4. It is elliptical rather than round and a shapeless opening serves as a door. The chamber contained a grave pit, two small niches and a large one. On the floor lay many skulls and a few early Mycenaean pots of local make. Next to one of the skulls lay two whetstones, five boar tusks and a serpentine axe, which may have served as a tool, or believed to be an "ancient" artefact or even a meteorite. The pottery is early Mycenaean.

Kephalovrysson 7. The last to be dug. It yielded a few ordinary finds, among which a one-handled cup and a large feeding bottle.

To the N. of this group two tile-covered graves, both without grave gifts, and one more, in the form of a large pit, were discovered. One of the former had been severely damaged by the construction of a modern water channel. The other, covered by several layers of tiles, contained a single burial. In the pit lay another burial, presumably of a woman, furnished with a black-burnished lamp next to the head, a handleless alabaster (tear bottle) by the right tibia and a small wine jar together with a two-handled skyphos near the feet. This group of graves belongs obviously to the Hellenistic period.

On the S. side of the Kephlovrysson 1 shaft grave an investigation revealed another shallow circular pit and a small semicircular shaft, *Kephlovrysson 6*. The grave had two pits and three niches. On a pile of stones in front of the damaged entrance were the remains of a burned offering, together with fragments of early Mycenaean drinking vessels and of a crater-shaped vase, a bronze pin with a conical head, provided with a knot and a hole for the string, such as those found usually in Late Mycenaean graves. This type of pin existed already in Early Mycenaean times.

VLACHOPOULON

Praktika 1964, 89-92

The village of Vlachopoulon lies 20 km southeast of the small town of Chora and nearby a tholos tomb was discovered by Eustathios A. Giannaris. He reported that his donkey's leg fell into a hole and that this is how he discovered the tomb at a place called *Drakorache* (the dragon's crest). According to the local tradition there was a dragon's hole there. If a white ram entered this hole, it exited from a cave near Maniaki, 7-8 km away, having turned black.

Giannaris demolished the top of the vault, entered the tomb, ransacked it and collected some vases which he broke, as also two small knives. All this loot ended up in the Pylos Museum. The local ephor Dr Gialouris kindly suggested to me to assume its excavation for which I thank him. The tomb is among the smallest ones and its masonry is almost primitive. In the amount of rubbish fallen into the chamber we found a few sherds and Giannaris' own hair-comb! The dimensions of the tholos are: Diameter 3,10 to 2,92 m. Its height would be ca 2,80 m. Width of door 0,83 m. (threshold) to 0,50 (lintel). The walling is uneven. Slab-like stones were used in the lower and the upper layers with a band of large unworked stones clumsily interposed between them and the

curve of the vault is irregular. According to Giannaris' account he found in the back of the chamber a crater on its stand and a jar next to it. He said that the pottery which he found lay 0,15-0,20 m. deeper. Our excavation showed that the original fill was nowhere more than 30 cm. Our finds came mostly from the western side. They consist in a pan of whitish clay with two wishbone handles of good egg-shell-ware quality, possibly imitating a metal prototype. Next to it we found two stemmed one handled kylikes; a little to the east was a stirrup jar; to the south lay an upside down alabastron with a 0,187 m. long knife next to it. We found also a jug-like rhyton, a small bowl and the lid of the pyxis which Giannaris had found.

Most of the pottery dates to LH II (according to Furumark Mycenaean IIIA-B), namely ca 1400. There are pyxis specimens of early "Close Style" and a krater on which the decoration makes use of a shadowing technique creating a relief effect.

PAPOULIA

Praktika 1954, 311-316

The Papoulia tumulus. Messenia abounds in tumuli. This year we investigated the great tumulus at the locality Hagios Ioannis, midway between the villages of Platanos and Papoulia (plan 22). When the villagers of Papoulia decided to build a church dedicated to St. John, they hit upon cist tombs of the Christian era and on pieces of a MH pithos with a rope shoulder decoration. Before that a collar-necked jar of similar date had been found (fig. 24). It has small solid perforated handles and was decorated with painted zig-zag lines. We decided to excavate the tumulus, which has some original and interesting features. It is oval-shaped with a 13 m. diameter and is a 2,50 m. high. Piled up clean soil was used for its construction and it had a perimeter of flat stones ca 2 m. high. The dead were buried in large pithoi which were embedded

horizontally into its perimeter with their mouths turned outwards (fig. 22). Nine such pithoi were identified at present (fig. 23), of which the largest is 2,18 m. high. Some of them contained two squatting burials. Having found a stone arrowhead on the shoulder of one of the burials we thought that it could be the common burial place for warriors but it is too early yet to be sure. The only other finds were a clay object and a lead one from inside the pithoi.

Around the tumulus as also on it many cist graves were identified but only one containing a squatting burial dates to the MH period. The rest are Christian and some of them containing several skulls were used as ossuaries. So far 18 burials, including the pithoi, have been identified, but there must be more.

We found that about a dozen tumuli were nearby situated, most of them destroyed, and I know that at least twice as many exist in W. Messenia. Before more are investigated their date, Pre-mycenaean or Mycenaean, cannot be determined.

We discovered, moreover, three small tholos tombs and one rectangular pit grave. The first tholos, 3,60 m. in diameter, lay half under a house and half under a lane and was almost totally ruined. Only a few bones, some broken vessels, clay loom weights and a well preserved pin, a small diadem, a bronze drill and beads, all of them of bronze, were found. About 80 m. to its south lay another totally destroyed tomb, yielding only a steatite conulus and part of a stirrup jar and, situated near the first tomb, was the pit grave which contained plentiful sherds and broken bones. The pottery from all these sepulchres was LH III. A fourth tholos tomb was detected. It shall be investigated next year.

Praktika 1955, 254-255

The *Hagios Ioannis tumulus* was entirely excavated. It was already known that the tumulus contained pithos burials, disposed horizontally and arranged radially. Only one pithos was placed inside it. The clearing of its middle part showed that apart from that pithos, there was at the

very center a small horseshoe-shaped construction, the common home of all the dead, 2,20 m. long and 1,25 m. wide with the entrance looking E. It had thick walls built of small stones and was covered with large slabs (fig. 25). The soft bedrock, dug a little deeper, served as a floor. When the tumulus was heaped up the cover slabs collapsed under the weight.

Inside, the construction was full of clean soil and nothing else. It could not have been a grave. A small stone built structure was added in front of its entrance containing traces of burning, small bone fragments and one large bone, probably of a pig, implying that a sacrifice had taken place there. More such signs were observed near the N. jamb of the entrance on an altar of sorts. It was a cenotaph to serve all the dead, among whom were children, so the tumulus was not a war memorial as I had surmised at first.

The small tholos tomb which had been identified last year at the *Katarrachaki* site near the approach to the village was excavated. It has a diameter of 4,40 m., the door was 0,80 m. wide and the sides of its dromos had a stone coating for ca 1,25 m. from its entrance. The tomb had two pits and traces of burning on the floor. More than ten skulls were identified among the remains of bones. A few worn small vases were the only Mycenaean finds. It contained Mycenaean dead and heaps of bones on its floor but when its top collapsed in late Hellenic times it was entered by the Greek people who lit two fires, sacrificed bovines, sheep and goats and offered small black glaze vases. This continued till the walls of the tholos caved in and buried the whole structure.

MYRSINOKHORI (ROUTSI)

Praktika 1953, 249-250

The site known as Routsí – subsequently renamed Myrsinokhori – is situated half an hour East of the village of Chora. It seemed at first that except a well known and repeatedly robbed tholos tomb, three more

tholoi were situated atop its hill but it turned out that they were mere BA tumuli with pithos burials (plan 23). More precise dating proved difficult because of the indistinct nature of the ceramics. One of the tumuli proved to be a mere heap of stones.

Praktika 1956, 203-206

The most important tholoi came from Routsis-Myrsinochori, half an hour northeast of the palace of Englianos (plan 24). These tholoi were small princely tombs of c. 5 m. diameter, most probably the resting places of local dignitaries, such as the *pasireu* or *lawageta* of the Pylos tablets.

Routsis 1 had been known since a long time and had been used by locals as a pigsty (plan 25). Its *dromos* contained a late burial (possibly Christian) which had a strange feature: the skull, which showed a cut on the occipital bone, had been separated from the rest and had been placed upside-down on the shoulder. The interior of the tomb had been robbed and contained nothing remarkable: A cluster of small vases date it to LH II-III. Other finds included: a bronze pan, a corrugated silver vessel, the bones of a lamb or goat, a gold band, a leaf-shaped gold ornament, gold-plated beads and a bronze pin.

Routsis 2 was situated 20 m. to the northwest (plan 26). It was immediately evident that it had survived intact, for which reason it proved to be of great importance. Already on the surface there were bones of a calf and fragments of a Hellenistic vessel. Mixed in with the debris was a golden diadem along with several Palace Style sherds. Deeper down and till we reached the floor, we met an abundance of stones. On the floor lay a burial and next to it two pits covered with slates. Along the S. side of the tomb there was a bench, atop of which was a table of offerings decorated with octopods. The tomb was partly intact. To judge from the number of skulls, seven bodies had been deposited in it, of which the four oldest ones were buried in pit 2, which contained at least four skulls. After that it was abandoned, perhaps because the tomb col-

lapsed. Clay vases had been smashed and strewn around, which explains the curious fact that out of ca 40 vases only a small askos survived. From the others entire parts are missing. The last body was placed on the floor of the tomb with its right leg placed over the left and both his arms stretched towards his right side. This man wore a necklace of amber beads around his neck, had fifteen seal stones next or on his wrists, tens of swords and knives on his right side. By his left he had a flesh hook. Tens of vessels were lying next to his head and feet.

Pit 1 contained the skeleton of a princess (?). She had a multi-coloured glass necklace around her neck and a glass bracelet imitating amber around her arm. No other burial gifts were evident (fig. 26).

Pit 2 was covered with three heavy slabs, on which lay upside down a three handled amphora. The pit contained many skeletons but only the upper part of a body was discernible. On his chest he bore a necklace of tens of amber beads (54 were collected *in situ*). By his left hand, he had an inlaid dagger decorated with gold and silver nautili on niello within a seascape of gold plant ornaments. Nearby lay thirteen snail-shaped beads, originally part of the decoration of the dagger belt (fig. 27). In his right armpit, the dead had a similar dagger decorated with a scene of carnivores hunting in the wild. On the left side of the skeleton was a mirror on which lay one more gold studded dagger. The rest of the finds were spread around in the pit and belonged to previous burials. They included mirrors, weights, a spear, a tripod, a flesh hook, ivory pieces, a sword pommel, a silver vessel, ivory fragments, a gold ring, a gold ear pick and some gold foils and a pin with an amethyst head. One seal was engraved with the image of a dragonfly; another had the image of a griffin. One prism made of amethyst depicted a lion attacking a deer; a second, made of the same material, depicted flying ducks. A third gold-bound seal of sard depicted a griffin. A beautiful solid gold bead represented the capture of a bull by use of nets (CMS I 274). Noteworthy finds are ivory combs, one with the representation of wild cats hunting ducks. Two ivory boxes (pyxides) were found by the door; one was decorated with spirals, the other with dolphins. Throughout the tomb and the dromos, we found stone and bronze arrowheads

which were evidently shot in honor of the dead at the funeral or perhaps were intended to scare evil spirits away. The pottery dates the tomb to a period ranging from the Marine Style (LM IB-C) to the advanced Palace Style, i.e. 1500-1400 (LH IIA-LH IIIA1 according to Furumark). Half a dozen of the vessels seem to be genuine Minoan imports, especially a stirrup jar which constitutes the earliest such vessel in Greece together with another one at the Chalkis Museum. The rest of the vases were mended from sherds. Part of a pear-shaped alabastron was found in Pit 1 (fig. 28). The lens shaped sealstones and the oriental cylinder belonged to the floor burial.

Praktika 1957, 118-120

The excavation period was short, concentrating on the investigation of Routsis tomb 2 (plan 26). Its façade was preserved below the missing lintel, the left jamb rising to 1,45 m. height, the right one to 1,30 m. They were built by small slab stones ca 5 cm. thick. The original floor level of the dromos must have coincided with the lowest stones of the door walling. Later on, however, they deepened the greatest part of the tholos as also the dromos and the new threshold which sunk correspondingly. Along the tholos' left side they left a narrow bench which shows the original arrangement. At the beginning of the bench they built a circular hearth surrounded by broken cooking vessels, probably for the preparation of a funerary meal. Two deep parallel ruts led from the dromos to the tholos, same as in Tragana, indicating that the corpse was carried to the grave either on a cart or on a chariot. Inside the tholos they left a curved part undug. At its N. end, though, the deepening of the floor beyond its foundation and the two pits near the sides weakened its structure and caused its collapse.

The finds in the dromos are of especial interest. Among them, next to the left door-jamb had been found part of a three-handled amphora with reed decoration. Now, more pieces of it were found nearby, so that the vase could be mended. It is the earliest vessel of the tomb. Other

finds were a kylix, Keftiu cups and, leaning on the right side of the dromos wall, a bronze double axe. More sherds belonging to a large vessel which was found, broken, last year in the chamber were collected, and a sherd could be attached to the pear-shaped alabastron from pit 1 (fig. 28) that had been entirely emptied. More sherds were found to belong to a jug and a rounded alabastron, whose fragments lay with the early burials in pit 2 covered by the last *in situ* interment, which shows that the earlier dead had been robbed. Also in the dromos fill were a gilded bronze nail and other fragments of bronze objects, as also a gold band in front of the door. It is obvious that everytime the door was opened for a new burial the contents from the chamber pits were carried systematically outside and carefully searched by the relatives of the dead, thus recuperating what belonged to the family, or, less likely, by the labourers. Some stone arrowheads, a piece of flint and an irregularly shaped, twice perforated amber seal or bead engraved with parallel lines were also found. (See Vl. Miložić, *Germania* 33, 1955, 316-319.)

TRAGANA

Praktika 1955, 247-254

Midway between Chora and Pylos, at a little distance from the shore, lies the township of Tragana. At this place, K. Kourouniotis dug a tholos tomb before WW II which will henceforth be referred to as *Tholos 1* and Skias dug part of its dromos (plan 27). The dromos was excavated and it was ascertained that it contained sherds of which none earlier than Palace Style and kylix stems, stone arrowheads, gold and bronze leaves, a fragment of a single edged knife and obsidian and flint pieces. The lintel consisted of three large unworked stones spanning the door. The outer one had fallen into the dromos, which was now excavated in its entirety (fig. 29). The dromos also contained a pit filled with bronze vessels (fig. 30), the principal one being a very corroded and broken amphora inside which were two spearheads, a dirk, two one-edged

knives, a razor, a mirror and a two-handled cup and next to it a three-legged cooking pot, beneath which there was a pan and a pair of weighing scale plates. Next to the bronze amphora, was a tripod cooking pot and, under it, we found some smaller vessels and weights. Some thirteen pieces of weapons and objects were counted, all of them compressed and distorted.

The threshold of the tomb had two grooves at one meter distance of each other. The grooves run into the tomb to about a distance of 50 cm (fig. 31, plan 27). Inside the north groove lay another hoard of bronze vessels, including a basin with engraved decoration on its rim (fig. 32). Of the hoard a three legged and very corroded bronze pot is worth mentioning because it bore traces of intense burning. It is thus certain that it was used on the spot for the last time, just before its final deposition in the groove. Under the bronze vessels was a knife with gold rivets on the handle, a small pan and two razors (6 pieces in total). From the tholos itself the most noteworthy find is a seal-stone depicting a robust Hercules-type warrior killing another whose hands are severed from his body (CMS I 263). Is this a historical or a mythical scene?

The processing of the bronze finds in the laboratories of the National Archaeological Museum revealed clearly the decoration on the basin and that on the knife and on the spearheads, as shown by the drawings made by the Museum chemist Mr. Zissis and by the artist Mr. Kontopoulos.

Tholos 2 lay a few meters away. It was smaller, having a diameter of ca 7,20 m., and a height of 3,25. Its dromos was 2,40 to 2,55 m. wide (plan 28). The entrance was faced with dressed soft poros blocks. The tholos walling consisted of small stones with smoothed surfaces joined with hard clay. Its vault had caved in and its door was completely destroyed. The dromos fill yielded a few sherds, of which one of an early LH I cup. The tomb had been re-used as a dwelling or as a store-room in the Hellenistic period, as attested by lamps, fragments of Megarian bowls, thick clay sherds from pots and pithoi. These last, as also signs of burning and large tiles, are still later and presuppose the destruction of the tomb. On the far end of the floor of the tomb there were two pithoi, both mended with tens of lead clamps, which had been sunk deep

into the floor and had been covered, one with two small slabs and the other with tiles. They were found to be empty. On the floor of the tomb, but higher than the Mycenaean layer, was a hearth and spit rests for skewers. Next to them lay a great quantity of ash. We also found animal bones and observed small irregularly spread hollows on the floor, of a diameter of 10-40 cm.

From the Mycenaean level we were able to retrieve a gold bead decorated with the ivy motive (waz) and some fragments of a three-handled pithos and a three-handled amphora. They were inside a deepening of the floor, 1,35 m. wide, reaching from the floor to the middle of the chamber, which I think was made in Mycenaean times, possibly in order to facilitate getting the burials into the tomb by use of a chariot (see plan 28). Such a theory might explain the presence of the two grooves of tomb 1 which may have been destined for the chariot transporting the dead. The amphora was found in this cutting which shows traces of burning.

The tomb contained three shafts and probably one more. Shaft no. 1 was covered with three large boulders, of which the middle one may have been one of the door lintels. It was full of rubbish from the Hellenistic period, Megarian bowls, tiles and lamps, as well as animal bones and pieces of charcoal. Shaft no. 2, to the east, contained human bones but it had been destroyed by the pit for the two Hellenistic pithoi. It could be Mycenaean. Shaft no. 3, lying by the west wall of the tholos, was intact. The sherds it contained were only late Mycenaean. Its sides, partially walled, were blackened by fire. The dead as also their grave gifts had been entirely burned, offering a good example of Mycenaean cremation. On the bottom of the shaft the remains of the pyre were 0,30 thick. By the southern pyre were found two small vessels, 15 beads of amethyst, jasper, rock crystal, a decorated plaque made of glass, paste inlays of various kinds, the disc of a bronze mirror, two steatite conuli, a silver ring, a bronze circlet, some bronze arrowheads and one bronze arrow preserving part of its shaft. The northern pyre yielded a necklace of 41 gold nautili (fig. 33), rosettes and plaques of glasspaste as well as five lentoid seals (fig. 34) (CMS I 264). One rock crystal seal depicts a

bovine walking beneath an inverted sacrificial table. The second seal-stone made of agate shows two antithetical bovines; a third one shows a bull with a branch above his head and an incense burner below (CMS I 265, 267). A fourth shows a bull looking backwards and a fifth seal depicts two goats flanking a sacred *Opuntia* tree (CMS I 266).

The finds date the tomb to the middle of the 14th century but its construction must date earlier, reaching back to the palace style period (LH II, ca. 1450 BC.).

VOIDOKOILIA

Praktika 1956, 202-203; 1958, 184

About 5 km. to the south there is the small bay of Voidokoilia, ancient Boufras. To the right, as one sails into the bay, is the Koryphasion rock where the so-called Neleus cave is situated. On the left side of the bay we excavated a small tholos tomb built on top of the rock, i.e. entirely on the surface (plan 29). It and its walling had been bisected by a Hellenistic ditch and we found two skeletons on both sides of it, as also a small cist grave and the remnants of an entire bovine placed there as a sacrifice, and the skulls of several previous burials. Among the finds there were obsidian arrowheads, two necklaces of amethyst and sard, four gold foils with spiral decoration, some small gold objects, as well as two late Mycenaean vases.

KORYPHASION

Praktika 1958, 184-185

This year our search included Koryphasion where ancient tradition placed the tomb of Nestor, and the region of Koukounara, NE of the town of Navarino, till now archaeologically unexplored. The tholos, built

atop the rock on the left to the entrance of the Voidokoilia bay, was excavated in 1956. An equivalent tholos was sought on the right side of the entrance, but the excavation resulted only in Classical and Hellenistic remains including house and fortification walls, as also bronze coins from the town of Messene. The area, however, is covered by 4 m. accumulation of sand, so we could not excavate it properly.

KOUKOUNARA

Praktika 1958, 187-193

The district of Koukounara has been until now terra incognita from the archaeological point of view. It is rich in waters and its well irrigated fields produce all kinds of fruit and vegetables. Possibly the names *Pa-ki-ja* and *Ka-ra-do-ro*, attested in Linear B tablets, refer to one of these districts. (Ventris, Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek* 142). Near the village of Koukounara I noticed an artificial hill which I judged to hide a tholos. Five minutes to the east, lies the deep ravine of the Arapis river bed which borders a naturally fortified acropolis. At this spot we found remnants of architecture and pottery. It is represented by handleless pithoi, sherds from coarse ware, a multitude of kylikes, some Keftiu cup fragments with rippling decoration and a bead made of dark clay. The pottery dates roughly to LH I - LH II. The architecture consists of a 8,50 m. apsidal megaron entered from the west. At the north we saw the remains of another building of the same date. A bronze drill and a cylindrical bronze object were also found. At the east, at a distance of 20 m., separated by a deep Arapis ravine, was a cluster of tumuli-type knolls which may conceal tholoi. More problematic to interpret is an underground construction built with slabs; it may turn out to be a tholos.

To the north-east of this spot we found at the place called Libadites in the property of Anastasios D. Magganas (village Kremmydi) another tholos of which only the lower courses survive, *Koukounara tomb 1*

(plan 30). It is built entirely above ground, has a diameter of 4,20 m. and is preserved to a height of 1,15 m. At its south there is an opening made recently by robbers. The tomb had been robbed many times.

On the floor were two shallow niches with remnants of bones and skulls. The one at the right of the entrance yielded a rounded alabastron, the only intact vase from this tomb. A small number of LH I-II sherds were found, dating to 1500. No skeleton was found in its entirety but there were many skulls (about eight in total). The most interesting find was an Egyptian scarab of white glasspaste and a length of 0,015. The surface is divided in two. The upper part depicts a triple papyrus, the symbol of Lower Egypt; the lower part shows a libation vessel between two spirals. The dating of the scarab is uncertain.

Koukounara 3. Of this tomb only the dromos and a small part of the tholos were excavated because the tholos was situated within a field whose owner did not allow any further exploration. It yielded some sherds, a kylix and three skulls. The walls of the tomb rise vertically, which is unusual.

Koukounara 2 (plan 31) was a reasonably well preserved tholos. The well preserved door is 1,20 m. wide, narrowing at the top to 1,05 m., and 1,90 m. high. Two lintel stones were still *in situ*. The heavy wall blocking the door was as thick as the entrance to the tholos. It did not help, though, since the tomb had been completely robbed, as witness a skull and fragments of bones which we found on top of this walling. The height of the dilapidated tholos was preserved a little over 2 m. and its diameter was ca 6 m.; its fill had been utterly disturbed and yielded animal as well as human bones mixed together. Traces of burning were evident everywhere but I got the impression that they were the results of later efforts to weed out the land.

On the right of the entrance there was a pit covered once by slabs of which one had fallen into it and another was still *in situ*. Its contents had been robbed except for the burial of a 5-6 years old child which escaped the thieves because it was covered by a slab. Due to Mrs. M. Pantelidou's persistence, the skeleton, which was not well preserved, was cleaned enough to show its general shape. It was in a contracted posi-

tion, the head lying on its right side. Next to the skull were two alabaster, situated in such a position as to allow the liquid to flow from them on the hair of the child. The hair would have been originally been bound by a chaplet held together by gold ringlets of which one was decorated with a rosette or perhaps a daisy. Two necklaces were around the neck; one was made of amber, the other of blue faience. Fragments of gold foil lay around. The alabaster, although not well preserved, date to LH II-III A.

The summary of this year's season is as follows: we found three tombs and a fourth possibly lying near by and an apsidal megaron accompanied by further buildings. This means that there was a significant Mycenaean community at this location, settled sometime in the 16th century (LH I) in the well watered area of Koukounara.

The district of Korone, earlier called Asine, is probably to be identified with the *Ri-jo* of Linear B tablets. Thanks to the kindness of a school teacher, Mr. Arvanitis, we identified a small but well-built tholos by the village Charokopeio. In 1946, the landowner named Panagiotis Yannoukos, who was drying his raisins on the drying floor atop of the tomb, discovered this monument, thinking that it was a Turkish treasure hole. He descended inside the (as yet) intact tomb and found a bronze cauldron and a sword on the floor. He destroyed its northern half using the stones to build a house. Its dating is uncertain.

Praktika 1959, 174-179⁵

The area Katarrachaki, a natural acropolis E. of Koukounara was investigated this season. The so-called apsidal building excavated last season proved to have an irregular plan, its sides being curvilinear

5. The excavation was attended by Spyros Iakovidis who drew the plan and by Maria Pantelidou. Visitors included P.

Ålin from Sweden, Hugo Mühlestein from Switzerland, Messrs Eggers and Braschen from Berlin and the nomarch of Messenia.

(plan 32). Because the earth around it was very hard, it was difficult to excavate it fully. It was ascertained nevertheless that it has two distinct phases, LH I and LH II. In front of the west side there is a wall of 3,92 m. length and a width of 75 cm., bearing a column base *in situ*. Another base, but not *in situ*, was found inside the megaron. Remnants of walls exist to the north and west but not much is left (their stones had been carried away by the locals to build the village of Koukounara). The excavated building has a length of 10,80 m. and a width of 5,50 m.

At the south side of the acropolis there is a natural fissure which served as a rubbish pit and contains sherds of excellent quality of the LH IIIA and IIIB periods, obviously imported.

Seven tombs were located this season as well as some of the tumuli in the area. *Koukounara 2* was cleaned this year with poor results. It yielded nothing except a piece of silver wire, three gold foils, two stone arrowheads and a fragmentary seal.

Separated from the acropolis of Katarrachaki by the deep stream of Arapis, is the area of *Gouvalari* where there is a striking number of tumuli. Not much was found there either although many of our tools were broken in an effort to penetrate the very hard earth. They are crude, makeshift doorless structures. *Tumulus 1* yielded practically nothing. *Tumulus 2* concealed three small tholoi of less than 3 m. diameter. They had no doors: it appears that the dead were lowered into them from above or inserted by a break through the jerrybuilt walling. The most interesting one was the westernmost *tumulus 1*, the dimensions of which are 1 m. height and diameter of 2,75 m. It yielded a thin knife, a piece of another bronze knife, a bronze pin perforated at the top, an arrowhead, spindle whorls of clay and fragments of crude pottery.

There are 3-4 similar tumuli in the area which were, however, not excavated.

Koukounara 4 (plan 33). This tomb was robbed but what was left by the robbers show that it was a rich one. It had been rediscovered in Hellenistic times and gave a good example of Hellenistic cult. Its diameter is 6,25; its height 2,20 m; height of door 1,10 m. Its floor was dug

to a depth of 0,50 m. after the original burial was made, and I see no explanation for this phenomenon other than that the entrance was hollowed out for the entry of a chariot. After a layer of 0,50 m. was removed, the fill down to the floor was found to contain animal bones, including an entire deer, pigs, bovines, sheep, deer-horns and 16 hoofs of deer and equines, the shell of a tortoise and a wealth of sherds. As well, we found shells of crabs which may have crawled in there by themselves. A human hand was found in the top Hellenistic layers. On the NW. side, on the wall and the floor were the remnants of an extended pyre and tiles, pithos sherds and much pottery including a Laconian sherd of the Orientalizing period. The only Bronze Age finds were sherds which, when fully cleaned and mended may result in the restoration of one or two Palace Style amphorae with floral or rosette decoration. Many gold foil pieces were strewn throughout, as were dozens of boar's tusks originating from helmets, beads and stone arrowheads. A gold bead with granulated decoration and many seal-stones were additional finds. One of the seals, made of lapis lazuli, was gold-bound and depicts dolphins, another one a kneeling deer; another a quatrefoil; another a bellowing bull struck mortally. Even more interesting is an early jasper seal showing a winged griffin holding a dead deer in his beak. Most interesting is the theme of a duel engraved on an amethyst seal. Two warriors are duelling holding two swords each (Marinatos - Hirmer 1976, pl. 230). The design is exquisitely fitted to the rectangular surface of the seal in question and the strict symmetry gives the impression of a show rather than actual battle. The artistic quality is mediocre. All these seals are dated to c. 1500.

The observation that tholoi occur in pairs was verified once more when we found a second tomb, *Koukounara 5* (plan 34). The door is 1,83 m. high and has a diameter of 4,90-5 m. It was walled up to the non preserved lintel. The floor bedrock slopes down. Nothing was found *in situ*; on the west side were remnants of a fire, containing human bones and offerings. We found an amphora with ivy decoration, pieces of bronze utensils and weapons; an amethyst seal showing a running and bellowing bull; tens of stone arrowheads and some fifty boar's tusks

belonging to a helmet. The decoration of the amphora suggests a date of around 1500, although additional sherds show that the tomb was in use until LH IIIA-B.

Koukounara 6 lies at a distance of about 500 m. to the NW. of the acropolis of Katarrachaki. It had collapsed and proved dangerous to excavate; we ascertained that its door was in its southern side. After we reached a depth of ca 2 m. inside the tholos we gave up for safety reasons.

Koukounara 7 (fig. 35) is the second member of the pair. The height is preserved only to the height of a meter; it has a diameter of 5,40 m. Nothing was found *in situ*; the tomb had been cleared several times in the Mycenaean period. Each time a pyre was lit and meat was thrown into it together with acorns of which we found plenty of burnt specimens. With every new interment the bones from the previous burials, and possibly some of the offerings attached to them were swept into pits. Only one skull was found almost entire with fragments of three more. One vase, an alabastron, was found practically intact. The remaining pottery is mainly LH IIIA-B except a few LH II sherds. Approximately 30 arrowheads were found near the entrance, some more being strewn around in the tomb. Other finds were steatite conuli, a deer horn, fifteen glass paste and glass beads, a lentoid seal made of an earthy substance with embedded silver wires, a tip of a javelin, two knives of different shapes (one was deliberately broken), as also another knife and dagger, the latter having nails coated with electrum.

More tumuli were observed in the villages Kremmydia and Fourtzi, around Chandrinos and in the Methone area. It is obvious that local potentates built tholos tombs for themselves and their families. Few of those could be called royal.

Praktika 1960, 195-197

This season, the excavation of the twin tombs of *Koukounara 4* and *5* was completed. Both tombs had been throughoutly tampered with.

Not one vessel was recovered intact but the many sherds may, when mended, produce more vases than we hoped for. The tombs date to the LH I period but they continued to be in use until LH IIIB. *Koukounara* 5, the larger of the two, has yielded spectacular evidence of later Greek cult. Already in the previous season a variety of animal bones was observed lying in a pyre of two meters length. The pyre included large bovine femurs (possibly of wild bulls), bovine jaws, and bones of calves, pigs, horse-hooves, small animals and birds. The finds correspond to descriptions by Pausanias of a Messenian cult of the Kouretes, where the sacrifice began with the slaughter of bovids and goats and ended with small birds being thrown into the fire (IV 31, 7).

Among the restored pottery from both tombs, worth mentioning are a matt painted MH jug, a nice pithos decorated with spiraling rosettes of LH I date, other LH I pots, some imported, some local. The pithos was found inside the pyre along with two Hellenistic sherds. Gold foil, boar's tusks from helmets, stone arrowheads and some jewels, all Mycenaean, were found together. In general the pottery represents all the Mycenaean periods from Palace Style c. 1500 (fig. 36) to LH IIIB. From the early period worth mentioning are some three handled pithoi with ivy leaf (waz) decoration (fig. 36). Most of the reconstituted pottery comes from the later period, including a shallow bowl and a large crater. Slightly later (LH IIIB) are two conical rhyta (the largest one measuring 0,37 cm.) and a beaked jug decorated with birds. Some of the kraters bear unusual bird decoration reminiscent of the Shaft Graves or the Melian MH spouted vessels. Some of the birds carry something, plant-roots or wool; perhaps there is a deeper significance in this iconography.

The sherds from the Greek levels of cult have not yet been adequately studied, except a pyxis which has been reconstituted in its entirety and has been already mentioned. It may belong to the Orientalizing Greek period.

Praktika 1961, 174-176

Two tholos tombs were explored and both had been robbed. They dated to the latest Mycenaean period LH III. The first had a diameter of 4,75 m. and the walling was preserved up to 1,20 m. at the most. It had been used and robbed several times and contained twelve skulls in deplorable condition. Only one contracted skeleton was found in its entirety. Above it was a slab and on it we found the skull of a dog. The pottery, much deteriorated, belongs to the third Mycenaean period.

The other tomb lies about two km west of the village of Koukounara in a place called *Palaiochoria*, which means in Modern Greek "old villages". I had seen many ruins and collected a bath-tub fragment on a previous visit. Now I found that this tomb was not a *tholos* but a cyclical enclosure under a tumulus (fig. 37). It had its entrance to the south, measuring 1 m. on the outer side and 0,90 m. in the inner side. The circle was irregular with a maximum diameter of 3,40-3,60 m. They may be considered as representing the ultimate degeneration of a tholos but such observations are beyond the scope of this report (plan 35). The contents were poor belonging to the last Mycenaean phase, perhaps as late as LH IIIC. The circle was full of scattered bones including 17 skulls in bad condition and the pottery was equally badly preserved. The only almost intact vases were a small jug, a stirrup jar and an one-handled kylix. Earth had been heaped on the dead with some slabs on top. One single seal depicted two ram heads arranged back to back.

By the village Chandrinos in the field of George Darsalakis, we opened a N-S 26 m. long trench which revealed the foundations of a large and complex building. It consisted of 9 rooms, one of which measures 6×8 m. The next room contained a two handled bathtub *in situ* (fig. 38) 1,30 m. long, full of black organic matter. On the east lay another room containing pithoi: one was intact, of the other one only the bottom was preserved. Some of the finds were conuli of clay or steatite, two or three pieces of clay tubs, lots of LH IIIB date long stemmed kylikes and crude household pots. The use of clay tubs, known also from the palace of Ano Englianos and Iklaina, is interesting.

Praktika 1963, 114-121

This excavation season centered on Koukounara and the preparation of the exploration of Peristeria for the next season. Koukounara was an important Mycenaean center and the only one to have yielded pottery of the late "Granary style" whereas elsewhere the pottery stops at LH IIIB. The most important tomb of the Koukounara area is *Koukounara 4* (plan 33). I suspect that the tomb belonged to a local ruler and that its quality may be the reason why ancestor worship was practiced there in Hellenistic times. Next to it, lies the smaller tomb *Koukounara 5* which contained among other finds 50 boar's tusks.

Unfortunately, due to the sudden departure of the vase mender and the rearrangement of the contents of the Museum, the pottery from *Koukounara 4* and *5* became mixed up. So, this season, I had the fill of *Koukounara 4* sieved for the third time and we met indeed with some success since at least three pieces of pottery can now be shown to belong to vases from *Koukounara 4*. Some vases like the kraters or the jug with the birds as also the Greek *pyxis*, of the Orientalizing period (Laconian style) are very important and any more sherds belonging to them would be welcome. A lentoid sealstone was added to the finds.

Akona Tomb. It belongs to the LH period. It is doubtful that it had a dromos; its entrance was an opening of 1,95 m. height, a depth of 2,40 m., and a width of 1,20 m. at its lower level and of 0,66 m. up. It had two lintel stones, both of them accidentally destroyed by farming. The diameter is 6,20, height 2,50. It was excavated after its threateningly impending walls were buttressed by the restorator Mr Ch. Sfakianakis. A shaft had been opened across the entrance, designed for the burial of the last members of the family but it undercut the foundations of the tomb leading to its partial collapse. The tomb was found empty except for a green chalcedony seal representing a young male leaping over a goat in the shaft and a 0,185 cm. long knife.

On the west side of the tholos was half the skeleton of a deer, a magnificent animal 1,60 m. long, its horns measuring 0,90 m. It seems that the other half was offered elsewhere. This part of the Peloponnese must

have been full of such animals until the times of Xenophon and Pausanias. Next to the deer, we found an intact Late Geometric spouted jug together with remnants of a two-handled skyphos. Therefore the sacrifice of the deer dates to about 700 BCE. Two more small late Mycenaean vases and some sherds were found. Around the tholos, and on the same level as the deer, some 50 cm above floor level, we found five skulls. Eight more of which three lay above the shaft. Some of them belonged to children and those near the deer were burned, surely catching fire during the sacrifices offered in the tomb. Most of the finds were on the west, close to the deer but lying on two levels separated by a thin layer of burned earth. All the skeletal remains belonged to the Mycenaean period, and I found no indication that the tomb was used for later burials. Thus the removal of the bones from their original place was the work of the later visitors who made the sacrifices.

FINDS FROM EARLIER EXCAVATIONS

It was possible to make imprints of the following seals.

1. Amethyst cylinder seal: two helmeted warriors duelling with two swords each. LM IIIA-B. Koukounara 4.

2. Red jasper cylinder seal. Winged Griffin facing left (according to imprint) and holding a deer in his beak. Good quality engraving. LH I-II. Koukounara 4.

3. Sardonyx cylinder seal. Deer facing right, kneeling; injured by an arrow. LH II. Koukounara 4.

4. Almond-shaped seal from heliotrope stone. Bull bellowing facing right. Struck by an arrow in the belly. Koukounara 4.

5. Almond-shaped seal: foliate plant. LH II-III. Koukounara 4.

6. Goldbound seal of grey stone. Four dolphins whirling around a center.

7. Lentoid seal of white veined chalcedony. Two galloping goats. Excellent technique, perhaps Cretan import. Koukounara 4.

8. Amethyst almond-shaped seal. Bull facing right raising his head bellowing, struck by a dart. LH II? Koukounara 5.

9. Small lentoid seal of green chalcedon stone. Goat to left, over which a young person leaps. Tomb *Akona 2= Koukounara 7*.

Of the other finds worth mentioning are two craters and a jug with bird decoration (possibly originating from the same workshop). They are of the type attested in Melos but of which examples had reached Knossos (see *Palace of Minos* I 589, figs 405, 557) as well as Mycenae during the period of the Shaft Graves. On the other hand they seem akin to the birds on the Cypro-mycenaean kraters (see Karageorghis, *AJA* 62, 1958, 383 ff. and 64, 1960, 278 ff.). This is important because this style appears now to originate from Greece and, what is more, from the region which is said to have settled Cyprus (*Proceedings of Academy of Athens* 36, 1961, 5 f.). The decoration of the first crater is a running spiral on its one side; on the other, two birds are depicted one of which is accompanied by its young, a fish, a wheel and a serried double spiral, in a combination reminiscent of the Close Style. The second, footless, crater is decorated with a double frieze of flying birds, two of which bear unidentifiable objects in their beaks. The bodies of the birds are filled with panels and half-rosettes. The third vase, a beaked jug, has three birds painted on its shoulder. In the body of the first one four ovoid shapes are painted, probably representing eggs.

It is tempting to detect mythological meanings in the representations of birds, as do Nilsson, Vermeule, Schaeffer, Banti, Karageorghis and others. They echoed very likely vague recollections of folklore tales, based on factual experiences and happenings and they spread throughout the Cretomycenaean world and kept being part of the traditions of the Orient in much later years like the adventures of Sindbad the Mariner and those recorded by Marco Polo.

MOURIATADA

Praktika 1960, 201-206

The village of Mouriatada lies, as the crow flies, 20-25 km to the SE. of Chora. About 1500 m. E. of it is the hill of Ellenico, on whose surface

remains of Cyclopean walls and late Mycenaean sherds and stucco fragments indicate the existence of a settlement (plan 36). Excavations revealed a bastion or tower connected to fortification or retaining walls, a large building on the top of the hill, probably the seat of a local ruler, which consists of three rooms in a row alongside a corridor. The scant pottery found dates its destruction during the last (IIIB-C) Mycenaean period. On the hillsides are many relics of house walls. At ca 50 m. E. of the bastion, next to the corner of a turret, another important building was excavated which has a propylon, a main room with three column bases *in situ* but no hearth. It has also a smaller back room. A sanctuary?

There is also a tholos tomb ca 700 m. to the NE. Its walling is virtually vertical up to the lintel, where the vault begins. Its dromos was lined with unworked stones. The door was walled up to 0,35 m. below the lintel. Among the upper stones of the walling lay the sacrificial bones of one calf, one dog and about six pigs. In the disturbed fill fragments of some plain Mycenaean and early christian pots were found, with more bones lower down, among which at least six tortoise shells. At floor level there was a small cist grave covered with thin slabs containing the bones of a child.

PERISTERIA

Praktika 1960, 206-209; 1961, 169-174; 1962, 90-98; 1964, 92-95; 1965, 109-120

On the Peristeria hill situated in the Kyparissia district, 1 km. N. of the village of Myro, three tholos tombs were excavated from 1960 to 1965. The largest, *Tomb 1*, was discovered in the northern part of the site. Two more (*Tombs 2 and 3*) smaller and adjoining, were located on the S. slope, bordered by a strong wall curved into a crescent shape and referred to as "the Circle". Three houses were also dug, one next to *Tomb 1* which had destroyed it by its construction and two more in the

southern part of the hill (plan 37). Also ca 500 m. to the W. of Peristeria, at the site named Kookirikos, a large tumulus containing pithos burials was investigated during the 1964 season.

Tomb 1 (plan 38). On the façade of this tomb two mason's marks (the branch and the double axe) had been carved speaking for special relations with Minoan Crete as hinted at in the homeric hymn to Apollo. The work on the tomb was limited to excavating the dromos and a small part of the tholos, due to the instability of the broken lintel and of part of the corresponding walling, threatening to collapse. The dromos had short stonelined sides and a pebble floor. The lower part of the entrance was walled with carefully laid flat stones, the upper part with less well set stonework on top of a layer of earth. The side walls of the entrance had been plastered over. The lintel having been somehow fixed in 1961 (by Mr. Kolokotsas of the Restoration Service) we excavated first the southern part of the tholos next to the entrance. In 1965 however the technical assistant of the Archaeological Society, Mr. Charilaos Sfakianakis, succeeded in stabilizing the entrance and the walling of the tomb by installing an iron frame to support the lintel and the walls, by installing a serried and complicated system of wooden beams supporting the walls, and by restoring part of the walling using the stones from its collapsed parts. This enabled us to free the tholos of the remaining fill down to floor level and bring to light all that it contained. But this ingenious arrangement, efficient as it proved to be, can not last forever. The Restoration Service should soon do all that is necessary to preserve this extremely important monument for the future. We found that the fill of the upper part consisted of earth and stones, clearly as a result of the collapse of its wall and of its covering tumulus. It was followed by a layer of burnt matter and Hellenistic sacrifices, mixed with Mycenaean, Classical and Hellenistic sherds, loom weights and tiles. The lower part of the fill, however, up to the level of the well built entrance wall, contained only LH I-III pottery. The tholos floor yielded a few insignificant Mycenaean beads and fragments of gold leaf, two of them in the shape of the sacred ivy (*waz*), a small granulated bead the size

and shape of an arbutus berry and two joining gold leaves embossed with seven young human figures in procession, not unlike the Harvester Vase from Ag. Triada. There were also many sherds of Palace Style jars and fragments of a black stone lamp, together with matt painted and LH I-II pottery as also some kylix stems, indicating that the tomb, built as early as the 16th cent. BC, had been abandoned and looted ca 300 years later.

It should be added here that the ironsmith of Sfakianaki's team, Mr. B. Lambropoulos, having got to a certain degree familiar with the ceramic finds of the excavation, brought us four small handmade juglets and three wheelmade one-handled cups painted black inside and decorated outside with a running zig-zag line, found at the location called Rizes halfway between Peristeria and Kyparissia. They seem to belong to the Protogeometric rather than the Submycenaean period and should be added to the rare such examples from the Triphyly area.

Tomb 2 lies inside the Circle. It is smaller and earlier than *Tomb 1*. Its dromos runs exactly N.-S. The tholos, somehow deformed due to exterior pressures, has a diameter of 10,58 m. The dromos which stops where it meets the "Circle" wall was lined with stonework and had a slab-covered narrow ditch all along its middle, intended to drain the tomb from water which used to seep through in rainy weather. This resulted, eventually, in forming on the tholos floor a layer of fine mud up to 1 m. thick. A wall closed the back part of the entrance, with a hole left at its base to allow the water from the vault to run into the drain.

The E. jamb of the entrance and the corresponding walling of the tholos were leaning inwards, having caused the collapse of the top of the tomb. Therefore we started excavating it from above, leaving part of the fill to study the layers. Ca 1 m. down from the top it consisted of earth and stones with a few Hellenistic sherds and tiles. It was succeeded by a mainly Mycenaean layer containing a cooking pot but also an iron scythe. Lower down we reached the floor on which at a distance of 2,10 m. from the right side of the entrance stood against the wall a, 1,80×1,25 m. large and 0,75 m. high, stone built base or altar. The

partly scattered stones of another one lay nearer the middle of the tholos wall.

The tholos yielded a very great amount of fragments from bronze utensils, as well as gold leaf, beads of amber, amethyst and an amber plaque from a necklace. Another such plaque was found among the stones of the entrance walling. There was also a badly fired, therefore locally made, female clay figurine of the Petsofa type, presumably an imitation of the Cretan prototypes implying like the mason's marks on the façade of the tomb close relations between Crete and Messenia. There are, moreover, some bull, horse and human fragmentary figurines. The gold leaf finds, collected by the bucketful, come from the tholos as also from the dromos. Most interesting were those in the shape of bees and tassels. There were also some fragments of a perforated ivory object with protruding lips around the holes and decorated with a dotted curved line.

After propping up the entrance with wooden beams and the tholos wall near the "altar" with a buttress, we were able to excavate the entire tomb down to floor level. From the sherds collected, combined with those found in 1962, a three-handled palace style amphora was restored as also part of another and there are more sherds from more vases, enough to date the tomb to ca 1500 BC.

More finds were added to those from past seasons showing clearly what the wealth of the furnishings in the tomb must have been, such as a great number of fragments of bronze and silver vessels from a silver vase inlaid with gold lilies, silver dolphins and niello, gold and silver capped rivets from swords or other appliances, many more gold bees, tassels and leaf fragments and amber beads. Nothing was *in situ*. They were all scattered throughout the chamber, the entrance and the dromos showing that the tomb had been thoroughly looted in Mycenaean times, before its collapse.

Tomb 3, spotted in 1961 and excavated in 1964 (plan 39), was thought at the beginning to be a circular silo. It lies to the W. of *Tomb 2*, within the "Circle". It is the smallest and latest of the three tholoi and proved

to be the richest. Its diameter is 6,90 m. Its wall reached a height of 2 m. in its E. part. Elsewhere only the foundation layers were preserved. The floor yielded simply a few MH sherds but an E.-W. trench dug across the tholos started to produce fragments of gold leaf increasing in numbers and size as the digging went deeper. Soon a double layer of flat stones was met, the gold finds, such as an owl, tritons, rosettes and tassels multiplied and finally it was found that an oblong pit 2,70 m. long and 0,90 m. wide deepening from E. to W. had been dug into the floor. The first finds to come out from this pit were two gold cups and a gold diadem. It contained also various beads and a cluster of thirty obsidian and flint arrowheads. No burial was found in it. Among the stones at its W. end, however, which may be part of the walling of the tomb's entrance, lay the well preserved bones of a skeleton together with gold leaf and the sherds of two vases, which were eventually mended, a pithamphora and a slender amphora. The vases are handmade and imperfectly fired and belong to the early LH period, as attested by the golden finds, which had already dated the tomb to the middle of the 16th cent. BC.

The main grave gifts, all golden, are 1) A diadem 0,43 m. long like that found by Schliemann in grave 1. 2) Three cups: The first has the so-called Keftiu shape, with a midrib and a decoration of embossed running spirals and concentric circles on the bottom. The second has the same shape and decoration and is better crafted than its counterpart from the Grave Circle of Mycenae. It had a tiny hole like a pinprick on its bottom. The gold of the third is alloyed with silver. It has the same shape and decoration as the other two but is the product of a lesser craftsman than they. Behind the second cup there were the remains of a silver cup which had thoroughly rusted and could not be saved. The bedrock on which the gold cups and the diadem lay was covered with fragments of gold leaf which may have been part of a gold or a gilded cloth or utensil which had rotten away. The pit contained also gold leaf embossed with butterflies, probably symbolizing the soul of the dead, many examples of cistus flowers, birds in flight, rosettes, a triton, as well as small tubes used probably in necklaces between beads and a number of leaves and bands, all golden.

In addition to the tombs, the hill bears remains of houses. Thus the ruins of one of them were discovered next to *Tomb 1*, destroyed by its construction, as were other houses too. The walls of the house were left standing up to ca 1 m. to support the tumulus amassed above the tomb's top. The pottery of the house and of the tumulus belong to the MH-LH I period. The house has many rooms, inside which seven cist graves were found containing two to five child burials each, as also some pots including a Keftiu-type cup with rippling decoration.

In the SE. part of the hill the walls of a Mycenaean building were found, covered by the remains of an early Roman construction, consisting of two rooms. One has a pavement of irregularly broken tiles, the other has in the middle a circle of similar tiles. It is dated by a bronze coin bearing Nero's name. Also to the SW., between *Tomb 1* and the tombs of the Circle group, the truncated walls of a building came to light.

Finally, part of a structure which looks like a fortification wall or a strong retaining wall following practically the same curve as the Circle was discovered. It has an opening, possibly a gate, near its western end and a square room attached to its inner side.

In 1964 the KOOKIRIKOS tumulus, situated at a distance of 500 m. W. of Peristeria was investigated by digging two trenches through it down to bedrock and another one around its E. and N. sides. It has a diameter of 16 to 20 m. and is, after having been leveled in modern times to make a threshing floor, still 4 m. high. The peripheral trench showed that it was surrounded by a low circular drystone wall which bordered its accumulation of earth. Next to the NW. part of its periphery lay the lower part of a large pithos, its top having been broken into pieces and dispersed by the local shepherds. The remaining part of it lay on its side with the opening to the N. The vessel is made of clay with inclusions and has the usual rope decoration around its neck. It contained the leg bones and a humerus of a contracted burial with traces of the skull at the bottom. According to the information given by the peasants another such pithos lay at the eastern periphery of the tumulus, which they found and smashed decades ago. The central part

of the tumulus had practically nothing to show. At about 0,85 to 0,90 m. below today's level there was a 2-3 cm. thick layer all over the tumulus with traces of burning onto which the pithos had been laid. The layer yielded the fragments of a large Minyan vase, which date the construction of the tumulus to the early MH years.

KISSOS

Praktika 1966, 119-132

After a few days work at the Chora Museum I conducted a limited excavation in the Chandrinós area, where several tumuli are located, of which one had been meddled with. The owner of the land, K. Psycharis, dug on the SE. side of the tumulus and did some damage. His finds, sherds from a large pithos, some broken Mycenaean vases, a steatite conulus and a small bronze knife are in the Pylos Museum. This year we managed to excavate the entire Kissos tumulus as also that of Tourliditsa. I was assisted by the philologist Miss K. Kokkou. The results are as follows.

1. THE KISSOS TUMULUS. This tumulus lies close to the village Chandrinós at the feet of the conical hill Hagios Elias and on the road that joins Kalamata with Pylos. A deep ridge separates the hill from a farm-land named *Kissos*. We began excavating a small mound ca thirty meters to the N. from the tumulus proper. It revealed plenty of stones and many sherds which appeared to belong to the Early Christian era. Deeper down appeared the remains of a wall along with fragments of tiles, vessels of reddish clay with mica and the bronze handle of a cheap tool. We limited therefore our search to the tumulus in the land of K. Psycharis, who had learnt from me that his tumulus may have contained a tomb and he sought to explore it. Fortunately the damage was limited: he found only some pithos sherds, a small bronze knife and a conulus, all of which are in the Chora Museum.

The tumulus must have been originally 4 m. high, perhaps only 3. Its diameter is about 12 m. In its center there were pithos burials of which we found two *in situ*, the third having been carried away by the owner. Along the circumference of the tumulus were four stone enclosures which contained further burials, of which one and probably two were destroyed by the owner.

Enclosure A, built of a single or two rows of stones, contained four pots, three of which were alabastra and one stemmed kylix. No bones were found. These finds were handed over by Psycharis to the Museum.

Enclosure B. The largest of all, elliptical with maxim. diameter 3,40, min. 2,00 m. High in the fill lay human bones. Deeper down skeletons, all disarticulated, were found in different levels. We found parts of a skeleton on top of another one alongside the jaw of a calf. No entire skeleton had been preserved and no grave gifts were found.

Enclosure Γ, the smallest of all (1,50×1,50 m.) is square. The most recent burial, at the highest level, was incomplete: only a fragmentary skull and some bones were found. Below was an earlier burial of a young person in contracted position; by his feet was a spouted jar and a very damaged one handled cup.

Enclosure Δ is the last. It has an almost rectangular shape of ca 2 m. length. It contained the greatest number of bones and pottery, all of which lay along the N. side, disturbed and much destroyed. All the finds have been transferred to the Pylos Museum. The pots were small and poorly preserved. The bronze knife found by Psycharis possibly belonged here.

Between enclosures Γ and Δ there is a triangular space bordered with a single row of stones. It contained the grave of a child formed by upright slabs. The burial had no gifts.

The pithos burials E and Z give further evidence of the burial customs of the area. The pithoi lay horizontally with their mouths, which were not preserved, to the W. It is difficult to imagine how the bodies were shoved into some of these pithoi which do not exceed 70 cm. in length. I suspect that the dead bodies were tied or wrapped tightly in fabric and next forced in this way into the pithoi.

The burial ground of Kissos, being as poor as it was, must have served as a cemetery for a community of shepherds and farmers. The bodies in the pithoi possibly belonged to the more privileged group of this class, although they may have been secondary burials. The pottery is of bad quality, the clay, either whitish or dark, being unrefined. Some pots, like the kylikes, have affinities with the MH tradition but the alabastra date to the LH II - LH IIIA-B period. None dates to LH IIIC.

LIST OF THE RESTORED VASES FROM THE KISSOS TUMULUS

Enclosure A

1. Two-handled Ephyraean kylix. Whitish clay. Badly fired. 0.14 m. high.
2. Wide necked cup-like little amphora. Whitish clay, badly fired. 0,11 m. high.
- 3-4. Two cylindrical three-handled alabastra. Whitish clay, poor firing. 0,09 and 0,08 m. high.

Enclosure Γ

5. Jug with cutaway wide neck. Brown-gray unrefined clay, thick walls. 0,17 m. high.
6. Small three handled stamnos, pale coloured, clay badly fired. 0,23 m. high.
7. Jug of gray clay. Round neck. 0,225 m. high.

Enclosure Δ

8. Small two handled cauldron-shaped vase. Pale coloured clay. 0,085 m. high.
9. Stirrup jar. White clay. 0,085 m. high.
10. Small three handled alabastron. Pale coloured clay. 0,05 m. high.
11. Short stemmed kylix of Ephyraean type, 0,115 m. high. Pale coloured, badly fired clay.
- 12-13. Two wide necked round mouthed juglets. White badly fired clay. Both 0,11 m. high.

2. THE TOURLIDITSA TUMULUS, stony and thickly wooded, gave the impression of being large since its N.-S. diameter reached 40 m., but from E. to W. it was considerably shorter. Soon after the start of the excavation (which was interrupted by the weather but was finished in 1967) appeared the short dromos of a tholos tomb (plan 40, measured and drawn by Mr. Vasiriantzikis). Its sides which incline strongly as if they would meet at the top, were coated with small flat stones pointed with white pebbles. The fill of the dromos, a very hard local soil mixed with stones, contained plenty of bovine bones and teeth and, near the door, fragments of large MH pithoi. The same sort of fill packed the entrance whose sides preserve the remains of a carelessly applied walling. The animal bones in it, coupled with bits of charcoal, must have been the results of Greek or Hellenistic sacrifices or, even, of Mycenaean funeral meals. The only finds here were a bronze nail coated with gold and a 0,205 m. long razor.

The ensuing complete excavation of the 5 m. in diameter tholos showed that the tomb was one more example of the small tombs for the local dignitaries of the region. Its walling was preserved no higher than 1,20 m. Inside there were two pits on both sides of the door with a third, larger and deeper, across the vault. The pits next to the door contained nothing. The third, 1,60 m. deep, had been robbed. Near its S. end we found three of its covering slabs. High up in its fill there lay a few sherds and half a kylix of the Ephyraean type. On its bottom we noticed a few imprints of totally corroded bones and a few sherds of poor quality. On the floor of the vault we found a stone arrowhead. On the top of the pit, however, there were many animal bones and sherds of various Greek and Hellenistic basins, pointed amphoras and fragments of fusiform unguentaria, together with a truncated lamp of porphyry.

The tomb had been totally looted in antiquity. From the sherds scattered in it only three Mycenaean pots, a large three handled jar, a short stemmed Ephyraean kylix and a two handled cup could be more or less thoroughly restored. No decorated vase was found but they, together with the lamp and the razor, whose type passes out of use after 1400 BC, place the tomb in the LH II - LH III period, i.e. in the 15th cent. BC.

Although despoiled, however, it has an architectural feature and shows clearly a cult practice which makes it particularly interesting. Judging by the degree of the incline of the entrance walls, which from a width of 1,20 m. on threshold level is reduced to 1 m. at 0,55 higher, it looks as if the two sides met at an angle and covered the ingress without the benefit of a lintel. As to the cult of the dead, it is illustrated by the offerings made to them in the dromos, the entrance and the vault itself in historical times, especially so by the fragment of a vessel which bears a lengthy inscription unfortunately effaced by the corrosion due to the texture of the local soil, so that only one or two letters are readable. The form of the letters dates the pot in the third or the fourth cent. BC. but, regrettably, it does not reveal the contents, most probably wine, that were offered.

LIST OF THE VASES FROM THE TOURLIDITSA TOMB

- Mycenaean:
1. Large three-handled jar, restored from sherds scattered in the tomb. Pale clay, not well fired. Narrow neck. Large arched and ribbed handles. Scant traces of red colour on the shoulder and of a zig-zag line on the lip. Height 0,46 m.
 2. Large two-handled short stemmed kylix, incomplete. Pale clay. From the upper layers of the pit in the tomb. Height 0,175 m. Diameter 0,11 m.
 3. Handleless incomplete cup. Plain clay. Diameter 0,11 m.
 4. Truncated stone lamp of dark porphyry. Corroded surface. Diameter 0,14 m.
- Historical times:
5. Upper half of a large two-handled bucket-like Hellenistic vessel. Restored with many missing parts. Clay of indefinit colour. Diameter 0,25 m.
 6. The lower half of a large broad pointed amphora or pithos. Plain unrefined clay mixed with crushed

brick. Perhaps Archaic. Preserved maximal diameter 0,42 m.

7. Lower part of Hellenistic pointed amphora. Plain clay. Preserved height 0,33 m.
8. Half a large bucket-like vessel. Plain clay. Broken in antiquity and mended with a lead clamp. Emission hole on belly. Hellenistic. Height 0,285 m.
9. Part of a vessel as above. Plain clay. On outer surface remnants of an inscription. Maximum dimension 0,27 m.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- I. Map of Messenia. Red dots: The localities where Mycenaean and other antiquities were discovered. Black: modern municipalities.
II. Site plan of the Volimidia area as surveyed in 1961.

PLANS

1. Volimidia, tomb K1.
2. Volimidia, tomb K3.
3. Volimidia, tomb A1.
4. Volimidia, tomb A2.
5. Volimidia, tomb T1.
6. Volimidia, tomb T2.
7. Volimidia, tomb K4.
8. Volimidia, tomb K5.
9. Volimidia, tomb K6.
10. Volimidia, tombs T1, K3, A8, A9, T2, positions of roof cavities.
11. Volimidia, tomb A4.
12. Volimidia, tomb A5.
13. Volimidia, tomb A6.
14. Volimidia, tomb A7.
15. Volimidia, tomb A9.
16. Volimidia, tomb A8.
17. Volimidia, tomb B3.
18. Volimidia, tomb B4.
19. Volimidia, tomb B5.
20. Volimidia, tomb M1.
21. Kephlovrysson, tomb 1.
22. Papoulia, burial tumulus.

23. Myrsinochori (Routsi), tumulus.
24. Myrsinochori, tholos tombs, survey plan.
25. Myrsinochori, tholos tomb 1.
26. Myrsinochori, tholos tomb 2.
27. Tragana, tholos tomb 1.
28. Tragana, tholos tomb 2.
29. Voidokoilia, tholos tomb.
30. Koukounara, tholos tomb 1.
31. Koukounara, tholos tomb 2.
32. Katarrachaki, «Megaron».
33. Koukounara, tholos tomb 4.
34. Koukounara, tholos tomb 5.
35. Koukounara, burial compounds.
36. Site plan and buildings at Mouriata.
37. Site plan of Peristeria.
38. Peristeria, tholos tomb 1.
39. Peristeria, tholos tomb 3.
40. Tholos tomb at Tourliditsa.

FIGURES

1. Koroniou tomb 6, Mycenaean artisan's kit.
2. Angelopoulou tombs 7, 6, 5, 4 with the nearby Hellenistic cist graves.
3. Angelopoulou tomb 5 with its entrance closed by a large slabstone.
4. Angelopoulou tomb 6, rhyton with plastic heads of deers and a bull.
5. Angelopoulou tomb 6, heap of vases.
6. Angelopoulou tomb 5, burial with a Mycenaean stirrup jar by its left thigh bone and a Hellenistic lamp by its right shoulder.
7. Angelopoulou tomb 9, dromos, entrance and niche.
8. Angelopoulou tomb 6, shattered kylikes in front of entrance.
9. Vases from the Volimidia tombs.
10. Voria tomb 5, group of vases in S. part of vault.
11. Voria tomb 5, burial in pit 2.

12. Hagios Elias, tomb 1.
13. Hypocaust.
14. Voria tomb 7, skeletons.
15. Voria tomb 7, stirrup jar.
16. Voria tomb 7, jug.
17. Voria tomb 7, three-handled small amphora.
18. Kephlovrysson, tomb 1.
19. Kephlovrysson, tomb 1, vases.
20. Kephlovrysson, tomb 1, vases.
21. Papoulia, Hag. Ioannis, burial tumulus from W.
22. Papoulia tumulus, pithos *in situ*.
23. Papoulia tumulus, burial pithos.
24. Papoulia tumulus, vase.
25. Papoulia tumulus, central semielliptical structure.
26. Routsis, tholos tomb 2, burial in grave pit 1.
27. Routsis, tholos tomb 2, dagger and beads from dagger belt.
28. Routsis, tholos tomb 2, alabaster.
29. Tragana, tholos tomb 1, dromos and entrance.
30. Tragana, tholos tomb 1, bronze vessels from dromos.
31. Tragana, tholos tomb 1, dromos grooves.
32. Tragana, tholos tomb 1, hoard of bronze vessels from north dromos groove.
33. Tragana, tholos tomb 2, gold necklace.
34. Tragana, tholos tomb 2, sealstones from pit 3 and vault.
35. Akona tholos tomb.
36. Burial pithos from Koukounara.
37. Palaiochoria (Koukounara), circular enclosure wall.
38. Chandrinos, bathtub from building.
39. Peristeria hill and Kyparissies watercourse.
40. Peristeria, tholos tomb 1. On upper left of entrance two mason's marks.
41. Peristeria, tholos tomb 1. Sherds from the lower layers in the vault.
42. Peristeria, tholos tomb 1. Sherds from the lower layers in the vault.
43. Peristeria, tholos tomb 1. Broken lintel.

44. Peristeria, Early Mycenaean (East) house.
45. Peristeria, East House, matt painted pottery.
46. Peristeria, East House, cist grave.
47. Peristeria, East House, Keftiu cup.
48. Peristeria, tholos tomb 2 from NW.
49. Peristeria, tholos tomb 2, dromos drain and at low level remains of former entrance walling.
50. Peristeria, tholos tomb 2. The two "altars".
51. Peristeria, tholos tomb 2. Amber necklace.
52. Peristeria, tholos tomb 2. Amethyst necklace.
53. Peristeria, tholos tomb 2. Amber plaque fragments from vault and dromos.
54. Peristeria, tholos tomb 2. Female figurine.
55. Peristeria, tholos tomb 2. Gold rosettes and foil.
56. Peristeria, tholos tomb 2. Gold bees.
57. Peristeria, tholos tomb 2. Gold tassels.
58. Peristeria, tholos tomb 2. Fragments of inlaid silver and bronze utensils.
59. Peristeria, tholos tomb 1, shoring up of entrance and vault.
60. Peristeria, tholos tomb 1, shoring up dromos, entrance and vault.
61. Peristeria, tholos tomb 1, The W. part of the vault cleared.
62. Peristeria, tholos tomb 1, buttressing before excavations.
63. Peristeria, tholos tomb 1, buttressing of entrance and vault.
64. Peristeria, SE. sector, Mycenaean structure below Roman building.
65. Peristeria, tholos tomb 1, pots from Hellenistic layer.
66. Peristeria, tholos tomb 1, fragments of stone lamp.
67. Peristeria, tholos tomb 1, deer horn.
68. Peristeria, tholos tomb 1, gold waz-shaped foil.
69. Peristeria, tholos tomb 1, gold granulated bead.
70. Peristeria, tholos tomb 1, gold embossed foil portraying procession of men.
71. Peristeria, tholos tomb 1, the "Circle" from E.
72. Peristeria, kylix from E. sector of the Roman building.
73. Peristeria, skyphos from inside the "Circle".

74. Peristeria, ring-handled cup from inside the "Circle".
75. Peristeria, vases from inside the "Circle".
76. Peristeria, tholos tomb 3, pit, stones from upper layer.
77. Peristeria, tholos tomb 3, pit, flint arrowheads.
78. Peristeria, tholos tomb 3, pit, burial.
79. Peristeria, tholos tomb 3, pit, jar.
80. Peristeria, tholos tomb 3, pit, slender amphora.
81. Peristeria, tholos tomb 3, pit, gold diadem.
82. Peristeria, tholos tomb 3, pit, gold cup 1.
83. Peristeria, tholos tomb 3, pit, gold cup 2.
84. Peristeria, tholos tomb 3, pit, gold cup 2, minute hole on base.
85. Peristeria, tholos tomb 3, pit, gold cup 3.
86. Peristeria, tholos tomb 3, pit, gold butterflies with waz.
87. Peristeria, tholos tomb 3, pit, embossed gold rose.
88. Peristeria, tholos tomb 3, pit, gold birds.
89. Peristeria, tholos tomb 3, pit, gold foil and tubes.
90. Peristeria, tholos tomb 3, pit, gold flower rosettes.
91. Peristeria, tholos tomb 3, pit, gold tassels.
92. Peristeria, tholos tomb 3, pit, gold triton.
93. Peristeria, tholos tomb 3, pit, embossed gold foil.
94. Peristeria, tholos tomb 3, pit, gold foil and tubes.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ

ὑπὸ

Ὁρέστου Γουλάκου

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ

- ἀγαλμάτιον 7
 ἀγγεῖα 6, 7, 9, 10, 11, 12, 16, 19, 20, 21, 23, 27, 40, 44, 47, 49, 55, 57, 59, 64, 68, 69, 73, 75, 76, 91, 92, 98, 101, 110, 113, 116, 127, 133, 152, 160, 165, 167, 241, 243, 244, 247, 249, 250, ἀμανρόχρωμα 82, 83, 134, 182, 188, ἀνατολίζοντα 152, ἀργυρᾶ 108, 211, ἀρχαῖκᾶ 67, γεωμετρικᾶ 35, ἑλληνιστικᾶ 16, 17, 33, 108, 249, καδοειδῆ 250, 251, λεβητοειδῆ 76, ἐκ λίθου 176, μελαμβαφῆ 37, 101, 182, 184, 189, μεταμυκηναῖκᾶ 217, 218, μυηλιακᾶ 158, 170, μινύεια 83, 209, μυκηναῖκᾶ 33, 39, 53, 55, 58, 66, 67, 78, 86, 88, 90, 108, 110, 129, 134, 156, 157, 161, 167, 177, 211, 220, 240, πρωτοχριστιανικᾶ 177, ρωμαῖκᾶ 17, ὑάλινα 24, 35, 55, ὑστερογεωμετρικᾶ 37, χαλκᾶ 121, 211, χειροποίητα 7, 218, 229, χυτροειδῆ 199
 Ἅγιος Ἡλίας 61, 239, 240· νεκρόπολις 61· τάφος 1 61
 Ἅγιος Ἰωάννης Παπουλίων 94, 95, 179, 196
 ἀγνύθαι 16, 220
 Αἰγαῖον 84
 Αἴγυπτος 10, 16, 84
 Ἀκόνα 138, 154, 166, τάφος 1 154, 164, 166, τάφος 2 155, 170
 ἀκόναϊ 31, 76, 84, 88, 189, 220
 ἀκόντιον 156
 ἀκροπόλεις Καταρραχάκι 147, 149, 154· Κουκουνάρα 139, 149, 150· Περιστερὶα 210, 218
 ἀλάβαστρα 12, 21, 44, 73, 79, 87, 89, 93, 113, 116, 142, 145, 156, 242, 244, 245
 ἄμαξαι 115, 128, 133, 150, 151
 Ἀμφιγένεια 175, 185
 ἀμφορείδια 44, 76, 130, 245
 ἀμφορεῖς 78, 229, 250, 251, ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ 108, 152, ὀξυπύθμενοι 55, 250, 251, τρίωτοι 110, 115, 128, 153, 193, 211, 251, χαλκοῖ 121, 122, 211, ψευδόστομοι 20, 62, 73, 79, 93, 99, 113, 160, 245· ἀμφορέσκοι 12, 57, 58, δῖωτοι 20, τρίωτοι 11, 20, 23, 57, 73· ἀμφοροειδῆς 76
 ἀνάκτορα 102, 145, 175, Ἑγγλιανοῦ 3, 27, 28, 106, 164, 234, Τίρυνθος 195
 Ἀνδανία 187
 ἀρχαιοκαπηλεία 4, 240
 ἄρματα 115, 128, 133, 150
 Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία 3, 50
 ἀσάμινθοι 103, 160, 163, 164
 ἀσβεστοκονίαμα 187
 Ἀσίνη 146
 ἄσκοι 73, 110
 Auerbach W. 50
 αὔλακες 115, 123, 124, 128, 133, 199
 Βαζιριαντζίκης Αἰ. 213, 248
 βάθρα 108, 115, 192, 224
 Banti L. 171
 Beckel G. 50

- βέλη 9, 10, 12, 16, 31, 53, 76, 84, 95,
112, 113, 120, 130, 134, 149, 150,
152, 153, 156, 158, 185, 228, 249
- Βίκος 79
- Βλαχόπουλον 70
- βόθροι 9, 23, 26, 30, 31, 34, 47, 51, 55,
57, 62, 89, 248, βόθρος θυνσιῶν 81,
βόθρος-κόγχη 88
- Βοῖδοκοιλία βλ. Βουφράς
- Βολμιδία 4, 28, 51, 62, 65, 70, 75, 86,
87, 177, 250· ὁμὰς Κεφαλοβρύσου
71, τάφος 1 71, τάφος 2 71, τάφος 3
71, 75, τάφος 4 71· συστὰς Ἀγγελο-
πούλου 4, 11, 28, 31, 51, 59, 65, τά-
φος 1 12, 31, τάφος 2 15, 31, 32, τά-
φος 4 35, τάφος 5 35, 47, τάφος 6
37, τάφος 7 43, τάφος 8 34, 43, τά-
φος 9 34, 43, τάφος 10 65, 67, τάφος
11 65, 67· συστὰς Βοριᾶ 68, τάφος 3
51, τάφος 4 53, τάφος 5 55, τάφος 6
68, τάφος 7 71· συστὰς Κορωνιοῦ 4,
11, 26, 28, 59, τάφος 1 4, 6, 28, 29,
τάφος 2 6, τάφος 3 7, 12, 15, 31, τά-
φος 4 28, τάφος 5 31, τάφος 6 31·
συστὰς Σβάρνα 24· συστὰς Τσου-
λέα 4, 16, 24, τάφος 1 17, 27, τάφος
1a 21, τάφος 2 21, 23· τάφος Μα-
στοράκη 1 51, 59
- Βορούλια 133
- Βουφράς 106, 133, 134, 136 (βλ. καὶ
Κορυφάσιον)
- Βρέα B. 49
- Breitinger A. 90
- Breitinger E. 76, 78, 90
- Brunsting H. 50, 55
- Βρύσες 175
- βωμοὶ 101, 192, 199, 210
- Cerny F. 90
- Γιαλούρης N. 91, 239
- Γλᾶς 173
- Γουβαλάρη 149· τύμβος 1 149, 150, 157,
164, 165, 169, 237· τύμβος 2 149,
153, 157, 158, 164, 165, 169
- Δαῖρπελδ Γ. 187
- δακρυδόχοι 16, 55, 89, 249
- δακτύλιος ἀργυροῦς 130, ἐπίχρυσος
67, χαλκοῦς 98, χρυσοῦς 111
- Δαραδήμον B. 222
- δειροκύπελλον 73
- δεξαμενὰι 72, 73
- δέπας ἀμφικύπελλον 85
- Desborough V. R. d'A. 85
- Δημητριάδου Έ. 50
- Δημητριάδου T. 50
- διαδήματα χαλκᾶ 98, χρυσᾶ 227, 228,
230, 232
- Διεύθυνσις Ἀναστηλώσεως 180, 214,
248 (βλ. καὶ Ὑπηρεσία Ἀναστηλώ-
σεως)
- διμιτεὺς 84
- δισκάρια ὑαλομάξης 130, χρυσοῦ 133,
202, 205, 211
- δονακοτριπίτης 76
- Δρακόρραχη 91
- δρέπανον σιδηροῦν 199
- δρόμοι βαθμιδωτοὶ 15, 32, 34
- Δωδώνη 85
- Δώριον 185
- ἐγχειρίδια 110, 111, 156, χαλκοῦν 69
- εἰδῶλια 79, 195, 198, 201, 203, 204,
220, 222
- ἐλάσματα χρυσᾶ 134, 145, 149
- Ἐλάτεια 85
- ἐλεφαντοστοῦν 111, 207
- Ἑλληνικὸν 173, 175, 176, 185
- Ἔλος 187
- ἐπιγραφαὶ 78, 250, 251

ἐργαλεῖα 31, 55, 84, 195

ἐστίαί 114, 115, 127, 175, 176, 197

Εὐρώπη 84, 117, 208

Ζάκρος 234

Ζάννα Ἐ. 50

Hachmann R. 203

Ἡλεία 26

ἤλεκτρον 35, 110, 205, 210

ἦλοι 93, 124, 130, 248, ἐπίχρῃσοι 116,

153, 156, 205, 211, 248, χρῃσοῖ 124,

211· ἡλοειδὲς ἀντικείμενον 139

Ἡρόδοτος 66, 172

ἡρωολατρία 28

θήρμαι 65

θήλαστρα 11, 23, 55, 73, 78, 88

Θορικὸς 155

θρανία 108, 114, 210

θύσανοι χρῃσοῖ 211, 224, 234

θυσαί 19, 75, 78, 89, 100, 101, 116,

134, 152, 157, 167, 168, 169, 177,

189, 197, 220, 247

Ἰακωβίδης Σπ. 50, 82

Ἰθάκη 85

Ἰκλαίνα 102, 164

Κακάμπουρας Δημ. 50

Κακόβατος 187, 234

κάμινοι 24, 31, 141

Κανάκης Ζ. 196

κάνθαρος 82

Καποδίστριας Ἰωάννης 6

Καραγεώργης Β. 171

Καταρραχάκι 101, 147, 149, 154

κάτοπτρα 111, 123, 130

καῦσις νεκρῶν 128, 129

καψύλια χρῃσᾶ 235, 236

κενοτάφιον 100, 101

κεραμεική 139, 201, ἀμανρόχρωμος

189, ἀρχαϊκή 66, ἐλληνιστική 12,

34, 47, 189, 197, μελαμβαφής 104,

μυκηναϊκή 4, 12, 16, 47, 49, 69, 99,

103, 108, 113, 132, 141, 149, 153,

156, 158, 161, 163, 164, 165, 173,

175, 195, 244, πρωτοχριστιανική

35, ρωμαϊκή 12, 35, 37, 66, χειρο-

ποίητος 26, 150, χονδροειδής 134,

164, 184

κέραμοι 12, 16, 17, 21, 24, 49, 64, 66,

72, 77, 88, 89, 127, 129, 152, 182,

189, 197, 199, 219, 241, 251, ἐλληνι-

στικοὶ 77, 87, ρωμαϊκοὶ 73, 77

κέρτα ἐλάφων 16, 37, 152, 156, 167,

220

Κεφαλάρι 4

Κεφαλληνία 26

Κεφαλόβρυσον 49, 250, τάφος 1 79, 86,

89, τάφος 2 77, 86, τάφος 3 86, τά-

φος 4 77, 87, τάφος 5 88, 89, τάφος

6 89, τάφος 7 88

Κισσὸς 196, 239, 240, 241, 244, 245

κλίβανος 24

Κνωσὸς 85, 170, 180, 184, 222, 234

κόγχαι 9, 20, 24, 27, 30, 31, 34, 47, 51,

53, 55, 57, 59, 62, 67, 73, 75, 76, 77,

78, 86, 89, 142

Κοζάνη 208

Κόκκου Κωνστ. 240

Κολοκοτσᾶς Ἀ. 187

κομβία 57, στεατίτου 67

κονιάματα 67, 72, 173, 175, 187, γρα-

πτὰ 102, 108, 175

Κοπανάκι 185

κοπεὺς 31

Κορυφάσιον 27, 134, 181 (βλ. καὶ Βου-
φράς)

- Κορώνη 146
 κοσμήματα χρυσᾶ 108, 234, 236, 237
 Κουγέας Σ. 102
 Κουκιρίκος 179, 208
 Κουκουνάρα 134, 138, 146, 147, 148, 154, 156, 157, 159, 164, 166, 168, 185, 196· τάφος 1 142, τάφος 2 143, 149, 152, τάφος 3 142, τάφος 4 150, 157, 164, 169, 237, τάφος 5 153, 157, 164, 169, τάφος 6 154, τάφος 7 155, 170
 Κουρουνιώτης Κωνστ. 3, 118
 κρατήρες 83, 92, 158, 165, 170, 171, 209
 κρεάγρα 110, 111
 Κρεμμύδι 141 (βλ. καὶ Κρεμμύδια)
 Κρεμμύδια 156 (βλ. καὶ Κρεμμύδι)
 Κρήτη 164, 184, 203, 204
 κτένιον ἐλεφάντινον 112
 κτερίσματα 9, 10, 11, 15, 23, 26, 27, 31, 34, 39, 40, 76, 78, 79, 110, 111, 113, 115, 153, 211
 κύαθοι 62, 76, 79, 83, 88, 110, 128, 167, 218, 220, 230, 249, 251, κυάθια 218, κυαθορυτὸν 93
 Kübler K. 128
 κύλικες 20, 47, 49, 53, 57, 58, 62, 66, 67, 68, 72, 73, 93, 103, 115, 119, ὑψίποδες 9, 19, 139, 142, 163, 164, 189, 195, 219, 242, 244, 245, 249, 251
 κύλινδροι ἐξ ἁμεθύστου 153, 168, ἐξ ἰάσπιδος 152, 168, ἐκ σαρκίου 113, 152, ἐκ σαρκώνυχος 168
 Κυπαρισσῆεις 175, 179, 185, 187, 209
 Κυπαρισσία 175, 217
 κύπελλα 10, 73, 79, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 125, ἀργυρᾶ 232, τύπου Βαφειοῦ 49, 232, Keftiu 78, 134, 191, 230, 232, μελαμβαφή 79, χρυσᾶ 227, 228, 230, 231, 232
 Κύπρος 170
 Λαμπρόπουλος Β. 218
 λατομεῖα 153, 179
 λατρεία 32, 71, 86, 101, 150, 157, 158, 164, 249, 250, ἐλληνιστικὴ 15, 16, 33, 66
 λέβης χαλκοῦς 146, λεβήτιον 245, λεβητοκύαθοι 75, 76
 λειαντήρ 185
 λεκάνη λιθίνη 90, χαλκῇ 124
 Λευκάς 85
 Λιβαδίτη 141
 λίθοι γλυπταὶ 49, 110, 112, 130, 165
 Λιπάρα 49
 λόγχαι 53, 111, 122, 123, 124
 λοπὰς 15
 λουτρον 64
 λύχνοι 35, 127, 167, ἐλληνιστικοὶ 16, 129, λίθινοι 220, 249, 251, μελαμβαφεῖς 79, 89
 Μακιστία 175
 Μάλθιον 185
 Μαραθὼν 151
 Μαῦρο Σπήλιο 85
 μάχαιραι 31, 110, 123, 124· μαχαίρια 55, 57, 59, 76, 83, 84, 85, 91, 93, 120, 156, 248, χαλκᾶ 167, 210, 240, 243· μαχαιριδία 123, χαλκᾶ 7, 150
 μέγαρον 139, 146, 147, 148, 164, 175, 176
 μεταλλουργεῖον 90
 Milojić Βλαδ. 117, 203
 Μινῶτος Διον. 50
 Μουριατάδα 173, 175, 177, 185
 Μπαντέκας Ἰω. 196
 Μπλέγγεν Κάρολος 3, 234
 Μυκῆναι 10, 170, 224, 230, 237, βασιλικοὶ λάκκοι 9, 158, 207, 231, περιβολος Β 117, 203
 Μυλωνᾶς Γ. 4, 6, 28

- Μύρον 185, 227
 Μυρσινοχώριον 104, 106, 133, τάφος 1
 114, τάφος 2 108, 114, 237 (βλ. καὶ
 Ρούτση)
 Ναυαγῖνον 102, 163
 Νέδα 175
 νεκροδείπνα 248
 νεκροπόλεις 3, 27, 61, 62, 65, 70, 71, 86,
 250
 Νέρων 219
 Νέστωρ 27, 187
 Νηλεὺς 27, σπήλαιον τοῦ 134, 136
 Nilsson M. 164, 171
 νομίσματα ἀργυρᾶ 59, 64, χαλκᾶ 16,
 34, 35, 55, 136, 219
 ξίφη 110, 111, 146, 205, 208, 211, 248
 ξυροὶ χαλκοῖ 62, 123, 124, 248, 249
 οἰκίαι 65, 99, 100, 133, 184, 189, 191,
 195, 219· οἰκήματα 163, 176, 197
 οἰκοδομήματα 191, 193, 195, μυκη-
 ναϊκὰ 102, 139, 218, ρωμαϊκὰ 218,
 219
 Οἰχαλία 185
 Ὅμηρος 50, 85, 175, 207, 222
 ὀπτεῖς 31, χαλκοῖ 98, 139
 ὀπλα 123, 124, 153
 ὄρμος ἡλέκτρον 110, ὑάλου 110
 ὄρος Αἰγαλέον 4, 27, 173
 ὄστρεα 189
 Οὐκρανία 85
 ὀχετοὶ 192, 200, 201, 211
 ὀχυρώσεις 173, 210
 ὀψιανδὸς 9, 12, 76, 95, 120, 130, 134,
 136, 228
 Παλαιοχώρια 160, 196
 Παληάλωνα 196
 Παντελίδου Ἀ. 50
 Παντελίδου Μ. 50, 145
 Παπαδημητρίου Αὔ. 50
 Παπούλια 94, 101
 παραξιφίδες 123
 Πανσανίας 38, 136, 157
 πελέκεις 88, 163, διπλοῖ 35, 115
 περιβόλοι ταφικοὶ 160, 241, 242, 243,
 245
 περιδέραια 73, 170, χρυσᾶ 130, 234,
 237, ἐξ ἀμεθύστου 134, ἐξ ἡλέκτρον
 145, 203, 212, ἐκ σαρκίου 134, ἐκ
 φαγεντιανῆς 145
 Περιστεριὰ 70, 86, 164, 179, 184, 185,
 187, 188, 193, 195, 204, 209, 212,
 217, 218, 227, 239· ἀκρόπολις 210,
 218· τάφος 1 187, 191, 198, 204, 210,
 212, 214, 215, 220, 224, τάφος 2
 184, 191, 195, 196, 197, 198, 207,
 210, 213, 224, 238, τάφος 3 224,
 228, 237, 238· τεῖχος 210, 218, 220
 περόναι ὀστεῖναι 15, χαλκαῖ 90, 98,
 108, 150, χρυσάργυροι 112
 Peschiera 85
 Πήδαςος 196
 πιθαμφορεῖς 220, 229, 249
 πιθάρια 94, 129
 πίθοι 19, 67, 72, 78, 89, 94, 95, 96, 99,
 101, 104, 127, 128, 129, 139, 152,
 158, 163, 179, 196, 208, 209, 218,
 240, 241, 243, 244, 246, 251· πιθο-
 κρατῆρ 158
 πινακίδες 106, 138, 146, 222
 πλακίδια ἐξ ἡλέκτρον 202, 203, 205,
 λίθινα 31, ἐκ πυρίτου 84, ἐξ ὑαλο-
 μάξης 130, ἐκ χαυλίου 84, χρυσᾶ
 211
 πλάστιγξ 123
 Πολλὰ Δέντρα 159
 Πομπηία 64

- ποτήρια 62, 89, 167, 220, 232, ἀργυρᾶ
112, Keftiu 115, 139, χαλκᾶ 123,
χρυσᾶ 232, 243
προμαχῶνες 175, 176
Προύσιος 66
πρόχοι 20, 57, 59, 73, 76, 79, 87, 92,
116, 157, 158, 162, 165, 170, 171,
243, 245, ὑστερογεωμετρικὰ 167,
χαλκᾶ 211· προχοῖδια 23, 66, 73,
79, 128, 218, 245
Πύλα 138
Πύλος 3, 25, 26, 27, 28, 53, 66, 70, 84,
86, 113, 153, 156, 164, 184, 187, 244,
248, Μουσεῖον 91, 165, 168, 196,
240, 243
πυξίδες 93, 158, 165, 195, ἐλεφάντιναι
112
πυρᾶ 15, 16, 33, 100, 101, 124, 127,
128, 129, 152, 153, 155, 157, 158,
168, 197, 199, 209, 222
πύργος 175
πυρίτης 9, 10, 12, 16, 31, 76, 84, 116,
121, 134, 150, 185, 228
Πύρρος 66

Reuer E. 90
Ρίζες 217
Ρίον 146
ρόδακες 145, 207, 211, 224, 234, 236
Ρούτση 28, 94, 104, 114, 133 (βλ. καὶ
Μυρσινοχώριον)
ρυτὰ 39, 40, κωνικὸν 158
Ρώμη 65

Sandars N. K. 85
Schaeffer C. 171
σημεῖα λατομικὰ 180, 184, 204, 217
σιρὸι 26, 195
σκαραβαῖοι 35, 142
σκευή 67, 84, 208, 222, 232, ἀργυρᾶ
202, 211, χαλκᾶ 121, 122, 123, 124,
132, 136, 153, 202, 205, 241
Σκιᾶς Ἀ. 102, 118
σκυφοειδὲς ἀγγεῖον 26, σκεῦος 84·
σκυφοκρατὴρ 89
σκύφοι 83, 89, 164, 191, γεωμετρικοὶ
167, μεγαρικοὶ 127, 129, ὀμηρικοὶ
152
σμίλαι 31, 53
σταμνίον 245· σταμνοειδὲς 249, στά-
μνοι 10, 57, 191
στεφάναι χρυσαῖ 145
Στράβων 27, 28, 175
συλλογὴ Καλαμῶν 146
συμπόσια νεκρικὰ 115
συνοικισμοὶ 3, 28, 49, 70, 147, 148, 149,
160, 189, 244
Συρία 84, 210
σύρματα ἀργυρᾶ 58, 149, 156, 170,
χαλκᾶ 236
Σφακιανάκης X. 212, 215
σφονδύλια 242, ἀργυρᾶ 57, πῆλινα 57,
84, 87, 98, 150, 163, 189, 191, 220,
ἐκ στεατίτου 12, 57, 73, 84, 99, 103,
130, 156, 163, 220, 240
σφραγίδες 166, 168, 169, ἐξ ἡλέκτρον
116, ἐκ σαρδίου 113, ἐκ στεατίτου
163, ἐκ χαλκηδονίου 165, 167, 169
σφραγιδόλιθοι 156, ἐξ ἀμεθύστου 153,
168, ἐκ κυάνου 152, ἐξ ὀρείας κρυ-
στάλλου 149 (βλ. καὶ κύλινδροι)
σφῦραι 31, 185
Σχινόλακκα 138, 196

ταινία ἐκ χρυσοῦ 108, 116, 205, 211, 237
τάλαντα ζυγοῦ 111
ταφαὶ παιδικὰ 185, 218, 243
ταφικὰ ἔθιμα 26, 244
τάφοι ἐλληνιστικοὶ 79, 86, 89, ρωμαϊ-
κοὶ 21, 23

τάφοι θαλαμωτοὶ 25, 28, 161, Βολμι-
δίων 3, 4, 28, 51, 70, 87, 177, Κεφα-
λοβρύσου 86

τάφοι θολωτοὶ 3, 25, 26, 65, 87, 149,
153, 160, 161, Ἀγ. Ἰωάννου Παπου-
λίων 98, 99, Ἀκόνας 138, 154, 164,
Βλαχοπούλου 91, Βουφράδος 133,
134, 136, Γουβαλάρη 149, 150, 157,
Κακοβάτου 187, Καταρραχακίου
101, Κουκουνάρας 141, 143, 149,
157, 159, Λιβαδίτη 141, Μουριατά-
δας 176, Μυρσινοχωρίου - Ρούτση
104, 237, Περιστεριάς 179, 187, 195,
197, 198, 201, 202, 210, 212, 213,
214, 224, 237, 238, Τουρλιδίτσας
248, Τραγάνας 118, 125, 133, Φυ-
τιῶν 142, Χανδρινοῦ 156, Χαροκο-
πειοῦ 146

τάφοι κεραμοσκεπεῖς 23, 64, 88· κιβω-
τιόσχημοι 64, 94, 96, 104, 134, 177,
191, 243· λακκοειδεῖς 71, 81, 85, 89,
196, 224, 237, 238· πλακοστεγεῖς
106

ταψίον 78

τεῖερα 82

τείχη 136, 173, 175, 210, 220

τελαμῶν 111

terra sigillata 17, 37, 55

τηγάνιον 124· τηγανοειδὲς σκεῦος 108

Τηλέμαχος 26

τοῖχοι ἀναλημματικοὶ 102, 173, 175, 189

Τουρλιδίτσα 240, 246, 251

Τραγάνα 115, 118, 133, 145, τάφος 1
118, 125, 128, 133, τάφος 2 118,
125, 128, 237

Τραγάνες 102

τράπεζα προσφορῶν 108

τρίπους 111

τριπτῆρες 31, 127

Τριφυλία 26, 70, 217

τριχολαβὶς χαλκῇ 196

τυμβοειδῇ ἐξάρματα 141, 142, τυμβο-
ειδῇ ὑψώματα 104, 141

τύμβοι 94, 96, 149, Ἀγ. Ἰωάννου Πα-
πουλίων 94, 95, 96, 99, 100, 179,
196, Ἀκόνας 154, 166, Γουβαλάρη
149, 150, Κισσοῦ 196, 240, 241, 242,
244, 245, Κουκιρίκου 208, 209,
Κουκουνάρας 141, Παλαιοχωρίων
160, Περιστεριάς 179, 182, 188, 189,
215, Ρούτση 94, 101, 104, Τουρλιδί-
τσας 240, 246, Τραγάνας 125, 126,
Φυτιῶν 142, Χανδρινοῦ 156, 239

τυμβωρυχία 4, 116, 142, 240· τυμβωρύ-
χοι 21, 125

ὕαλοστάσια 64, 65

Ὑπηρεσία Ἀναστηλώσεως 187, 217 (βλ.
καὶ Διεύθυνσις Ἀναστηλώσεως)· Ἀρ-
χαιολογικὴ 165, 196

ὕπόκανυστα 51, 63, 64, 71, 72

ὕποκρατήριον 92

ὕφαντικὴ 84

φιάλαι 92, 158, χαλκῇ 123· φιαλίδιον 93
Φούρουμαρκ Ἀ. 113

Φουρτζῆ 156

φύλλα χρυσᾶ 112, 120, 130, 152, 158,
189, 202, 205, 207, 211, 220, 222,
224, 229, 232, 235, 237

Φυτιῆς 142

Χαλκίς, μουσεῖον 113

Χανδρινὸς 156, 163, 196, 239

Χαροκοπεῖο 146, 147

χαύλιοι ἀγριοχοίρου 55, 88, 152, 153,
158, 165

χοαὶ 75

χύτραι 114, 199, ἐλληνιστικαὶ 16, 87,
184

χυτρόποδες χαλκοῖ 121, 123, 124

Χώρα 3, 4, 28, 49, 85, 86, 173, δημοτικὸ
σχολεῖον 6, μουσεῖον 6, 11, 31, 90,
196, 232, 239

ψῆφοι 152, 153, 170, 189, 228, ἐξ ἀμε-
θύστου 124, 130, 202, 205, ἐξ ἀμυ-
γδαλίτου 130, ἐξ ἀχάτου 12, 130,
ἐπίχρυσοι 108, ἐξ ἡλέκτρον 110,
117, 145, 192, 202, 205, 212, ἐξ
ιάσπιδος 130, 132, ἐξ ὀρείας κρυ-
στάλλου 130, ἐκ πηλοῦ 139, ἐκ
σαρδίου 59, 133, 205, ἐκ σαρδώνυ-

χος 130, ἐκ στεατίτου 73, 220, ἐξ
ύάλου 59, 73, 110, 156, 196, 205, ἐκ
φαγεντιανῆς 145, χαλκαῖ 98, χρυ-
σαῖ 111, 127, 130, 152, 222, 234

ὠτογλυφὶς χρυσοῦ 111

Valmin N. 185

Vermeule E. 171

Wace A. 184

Warren J. 50

Wessex 203

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ
ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
1952 - 1966
ΕΚΔΟΣΙΣ - ΣΧΕΔΙΑ
ΣΠΥΡΟΥ ΙΑΚΩΒΙΔΗ
ΑΡ. 292 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΙΟΥΝΙΟ ΤΟΥ 2014
ΑΠΟ ΤΙΣ «ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΠΙΝΙΑ
ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.»
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΕΦΗ ΑΧΛΑΔΗ